

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ЕКОНОМІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ**

**П. П. НЕСЕНЕНКО, О. А. АРТЕМЕНКО,
О. Є. ПАТЛАТОЙ**

СУЧАСНІ ЕКОНОМІЧНІ ТЕОРІЇ

НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК

Одеса ОНЕУ 2017

УДК 330.8
ББК 65.02
Нес 55

Рекомендовано Вченою радою Одеського національного економічного університету (протокол № 9 від 23 червня 2016 року)

Рецензенти:

Горняк О. В. – доктор економічних наук, професор

Жданова Л. Л. – доктор економічних наук, професор

Уперенко М. О. – доктор економічних наук, професор

Несененко П. П., Артеменко О. А., Патлатой О. Є.

Нес 55 Сучасні економічні теорії: Навчальний посібник. – Одеса: ОНЕУ, 2017. – 326 с.

ISBN 978-617-7128-16-7

Навчальна дисципліна «Сучасні економічні теорії» є своєрідним продовженням та доповненням курсів загальної економічної теорії, як-то політичної економії, мікро-, макроекономіки, а, також, історії економіки та економічних учень та ряду інших наук, які вивчались студентами раніше.

Представлений навчальний посібник має за мету дати майбутнім економістам більш чіткі і докладні уявлення про історичні умови формування сучасних традиційних та нетрадиційних економічних теорій, джерел їх появи, сутності, ролі та значення для розвитку сучасної економічної науки та суспільства.

До теоретичного матеріалу всіх тем додається перелік ключових понять і категорій та питань для самостійного контролю знань для кращого засвоєння викладеного матеріалу.

Видання призначене для науковців, викладачів, аспірантів та магістрантів вищих навчальних закладів економічного профілю, державних службовців, економістів-практиків та всіх тих, хто цікавиться проблемами економічної науки.

ISBN 978-617-7128-16-7

ЗМІСТ

ЗМІСТ	3
ВСТУП	8
ТЕМА 1. ПРЕДМЕТ ТА ЗАВДАННЯ ДИСЦИПЛІНИ «СУЧАСНІ ЕКОНОМІЧНІ ТЕОРІЇ»	10
1. Предмет та завдання дисципліни.....	10
2. Метод, методологія та особливості їх використання в економічній теорії.....	11
3. Основні етапи розвитку економічної науки та місце в ній сучасних економічних теорій.....	21
4. Значення дисципліни для підготовки магістрантів економічного фаху.....	25
Поняття та категорії.....	25
Питання для самоконтролю.....	25
ТЕМА 2. ЗАГАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ СУЧАСНОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ТЕОРІЇ	26
1. Соціально-економічний розвиток провідних країн Західної Європи та США наприкінці ХІХ – першої третини ХХ ст.....	26
2. Друга хвиля маржиналізму 1890 – першої третини ХХ ст. «Принципи економічної науки» (1890) А. Маршалла як вершина неокласичного напрямку.....	36
3. Розвиток економічної науки ХХ – початку ХХІ ст.....	48
3.1. Технологічні уклади: сутність та особливості розвитку.....	48
3.2. Проблеми соціально-економічного розвитку ХХ ст. та їх відображення в економічних теоріях.....	53
3.3. Основні напрямки розвитку сучасної економічної теорії та їх еволюція.....	56
3.4. Критерії класифікації та загальна характеристика основних напрямків сучасної економічної теорії.....	58
Поняття та категорії.....	60
Питання для самоконтролю.....	60
ОСНОВНІ ТРАДИЦІЙНІ НАПРЯМКИ СУЧАСНОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ТЕОРІЇ	62
ТЕМА 3. ДЖ. М. КЕЙНС ТА ЙОГО ПОСЛІДОВНИКИ	62
1. Передумови виникнення кейнсіанства.....	63

2. Дж. М. Кейнс як фундатор макроекономічного підходу в аналізі капіталістичної економіки.....	65
3. Структура та основні положення твору Дж. М. Кейнса «Загальна теорія зайнятості, процента і грошей» (1936).....	68
4. Нове визначення Дж. М. Кейнсом методології економічного аналізу..	70
5. Критика Дж. М. Кейнсом постулатів класики.....	72
6. Залежні та незалежні величини в моделі Дж. М. Кейнса.....	73
7. Теорія інвестицій та зайнятості.....	74
8. Теорія мультиплікатора.....	77
9. Кейнсіанські рекомендації щодо державного регулювання економіки.....	78
10. Зауваження Дж. М. Кейнса щодо загальної теорії.....	78
10.1. Нотатки щодо економічного циклу.....	78
10.2. Загальна теорія у світлі розвитку економічної думки.....	79
10.2.1. Ставлення вченого до наукової спадщини меркантилістів.....	80
10.2.2. Зауваження щодо законів проти лихварства та грошей, які сплачені марочним збором.....	81
10.2.3. Економічна теорія недоспоживання.....	82
10.3. Теоретичні узагальнення загальної теорії зайнятості з питаннями соціальної філософії.....	84
11. Подальша еволюція кейнсіанського напрямку.....	85
11.1. Некейнсіанство як еволюція неортодоксального та ортодоксального кейнсіанства після Другої світової війни.....	85
11.1.1. Неортодоксальне (ліве) кейнсіанство.....	86
11.1.2. Ортодоксальне (праве) кейнсіанство.....	87
а) теорії економічної динаміки та зростання.....	87
б) теорія економічного циклу.....	90
11.1.3. Кейнсіансько-неокласичний синтез. Модель IS-LM.....	93
11.2. Посткейнсіанство.....	95
11.2.1. Монетарне посткейнсіанство.....	97
11.2.2. Калецкіанське посткейнсіанство.....	98
11.2.3. Неорікардіанське посткейнсіанство.....	98
11.3. Нове кейнсіанство.....	99
12. Кейнсіанська теорія та економічна політика.....	100
Поняття та категорії.....	101
Питання для самоконтролю.....	101
ТЕМА 4. ЕВОЛЮЦІЯ НЕОКЛАСИЧНИХ ІДЕЙ. НЕОЛІБЕРАЛІЗМ.....	102
1. Причини занепаду кейнсіанства та поява нових підходів до проблем функціонування економіки.....	102

2. Сутність неолібералізму та основні напрямки його розвитку.....	103
3. Передумови формування неолібералізму. Неоавстрійська (віденська) школа. Л. фон Мізес і Ф. фон Хайек.....	104
4. Чиказька школа. Монетаризм. Економічна теорія М. Фрідмена.....	105
5. Історичні умови утвердження теорії і практики монетаризму в економіці та політиці розвинених держав.....	108
6. Неокласичне відродження.....	108
6.1. Теорія економіки пропозиції.....	108
6.2. Теорія раціональних передбачень (очікувань).....	110
7. Теорія соціальної ринкової економіки (ордолібералізм). Економічні реформи Л. Ерхарда.....	112
Поняття та категорії.....	114
Питання для самоконтролю.....	114
ТЕМА 5. ІНСТИТУЦІОНАЛІЗМ.....	115
1. Витоки та загальна характеристика інституціоналізму.....	116
2. Періодизація основних етапів розвитку класичного інституціоналізму.....	132
2.1. Старий інституціоналізм початку ХХ століття.....	132
2.1.1. Ранній американський інституціоналізм.....	133
а) соціально-психологічний інституціоналізм Т. Б. Веблена.....	133
б) соціально-правовий інституціоналізм Дж. Р. Коммонса.....	134
в) кон'юнктурно-статистичний інституціоналізм В. К. Мітчелла.....	135
2.1.2. Особливості англійського варіанту раннього інституціоналізму Дж. А. Гобсона.....	136
2.2. Новий інституціоналізм та його головні течії.....	137
2.2.1. Трансформаційний напрямок.....	138
2.2.2. Індустріально-технологічний напрямок.....	139
2.2.3. Інституціонально-соціологічний напрямок.....	140
3. Витоки та загальна характеристика сучасного етапу інституціоналізму.....	141
3.1. Неоінституціоналізм та його ключові течії.....	142
а) теорії прав власності та трансакційних витрат. Теорема Коуза.....	145
б) теорія економічних організацій.....	146
в) теорія економіки права.....	147
г) теорія суспільного вибору (нова політична економія).....	148
г) нова економічна історія (кліометрика).....	156
д) еволюційний напрямок та еволюційна економіка.....	160
е) економіка угод (економіка конвенцій).....	163
3.2. Економічний імперіалізм.....	163
3.3. Дослідження економіки слаборозвинених країн і перспектив та шляхів їх можливого розвитку.....	168

4. Інституціоналізм, його місце та значення в історії економічних учень.....	171
Поняття та категорії.....	172
Питання для самоконтролю.....	173

ТЕМА 6. ЕВОЛЮЦІЯ МАРКСИСТСЬКОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ТЕОРІЇ. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ТЕОРІЙ СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТІЇ..... 174

1. Передумови виникнення та ідейно-теоретичні витоки ортодоксального марксизму.....	175
1.1. Основні історичні та соціально-економічні передумови формування марксизму.....	175
1.2. Ідейно-теоретичні джерела марксизму.....	176
а) німецька класична філософія Г. В. Ф. Гегеля та Л. А. фон Фейєрбаха.....	177
б) англійська класична політекономія (А. Сміт та Д. Рікардо).....	178
в) французький (К. А. де Сен-Симон і Ш. Фур'є) та англійський (Р. Оуен) утопічний соціалізм.....	198
2. Основні складові ортодоксального марксизму як науки про суспільство в сучасному трактуванні.....	200
2.1. Філософія історії або теорія суспільного розвитку.....	201
2.2. Економічна теорія.....	204
2.2.1. Генеза класового погляду марксистської теорії раннього періоду на розвиток різних суспільних систем.....	204
2.2.2. Передумови, історія створення, структура та ключові проблеми «Капіталу», як основної праці зрілого етапу.....	206
2.2.3. Ключові проблеми пізнього етапу.....	212
2.2.4. Основні спільні та відмінні ознаки західної класичної політекономії та марксистської економічної теорії.....	212
2.3. Теорія класової боротьби і революції.....	214
2.4. Теорія економічної історії як спроба пристосування філософії історії й теорії класової боротьби до розвитку економічних інститутів та народного господарства як такого.....	217
2.5. Історія економічної думки.....	218
3. Основні напрямки розвитку марксизму наприкінці ХІХ ст.....	218
4. Російське відгалуження марксизму. Г. В. Плеханов і група «Визволення праці».....	219
5. «Легальний марксизм». М. І. Туган-Барановський та П. Б. Струве.....	220
6. Розвиток ортодоксальних марксистських ідей В. І. Леніним.....	222
6.1. Дослідження економічних проблем дореволюційної економіки Російської Імперії і нових рис розвитку капіталізму у ХХ ст.....	222
6.2. Використання наукової спадщини марксизму в післяреволюційний період.....	224
7. Становлення та розвиток теорій соціал-демократії.....	226
8. Основні тенденції розвитку марксизму у ХХ - початку ХХІ ст.....	241

9. Марксизм та сучасність.....	249
Поняття та категорії.....	252
Питання для самоконтролю.....	253

ТЕМА 7. ФОРМУВАННЯ ТА РОЗВИТОК НЕТРАДИЦІЙНИХ ЕКОНОМІЧНИХ ТЕОРІЙ У РЯДІ КРАЇН ЛАТИНСЬКОЇ АМЕРИКИ, БЛИЗЬКОГО СХОДУ ТА ІНДІЇ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХХ СТ.....	255
1. Передумови формування нетрадиційних економічних теорій.....	255
2. Економічні теорії країн Латинської Америки. Концепція «периферійної економіки».....	256
3. Економічна думка країн Близького Сходу.....	259
4. Основні напрями економічної думки в Індії.....	263
5. Місце та значення нетрадиційних економічних теорій в економічній науці.....	263
Поняття та категорії.....	264
Питання для самоконтролю.....	264

ТЕМА 8. СТАНОВЛЕННЯ СУЧАСНОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ В УКРАЇНІ.....	265
1. Розвиток вітчизняної економічної думки в кінці ХІХ - початку ХХ ст.....	265
1.1. Загальні передумови та основні напрямки розвитку економічних досліджень в Україні.....	265
1.2. Стан розробленості основних течій світової економічної думки в Україні.....	267
1.2.1. Маржиналізм та його математичний напрям.....	267
1.2.2. Економічна теорія марксизму.....	269
1.2.3. Соціальний напрям політичної економії.....	272
1.3. Економічне вчення М. І. Туган-Барановського.....	272
1.4. Місце і значення даного етапу економічної думки України.....	273
2. Соціально-економічний стан та розвиток економічної думки України часів громадянської війни, «воєнного комунізму» та НЕПу.....	274
3. Економічна думка періоду 30-70-х років ХХ ст.....	279
4. Пізній етап радянського періоду розвитку економічної думки України 80-90-х років ХХ ст.....	284
5. Проблеми розвитку української економічної думки в умовах незалежності.....	286
6. Зарубіжна українська економічна думка.....	290
7. Перспективи розвитку вітчизняної економічної думки.....	291
Поняття та категорії.....	292
Питання для самоконтролю.....	293

ЛІТЕРАТУРА.....	294
------------------------	------------

«Справжній економіст, знавець своєї справи повинен бути наділений різноманітними обдаруваннями – певною мірою він повинен бути математиком, істориком, державним діячем, філософом... Він повинен уміти розмірковувати про часткове в поняттях загального і повертати політ своєї думки однаковою мірою до абстрактного та конкретного. Він повинен вивчати сучасність у світлі минулого – заради майбутнього. Жодна риса людської натури чи створених людиною інституцій не повинна залишатися поза межами його впливу»

Джон Мейнард Кейнс

ВСТУП

Навчальна дисципліна «Сучасні економічні теорії» є своєрідним продовженням та доповненням курсів політичної економії, мікро-, макроекономіки, історії економіки та економічних учень, а, також, інших наук, що вивчалися студентами раніше.

Дана дисципліна має за мету дати магістрантам економічних спеціальностей більш конкретні уявлення щодо загальних проблем сучасної економічної теорії, історичних умов формування традиційних та нетрадиційних напрямів економічної теорії, їх сутності, ролі та значення стосовно науки та практики господарювання.

Для того, щоб перейти до більш глибокого вивчення даної дисципліни, слід нагадати одну із фундаментальних періодизацій розвитку економічної науки, запропоновану відомим французьким економістом і політичним діячем **Раймоном Барром (1924-2007)**, яка містить чотири ключові етапи:

- 1. Донауковий етап (від виникнення економічної думки до 1750 року).*
- 2. Народження економічної науки (1750-1870 роки).*
- 3. Відкриття і розробка основоположних теоретичних принципів (1870-1930 роки).*
- 4. Сучасні дослідження. Поглиблення і розвиток політичної економії після 1930 року.*

Представлена періодизація визначила структуру даного посібника, який складається зі вступу, вісьми тем та списку використаної літератури.

Дослідженню проблеми передуює **Вступ**.

У темі 1 дається *визначення предмета, завдань та особливостей методу дисципліни, періодизація напрямків розвитку економічної науки, місце та значення даної дисципліни для підготовки магістрантів у галузі економіки.*

Далі йде характеристика *загальних проблем розвитку сучасної економічної науки*, якій автори присвятили тему 2.

Теми 3, 4 та 5 дають поглиблений аналіз *традиційних економічних теорій* як кейнсіанство, неолібералізм та інституціоналізм.

Тема 6 присвячена *дослідженню еволюції марксистської економічної теорії та характеристиці ключових теорій соціал-демократії.*

Тема 7 – *аналізу нетрадиційних економічних теорій деяких країн Латинської Америки, Близького Сходу та Індії другої половини ХХ ст.*

Тема 8 – *становленню та розвитку сучасної економічної думки в Україні та практиці реформ.*

При написанні посібника авторами була використана значна кількість літературних джерел вітчизняних та зарубіжних авторів, наведених у списку літератури.

Представлений навчальний посібник є результатом багаторічної праці, у першу чергу, двох авторів – к. е. н, доцента П. П. Несененка (вступ; теми 3 та 5; список літературних джерел) та старшого викладача О. А. Артеменка (теми 1, 2, 4). У співавторстві були написані теми 6 та 8 (Несененком П. П. – тема 6 розділи 1, 2, 3, 4, 5, 6, 8 та 9; тема 8 розділ 1; Артеменком О. А. – тема 6 розділ 7; тема 8 розділи 2, 3, 4, 5, 6 та 7).

Тема 7 написана к. е. н., старшим викладачем О. Є. Патлатим.

Загальна редакція виконана к. е. н, доцентом П. П. Несененком.

Особливу вдячність за допомогу при написанні цього навчального посібника автори хотіли б висловити всьому колективу викладачів та співробітників кафедри загальної економічної теорії та економічної політики ОНЕУ. Це, у першу чергу, колишнім подвижникам кафедри: А. К. Покритану, І. Т. Балуківу, В. П. Бородатому, М. І. Збарському, С. О. Матвєєву, І. А. Болдирєву, С. В. Мартиновському, І. Д. Романенкову, Б. Б. Заїнчковському, К. В. Ликову, С. М. Козинському, А. В. Грималюку й тим, хто і зараз на ній плідно працює: М. І. Зверякову, Л. Л. Ждановій, М. О. Уперенку, С. М. Макусі, Г. А. Чередниченко, О. К. Луньовій та іншим нашим вельмишановним колегам.

Автори посібника будуть вдячні за зауваження та пропозиції з вдосконалення змісту, структури та форми подання навчального матеріалу.

ТЕМА 1. ПРЕДМЕТ ТА ЗАВДАННЯ ДИСЦИПЛІНИ «СУЧАСНІ ЕКОНОМІЧНІ ТЕОРІЇ»

1. Предмет та завдання дисципліни.
2. Метод, методологія та особливості їх використання в економічній теорії.
3. Основні етапи розвитку економічної науки та місце в ній сучасних економічних теорій.
4. Значення дисципліни для підготовки магістрантів економічного фаху.

1. ПРЕДМЕТ ТА ЗАВДАННЯ ДИСЦИПЛІНИ

Об'єктом даної дисципліни є економічна думка, що являє собою, перш за все, продовження курсів загальної економічної теорії, що були опановані студентами раніше з метою їх подальшого поглиблення. Курс має за ціль надати можливість майбутнім фахівцям у галузі економічної теорії отримати більш чітке й ґрунтовне уявлення про історичні умови формування сучасних економічних теорій. Предмет та методологія дослідження полягають у тому, щоб продемонструвати особливості виникнення основних напрямків сучасної економічної науки, як-то **кейнсіанства, неолібералізму, інституціоналізму**, а також, крім них, **марксизму та нетрадиційних економічних теорій**, їх генезу та подальшу трансформацію послідовниками. Дисципліна ставить за мету сприяти подальшому розвитку та формуванню у магістрантів наукового способу мислення, нового світогляду, вміння постійно оновлювати та вдосконалювати знання для використання їх у господарській практиці.

Виходячи з вищенаведеного, **мета дисципліни** полягає в тому, щоб:

- а) уточнити особливості історичних умов виникнення та теоретичні джерела сучасних економічних теорій;
- б) визначити предмет та метод їх дослідження, досягнуті результати та їх значення у царині економічної теорії та господарської практики;
- в) удосконалити підходи у використанні набутих теоретичних надбань у практиці господарювання;
- г) розширити обсяг знань магістрантів у галузі економічних знань.

У зв'язку з цим, **завданням дисципліни** є:

- а) деталізація набутих магістрантами знань щодо історичних умов виникнення, сутності та методології дослідження провідних та локальних сучасних економічних теорій, їх ролі та значення для економічної науки та господарської практики ХХ-ХХІ ст.;
- б) надання магістрантам допомоги у фаховій підготовці викладання дисциплін з курсу економічної теорії, а також, застосування набутих знань у господарській практиці.

Предметом дисципліни є розгляд сучасних економічних теорій в історичному процесі їх виникнення, розвитку та зміни системи наукових поглядів для вирішення практичних завдань.

Після опанування даного курсу студент зможе:

- поглибити теоретичні й практичні знання в області сучасних економічних теорій набуті при опрацюванні політичної економії, мікро-макроекономіки, історії економічних учень та інших політичних, економічних, історичних та соціальних наук, навчитись користуватися економічними поняттями, категоріями, бачити зв'язки між економічними явищами, розуміти закономірності їх розвитку, появу економічної політики, причини, особливості та наслідки її використання;
- навчитися використовувати набуті теоретичні знання для подальшої навчальної та наукової діяльності, вирішувати практичні завдання, а також застосовувати їх для підготовки і проведення у майбутньому лекцій, семінарів або уроків з політичної економії, мікро-макроекономіки, історії економіки, економічних учень та інших політичних, економічних, історичних соціальних, психологічних та математичних наук;
- удосконалити практичні навички у роботі з літературними джерелами, історіографічними напрацюваннями різних форматів, а також прогнозування та моделювання перспектив економічного та соціального розвитку як у світі, так і в Україні.

2. МЕТОД І МЕТОДОЛОГІЯ ТА ОСОБЛИВОСТІ ЇХ ВИКОРИСТАННЯ В ЕКОНОМІЧНІЙ ТЕОРІЇ

Дана проблема, базується на чотирьох ключових категоріях – **метод, методологія, методологія науки і, нарешті – методологія економічного дослідження**, які потім будуть деталізуватися. Врешті-решт, ставиться завдання показати як особливості методології економічного аналізу окремих напрямків, так і її застосування окремими вченими.

Але спочатку з'ясуємо єдність та розбіжності поняття **методу та методології**. Існують різні визначення **методу**. Одним з них є тлумачення Г. В. Ф. Гегеля за яким це є «усвідомлення форми внутрішнього руху її змісту». Наведене визначення вказує на прийом *розкриття* суті явищ через рух *зовнішньої* форми, яка, модифікуючись та ускладнюючись у своєму розвитку, ховає її зміст. Тому дослідження будь-якого процесу завжди має за мету розкрити відповідні зовнішнім формам їх внутрішні характеристики.

Поняття «**методологія**» тісно пов'язане з **методом**, але не тотожне йому, так як **метод** – це сукупність елементів і прийомів дослідження, що застосовуються в аналізі будь-якої проблеми, а **методологія**, крім цього, охоплює ще й предмет науки, яка відображається категорією «**методологія науки**» як вчення про принципи побудови, форми та спосіб наукового пізнання.

Проте у визначенні **методології** серед вчених існують і розбіжності, які значною мірою зумовлені різним тлумаченням походження цього поняття від грецьких слів «метод» (шлях дослідження або пізнання, теорія, вчення) та «логос» (слово, поняття, вчення). Якщо дотримуватися цих вихідних значень, то методологію найлогічніше визначити як вчення про певну сукупність засобів та прийомів пізнання. Водночас для більш чіткішого визначення цієї категорії розрізняють методологію в широкому та вузькому сенсі слова.

Крім того, методологія науки багато у чому визначається об'єктом її дослідження. Останній може бути неорганічною та органічною системою. Виходячи з цього, визначається і специфіка методу, що використовується.

Звідси, **методологія науки**, на нашу думку, це – система відповідних принципів та прийомів стосовно форм побудови наукового знання.

У **широкому розумінні**, **методологія** – це система різноманітних засобів та прийомів наукового пізнання з урахуванням визначення предмета (передусім принципів, законів та категорій), це наука (або вчення) про цю систему.

У **вузькому визначенні** **методологія** – це комплекс засобів і прийомів наукового пізнання та теорія про них. Єдність ідеалів світогляду як вільного суб'єкта, з правом інтелектуального вибору, через знання методу дозволяє конструювати нові методологічні моделі дослідження, відчувати себе, уможлиблює реальне буття методологічного плюралізму, а не методологічного хаосу.

Переконавшись у тому, що людський розум сам собі створює ускладнення і не користується тверезо й розсудливо всіма інструментами пізнання навколишнього світу, науковці всіх часів і народів визнавали за необхідне всіма способами прагнути до формування цілісності або, принаймні, впорядкованості у системі відносин між розумом і фактами реальної дійсності. Такі міркування визначали функції особливого розділу філософії – філософії наукового пізнання. **Сократ (469-399 до н. е.), Ксенофонт (430-355 або 354 до н. е.), Платон (427-347 або 348 до н. е.), Арістотель (384-322 до н. е.), Ф. Аквінський (Аквінат) (бл. 1225-1274), В. Оккам (бл. 1285-бл. 1349), Ф. Бекон (1561-1626), Р. Декарт (1596-1650), І. Ньютон (1643-1727), І. Кант (1724-1804), Д. Юм (1711-1776), А. Сміт (1723-1790), Г. В. Ф. Гегель (1770-1831), К. Маркс (1818-1883), О. Конт (1798-1857), Дж. С. Мілль (1806-1873)** та багато інших велику увагу приділяли опису і поясненню принципів наукового дослідження.

Опис філософських концепцій будови світу, на основі яких формувались провідні наукові теорії, дослідження і пояснення вибору принципів, методів, інструментів системи теоретичних обґрунтувань, вивчення психологічних та соціологічних детермінант зародження, розвитку і добору наукових гіпотез – ось далеко неповний перелік функцій сучасної методології науки. Цей розділ, що займається проблемами наукового пізнання, способів суджень і методів їхнього обґрунтування, користується одночасно **позитивним і нормативним підходами**.

Позитивна властивість методології економічної науки полягає в дослідженні існуючих структур через їх опис, організацію, виявлення рушійних сил розвитку економічних систем суспільства.

Нормативний підхід пов'язаний з практичним використанням досягнень науки і передбачає пояснення вибору способів побудови теорій та оцінки їх достовірності щодо обґрунтування їх концептуальних положень.

Характерна особливість будь-якої науки є пошук істини, незалежно від тих наслідків, до яких вона приводить. Адже істина, як правило, дає найцінніші результати для практичної діяльності. Використання логічного апарату для всієї сукупності наукових теорій про способи доведень та спростувань дозволяє перейти від істинних вихідних положень до істинних наслідкових суджень.

Починаючи з давньогрецьких мислителів, особливо із **Сократа**, економіка, в основному, розглядалась як розділ філософії моралі. З часів **Арістотеля**, поступово, предметом теоретичного аналізу стає і ринок. З тих часів економіка, починає аналізуватись, здебільше як система принципів ведення ринкової господарської діяльності, в якій, окрім натурально-господарських зв'язків, усе більшу роль починає відігравати опосередкована форма зв'язку через ринок. Однак і тут, метою таких досліджень продовжувало залишатись визначення нормативних морально-етичних законів ведення господарської діяльності, які б узгоджували поведінку суб'єктів господарювання із суспільними інтересами, як домінуючими.

В умовах середньовіччя дослідження проблем господарювання набуває релігійного забарвлення. Але навіть у всебічному переплетенні релігії і науки допитливий людський розум продовжував розробляти методологічний апарат схоластичної логіки як логіку семантичних висловлювань, що спиралась на систему постулатів і відповідних методів переконання.

Звідси можна констатувати, що навіть в умовах широкого взаємопроникнення релігії і науки допитливий людський розум продовжував розробляти методологічний апарат схоластичної логіки – логіку семантичних висловлювань, що спиралась на систему постулатів і відповідних методів переконання.

У той час *економічний* аспект у рамках філософії не міг стати об'єктом ґрунтовного аналізу в зв'язку з двома причинами. По-перше, пануванням релігійно-філософського світогляду в трактуванні як природних, так і суспільних проблем, а, по-друге, вузькістю тогочасних розмірів ринку або економіки. Проте, навіть у ті часи, розпорошені частинки *економічних* знань все ж давали уявлення про поглиблення та розвиток економічної проблематики тієї епохи.

З епохи Відродження почався новий імпульс у зміні світогляду вже як буржуазного світосприйняття дійсності через *революцію в культурі*, що започаткувала формування вільної від певних станових прошарків людини як головної умови функціонування повноцінного ринкового суспільства.

Почата революція у культурі знайшла своє продовження у релігійній реформі католицької доктрини в період епохи Реформації, що зробила наступний крок у формуванні ринкового мислення через прищеплення *нової етики відносин між людьми*. Саме вона отримала широке поширення в поглядах протестантизму як нового етапу трансформування економічних процесів через культ абстрактної людини, який найбільш адекватно відповідав буржуазному світосприйняттю.

Протестантизм зруйнував стіну між простою людиною та Богом. Цим продовжилось формування людської рівності, економічним підґрунтям якої стала рівність між людьми через ринок шляхом слідування принципам еквівалентного обміну, з якими неминуче посилювався рух до принципу вартісного еквівалента, який продовжував перетворювати будь-які види людської діяльності, до цього соціально нерівних видів праці, у працю однаково соціально значиму. Як результат до соціально значущих видів праці потрапляв і такий її вид, як підприємництво, а з нею і інші види діяльності пов'язані з торгівлею товарами та грішми.

Крім того, значне зменшення доходів католицької церкви дало змогу перенаправити частину додаткового продукту із особистого паразитичного споживання пануючих прошарків суспільства на розширення виробництва, яке поступово перетворювалося з простого відтворення в розширене, що є ще однією головною умовою функціонування буржуазного суспільства. Таким чином, формуються соціальна і економічна форма рівності між людьми.

Завершенням формування вільної людини і її економічної свободи як основи ринкових зв'язків, як суто економічних поглядів завершується з появою меркантилізму, де економічна проблематика отримала перший вираз чисто економічної.

Однак посилення в процесах господарювання законів дії ринку не відкидає впливу морально-етичного фактора, а просто зміщує його акценти. Так, в умовах доринкового суспільства, з пануванням природи, він стає визначальним, перш за все, у формуванні гідних членів рабовласницьких, а потім і феодальних держав. З подальшим розвитком товарно-грошових відносин акцент усе більше зміщується у бік дослідження ринку і його законів, а етичний аспект отримує модифікацію відповідно до нових умов господарювання. Про це чітко сказано у відомому положенні І. Канта стосовно законів розвитку суспільства як законів розвитку зовнішнього середовища і внутрішнього, як моральних законів дії людини.

Поглиблення суспільного розподілу праці, а з ним зовнішньої торгівлі, прискорило процес руйнування доринкових структур і позаекономічних зв'язків між людьми. Відбувся великий розкол у теології, зумовлений загостренням суперечностей у структурі філософських поглядів тих часів. Як наслідок, посилилось розмежування науки і релігії і виокремлення економічного аспекту, що сприяло розробці фундаментальних принципів наукового аналізу, який пізніше знайшов своє використання в розробці спочатку донаукових методів пізнання як **меркантилізму** та **фритредерства**,

що стимулювало появу витоків західного класичного напряму економічної думки в працях **В. Петті (1623-1687)**, **П. Л. Буагільбера (1646-1714)**, **Б. Франкліна (1706-1790)** і їх остаточного узагальнення на донауковому етапі у творах **Р. Кантільона (бл. 1680-1734)**.

Саме вони стали засадами вже наукових надбань класичної школи в Політичній економії як фізіократії, англійської класичної політекономії та її безпосередніх послідовників. Підсумком напрацювань цього вже наукового напряму економічної науки стала творчість **Дж. С. Мілля**. Одночасно виникає специфічне відгалуження західної класики у вигляді марксизму.

З науковим етапом економічної думки вперше відбувається чітке визначення предмета економічної науки. Спочатку вона зароджується як настанови про сферу обігу – ринок, що почались ще з праць Арістотеля, а потім і його перше чисто економічне дослідження, що почалось з появою меркантилізму. Забезпечення могутності суспільств того періоду відбувалося на фоні зміни суспільного багатства, яке переходило від титулів та звань до речової його форми як запасу дорогоцінних металів та коштовностей. Даний процес в історії економіки отримав назву *«первісного нагромадження капіталу»*, який, як відомо, мав три складові. По-перше, *економічну*, яка проявилась у накопиченні грошей, по-друге, *правову*, відокремлення людини від засобів виробництва, і третю, *політичну*, у використанні, до певного часу політичної сили абсолютистських держав для вирішення економічної складової.

Зовнішня торгівля була тим середовищем, яке в особі купців і лихварів дозволяла провести його накопичення. Однак для цього треба було створити захист творців подібного багатства, що і взяла на себе держава, яка стимулювала розвиток первісного нагромадження капіталу на висхідній стадії становлення буржуазного суспільства.

Перші цеглини у фундамент наукового етапу розвитку *економічної науки* періоду формування засад майбутньої класичної *теорії* були завершені **Р. Кантільоном**. Як було сказано вище, ним був розроблений *аналітичний метод дослідження*, який пізніше отримав широкий розвиток у західному напрямку економічної науки. Завдяки цьому була започаткована двофакторна модель цінності (праця та земля), поставлені проблеми: ціни, зовнішньої та внутрішньої цінності, сутності монети як загального мірила цінності, яка повинна співвідноситись внутрішньо з ціною землі й праці та всім тим, що представлено на ринку.

Мірою оцінки взаємодії землі та праці він вважав витрати виробництва, які проявляються у ціні пропозиції, а мірою витрат виробництва є ціна, яка дається за благо. Зрозуміло, що ця міра відносна, а не абсолютна і залежно від стану ринку вона може або додавати або відсікати частину цінності товару, як коштів виробництва. Таким чином, згідно з Р. Кантільоном, цінність – це пропорція землі та праці, яка необхідна для відтворення землі, капіталу та людини, в якій внутрішня цінність – це витрати особистої праці, які завжди пропорційні кількості праці й землі. З іншого боку, відбувається

відхилення від природної ціни, яка виступає як ринкова вартість, в якій попит варіюється пропорційно кількості праці та продуктів. На базі відмічених Р. Кантільоном закономірностей, західна економічна наука через школи фізіократів, англійської класичної політекономії та їх послідовників зробила більш детальні розробки таких проблем, як розгляд ціни, вартості, факторів виробництва, зв'язку біологічних та соціальних закономірностей та інше.

Однак остаточне виокремлення економічної науки із філософії та її формування як самостійного розділу наукового пізнання більшість учених пов'язують з виходом у світ праці **А. Сміта «Дослідження про природу і причини багатства націй» (1776)**. Детальне вивчення праць фізіократів переконує в ідентичності формулювання ними предмета економічної науки, особливо **Ф. Кене (1794-1774)** та **А. Р. Ж. Тюрго (1727-1781)**, як науки про суспільне багатство. У цьому аспекті особливе значення набуває проблема вибору методології дослідження. Звідси постає закономірне запитання: під яким кутом зору розглядати факти, пов'язані із суспільним багатством з точки зору його суті, факторів зростання та розподілу. Кожне з поставлених запитань фіксує об'єкт досліджень з боку різних сфер пізнання.

Починаючи з 70-х років XIX ст., економічна наука стикнулася із проблемами практики, які з точки зору напрацювань класичної школи не могли бути пояснені. Звідси, виникла необхідність провести глибокий економічний розгляд у рамках оцінки істинності отриманих результатів та «системи природничих об'єктивних законів». Фактично, було поставлене завдання відділити закони природи від законів суспільства, а, також, уточнити загальні аспекти побудови економічної теорії. Вони і привернули, у свій час, увагу представників Лозаннської школи до філософії науки. Ними більш чітко були виокремлені закони природи від законів суспільства, а, в рамках останніх, зроблений каркас дослідження економічної теорії та її місця в системі економічних наук, які були поділені на три складові – чисту, прикладну та соціальну економіку.

Ідеалізованим елементом чистої економічної теорії стала цінність блага як внутрішньо властива функція суспільного багатства. Аналітична увага представників Лозаннської школи економіки **Л. М. Е. Вальраса, В. Парето** та інших була сфокусована саме на дослідженні суб'єктивних законів обміну. Зазвичай, теорії цінності й обміну не можуть охоплювати сферу дослідження всієї економічної теорії. Але саме теорія цінності стала предметом *чистої економіки*, яка мала передувати *прикладній та соціальній економічній теорії*.

Так само, як реальна дійсність лише приблизно підтверджує теоретичні припущення фізики й логічні докази поведінки ідеального газу, стосовно економічної теорії практичний досвід господарювання дає лише можливість досить широкого прикладного використання сформульованих моделей. Проведені неокласиками фундаментальні дослідження основних суб'єктивних закономірностей економічної поведінки дали поштовх для розвитку прикладних досліджень економічної теорії у працях їхніх послідовників, а потім і кейнсіанців. За своєю суттю прикладна економічна

теорія перебувала у межах аналізу з'ясування закономірностей оптимального споживання та необхідних для цього функціональних співвідношень структурних частин багатства. Тому у загальному сенсі прикладні дослідження були спрямовані на аналіз визначення найефективніших способів примноження суспільного багатства.

Однак вирішення цієї проблеми гальмувалось недостатньою розробкою питань, пов'язаних з поведінкою споживача, тобто сторони попиту, без яких практична складова дослідження була б неможлива. Саме цим і зайнялась, безпосередньо, маржинальна концепція економічної науки на початку 70-х років XIX ст. Маржиналісти першої хвилі відкинули дві основні теорії цінності в праці та корисності, взявши за основу цінності рідкість. Завдяки цьому, утворився новий напрям науки, що отримав назву *теорії граничної корисності*. Що стосується останнього терміна – корисність, то він не досить точно визначає суть справи. Так, йдеться не про саму корисність, а про її важливість, як порції, у тому чи іншому наборі благ для споживання, яка визначається його рідкістю.

Що стосується аспекту розподілу, то він, у подальшому, був прив'язаний до факторів виробництва, які, з точки зору їх ефективності використання і оптимального розподілу між ними, повинні були визначати частку, яку міг би отримати кожен із власників даного фактора. Ця ідея була вперше сформульована **Ж. Б. Сеєм (1767-1832)** в його теорії «трьох факторів виробництва».

Аналізуючи теорії цінності попередників **Л. М. Е. Вальрас (1834-1910)**, як представник Лозаннської школи маржиналізму визначав три її варіанти. Перша – «вказувала на походження цінності *в праці*» (англійська класична політекономія А. Смита і Д. Рікардо), друга – на походження цінності з *корисності* (французька школа Ж. Б. Сея), третя – *в рідкості*. Виходячи з цього, по різному вирішувалась проблема мірила цінності, а значить і формування пропорцій між виробництвом та споживанням як головної для будь-якого суспільства.

Перші два підходи у визначенні цінності, що спирались на працю або корисність, **Л. М. Е. Вальрас** вважав не зовсім точними. Тому наголошував на цінності як породження рідкості. Крім того, вчений звернув увагу на необхідність поєднання у теорії цін урахування як принципу граничної корисності при дослідженні взаємодії попиту і пропозиції, так і врахування витрат виробництва. Такий підхід пізніше отримав деталізацію в економічних системах **А. Маршалла (1842-1924)** та **Дж. Б. Кларка (1847-1938)**.

Починаючи з праць **В. Парето (1848-1923)**, розпочався поступовий відхід від суб'єктивної оцінки цінності індивідом до функціональної, якою відкривається другий етап маржинальної концепції. Маржиналізм як окремих напрямків науки, починаючи з XX ст., зникає, але зберігає методологічний інструментарій на наступних етапах економічної науки як продовження

неокласики та неолібералізму, а потім, з періоду Великої депресії використовується у кейнсіанстві.

Таким чином, маржиналізм як напрямок науки вперше звернув безпосередню увагу на практичну сторону економічної теорії. Цим, по-перше, була відпрацьована сторона попиту; по-друге, створена економічна теорія поведінки споживача, і, по-третє, – методологія дослідження на основі граничних величин, що активно використовується і досі. Однак, недостатня ефективність маржинального підходу до сторони пропозиції, потребувала включення в аналіз теорії витрат виробництва.

У свою чергу, абстрагування від специфіки функціонування господарських систем в історичному аспекті спонукало появу німецької історичної школи як нового соціального розділу економічної науки. Він бере свій початок з визначення господарства як частини соціального життя суспільства, а людини як соціокультурної істоти, що орієнтована на суспільні цінності. Цю ідею чітко можна простежити в працях представників як старої історичної школи – **Д. Ф. Ліста (1798-1846)**, **В. Г. Ф. Рошера (1817-1894)**, **Б. Гільдебранда (1812-1878)**, **К. Кніса (1821-1898)**, так особливо нової – **Г. Ф. фон Шмоллера (1838-1917)**, **Л. Брентано (1844-1931)** та інших.

Виходячи з цього, виникає необхідність широкого застосування напрацювань в економіці неекономічних наук, як наприклад, соціології, психології, політології тощо, що, з часом, отримало фундаментальне підкріплення з творчістю **А. Маршалла**. Крім цього, він використав відповідні підходи до аналізу відносин попиту та пропозиції. Так, сторона попиту отримала розвиток завдяки напрацюванням маржиналістської концепції, а сторона пропозиції – була доповнена четвертим фактором – організацією, де ідеї німецької історичної школи отримали нове звучання.

Такий підхід потребував уточнення методу дослідження економічних процесів з боку використання методу І. Канта та Г. В. Ф. Гегеля. Так, напрацювання філософа І. Канта дозволили **А. Маршаллу** показати залежність економічних процесів не тільки від об'єктивного ходу їх розвитку, а і *від волі індивідів*, що стало конкретизацією загальних положень його філософії, до аналізу економічної складової. Завдяки цьому, предмет політекономії розширив свої межі через вихід на практичну складову науки, через введення в предмет аналізу відносин попиту та пропозиції, чим об'єктивні закони розвитку економічних процесів та поведінки індивідів отримали остаточне уточнення.

Поява економічної науки або «економікс», як вважає частина науковців, не означає зникнення політичної економії як самостійної науки. На це вказує розділ відомої праці **А. Маршалла «Принципи економічної науки» (1890)**, де він пише **економікс** або (через кому) **політична економія**. Звідси, фіксується рівнозначність цих термінів, різниця між якими полягає, у разі використання терміна «**економікс**», тільки у більш ґрунтовному аналізі сторони економічної поведінки людини.

Аналіз західної економічної літератури показує, що завдання, яке ставили перед собою неокласики, полягало в упорядкуванні знань стосовно всієї сукупності взаємопов'язаних елементів економічної системи суспільства напрацьованих їх попередниками, але в розширеному варіанті через призму практичної частини теорії. Особливо це характерно для **А. Сміта**, який використовуючи в нових умовах аналітичний метод дослідження, крок за кроком конкретизував та уточнював нові аспекти дійсності, як теоретичного, так і практичного характеру.

Проведений вище аналіз проблем економічної науки дозволяє уточнити **методологію економічного дослідження західної думки** від її зародження розвинених форм. Таким підходом став **метод аналізу** або **аналітичний підхід**, що активно використовується в західній економічній літературі, в основі якого знаходиться рух від цілого до наступного виокремлення і з'ясування сутності окремих частин при збереженні уяви про ціле. Вперше, його багатогранність показав **Р. Кантільон**. Пізніше здобутки його єдиної праці активно використовувались у творах **фізіократів**, а потім в **англійській класичній політекономії** (особливо теорії **А. Сміта**) і **Т. Р. Мальтуса**, а у подальшому – у «**Принципах економікс**» **А. Маршалла**. Відмічений етап економічної думки базувався на ключовому принципі аналізу економічного лібералізму як основи класичної теорії, який в працях **А. Маршалла** отримав уточнення через розвиток неокласики. Саме там був сформований новий розділ науки – **економіка** з її мікроекономічним підходом завдяки, перш за все, використанню напрацьовань маржиналізму.

Подібний підхід плідно використовувався до періоду початку Великої депресії 30-х років ХХ ст. Однак, після нього з початком підриву ринкового механізму і втратою ним функції саморегулювання економічних процесів, він потребував деякого уточнення. Все це змусило **Дж. М. Кейнса**, зберігаючи надбання неокласики, дещо по новому визначити предмет дослідження економічної теорії та теж по новому поглянути на метод, що до цього застосовувався.

На відміну від **методу дедуції**, який був використаний **К. Марксом** у своєму «**Капіталі**» для аналізу капіталістичного способу виробництва, в основі якого був покладений аналіз індивідуального капіталу через дослідження товару. **Дж. М. Кейнс**, у свою чергу, взяв за основу **макроекономічний підхід** при збереженні **аналітичного методу** як основи методології західної економічної науки. Про це красномовно свідчить виноска автора, де він підкреслює, що був вихований на засадах неокласики. Правда сам **Дж. М. Кейнс** не відокремлював представників класичного від неокласичного етапів, називаючи їх надбання класичними.

Однак на відміну від останньої, в його аналізі домінувала проблема відтворення не індивідуального, а суспільного капіталу. Саме останнє отримало той фон на якому були розглянуті всі проблеми, що виникли в новому суспільстві. Крім того, на відміну від неокласичної доктрини, на засадах якої він сформувався як економіст, вчений акцентував увагу на

моделі, де визначальним стало обґрунтування необхідності регулювання ринку з боку держави.

Розширення сфери економічного аналізу до системи прийняття раціональних рішень, яке відбулося з часів маржинальної революції, потребувало і розширення методологічного апарату. На думку Дж. М. Кейнса, економічна теорія стає певним напрямом мислення, відгалуженням системної логіки, яке за допомогою використання своїх аксіом і максимумів утворює модель економічної системи суспільства. Сутність економічної моделі полягає в системному викладенні схеми логічних міркувань, а універсальність її застосування втрачається у разі використання реальних значень змінних величин у моделі економічного розвитку капіталістичного господарства першої третини ХХ століття.

З появою в 1936 році «Загальної теорії зайнятості, процента і грошей» Дж. М. Кейнса ситуація змінилась. У 18 главі цього твору цілий ряд «змінних величин» у економічній системі, які століттями були складовими елементами предмета економічних досліджень, кваліфікуються як «дані», тобто як такі, що в цій праці практично не розглядаються, на відміну від «залежних» і «незалежних» змінних величин, «...які можуть знаходитись під свідомим контролем чи управлінням центральної влади в тій реальній системі, в якій ми живемо» [173, с. 415]. Послідовники висунули гасло: «Відкинути застаріле рикардіанство». Таким чином, кардинальні зміни торкнулись не тільки предмета, але і методу економічних досліджень.

Але, як це не дивно, Дж. М. Кейнс власне, нічого не змінив у методологічному апараті західної економічної науки, яка бере свій початок з філософії Д. Юма, а потім червоною ниткою проходить через напрацювання І. Канта та Г. В. Ф. Гегеля. Принципові ж зміни у методі торкнулись переводу економічної науки з *мікро на макро закономірності*, в яких чільне місце зайняли методи маржинального аналізу граничних величин з широким використанням функціонального аналізу та математичного апарату як його головного інструменту аналізу.

Відмічаючи спадкоємність його теорії з неокласиком, вчений писав, що ставить за мету протипоставити аргументи та висновки *класичної* школи на яких він виховувався, своїм власним напрацюванням. Не відкидаючи досягнення попередників, Дж. М. Кейнс відмічає їх придатність тільки для *особливого випадку*. У разі ж його застосування до *всіх* інших станів сучасного суспільства це може мати наслідком непоправимі негативні зрушення. Звідси свою головну книгу він назвав «Загальна теорія зайнятості, відсотка та грошей», акцентуючи увагу на слові *загальна*, тобто на такій теорії, що може бути використана *для всіх можливих випадків* у економіці.

Таким чином, з часів Великої депресії та підриву вартісного механізму саморегулювання, макроекономічні процеси вийшли на перший план, відтіснивши мікроекономічні закономірності, що були домінуючими в неокласичному напрямку. Останнє перевело теорію неокласики на чотири

десятиліття на запасні рейки, а генеральні позиції в економічній теорії посіло кейнсіанство.

Поступово воно в термінах моделей, які беруть свій початок з часів самого Дж. М. Кейнса, перетворилось на науку, яка охопила творчість його послідовників (неокейнсіанство, посткейнсіанство та нове кейнсіанство), які постійно вдосконалювали свої теорії, адаптуючи їх до напрацювань свого вчителя до нових реалій економічної дійсності. У рамках моделювання виокремилися довгострокові, відносно сталі тенденції, завдяки фіксації змінних факторів та їх коливань, що сформуvalи чітке концептуальне уявлення щодо їх впливу на залежні змінні величини.

Проведений аналіз розвитку економічної науки від її витоків до сьогодення, дозволяє зробити низку **фундаментальних висновків нормативного характеру**.

1. Виокремлення економічної теорії як форми наукового знання, що формує цілісне уявлення про відносно стійкі закономірності й істотні зв'язки в економічній системі суспільства, з рамок загальної філософії відбулося внаслідок чіткого розмежування тих фактів реальної економічної дійсності, які становлять предмет дослідження.

2. Генезис наукового сприйняття фактів реальної економічної дійсності проходив під впливом стрімкого ствердження методів математичного аналізу в системі природничих наук, що насамкінець дозволило вирішити низку найважливіших, а водночас і суперечних проблем прикладного та соціального розділів економічної теорії.

3. Структура сучасної економічної науки відбиває основні етапи еволюції економічного аналізу тих реалій, які пов'язані зі суспільним багатством, від філософії моралі до мистецтва прийняття рішень і, зрештою, до сфери чистої науки.

4. Предметом економіки є поведінкові закономірності взаємодії індивідів у суспільстві з приводу виробництва, обміну, розподілу і споживання вироблених благ. Дисциплінарна матриця має будуватися з урахуванням класифікаційних ознак об'єктів, суб'єктів та сутнісного характеру самих відносин. Таким чином, якщо класифікація економічних суб'єктів виділяє індивіда, групу індивідів і державу, а структура економічних відносин за суб'єктами формує індивідуалістичні, групові, суспільні, міжнаціональні економічні відносини, то це означає, що структуризація предмета економічної науки за суб'єктами має здійснюватися на мікро-, макро- та міжнародному рівнях.

3. ОСНОВНІ ЕТАПИ РОЗВИТКУ ЕКОНОМІЧНОЇ НАУКИ ТА МІСЦЕ В НІЙ СУЧАСНИХ ЕКОНОМІЧНИХ ТЕОРІЙ

В історії економічної науки існують безліч найрізноманітніших періодизацій. Кожна з них має власну точку зору на проблему і свою цінність. Однак найбільш значущими вважаються періодизації поділу історії

економічної думки в **марксизмі** та відомого французького політичного діяча та економіста **Раймона Барра (1924-2007)**.

Марксизм у розвитку економічної думки виділяє такі *етапи*:

1) **Знаходження економічної думки у філософії** (економічні погляди стародавніх греків, каноністів, арабських мислителів, тощо). При цьому треба пам'ятати, що економічна думка починається з фіксації і спроби аналізу ринку. Тому її початком вважають праці **Арістотеля**, який вперше виділив ринковий тип господарства як хрематистику, розглянувши її основу як мінове відношення. Ним же було поглиблене питання про міру мінової цінності, гроші та їх функції, а, також зв'язок грошей з міновою цінністю. Іншою заслугою філософа стала розробка методу дослідження, який, в подальшому, широко використовувався мислителями Середньовіччя, особливо **Аквінатом** та не втратив свого значення і в наш час.

2) **Розвиток поверхневих (вульгарних) поглядів**, згідно з К. Марксом, починався з виокремлення економічної думки в окрему царину знань. Їх особливість полягала у з'ясуванні на поверхневому рівні суто зовнішніх залежностей. Таким чином, емпіричний підхід мав основою перше, більш менш глибоке, осмислення досвіду господарювання, який характеризувався збором і початком процесу осмислення фактів дійсності та пошуком у них загального. З часом, на основі досвіду виникають засади *економічної думки*, яку вперше започаткував **меркантилізм**.

3) З накопиченням емпіричного досвіду відбувається осмислення отриманого матеріалу, коли ракурс дослідження зміщується в сторону виявлення проблеми природи багатства і факторів його зростання. У цей час з'являються *концепції багатства*, яким передують праці **В. Петті, П. Л. Буагільбера та Б. Франкліна**.

Проміжок часу між XVIII та XIX ст. проходить у вирішенні саме цієї проблеми, якою займаються **фізіократи, А. Сміт, Д. Рікардо** та ін. Першопрохідцями цього напрямку стає **школа фізіократів**, що започаткувала економічну науку, яка згодом отримала чіткі контури у творчості **А. Сміта**. Він завершив відпрацювання категорій як економічного інструментарію науки, чим дав першу досконалу характеристику економічних процесів XVIII ст., які були доповнені працями **Д. Рікардо та Ж. Ш. Л. Сімонда де Сімонді**. Характерно, що згідно з **К. Маркса**, таких економістів, як **Дж. Мілль, Р. Мак-Куллох, Ж. Б. Сей, В. Н. Сеніор, Ф. Бастіа та Г. Ч. Кері**, він, на відміну від західної думки, не вважав представниками класичного напрямку.

4) Після глибокого аналізу природи багатства, виконаного англійською класичною політичною економією, виникає ще один варіант з'ясування законів функціонування суспільства, тобто його анатомії і фізіології, але виходячи вже з класового підходу. З'являються теорії праці, де основним підходом стає розгляд дійсності, виходячи з *трудової теорії вартості*. В найбільш розвиненому вигляді він предстає у **«Капіталі» К. Маркса**. Економістом, який дозволив здійснити цей задум став **Д. Рікардо**. Саме його

К. Маркс виділяв в якості фундатора трудової теорії вартості.

У західному **варіанті класики** економістом, який завершив цей етап, вважають **Дж. С. Мілля**. Він, взявши за основу творчість **Д. Рікардо**, **Т. Р. Мальтуса** та **Ж. Б. Сея**, підвів ризику під західною класичною політичною економією, як тогочасного мейнстріму економічної науки. Звідси **К. Маркс** повинен був вирішити завдання відносно місця цього економіста. Він не відніс **Дж. С. Мілля** не до класичного і не до вульгарного напрямку. Така увага для постаті цього вченого пояснюється тим, що з точки зору західної економічної думки, він вважається творцем науки про багатство та фактори його зростання для періоду завершення промислового перевороту. Зрозуміло, що в його періодизації такий економіст повинен був отримати належне місце.

Тому, виходячи з **періодизації марксизму**, чітко простежується поділ економістів на **три великі групи: класиків**, що стояли на позиціях трудової теорії вартості, хоча це не зовсім правильно; **вульгарних** – на позиціях концепції граничної корисності та, нарешті, **Дж. С. Мілля**, творчість якого знаходиться на перехресті цих двох витоків західної класики.

5) Після з'ясування законів розвитку суспільства і досягнення ним розвинутих форм, з'являється необхідність у більш тісному зв'язку результатів науки і практики. Це завдання отримало свою постановку спочатку в маржиналізмі, а розв'язання – з появою **економікс А. Маршалла**.

Відмічена класифікація має свої обмеження, як у теоретичному так і в практичному плані. У теорії – це тлумачення напрямів економічної думки, виходячи з походження цінності у праці, де за основу береться трудова теорія вартості як основа функціонування буржуазної системи.

На відміну від погляду про походження цінності у праці, у західному варіанті береться не трудова теорія вартості, а теорія витрат виробництва. Тому проблема цінності (вартості) безпосередньо спрямована у русло практичної складової або ефективності господарювання.

Звідси, із завершенням промислового перевороту і досягненням капіталом розвинутих форм, політична економія в західному її напрямі розширює межі практичного використання набутих знань і перетворюється в економікс.

На відміну від цього, практична складова в марксизмі має інший, специфічний аспект. Схожість між відміченими підходами полягає тільки в наявності соціальної економічної теорії. Однак, якщо в **західному варіанті економічної науки** вона зводиться до **реформування суспільства еволюційним шляхом**, то в **марксизмі** – через **повалення старого ладу і побудову нового комуністичного суспільства**. Звідси витікають магістральні розбіжності класифікації економічної науки за К. Марксом та Р. Барром.

Вибір авторами **періодизації економічної науки за Р. Барром** має ще ряд причин, як-то більш деталізований і, у той же час, узагальнений розгляд розвитку економічної науки, а, також, набагато ширший часовий простір, що дозволив продемонструвати досягнення економістів у ХХ ст., особливо після

1930 року. Тому подібна періодизація має продовження у часі і дозволяє, на відміну від першої періодизації, отримати розвиток сучасної економічної науки в *деталях* до сьогодення.

Класифікації етапів розвитку економічної науки за **Р. Барром** містить *чотири етапи*:

1. Донаукова фаза (від виникнення її у древніх греків і особливо праць **Арістотеля** до 1750 року). Його особливість полягала у розгляді ринку з точки зору окремих його сторін, де було відсутнє уявлення про суспільство як цілісну систему, тобто живий організм. Його надбаннями стала творчість давніх греків, каноністів, **В. Петті**, **П. Л. Буагільбера**, яка завершується працями **Р. Кантильона**, які стали предтечею наукового етапу.

2. Народження економічної науки (1750-1870 рр.). На даному етапі суспільство вже розглядалося як органічна цілісність. усі сторони якого розглядались як складові цілого. Піонерами економічної науки стали **фізіократи**, а завершити створення чіткого категоріального апарату політичної економії довелось **А. Сміту**. **Д. Рікардо** належить заслуга уточнення та доповнення деяких сторін виробництва, де **Ж. Б. Сей**, використавши смітіанський підхід, повернув його у русло практичного використання надбань класичної доктрини у русло визначення частки доходів, що отримують основні класи. Одночасно зміни в процесах господарювання потребували уточнення як теоретичного осмислення дійсності, так і можливостей використання теорії в практичному руслі, що і було зроблено саме завдяки роботам **Дж. С. Мілля**.

Окремо у цій плеяді економістів стоїть творчість **К. Маркса**, який на основі класичного напрямку створив нове відгалуження, відштовхуючись від теорії **Д. Рікардо**, яка суттєво змінила сутність як окремих проблем політичної економії, так і всієї попередньої класики. Це можна побачити як у меті, предметі, так і методі дослідження марксистської політичної економії.

3. Відкриття та розробка основних теоретичних принципів (1870-1930 рр.). На цьому етапі проходить інтенсивна розробка найбільш важливих нових методів дослідження дійсності для більш тісного її зв'язку з практикою. Найбільш значимими напрямками цього етапу стає: **історична школа** в Німеччині, **перша хвиля маржиналізму: австрійська (віденська) школа граничної корисності, лондонська школа, лозаннська школа з її теорією загальної рівноваги**. А, також, друга хвиля, представлена **Кембриджською школою з її теорією часткової рівноваги та американський напрям**, започаткований **Дж. Б. Кларком** з концепцією граничної продуктивності.

4. Сучасні дослідження. Розвиток політичної економії після 1930 року. Сюди можна віднести ряд основних напрямків: **макроекономічний підхід**, започаткований **Дж. М. Кейнсом** та розвинений його послідовниками; **неолібералізм та інституціоналізм**.

Крім вище означених напрямків, є і такі, що мають локальний характер, як-то **ідеї західної соціал-демократії, теорії радянського періоду та**

сучасного марксизму і, нарешті, нетрадиційні економічні теорії деяких країн Латинської Америки, Близького Сходу та Індії другої половини ХХ ст.

Виходячи з періодизації **Р. Барра**, слід зауважити, що більш детальному аналізу, якому буде присвячено даний курс, перш за все, підлягають питання четвертого блоку, тобто сучасних економічних теорій.

4. ЗНАЧЕННЯ ДИСЦИПЛІНИ ДЛЯ ПІДГОТОВКИ МАГІСТРАНТІВ ЕКОНОМІЧНОГО ФАХУ

Вивчення даного курсу дає можливість магістрантам економічного фаху поглибити теоретичні й практичні знання, набуті при вивченні політичної економії, мікро- макроекономіки, історії економіки та економічних учень. Він дає можливість користуватися економічними поняттями, категоріями, бачити зв'язки між економічними явищами та розуміти закономірності їх розвитку, передбачати передумови появу тієї чи іншої економічної політики, характер та причини її наслідків. Крім того, це дозволяє використовувати набуті теоретичні знання для подальшої навчальної та наукової діяльності, вирішення практичних завдань, а також, застосовувати набуті знання для підготовки і проведення в майбутньому лекцій, семінарів або уроків з політичної економії, мікро-макроекономіки, історії економіки та економічних учень та інших політичних, економічних, історичних та соціальних наук.

Оволодіння даною дисципліною дозволяє вдосконалити практичні навички при користуванні джерелами та історіографічними напрацюваннями різних форматів, а також, прогнозувати та моделювати перспективи економічного розвитку в світі та, безпосередньо, в Україні.

ПОНЯТТЯ ТА КАТЕГОРІЇ

Предмет, мета, завдання дисципліни «Сучасні економічні теорії».

Метод та методологія. Методологія науки. Методологія економічного дослідження. Метод аналізу. Аналітичний підхід.

Періодизація історії економічної науки.

Значення дисципліни «Сучасні економічні теорії».

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Назвіть мету та завдання дисципліни.
2. Дайте визначення предмета дисципліни «Сучасні економічні теорії».
3. У чому полягають єдність та розбіжності поняття методу та методології?
4. Дайте визначення поняття методології науки.
5. У чому полягає особливість методології економічного дослідження?
6. У чому полягає сутність методу аналізу та аналітичного підходу?
7. Назвіть та порівняйте етапи становлення економічної науки за К. Марксом та Р. Барром.

8. Для чого потрібне знання дисципліни «Сучасні економічні теорії» сьогочасному економісту?

ТЕМА 2. ЗАГАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ СУЧАСНОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ТЕОРІЇ

1. Соціально-економічний розвиток провідних країн Західної Європи та США наприкінці XIX – першої третини XX ст.
2. Друга хвиля маржиналізму 1890 – першої третини XX ст. «Принципи економічної науки» (1890) А. Маршалла як вершина неокласичного напрямку.
3. Розвиток економічної науки XX – початку XXI ст.:
 3. 1. Технологічні уклади: сутність та особливості розвитку.
 3. 2. Проблеми соціально-економічного розвитку XX ст. та їх відображення в економічних теоріях.
 3. 3. Основні напрямки розвитку сучасної економічної теорії та їх еволюція.
 3. 4. Критерії класифікації та загальна характеристика основних напрямків сучасної економічної теорії.

1. СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК ПРОВІДНИХ КРАЇН ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ ТА США НАПРИКІНЦІ XIX - ПЕРШОЇ ТРЕТИНИ XX СТ.

Для того, щоб зрозуміти причини виникнення сучасних економічних теорій спочатку, треба з'ясувати ті зміни в суспільстві, які викликали їх появу. Саме вони, а в даному випадку катастрофічні наслідки, пов'язані із Великою депресією, стимулювали пошук нових підходів до практики господарювання. Застосування старих методів у нових умовах через повернення суспільства до стану вільного ринку, шляхом заборони контролю профспілками за недопущенням зниження вартості робочої сили, контролю держави над цінами, і нарешті поверненням до політики протекціонізму, позитивних результатів не мали. Усвідомлення їх неефективності, з часом, привели до розробки нових методів в економічній політиці і викликали у США появу «Нового курсу» Ф. Д. Рузвельта як принципово нової економічної політики щодо виходу суспільства з небаченої кризи. Одночасно з цим велись напрацювання з теоретичного осмислення як причин виникнення нових явищ, так і обґрунтування нових підходів до економічної політики.

Початком досягнення розвиненого стану промислового капіталу стала поява *фабрики*. **Промисловий переворот**, тобто перехід від мануфактури з її ручною ремісничою технікою до великого машинного фабрично-заводського виробництва, почався в Західній Європі наприкінці XVIII ст. і закінчився у другій половині XIX ст. Цьому періоду в найбільшій мірі відповідали напрацювання класичного напрямку, основні здобутки якого отримали

відображення у творчості Дж. С. Мілля, який підвів ризику під *класичним капіталізмом вільної конкуренції*.

Однак, починаючи з 70-х років XIX ст., капіталістичні країни поступово почали вступати в монополістичну стадію розвитку. Концентрація та централізація виробництва завдяки появі великих підприємств призводить до формування *монопольних цін*, що перетворює їх власників на всесильних монополістів.

Планомірні та пропорційні зв'язки, які вперше оформились у середині малих кооперативних форм промислового капіталу, поступово розширюючи свої межі, виходять на рівень великих монополій. Новим каталізатором цих процесів стали події Першої світової війни, що мали наслідком, з одного боку, руйнування звичних господарських механізмів мирної доби, а з іншого – посилення тенденцій централізації виробництва, зумовлених необхідністю ведення бойових дій.

Монополізація виробництва на початку XX століття обумовила посилення суперечностей між провідними країнами світу і призвела до вибуху Першої світової війни у 1914-1918 рр. При цьому, у воюючих країнах, постійно зростає воєнне виробництво, вивіз капіталу, суперечності на ринках збуту, особливо між Німеччиною, Англією та Францією тощо. Разом з тим, зростає питома вага США у світовому господарстві.

Результати Першої світової війни виявились катастрофічними. Війна забрала 10 млн. людських життів, а 20 млн. покалічила, залишивши тисячі зруйнованих міст, сіл, підприємств тощо. Країни ж, що воювали, понесли ще й великі фінансові втрати.

Перша світова війна стала фактором зростання економічної та політичної нестабільності, яка продовжилась післявоєнною валютною кризою 1920-1921 рр., яка поступово стала переростати в світову економічну кризу 1929-1933 рр. В розвинутих країнах вона викликала небачене до того падіння обсягів виробництва товарів та послуг, а саме головне – спровокувало появу нової *вимушеної форми безробіття*, що поставило на порядок денний існування капіталізму як системи.

Відмічені вище загальні закономірності різних країн отримали специфічні форми, однак, не відмінили загальні риси кризових явищ, що надало світовій економічній кризі 1929-1933 рр. певної специфіки. Зробимо екскурс в історичний стан високорозвинених країн післявоєнного періоду.

Велика Британія першою з європейських держав створила у себе мережу фабрик з виробництва сукняних, вовняних та бавовняних виробів, металургійних і машинобудівних підприємств, що дозволило їй стати на шлях утворення розвиненого капіталу у формі фабрики. Цьому сприяли ряд чинників: техніко-економічного, соціально-економічного та організаційно-економічного плану, завдяки яким вона стала першою «фабрикою світу».

Однак, починаючи з 1880 року її становище на світовому ринку стало погіршуватись, що було наслідком продовження використання в англійській промисловості морально застарілої техніки – парових двигунів, механічних

ткацьких верстатів і т. ін. На відміну від неї, в інших країнах, у першу чергу США та Німеччині, на озброєння промисловості надходили все більш продуктивні машини та обладнання.

Завдяки цьому, ціни іноземних виробів останіх відносно до англійських, знижувались, а тому обсяги продажу, виробленого промисловістю Великобританії, на світовому ринку постійно скорочувалися. Замість того, щоб вкладати кошти у модернізацію промисловості, англійські фабриканти взяли курс на поширення торгівлі з колоніями та створення в них філіалів своїх виробництв. Завдяки дешевизні сировини та робочої сили, жорсткій експлуатації праці населення колоній, підприємці без додаткових витрат отримували великі прибутки. Таким чином, *монополістичний капіталізм* Великої Британії отримав *колоніальний характер*.

Хоча наприкінці XIX ст. Британія фактично перестає займати домінуючі позиції у світовій економіці, в ній продовжує високими темпами розвиватися сталеплавильна, електротехнічна і хімічна промисловість, у промисловості створювались монополії, сформувався грошовий ринок на чолі з банківським капіталом. Основа могутності Великобританії переходить від заводів і фабрик до банків і фондових бірж, а сама країна перетворюється у фінансовий центр світу.

До Першої світової війни країна посідала перше місце серед капіталістичних країн з виробництва чавуну і сталі. Однак, з часом, вона поступилася США і Німеччині, а за темпами промислового розвитку почала відставати навіть від Франції. Однак, незважаючи на такі структурні зміни в економіці, Велика Британія продовжувала залишатися могутньою країною, що володіла колоніями майже в усіх частинах світу.

Після війни країна втратила 2/3 торгового флоту та заборгувала США 4 млрд. дол. Вдвічі зменшився експорт товарів. Англія втратила третину національного багатства, а державний борг зріс у 13 разів. Крім того, з'явилися труднощі у таких галузях, як сталеплавильна, текстильна, суднобудівельна,

У 1933 році країна досягла найбільшого рівня падіння виробництва, коли він знизився на 29%, порівняно з 1929 роком, найбільш охопивши базові індустріальні галузі з виробництва чавуну, сталі, суднобудування тощо. Майже наполовину, порівняно з 1929 роком, знизився рівень англійського експорту, а практично чверть працездатного населення (від його загальної кількості у 1932 році, порівняно з 1929 роком) втратила роботу.

Економіка Франції на початку 70-х років XIX ст. теж являла собою розвинену капіталістичну країну, що мала колонії в Африці та Азії.

У ній функціонували підприємства легкої й харчової промисловості, що працювали на сировині й матеріалах місцевого і колоніального виробництва та металургійна промисловість, на руді і вугіллі з Лотарингії. Великим попитом на світовому ринку традиційно продовжували користуватись французькі товари, як-то шовкові тканини, парфумерно-

косметичні та ювелірні вироби. Французькі кутюр'є диктували моду заможним покупцям з Європи, Азії та Америки.

Протягом майже всього XIX ст. Франція посідала за рівнем промислового виробництва друге місце у світі, поступаючись лише Великобританії. Завдяки мережі залізниць і судноплавству, значну роль в економіці країни відігравали внутрішня і зовнішня торгівля. Провідну роль в економіці Франції відігравав, також, банківський капітал, хоча його діяльність була спрямована не на інвестиції у промисловість, а на позиково-лихварські операції. Звідси, *французький монополістичний капіталізм*, на відміну від англійського, носив *позиково-лихварський характер*.

Економічне становище країни суттєво погіршилось після війни з Пруссією у 1870-1871 рр. Її наслідком стала втрата провінцій Ельзас – центру текстильного виробництва та Лотарингії – сировинної бази вугілля і залізної руди. Крім того, згідно з мирним договором Франція повинна була сплатити країні-переможцю контрибуцію у розмірі 5 млрд. франків. До цього ж додався занепад промислового виробництва країни в останній чверті XIX ст. та сільського господарства, що носило, в значній мірі, натуральний характер і обходилося без багатьох промислових виробів. Парцелярне господарство гальмувало процеси урбанізації, оскільки робочі руки були потрібними вдома у сільській місцевості. Франція так і не змогла перетворитися на індустріальну країну. У її промисловості продовжували переважати малі підприємства з застарілим устаткуванням, а дві третини населення мешкали у селах.

У той же час у ній відбувались процеси концентрації та централізації виробництва. Так, наприклад, у 1876 році був створений металургійний синдикат, у 1883 році – цукровий картель, а у 1885 році – керосиновий картель і т. ін. Однак, незважаючи на окремі успіхи в економіці, Франція подібно Великобританії зупинилась у своєму розвитку і з другого місця у світовому рангу провідних країн світу змістилась на четверте.

За результатами Першої світової війни Франція постраждала ще більше ніж Англія, втратиши понад 10% населення. Німеччина окупувала 13 найрозвиненіших її аграрних районів, що мало наслідком суттєві втрати сільськогосподарського виробництва, у результаті чого населення країни почало дуже сильно відчувати нестачу продовольства. У зв'язку з цим, країна була змушена значні матеріальні та людські ресурси направити на відновлення промислового потенціалу, електростанцій, залізниць тощо. Великі витрати на війну підірвали стабільність французької валюти і її роль у якості світового кредитора.

Монополізація виробництва 1932 року мала наслідком підрив вартісного механізму саморегулювання та падіння, порівняно з 1930 роком, обсягів промислового виробництва на 44%. Роки кризи стали періодом зниження випуску продукції машинобудування (69,6%), засобів виробництва (80%), сталі та чавуну (до 50%) порівняно з 1929 роком. У цей же період більш ніж у 2 рази скоротилась зовнішня торгівля.

Характеризуючи стан Німеччини, слід відмітити, що вона внаслідок перемоги у франко-пруській війні захопила нові території з багатими природними ресурсами і працьовитим населенням, що у подальшому сприяло її швидкому економічному підйому.

У 1871 році відбулось об'єднання 22 монархій в єдину імперію, що мало наслідком запровадження у 1877 році грошової одиниці – марки та єдиної системи вимірювання ваги і мір. Стандартизація торкнулась транспортної інфраструктури та зв'язку.

Для об'єднаної імперії характерною особливістю став стрімкий розвиток власної важкої промисловості, що за темпами розвитку випереджала легку. Це, багато в чому, стало можливим завдяки багатим природним ресурсам, зокрема запасам вугілля у Рурському та Саарсько-Лотаринзькому кам'яновугільних басейнах.

На відміну від Англії і Франції над німецькою промисловістю не тяжів тягар накопиченого застарілого устаткування. Практично всі підприємства створювалися на новій технологічній основі з використанням нових видів енергії та техніки, створеної видатними німецькими вченими. Завдяки цьому з'явилися нові галузі промисловості, як-то електротехнічна, синтетичних барвників, мінеральних добрив.

Особливістю індустріалізації Німеччини став прискорений розвиток промисловості, особливо важкої, який був спрямований у мілітаристське русло, що стало *специфікою національної індустріалізації*. Державні замовлення на зброю, боєприпаси значною мірою зумовили ріст галузей важкої індустрії та створення першого в світі військово-промислового комплексу (ВПК).

Процес монополізації Німеччини відбувався шляхом створення картелів та синдикатів. Напередодні Першої світової війни у Німеччині їх було близько 600, продукція яких за своєю якістю значно випереджала виробу французів і англійців.

Німеччина стрімко стає конкурентоспроможною на світовому ринку і за темпами економічного розвитку поступається лише США.

У господарчому житті Німеччини значне місце посідали товарні біржі – осередки оптової торгівлі сировиною, матеріалами та готовими виробами. Держава сприяла біржовій торгівлі і контролювала її розвиток, не дозволяючи масової спекуляції. Поруч з товарними діяли корабельні біржі, де можна було замовити річкове чи морське судно для перевезення товарів, придбаних за їх допомогою. Працювали фондові біржі, які здійснювали, також, операції з валютою.

Особливістю економіки Німеччини була наявність крупних землевласників – юнкерів, яким належали значна частина родючих земель. Проведені дві реформи у сільському господарстві по капіталізації землі призвели до того, що дрібні селянські господарства виявились неспроможними виробляти у значному обсязі зерно та овочі. Тому вони були

змушені брати землю в оренду. Як наслідок, їх значна частина виявилась неспроможною покривати навіть власні витрати.

В останні тридцять років XIX і на початку XX ст.. Німеччина щорічно імпортувала зерно, вовну, шкіру та інші товари сільгоспвиробництва. Залежність від імпорту сировини стримувала розвиток легкої промисловості. Саме в цей період у Німеччині виникла теорія про нестачу життєвого простору і перерозподіл колоній, що належали Великобританії, Франції та Росії.

Виходячи з вище наведеного, можна зробити висновок, що *монополістичний капіталізм у Німеччині носив буржуазно-юнкерський характер.*

За результатами Першої світової війни Німеччина зазнала нищівної поразки від країн Антанти. Внаслідок цього, різко скоротився обсяг промислового виробництва та зріс державний борг, що спровокувало погіршення соціально-економічного стану населення країни. Так, у 1916 році розпочався голод, значно скоротилась заробітна плата, а робочий день, навпаки, зріс, відповідно, до 12-14 годин. За умовами Версальської угоди 1919 року Німеччина повернула Франції окуповані раніше Ельзас та Лотарингію, а також передала шахти Саарського вугільного басейну. Німецькі колонії поділили між собою Англія, Франція, Бельгія, Японія. Крім того, Німеччина повинна була сплатити воєнну контрибуцію країнам-переможцям у сумі 132 млрд. золотих крон. Крім того, Німеччина втратила 1/8 території, 3/4 родовищ залізних руд, 1/3 вугілля та сталі. Хоча Англія та Франція були серед країн-переможців, але і вони вийшли з війни знесиленими, про що було сказано вище.

Велика депресія 1929-1933 рр. дуже уразила і без того знесилену війною та її наслідками економіку Німеччини. За цей період обсяг промислового виробництва впав на 40,6%. Найбільший спад спостерігався у галузях важкої промисловості: виробництві сталі на 65%, чавуну – 70%, машинобудуванні – 62%, а суднобудуванні – 80%. Рекордного стану, до 50% працездатного населення, досягло безробіття. Відмічені події призвели до захоплення влади Націонал-соціалістичною партією Німеччини А. Гітлером. За короткий період, завдяки проведеним реформам під керівництвом Я. Шахта (1877-1970), країна змогла дуже швидко відновити власний економічний потенціал та підвищити життєвий рівень населення.

Кінець XIX ст. став справжнім феноменом економічного піднесення Сполучених Штатів Америки. Так, до початку 70-х років XIX ст. США заволоділи великою територією, витиснувши корінних мешканців – індіанців. Крім того, у 1867 році було взято в оренду, а фактично за безцінь викуплено у Росії, Аляску з її відкритими пізніше запасами нафти, золота, вугілля. Колоніями США стали Куба, Пуерто-Ріко, Філіппіни та ще ряд островів у Тихому океані.

Економічному зростанню Сполучених Штатів сприяли як зовнішні, так і внутрішні чинники: високі митні тарифи на ввіз готових виробів і повна

свобода для ввозу іноземних капіталів, що йшли у промисловість, сільське господарство, торгівлю, банківську справу. Дешевизна землі і практична відсутність ренти обумовили високу конкурентоздатність експортованих зі США в Європу пшениці, м'яса та птиці.

До США прибуло багато працьовитих і енергійних людей – хліборобів, робітників, бізнесменів, інженерів і вчених, які своєю працею та інтелектом сприяли розвитку промисловості, транспорту, сільського господарства. За всіма показниками економіки США вийшла на перше місце у світі.

Знаменита на цілий світ Уолл-Стріт з її банками перетворилася на символ могутності банківського капіталу Америки. Нью-йоркська фондова і Чиказька товарна біржі вже наприкінці XIX ст. почали обслуговувати клієнтів майже з усіх країн світу і одержали назву «барометрів економіки».

У США особливо швидкими темпами створювались монополістичні об'єднання, які невдовзі заволоділи світовими ринками. Наприклад, одна з найбільших – «Стандарт-ойл-Компані», створена у 1872 році, через 10 років реорганізувалась у трест та зосередила виробництво понад 90% очищеної нафти у США.

Підводячи підсумок, слід відмітити, що *монополістичний капіталізм у США* носив *трестівський характер*.

Таким чином, економічна історія провідних країн світу періоду 1870-1914 рр. свідчить, що економічне процвітання неможливе без постійного вдосконалення техніки і технології виробництва та комплексного розвитку галузей народного господарства.

Результати Першої світової війни, на відміну від країн Європи, позитивно вплинули на економічний стан США. У війну країна вступила тільки у 1917 році, а тому фактично не брала в ній реальної участі. У той же час, вона торгувала з усіма воюючими країнами, що допомогло їй збільшити виробництво промислової продукції, сільськогосподарської сировини та продовольства. За роки війни в США сконцентрувалась половина золотого запасу світу, та з боржника, до початку війни, країна стала світовим кредитором. Завдяки цьому, американська валюта – долар, посіла панівне місце у світовій фінансово-кредитній системі, а центр світового господарства остаточно перемістився з Європи до США.

Після Першої світової війни у Великій Британії, Франції, Німеччині відбувався процес відновлення зруйнованого народного господарства. Так, Англія досягла довоєнного рівня лише у 1929 році. В той час у ряді галузей (металургійній, вугледобувній, суднобудівній) відчувався спад. Одночасно помітне пожвавлення фіксувалось у нових галузях економіки, як-то авіаційній, автомобільній, електротехнічній промисловостях, але вони становили лише 10% усього обсягу індустрії. Технічне відставання деяких галузей мало наслідком для англійських товарів втрату конкурентоздатності на світовому ринку.

Недоліком післявоєнної економіки була її залежність від імпорту сільськогосподарської продукції та промислової сировини, у зв'язку з цим, у країну ввозили понад 60% потрібних харчових продуктів.

Економіка Франції після війни стала зміцнюватися, особливо промислово-сировинної бази. Лотарингія давала залізну руду, Саарська область – кам'яне вугілля, що суттєво сприяло розвитку металургійної промисловості. Отримані від Німеччини репарації, Франція вклала у будівництво зруйнованих фабрик та заводів. З'явилися найсучасніші промислові галузі, гідроелектростанції, стабілізувалася і французька валюта.

У той час сільське господарство відставало від післявоєнного розвитку промисловості. В аграрному господарстві переважали малі ферми, які не мали фундаментального технічного забезпечення, тому переважала ручна праця. Французькі селяни розорялися, йшли в міста на промислові підприємства.

Господарство Німеччини після Першої світової війни було в не менш скрутному становищі. За Версальським договором вона лише за 2 роки повинна була виплатити державам-переможцям 20 млрд. золотих марок. Таких грошей країна не мала, тому платила натурою. Так, у рахунок репарацій було передано 5 тис. паровозів, 150 тис. вагонів, 140 тис. корів, сільськогосподарських машин та ін.

Німеччина втратила зовнішні ринки. Звузилися і внутрішні та занепало сільське господарство. Катастрофічне становище в економіці було причиною краху кредитно-фінансової системи. Все це суттєво ускладнило відбудову господарства країни.

Стурбовані таким станом Німеччини США, Франція, Англія вирішили взяти участь у відновленні її господарства. У зв'язку з цим, у 1924 році на Лондонській конференції держав-переможців був прийнятий план Дауеса, розроблений під керівництвом видатного державного діяча США **Ч. Г. Дауеса (1865-1951)**. Він передбачав надання позик і кредитів, переважно американських, на відбудову господарства та оздоровлення фінансів країни з метою, що така допомога дасть можливість справно сплачувати репарації Англії та Франції, які у свою чергу, за цей рахунок покриють власні воєнні борги перед США, накопичені в період Першої світової війни. План Дауеса діяв до 1929 року та сприяв стабілізації господарства країни. Завдяки ньому Німеччина подолала розруху, збільшивши виробництво промислової продукції на 13% порівняно з 1913 роком. Найбільше інвестицій надходило з США. Вони вкладалися в оновлення основного капіталу важкої промисловості, що дало Німеччині можливість збільшити експорт машин та промислового устаткування на світовий ринок. Однак, в умовах економічної кризи 1929-1933 рр. план Дауеса виявився неефективним.

У зв'язку з цим, був вироблений новий репараційний план під керівництвом американського підприємця та дипломата **О. Д. Юнга (1874-1962)** – план Юнга. Згідно з ним передбачалось зниження розмірів щорічних

платежів та скасування контролю над економікою Німеччини. Розмір репараційних платежів зменшувався на 20% і встановлювався на 37 років. Однак у зв'язку з кризою 1929-1933 рр. план Юнга практично припинив свою дію.

Після відновлення господарства капіталістичних країн тимчасово настав період часткової стабілізації (1924-1928 рр.), який характеризувався масовим оновленням устаткування, раціоналізацією виробництва, зростанням енергоозброєння праці, запровадженням нових методів реорганізацію управління виробництвом на основі наукового менеджменту, що став одним із головних факторів зростання продуктивності праці. Наприклад, система Ф. Тейлора, конвеєризація виробництва та інші заходи дали змогу підприємцям наповнити товарами національний та світовий ринки.

Усе це сприяло швидкому зростанню основних галузей економіки США: хімічної, електричної, автомобільної, радіотехнічної тощо. Стандартизація, масовий випуск деталей та вузлів стали звичайним явищем у багатьох галузях промисловості. Промислово-фінансові групи Рокфеллера, Моргана, Дюпона та ін. дозволили через значні накопичення грошей здійснювати швидке та вагоме інвестування у провідні галузі виробництва. Це дало можливість підвищити їх рівень розвитку та забезпечити процвітання фінансово-промислових груп, що їх здійснювали.

Значний розвиток отримують нафтова, автомобільна, електротехнічна галузі, темпи зростання яких, не мали собі рівних. США перетворюються у процвітаючу країну, яка виробляє промислову продукцію на 10% більше, ніж усі індустріальні країни разом. На початку 1929 року вони давали 48% світового промислового виробництва. Великі успіхи були досягнуті у виробництві автомобілів гігантами промисловості США – «Фордом», «Дженерал Моторс», «Крайслером». Сільське господарство в певній мірі відставало від бурхливого розвитку промисловості, однак у ньому, також, відбувалися структурні перетворення у формі індустріалізації ферм, що стало своєрідним продовженням індустріалізації промисловості. Як наслідок, сільське господарство країни перетворюється на високорозвинений аграрно-промисловий комплекс, який на той час не мав собі рівних щодо кількості випущеної продукції, технічного устаткування та продуктивності праці.

Світова економічна криза 1929-1933 рр., що, почалася у США і далі поширилася в інших розвинених країнах світу, отримала назву Великої депресії.

У жовтні 1929 року у США стався біржовий крах. Він і поклав початок кризи. В загальному плані це була криза перевиробництва і величезні запаси товарів не могли знайти збуту. Криза охопила кредитно-фінансову сферу, важку промисловість. Випуск автомобілів, виплавка чавуну, сталі скоротилися на 80%. Промислове виробництво, національний дохід, роздрібна торгівля знизилися двічі, імпорту і експорту – на 75%. Разом з

підривом світових торговельних зв'язків прийшли у глибокий розлад фінанси. Навесні 1933 року США відійшли від золотого стандарту.

За роки кризи збанкрутували 130 тис. фірм, 19 залізничних компаній, 5760 банків. Унаслідок цього мільйони громадян США втратили майно, робочі місця. Безробіття охопило понад 17 млн. людей. Промисловість була відкинута до рівня 1911 року. Щоб стримати падіння цін, скоротити запаси товарів, було вжито знищення їх.

Зазнало тяжких втрат і сільське господарства США. Близько 1 млн. фермерів збанкрутували. Економічна криза поглиблювалася й невпевненими діями уряду США.

Зазначені вище факти руйнації економічного потенціалу США є нічим іншим, як **формами прояву руйнування вартісного механізму саморегулювання та заміни його новою формою соціально-економічного зв'язку як соціально-технологічною**. Надалі будуть продемонстровані розвиток та зміни, які він викликає у вигляді **змін у технологічних способах виробництва, як технологічних укладах**.

Президент **Г. К. Гувер (1874-1964)** та його адміністрація не втручалися в справи економіки і приватного бізнесу, хоча намагалися якось пом'якшити наслідки кризи. Не проводилася державна допомога безробітним. Неспроможність адміністрації Г. К. Гувера змінити становище призводило до масових страйків, походів безробітних на Вашингтон. Таким чином, ставало очевидно проблема втрати ринковим механізмом функцій саморегулювання, а з ним і необхідності нових форм у пристосуванні до зазначених вище явищ.

У цих умовах новообраний президент **Ф. Д. Рузвельт (1882-1945)** у 1932 році проголосив «Новий курс», основу якого становила ідея **державного регулювання економіки**. З ідеєю того, що ринок сам, без втручання зовні, відновить порушенні пропорції суспільного виробництва відійшли в аннали історії.

Уперше в США було прийнято **широкомасштабний державний контроль над економікою**. Одним з перших актів стало зміцнення банківської і фінансової системи. Було прийнято «надзвичайний закон про банки». За цим законом найбільш життєздатні банки одержали з федеральної резервної системи (казни) субсидії і кредити, понад 2 тис. банків (невизнаних «здоровими») не одержали дозволу продовжувати свою діяльність. Відмінялося вільне ходіння золота.

Центральне місце в заходах «Нового курсу» зайняло **державне регулювання** промисловості. Так, усі галузі промисловості було поділено на 17 груп. Вони прийняли «кодекс чесної конкуренції», згідно з яким партнери встановлювали розмір виробництва, ціну, ділили між собою ринки збуту, рівень заробітної плати тощо.

У сфері сільського господарства з метою припинення процесу розорення фермерів планувалося підвищити ціни на сільськогосподарську

продукцію, скоротивши виробництво та площі посівів. За тимчасові збитки фермери отримували від держави відповідні компенсації.

Уперше в новітній історії США були започатковані **соціальні програми по підтримці малозабезпечених верств населення**. Безробітні були задіяні у громадських роботах, будівництві автострад та інших державних споруд. Їм почали надавати фінансову допомогу, а молодь дістала можливість безкоштовно опанувати професії, які потребував ринок праці.

Таким чином, уперше в мирних умовах держава почала відігравати важливу роль регулятора і координатора у сфері економіки. Ці заходи допомогли **спочатку зупинити, а потім приступити до подолання наслідків кризи 1929-1933 рр.**

«Новий курс» Ф. Д. Рузвельта відіграв важливу позитивну роль у розвитку економіки США. Він заклав основи сучасної теорії економічного розвитку американського капіталізму та на багато років вперед визначив напрямки його зростання. Крім того, на практиці показав **необхідність, можливість та доцільність державного регулювання**. Він засвідчив, що вихід з кризи значно прискорюється, якщо здійснюється цілеспрямовано. В їх основі відповідно до адекватних ситуацій закладаються державні антикризові програми, що стають умовою подолання їх наслідків при неухильному використанні їх самою державою. У зв'язку з цим, перші спроби реакції суспільства на непередбачувані раніше обставини у вигляді таких же нетрадиційних дій, являє собою не тільки історичний інтерес.

2. ДРУГА ХВИЛЯ МАРЖИНАЛІЗМУ 1890 – ПЕРШОЇ ТРЕТИНИ ХХ СТ. «ПРИНЦИПИ ЕКОНОМІЧНОЇ НАУКИ» (1890) А. МАРШАЛЛА ЯК ВЕРШИНА НЕОКЛАСИЧНОГО НАПРЯМКУ

Як відомо з курсу історії економічних учень, другий етап означився появою Кембриджської (теорія часткової економічної рівноваги) та американської (теорія граничної продуктивності) школами. Вони базувались на поглибленні маржиналізмом 70-90-х років ХІХ століття основних положень класики, що дозволило вивести економічну теорію на якісно новий рівень. Завдяки уточненню принципів економічної науки закладених, ще класикою і її новими розробками, які були в арсеналі або взагалі не використовувались. Особливо цим вирізнялась перша школа.

Таким чином, на новому етапі розвитку суспільства основні ідеї маржиналізму отримали новий подих через запровадження в обіг принципу граничного аналізу і визначення величин цінності ринкових благ їх корисністю та рідкістю. Таким чином, у руслі нового етапу науки склалися погляди на ті чи інші сторони економічного життя суспільства або у підтвердження окремих положень англійської класичної політичної економії, або в протилежність ним. Причому висновки вчених суттєво відхилялись у бік трактування найважливіших категорії класики – мінової цінності (вартості).

В одних випадках, головним чином, коли мова йшла про глибинні економічні закономірності, діаметрально протилежні висновки обумовлювались класовими, партійними підходами. В інших, виходячи із необхідності задоволення потреб у практичних рекомендаціях, центр тяжіння в дослідженнях зміщувався на необхідні державі, соціальним верствам та класам, різним господарюючим суб'єктам потреби. Не останню роль тут відігравали і різні наукові вподобання та інтереси дослідників.

Одночасно, починаючи з 90-х років XIX століття, у класичну доктрину ринкового лібералізму, окрім маржинальних підходів, був привнесений мікроекономічний аналіз як проблеми відтворення індивідуального капіталу. З часом, починаючи з 30-х років минулого століття, неокласичний напрям економічного неолібералізму починає доповнюватись макроекономічними дослідженнями та ідеями виваженого державного регулювання ринку.

Вихід на практику через формування принципів економічної теорії як методу, що визначав би, в тій чи іншій господарській ситуації, правила практичної дії в Кембриджській школі, мав результатом уведення в науковий обіг як окремої проблеми відносин попиту та пропозиції. Саме це дозволило вийти на магістральний шлях нової науки – мікроекономіки через вимір *сили*, а не самих *спонукальних мотивів* людей, які її метр – А. Маршалл запропонував обчислювати через *гроші*, як ціну попиту та пропозиції. Останній аспект як відправний пункт його дослідження у розгляді питань мікроекономічного аналізу постійно уточнювався та доповнювався все новими складовими, проходячи червоною ниткою через його витвір.

Характеризуючи методологію неокласиків, слід відмітити, що зміщення предмета дослідження в кінці XIX століття мало наслідком оновлення методологічного інструментарію. Продовжуючи традиції класичного напрямку, акцент науки зміщується в бік дослідження поведінки економічної людини, яка постійно намагається максимізувати свій дохід і мінімізувати витрати.

Узявши за основу маржинальні напрацювання концепції граничної корисності, неокласики другої хвилі пішли далі своїх попередників. Вони для поглиблення аналізу сторін попиту (гранична корисність) та пропозиції (граничні витрати виробництва) використали граничні величини.

Це дозволило на іншій стороні світу, у США, внести корективи і доповнення в ідею граничної корисності, яка трансформувалась у концепцію граничної продуктивності, представленої Дж. Б. Кларком. На її базі була створена нова концепція розподілу, що суттєво розширила межі використання маржинальної теорії ціни, а на її основі розроблені закони розподілу продукту між класами з метою його оптимізації.

Напрацювання представників неокласики впритул наблизили економіку до вирішення безпосередніх практичних питань. Але зробити надбання тодішньої науки такими, що повністю б вирішували це завдання було зарано. Для цього необхідним ставав відповідний стан ринку, що давало б реальну можливість застосувати до всіх його частин поняття міри. Саме у

А. Маршалла економічна наука вперше і предстала в тому вигляді співвідношення вже існуючих концепцій і у тому «пропорційному» розвитку своїх складових частин, коли до них може бути використана математика для задоволення безпосередніх потреб капіталістичної практики.

Саме А. Маршалл зробив останній крок у доведенні науки до того рівня конкретики, що дозволила б перевести накопичені нею її значні здобутки в господарську сферу. Завдяки цьому, йому як представникові англійської економічної науки та фундатору Кембриджської школи, вдалося здійснити сокровенні бажання товаровиробників в отриманні дієвих інструментів управління економічними процесами, чим завершити наробки попередників, доповнивши їх власними і направити їх у практичне русло, спростивши їх, одночасно невілюючи протиріччя між створеними ними теоріями.

За такими протилежними за своєю суттю тлумаченнями фундаментальних питань як вартість та ціна, він уловив їх спадковість та показав місце у вирішенні безпосередніх проблем господарювання. Виходячи з вище викладеного, вчений зробив висновок, що «... прогрес економічної науки практично не привів до виявлення будь-яких нових розбіжностей по суті, тоді як він безперервно зводить уявні відмінності по суті у відмінності по ступені» [260, т. I, с. 110]. Крім того, в систему його поглядів потрапили не тільки елементи економічної теорії, розвинуті різними школами, але і філософії, соціальної психології та інших наук.

Таким чином, з робіт А. Маршалла взяла свій початок нова наука – **економікс**, хоча сам термін був запропонований, як відомо, В. С. Джевонсом, а основні поняття науки, як попит і пропозиція, аналізувались ще його попередниками. Однак ніхто із них не побачив у відносинах попиту та пропозиції основний стрижень нової науки, спрямованої у бік безпосередньої практики. Стосовно цього А. Маршалл неодноразово зазначав, що такий підхід виводить науку на рівень проблем господарювання. Саме з цієї точки зору в його основному творі розглядаються всі напрацювання зроблені його попередниками.

Тому розбіжності економістів у тлумаченні проблем стосовно цінності, ціни, грошей тощо він відносив у виносках основного тексту роботи або додатки в кінці третього тому «Принципів економічної науки». Завдяки новому підходу до вирішення економічних проблем, виходячи не тільки з економічної складової, але і позаекономічної складової, йому вдалося зробити колосальний прорив як у визначенні предмета, так і методу дослідження. Завдяки цьому відбулася своєрідна революція в економічній теорії, яка безпосередньо повернулася обличчям до вирішення самих різноманітних завдань господарюючого суб'єкта.

Завдяки А. Маршаллу наприкінці ХІХ століття у Кембриджі утворилась школа, яка дала світу ряд визначних економістів таких як: Ф. Еджуорт, А. С. Пігу, Дж. В. Робінсон. Два останні з яких більш відомі як засновники та продовжувачі кейнсіанського напрямку. Що стосується

творчості самого вченого, то його книга справила величезний вплив на розвиток економічної науки, неодноразово перевидавалась та на декілька десятиліть стала основним посібником з економіки у Великій Британії, а він неодноразово входив до урядових комісій з вирішення нагальних економічних питань.

Уточнення предмета економічної науки А. Маршалла значно розширило межі дослідження політичної економії і мало наслідком виведення науки про багатство на значно вищий практичний рівень, підходи до якого частково відпрацювали його попередники – маржиналісти, його вчитель Дж. С. Міллем, а теоретично поставили філософи. Цим самим ним вперше в *економічній науці*, були чітко розмежовані два її основні аспекти: теоретичний та практичний – привнесених *філософією* І. Канта.

Здобутки А. Маршалла визначають як маршалліанську революцію кінця XIX ст., якою завершився другий етап класики, до якого вчений відніс і маржинальний напрям, що відкрив в економічній науці її неокласичну традицію. Вона стала продовженням класики, але з посиленням акцентом на її практичне спрямування, що ознаменувало початок нового етапу науки – поглиблення принципів її економічної теорії.

У руслі класичного напрямку інувала теорія безробіття витоки якої сягають ще часів економічної теорії Д. Рікардо. Вони побудовані на теорії вартості та виробництва, де досліджуються розподіл даного обсягу зайятих ресурсів між різними сферами і умов їх використання, що визначають відносну винагороду та відносну вартість продуктів. Цим підкреслюється не скільки абсолюта величина винагороди за використані ресурси скільки визначення пропорцій їх розподілу та закону, що ці пропорції визначає. На що, до речі, акцентував увагу Д. Рікардо.

Теорія А. С. Пігу, як і вся класична теорії зайнятості, дуже проста і тримається на двох визначальних положеннях. По-перше, що заробітна плата дорівнює граничному продукту праці. І по-друге, що корисність заробітної плати при даній кількості зайятих робітників дорівнює граничній важкості праці при тій же величині зайнятості.

Дж. М. Кейнс вбачає у такому підході головну помилку у тому, що теорія А. С. Пігу відносно національного доходу, як йому вбачається, прийнятна і при наявності вимушеного безробіття і повної зайнятості. Однак як далі показує автор загальні теорії зайнятості, це не відповідає дійсності. Причину ж розгляду теорії зайнятості класиків через призму творчості А. С. Пігу пояснює найбільш повним викладенням цієї проблеми саме у його тлумаченні.

До аналізу відміченої проблеми вчений підійшов шляхом визначення предмета економічної науки. У «**Вступі**» спочатку визначається предмет політичної економії, поступово, по мірі заглиблення у її практичну складову, виникають контури **економікс**, який визначається, як дослідження життєдіяльності людського суспільства. Таким чином, предмет науки

вивчається як сфера індивідуальних та суспільних дій, які тісним чином пов'язані із створенням та використанням матеріальних основ добробуту.

Звідси економічна наука, з одного боку, вивчає *багатство*, а з іншого – *людину*, характер якої значною мірою формується у процесі використання матеріальних ресурсів, причому, у більшій мірі, ніж в інших видах діяльності. Визначальними силами, які формують світову історію є релігія і економіка. Тому характер людини багато у чому залежить від умов повсякденної праці, розміру її доходів та способу, яким вони добуваються.

Розвиток суспільства, поява нової техніки, технології збільшує частку людей кваліфікованих. Одночасно по мірі їх звільнення від влади звичаїв та розширення *свободи господарювання* зростає значення *спонукальних мотивів* людей у відносинах обміну. У зв'язку з цим виникає особлива форма *конкуренції*, яка на відміну від минулих епох покоїться на *свободі вибору* власної поведінки людини. Конкуренція призводить до появи об'єднань людей, які базуються уже не на звичаях, а на свободі підприємництва. Правда сама конкуренція, яка може бути руйнівною або творчою. Стан індустріального суспільства краще визначає термін *свобода підприємництва* або *економічна свобода*. Саме індустріальна епоха, в якій аспекти економічної свободи мали місце і раніше, але не в таких масштабах, як тепер, закладає початок усім відміченим вище характеристикам, знаменуючи появу повноцінної економічної науки. Таким чином, усе зазначене вище, вказує на тісний зв'язок між індустріальною епохою і економічною наукою, що є наслідком її породження.

У *главі II «Предмет економічної науки»* А. Маршалл, на основі попереднього аналізу, уточнює предмет науки через головну проблему економіки – *спонукальні мотиви* людей. «Економічна наука, – писав він – займається вивченням того, як люди існують, розвиваються і про те, що вони думають у своєму повсякденному житті. Але предметом її дослідження, головним чином, є ті *спонукальні мотиви*, які найбільш сильно і найбільш стало діють на поведінку людини у господарській сфері їх життя». [260, т. I, с. 69].

Найбільшим стимулом для простої людини є бажання отримати плату у вигляді відповідної суми грошей завдяки можливості виміру бажань людини як схильності людського ества віддати відповідну кількість грошей за отримання відповідного *задоволення* або побудити її здійснити *витрату відповідної кількості стомлюючої праці*. Звідси з'являється реальна можливість появи економічної науки, що переводить її у розряд найбільш значущих і передових.

У подальшому А. Маршалл показує варіації, пов'язані з виміром спонукальних дій людини і тими проблемами, які при цьому виникають. Одні із них можуть виходити на дії колективу, а тому, при вимірі спонукальних мотивів окремої особи їх необхідно враховувати, а отримані на основі науки результати підтверджувати.

Попередні визначення А. Маршаллом *предмета економікс*, зроблені ним раніше, та послідувачі доповнення дозволяють дати *повне* визначення *предмета*. «*Економічна наука, – писав він, – це, з одного боку, наука про багатство, а з іншого – та частина суспільної науки про дії людини в суспільстві, яка належить до зусиль, які вона докладає для задоволення своїх потреб у тих межах, у яких ці зусилля і потреби піддаються вимірюванню в одиницях багатства або його всезагального представника, тобто грошей*» [260, т. I, с. 107].

Таким чином, завершення становлення *економікс* вивело економічну теорію в практичне русло завдяки розширенню рамок політичної економії шляхом доповнення її аналізом відносин попиту та пропозиції. Останні дозволили поставити питання стосовно *сили* спонукальних мотивів поведінки покупців та виробників і їх виміру через гроші, так як *самі спонукальні мотиви* виміряти неможливо.

Визначення А. Маршаллом *предмета дослідження* економікс не могли не торкнутися і *методу*. За час пізнання економічної проблематики людство накопичило велику кількість понять, правил та принципів розпорошених за різними її напрямками. При їх виборі А. Маршалл пам'ятав рекомендацію І. Канта, що претензії розуму повинні бути обмежені їх придатністю застосування у можливому досліді. Згідно з І. Кантом, він вбачав розумне пізнання дійсності у здатності створювати принципи (основи), виходячи із яких можна досягти необхідної єдності емпіричним шляхом вироблених правил, виходячи із засад *принципів науки*.

Саме тому виклад основного матеріалу в «Принципах економічної науки» А. Маршалла значною мірою спирався на твори **А. Сміта (1723-1790)** та **І. Канта (1724-1804)**. У свій час завдяки цим принципам були започатковані класичні школи, відповідно, у політичній економії і філософії. Після ж виходу у світ їх праць, вони отримали беззаперечний авторитет у цих науках ще за життя, який залишається за ними і досі.

Що стосується західноєвропейської наукової традиції, то починаючи з першої половини XIX століття, саме ідеї І. Канта і його послідовників захоплюють не тільки філософів, але й економістів, що має наслідком значні зміни у царині методології економічної науки. Звідси наукова методологія економічних досліджень більшості видатних економістів у значній мірі базується на досягненнях німецької класичної філософії, або ж тією чи іншою мірою враховує їх. Головним чином це праці німецьких філософів таких, як І. Кант та Г. В. Ф. Гегель, які не тільки масово цитувались у працях марксистів, представників німецької історичної школи, австрійської (віденської), кембриджської та інших економістів. Наукові доробки цих славетних філософів використовував у якості методу економічних досліджень А. Маршалл, а також, у значній мірі, М. І. Туган-Барановський.

Початок дослідження економічних проблем А. Маршаллом співпав із зацікавленням його методом **Г. В. Ф. Гегеля (1770-1831)**, для чого він певний час жив у Німеччині, спілкуючись з послідовниками самого філософа

– молодими гегельянцями. З часом, не відмовляючись від діалектики Г. В. Ф. Гегеля, його інтерес змістився у бік методу І. Канта. Тому «Принципи економічної науки» (1890) А. Маршалла є реалізацією методологічної основи цих філософів, що підкреслював у своїй передмові до цієї праці Дж. М. Кейнс, вказуючи що філософія І. Канта та «Філософія історії» Г. В. Ф. Гегеля є основою побудови великого твору А. Маршалла. Оскільки термін «*принципи*» винесений у заголовок цього твору, то автор ніби підкреслює, що мова тут йде не про суб'єктивні розсудкові фантазії, а про розумне творіння, побудоване на глибоких наукових засадах.

Особливо це стосується методу І. Канта. «Якщо розсудок є спроможність створювати єдність явищ за допомогою правил, то розум є спроможність створювати єдність розсудкових правил згідно з принципами – писав І. Кант. – Отже, розум ніколи не скерований прямо на досвід або на який-небудь предмет, але [завжди спрямований] на розсудок, щоб а ргіогі надати через поняття його різноманітним знанням єдність, яку можна назвати єдністю розуму, яка є цілком інакша, ніж та, що може бути здійснена розсудком» [162, с. 216-217].

«Слово «принцип» є *двозначним* і зазвичай означає лише таке знання, що може вживатись як принцип. Хоча саме по собі і за своїм походженням воно не є принципом. Кожне загальне положення, хоч би й навіть запозичене з досвіду (шляхом індукції), може слугувати більшим засновком в умовиводі; але від того воно саме не є принципом... Я назву пізнанням з принципів лише таке пізнання, в якому я пізнаю окреме в Загальному через поняття. Таким чином, кожний умовивід є форма виведення знання з принципу, бо більший засновок завжди дає поняття, завдяки якому все, що підводиться під його умову, пізнається з нього відповідно до певного принципу» [162, с. 215-216]. «Принципи економічної теорії» А. Маршала повною мірою заслуговують того, щоб їх вважали дійсно науковою працею.

У безпосередньому викладі матеріалу уважному читачу неважко побачити використання методу І. Канта, особливо в 4 главі І книги, де вчений, підводячи підсумок визначення предмета дослідження, намічає порядок і мету економічних досліджень. Дивно, але у творах навіть таких визначних вчених, до яких наукова спільнота відносить М. Блауга (його робота присвячена методології неокласичного дослідження) про цих філософів нема навіть згадок, а А. Маршаллу, відмічений вище автор, приписує зовсім інші філософські підходи.

Слідування А. Маршаллом духу німецької класичної філософії виявилось у застосовуванні ним *каузального (причинно-наслідкового) підходу*, який знайшов своє відображення у розгортанні предмета дослідження автора. У зв'язку з цим, є дивним приписування цій людині багатьма сучасними авторами *функціонального методу* як головного. Прикро, але таке ж тлумачення зафіксовано і в багатьох вітчизняних підручниках та навчальних посібниках з політичної економії, мікро-, макроекономіки та історії економічних учень.

Окремо слід сказати про використання А. Маршаллом математичних методів та їх місця в економічній теорії. В економічній (коментаторській) літературі поширена точка зору, що вчений широко використовував математику як основний інструмент пізнання дійсності. Однією з причин подібного підходу мабуть було чудове знання ним математики, яку досконало знав і дуже любив. У його житті був навіть період, коли він довго вагався, який фах обрати: математика чи економіста. Однак математичні узагальнення, як і сам математичний апарат, зайняли в його книзі досить скромне місце і були відправлені в додатки, де математичний метод, як він зазначав, слугував тільки для компактного представлення отриманих результатів. Звідси математика як метод дослідження займала у його економічній творчості другорядну роль. На це вказує відмова від застосування функціонального методу дослідження, який йому закидають, де математика дійсно стала б основним інструментом дослідження.

Велике значення в економічній спеціалізації вчений приділяв трьом інтелектуальним якостям: *сприйняттю, уяві та розсудливості*. Причому, головним із них він вважав *уяву*, яка дає можливість знайти сховані для очей людини наслідки видимих причин, що віддалені від дослідника або не лежать на поверхні. Уява економісту необхідна також для реалізації своїх ідеалів. Аналіз наведених фактів дає можливість знайти найбільш ефективний шлях до стимулювання зростання багатства суспільства, одним із яких, згідно з поглядами А. Маршалла, є витрати на *народну освіту*.

Характеризуючи структуру та проблематику твору, нагадаємо, що **перша книга «Попередній огляд»** А. Маршала ставила за мету розкрити нові проблеми сучасної дійсності і цим, шляхом уточнення загального визначення предмета та методу нової науки, розкрити можливості останньої в якості її практичного використання як науки про багатство.

Друга книга торкалась проблем **уточнення основних понять**, які будуть використані в наступних книгах. Вона так і називалась – «**Деякі основні поняття**». Перш за все, це категорія багатства, докази необхідності в науці слідуванню за плином життя та визначення вимог до формування категорій, виходячи із практичної складової дослідження. Далі йшов розгляд поняття блага, їх класифікація та зв'язок з багатством. Цим автор вводить читача в проблеми виробництва, споживання, праці, насущних життєвих засобів, що потім дозволить розкрити такі найважливіші проблеми виробництва – як капітал та дохід.

Початок уточнення економічних категорій починається аналізом сторони попиту, який пізніше дозволить конкретизувати спонукальні мотиви споживача шляхом постановки таких проблем, як багатство та споживання. Це дає можливість вийти на відносини пропозиції з боку праці, нагальних життєвих засобів існування людини, капіталу та доходу. Вони, з одного боку, визначають обставини, що розкривають спонукальні мотиви споживача через розгляд і класифікацію матеріальних, дарових, економічних та інших благ, а з іншого – деталізують сторону пропозиції.

Уточнення понять, що будуть використані у наступних шести книгах, дало можливість їх автору натрапити на центральну проблему твору – ретельне дослідження відносин попиту та пропозиції як головну умову практичної площини економічної науки. Цим вчений одночасно доводить правомірність існування різних поглядів на економічні проблеми. Іншими словами їх спадковість, різне тлумачення мінової цінності, а з нею і цін, як основи суспільних пропорцій. З часом це стане своєрідною межею між класичним і неокласичними напрямками.

Для розгортання відміченої площини А. Маршалл звертає увагу на важливе положення Д. Рікардо, який зауважив, що «Товари, які мають корисність черпають свою мінову вартість з двох джерел: своєї рідкості і кількості праці, необхідної для їх виробництва» [343, с. 402]. Це дозволило перейти до магістральної проблеми економічної науки – з'ясування рівноважної ціни.

Історично склалось так, що залежно від погляду на те, що визначає цінність в обміні економісти розділились на дві групи. Одна з них взяла за основу формування мінової цінності рідкість та тлумачила основу обміну через корисність речей, утворивши маржинальний напрямок науки, де ціна стала висхідним пунктом аналізу. Інша, як відомо, за мірило обміну взяла працю. Найбільш послідовним у останньому підході виявився марксизм, який брав за основу вартість товару, пояснюючи нею ціну. У такому підході, праця виступала не тільки мірилом вартості, але і фактором товару, тобто уречевлювалась. На відміну від нього, А. Маршалл виходив із традицій західного відгалуження економічної класики таким визначальним аспектом аналізу цінності, як і маржиналісти, вважав ціну, через яку досліджував спонукальні мотиви людей. Причому у нього, як і у всьому західному напрямку класики, цінність ніколи не розглядалась як абсолютна, як це мало місце у трудовій теорії вартості К. Маркса.

Дослідження впливу на пропорцію обміну рідкості Д. Рікардо не заперечував, але спеціально на цьому свою думку не акцентував. Звідси А. Маршалл, звертаючи увагу на положення В. С. Джевонса, який писав, що «тривалі роздуми та дослідження привели мене до доволі нового висновку, що *вартість цілком залежить від корисності*» [260, т. 3, с. 178] стверджував, що такі висновки є односторонніми. Далі він цитує ще одне положення цього автора: «Вартість визначається працею, але тільки опосередковано – через вимір ступеня корисності шляхом розширення або обмеження пропозиції» [260, т. 3, с. 179] та робить підсумок, що ця теза істинна тільки для певних часових періодів, а тому – помилкова.

А. Маршалл звернув увагу на значення цих підходів для практики господарювання, вказуючи що дія факторів, яку виділили попередники і послідовники Д. Рікардо, справедлива, але тільки для відповідних умов. Це конкретизувало його дослідження сторін попиту та пропозиції і вивело на необхідність розвідки спочатку спонукальних мотивів споживача, яку, в значній мірі, визначала рідкісність блага та його бюджет. До речі, цей зв'язок

ретельно дослідили ще маржиналісти. З іншого боку, вченим були уточнені питання аналізу спонукальних мотивів виробника, що впливали на мінову вартість через витрати виробництва, що визначали сторону пропозиції. Максимально використавши напрацювання західної теорії витрат виробництва, а не марксистської трудової теорії вартості, про обмеженість якої А. Маршалл указав при розборі питань впливу часу на дію ціноутворюючих факторів, він деталізував сторону пропозиції.

Книга III «Про потреби та їх задоволення» присвячена показу розмаїття чинників, які визначають сторону попиту. А. Маршалл зауважує, що цією стороною проблеми економічна наука, до певного часу, нехтувала. З одного боку, така традиція пішла від Д. Рікардо, який спеціально цей аспект не конкретизував, а тільки означив. З іншого, неможливість науки дати у цій проблемі щось більш вагоме, на той час, багато у чому визначались практикою дій звичайного покупця. А. Маршалл показав, як змінювались потреби, що спочатку мали на меті подолання скрути, а потім, з часом, вирости у зростаюче різноманіття способів їх задоволення як засіб виокремлення людини у суспільстві. Потім даний аспект уточнювався через спроби кількісного виміру потреб, їх градацій, еластичності, вибору між різними видами споживання однієї і тієї ж самої речі і нарешті вартості і корисності. Всі ці питання були добре висвітлені у курсі мікроекономіки, а тому особливої деталізації не потребують.

IV книга «Фактори виробництва. Земля, праця, капітал і організація», присвячена аналізу пропозиції та факторів виробництва. Це основне ядро багатства, що розглядається зі сторони факторів виробництва, а не як безпосереднього задоволення потреб людини. Спочатку досліджується кожен із чинників виробництва, а далі їх різностороння характеристика.

Так, під *землею* він мав на увазі речовини і сили, які природа безкоштовно надає на допомогу людині – у вигляді землі і води, повітря, світла і тепла. *Праця* – це економічна робота людини будь-то руками або головою. *Капітал* – весь накопичений запас коштів для виробництва матеріальних благ і для досягнення тих вигод, які зазвичай вважаються частиною доходу. Останній, на його думку, основне ядро багатства, що розглядається як фактор виробництва, а не як безпосереднє джерело задоволення. [260, т. 1, с. 208]

І нарешті *організація*. Вона сприяє знанню та має багато форм, як, наприклад, форму окремого підприємства, різних підприємств однієї і тієї ж галузі, відмінних одна від одної галузей, і, нарешті, форму «держави». Різниця між державною і приватною власністю у сфері знання та організації має велике і дедалі все зростаюче значення; в деяких відносинах вона навіть більш важлива, ніж відмінність між державною і приватною власністю на матеріальні об'єкти. Організація була виділена вченим як четвертий, особливий фактор виробництва. [260, т. 1, с. 208-209]

Виняткове значення А. Маршалл віддає дії таких факторів виробництва, як *земля* та *праця*. До речі, у західній літературі вони пишуться

через англійське «and», як «земля і праця», що вказує на їх нерозривний зв'язок, де земля дає сировину для виробництва, а праця перетворює продукт землі у форму, придатну для безпосереднього споживання людиною. Саме така взаємодія, виражена кількісно, показує у що обходиться дія цих факторів зі створення засобів для споживання людини і виступає як **витрати виробництва**.

Книга V «Загальні відносини попиту, пропозиції і вартості» є центральною в усій роботі та ставить завданням дослідження попиту і пропозиції, ринкової рівноваги та її чинників. Саме в ній автор порушує питання: про механізм установаження цієї рівноваги при досягненні оптимального стану попиту та пропозиції; проблеми інвестування та розподілу ресурсів та ряд інших питань як, наприклад, вихід на теорію монополій. При цьому, головним завданням продовжує залишатися з'ясування обставин, що визначають зрівноважену ціну. Цим А. Маршалл закладає проблему ціноутворення, яку вирішує шляхом конкретизації практичної площини зазначеного питання.

Остання **VI книга «Розподіл національного доходу»** присвячена аналізу заробітної плати, прибутку, ренти, економічного та соціального прогресу, яка уточнює попередні п'ять книг. З часом ця проблема отримала розвиток у працях послідовника А. Маршалла – **А. С. Пігу**, у його **«Теорії суспільного добробуту» (1932)**, яка започаткувала новий напрям економічних досліджень та обґрунтування економічних функцій держави.

Половину третього тому російського видання 1993 року книги А. Маршалла «Принципи економічної науки» складають **«Додатки»**. В них винесено частину важливих питань, розглянутих у попередніх розділах, як-то розвиток економічної науки, предмет та метод її дослідження, визначення капіталу і таке інше. Вони є частиною проблем, які автор виокремив. На відміну від виносків головної частини праці, де знаходяться теоретичні питання, що не мають безпосереднього виходу на практику, тут представлена цілісна картина окремих фундаментальних проблем. Ознайомлення з нею дає можливість читачу уточнити ті положення твору, які А. Маршалл означив в основній частині твору як надважливі, але ґрунтовно не розкривав. [260, т. 3, с. 143-332]

Характеризуючи основні теоретичні надбання маршалліанства, слід відзначити що вони, як і економічна теорія знаменували новий етап у розвитку класики. Вони стали революцією в історії економічної думки, що полягала не тільки у використанні напрацювань попередників у царині загальної економічної теорії, але і в інших галузях суспільних наук.

А. Маршалл уперше ввів у науковий обіг **відносини попиту та пропозиції** як центральну вісь дослідження, яка дозволила розширити предмет політичної економії та вивести економічну науку із теорії у русло безпосередньої практики господарювання. Для цього він ретельно дослідив напрями розвитку економічної науки. підмітив у них не стільки розбіжності,

скільки точки поєднання. Цим він довів правомірність кожної із них, але при наявності відповідних умов і часу їх дії.

Подібні новації вченого не могли бути досягнуті без уточнення методу дослідження. За основу останнього він узяв надбання німецької класичної філософії І. Канта та Г. В. Ф. Гегеля, де перший показав шлях чіткого розмежування між методом дослідження явищ та їх практичним використанням. Усе це отримало розвиток в аналізі такої специфічної сфери людської діяльності як ринок або економіка. Філософія Г. В. Ф. Гегеля дозволила уточнити предмет дослідження науки, як волі окремої людини та широко використати в аналізі економічних явищ історичний підхід.

Демонстрація відносин попиту та пропозиції стала основою розгортання практичного використання надбань наук, які по мірі аналізу отримували все нові і нові площини, уточнюючи і розвиваючи попередні. Вченим були широко використані характеристики сторін попиту, де величезне значення для нього мали напрацювання представників маржиналізму. Що ж стосується особистого вкладу А. Маршалла у це питання, то він показав необхідність при його з'ясуванні класифікації благ та ввів еластичність попиту в аналіз поведінки споживача.

Що стосується сторони пропозиції, то надбання попередників виявилось недостатніми. Більш того, до факторів виробництва вже відкритих і досліджених, як *земля*, *праця* та *капітал*, він додав ще й *організацію*. Взявши за основу аналізу теорію витрат виробництва, вчений показав вплив на сторону пропозиції об'єму та інших характеристик, пов'язаних з практичною діяльністю людини. Однак і цього виявилось недостатньо. Тому А. Маршалл увів в аналіз наробки німецької історичної школи, що дозволило розкрити дію такого фактора виробництва як організацію.

Після детального аналізу взятих окремо відносин попиту, а потім і пропозиції вчений дослідив їх взаємодію і її результат – *рівноважну ціну*. Одним із надбань автора у цій царині став *аналіз ринків та їх видів*. Дослідження виявили важливість, до цього нерозкритої, характеристики ринку, виходячи із часового простору. Саме це дозволило вийти на зв'язок різних підходів до характеристики ціни, чим була подолана існуюча до цього їх розбіжність. Вчений довів, що в короткому періоді визначальне значення має сторона попиту і тут правомірні напрацювання маржиналізму. Із появою середнього, довгого або вікового періоду на дію ринку поступово збільшується вплив на рівноважну ціну сторони пропозиції, а з ним – витрат виробництва. Крім цього, вчений довів, що на формування *ринкової ціни* в нерозвинених суспільствах визначальне значення має *сторона корисності*, а в розвинених – *праця*.

Відмічені аспекти дозволили А. Маршаллу розкрити теорію представницької фірми з середніми галузевими характеристиками, яку він назвав *репрезентативною*. Вона дозволила створити модель аналізу, яка незалежна від її величини та обсягу випуску продукції і отримала виняткове практичне значення в народногосподарській практиці.

Таким чином, можна констатувати, що теорія А. Маршалла посіла визначне місце у розвитку не тільки класичного напрямку, але і економічної науки в цілому, яку без перебільшень можна назвати найвидатнішим надбанням не тільки ХІХ ст., але і сьогодення. Це дозволило дати могутній поштовх розвитку **традиційних сучасних економічних теорій** таких, як – кейнсіанства, неолібералізму та інституціоналізму.

3. РОЗВИТОК ЕКОНОМІЧНОЇ НАУКИ ХХ – ПОЧАТКУ ХХІ СТ.

3.1. Технологічні уклади: сутність та особливості розвитку

Розвиток суспільства постійно знаходить відображення у вигляді досліджень у галузі економічної теорії. Тому треба завжди відслідковувати ті процеси які, з одного боку, впливають на різні сторони людської діяльності, а з іншого – визначають їх відображення в теорії. Своєрідний, досить динамічний вплив на становище суспільства відчувається зараз у розвинених країнах під дією змін у технології. У цьому процесі вона виокремлюється як відносно самостійне явище, де зняття праці як найрухливіша складова продуктивних сил швидко розвиваються та вдосконалюються, а в межах певного технологічного процесу з'являються зразки нової техніки, що викликають відповідні зміни не тільки в способах господарювання, але і в надбудові суспільств. Тому виникає необхідність урахування не тільки нових відносин, але і проведення коригування у надбудовному оформленні у вигляді змін у таких інститутах, як право, політика, управління господарчими процесами тощо.

Очевидність подібного стану речей, насамперед, яскраво проявилась у період Великої депресії з появою конвеєрного виробництва, що остаточно підірвало вартісний механізм саморегулювання і ввело суспільство в стан раніше невідомих йому явищ, як-то руйнації дії цінового механізму, значного збільшення об'ємів нереалізованої продукції і нарешті появи такого грізного факту, як небачена армія безробітних.

Однак повернемося до процесів технологічного розвитку наукове пізнання яких вилилось у появу нових понять і термінів, що характеризують їх рух як то *технологічна межа*, *технологічний розрив*, *технологічний стрибок*, *технологічний уклад* та ін.

Технологія як визначена послідовність виробничих операцій і процесів з отримання певного продукту має чіткі технологічні межі. Тобто, закладений у ній потенціал, що визначає її можливості та зумовлює перехід до більш досконаліших технологічних процесів.

З часом наявна технологія вичерпувалась, виявляючи неспроможність до подальшого вдосконалення, а з нею необхідність переходу до нового, більш досконалого технологічного рівня – *технологічного стрибка*. Процес заміни діючої технології на досконалішу відбувається у часі. Його проміжок,

коли наступну технологію ще не розробили або не довели її переваги, назвали *періодом технологічного розриву*.

Ще істотнішим за значенням та більш дієвим засобом у пізнанні науково-технологічного прогресу є поняття «*технологічний уклад*». Уперше цей термін був введений у 1986 році в науковий обіг радянськими економістами Д. С. Львовим і С. Ю. Глазьевим у статті «Теоретичні й прикладні аспекти управління НТП» [226]. С. Ю. Глазьев відзначає, що життєвий цикл технологічного укладу охоплює 100 років, а період його домінування в розвитку економіки – від 40 до 60 років та скорочується по мірі прискорення НТП. Комплекс базисних сукупних технологічно поєднаних виробництв утворює ядро технологічного укладу [91].

Технологічні нововведення, що визначають формування ядра технологічного укладу мають назву «*ключовий фактор*». Галузі, що інтенсивно використовують ключовий фактор і відіграють провідну роль у розповсюдженні нового технологічного укладу, є ключовими галузями.

Для розуміння технологічних укладів, їх сутності та закономірностей розвитку дуже важливо витримувати принцип історизму, тобто розгляд технологічних процесів у часі, починаючи від їх виникнення, розвитку і до занепаду. Одночасно треба пам'ятати, що знання технологічних укладів набуває особливої ваги з появою постіндустріального суспільства. Тому історія етапів розвитку технологічних укладів, дозволяє вийти на розуміння стану цих суспільств особливо з періоду 1930-1970 рр., а з ним по новому подивитися на віддзеркалення їх у сучасних наукових теоріях.

Перший технологічний уклад (1770-1830 рр.) сформувався під впливом промислової революції як завершення процесу досягнення промисловим капіталом розвинених форм. На цей період мануфактура виконала роль створення масового виробництва на продаж, але натикнулася на межі подальшого зростання продуктивності праці на його ручній основі.

Звідси в межах *першого технологічного укладу* починається формування нового типу розвитку продуктивних сил капіталу, де головним чинником кооперації стають засновані на машинах ткацькі верстати, а ядром укладу – водяний двигун, виплавка чавуну, обробка заліза, будівництво каналів. Ткацькі станки посилили масове виробництво на продаж, а водяний двигун дозволив подолати обмеження, які мала сила тварин, що до цього приводила верстати у дію. Однак силу води можна було використати тільки там, де вона була, а це обмежувало можливості розповсюдження машин.

Крім того, машини потребували більш міцного матеріалу з якого вони були створені, ніж деревина, що викликало зародження необхідності виготовлення металу, а з ним капіталізації галузей, машинобудування, а з нею і металургії, яка виробляла сировину для машинобудування. Однак технологічні ланцюжки, що давали виробництво тканин, виявилися досить короткими. Подолання цієї проблеми наткнулося на відсутність розвинутої інфраструктури ринку, що стало одним із завдань, вирішення якого почалось уже в другому технологічному укладі.

Наслідком осмислення процесів першого етапу розвитку ринку стала закладка засад класичного напрямку економічної думки. Започаткований ще в середині XVII ст. В. Петті, П. Буагільбером, а потім розвинутий Б. Франкліном, він отримав назву, класики в основі якого була покладена ідея економічного лібералізму з двома відгалуженнями. Одне із них будувалося на майбутній теорії витрат виробництва. Друге – продовжувало розвивати старий підхід, де в основу був покладений принцип граничної корисності (Е. Б. Кондільяк та Ф. Галіані) в основних контурах започаткований ще в творчості Арістотеля.

Довершена ж теорія класики виникла тільки із творчістю А. Сміта, що фактично втілює у життя модель економічної науки, закладеної ще Р. Кантільйоном. Їй, в основному, відповідає система суспільного розподілу праці, що базувалася на подетальному її варіанті.

У середині цього укладу почав формуватися *другий технологічний уклад (1830-1870 рр.)* у вигляді масового виробництва парових двигунів та машинобудування, що забезпечило виробництво паровозів, пароплавів, а з ними будівництво залізниць, причалів для суден, вугільної та металургійної промисловості. Характерною особливістю цього періоду, як зазначалось раніше, був інтенсивний розвиток інфраструктури ринку з метою його значного розширення як будівництва залізниць, так і перших потягів та пароплавів.

Технологічний ланцюжок у виробництві, що виник спочатку в ткацькому секторі, поступово розширює свої межі за територію згаданої галузі, а паровий двигун створює умови для суттєвого подовження інших технологічних ланцюжків через усунення завад (будівництво фабрик тільки біля джерел води), розповсюдження промислового капіталу у формі фабрики по всій території. З часом наявна технологічна основа досягла своєї межі як низький коефіцієнт корисної дії парової машини, неможливість подальшого нарощування її потужності, зупинка в рості продуктивної сили праці при наявній ручній технології. Тому замість енергії пару починає впроваджуватись сила енергія електрики.

Теоретично цей етап представ у вигляді продовження напрямку класики, що отримала розвиток як теорія витрат виробництва, так і концепції граничної корисності. Крім нього, шлях до пояснення процесів у цьому періоді торував ще й дуже цікавий альтернативний напрям, де головна увага була приділена не міновим відносинам, а продуктивним силам. Ним стала німецька історична школа. Вона теж вирішувала питання становлення машинного виробництва, але пропонувала його здійснення через розвиток продуктивних сил як головну складову перетворень, причому в прискореному варіанті. Однак, не зважаючи на відмінність зазначених напрямів, і класика, і німецька школа мала результатом подальший розвиток інфраструктури ринку і нових технологій.

Одночасно в межах другого технологічного укладу вимальовується ядро *третього укладу (1870-1930 рр.)*. Нарощується масове виробництво

сталі, електроенергії та продукції неорганічної хімії. Ключовим чинником цього укладу стає електродвигун, що зумовило розвиток електротехнічного і важкого машинобудування, виготовлення продукції неорганічної хімії. Електродвигун стає новим приводом до роботи машин, замінюючи силу пару. Він прискорив процес оновлення технічної бази фабрики, де метал зайняв головне місце як матеріал їх виготовлення.

Відмічені зрушення у промисловості затребували вирішення питань, що накопичились у аграрній сфері, де виникла потреба у штучних добривах, що дозволила б доповнити використання зростаючого дефіциту органіки. Новий розподіл праці, що почав формуватися з кінця 20-х років розширив, і значно, межі технологічних ланцюжків. Вони перекидаються на вдосконалення видів транспорту і розвиток його нових більш довершених форм, як наприклад, автомобілів. Треба зазначити, що цей етап знаменував собою появу маржинального напрямку та його боротьбу із німецькою історичною школою, перш за все, на теренах методу дослідження. Поява шкіл маржиналізму була викликана розширенням розмаїть товарного світу та способів прискорення руху до нових технологій, що повернуло економічну науки в сторону суто практичних розробок питань корисності. Одночасно не припиняється пошук способів узагальнення отриманих теорією результатів, взірцем вирішення якої стає книга А. Маршалла «Принципи економікс» (1890).

Головний чинник *четвертого укладу (1930-1970 рр.)* двигун внутрішнього згорання та нафтохімія; інтенсивний розвиток будування автомобілів, кольорова металургія, авіаційна промисловість, видобуток і переробка газу є ніщо інше як конкретне розв'язання проблем, що виникли в період звершення третього укладу. З одного боку розвиток електроенергетики затребував пошук нових кольорових матеріалів, а з іншого інтенсивний розвиток автомобілебудування для доставки продукції до дверей безпосереднього споживача. Зрозуміло, що новий вид транспорту поставив питання про пошук особливого двигуна для пересування, яким став двигун німецького механіка Р. Дізеля (1858-1913). Одночасно потрібно було дати розвиток сировинним галузям як нафтова та газова промисловість для забезпечення паливом указаних видів транспорту та функціонування інших виробництв.

Саме в цей період отримало завершення впровадження у виробництво ланцюгового конвеєра, що дістав широке застосування в 1913 році спочатку на заводах Г. Форда (1863-1947), а в кінці 20-х років минулого століття остання технологія, отримавши вид масової, остаточно підірвала дію вартісного механізму саморегулювання. Однак свого власного, що базувалося б на саморегулюванні технологічних процесів у новій формі – технологічному розподілі праці, вона не дала. Звідси виявилася необхідність держави взяти участь у формуванні макроекономічних процесів. Нічого подібного до цього суспільство не знало. Результатом стало поява нової

доктрини – кейнсіанства. На певний час неокласика, до цього визначальний напрям, на чотири десятиліття відходить на запасні рейки.

Поряд з кейнсіанством отримує свій подальший розвиток молодий напрям науки – інституціоналізм. Саме він поряд зайнявся вирішенням проблем, які виникли в період Великої депресії в США. Це пояснювалося тим, що підриг ринку як регулятора виробництва значно посилив роль позаекономічних чинників як групова психологія, право, менталітет нації, особливість природи суспільних інститутів, яких частково торкався і Дж. М. Кейнс, але не так глибоко, як прихильники інституціоналізму.

П'ятий уклад (1970-2010) визначив основним чинником розвитку мікроелектронні компоненти, що базувалися на таких галузях, як електроніка, обчислювальна техніка, програмне забезпечення, телекомунікації, роботобудування, біотехнології. Основним видом енергії залишається електрика, але якщо спершу вона мала підвищувати продуктивність праці механічних агрегатів, то тепер її завдання більше полягало в оптимізації управління виробництвом.

Звідси стає зрозумілим і розвиток відмічених вище галузей, що забезпечують досягнення можливості встановлення пропорцій не через ринок, а в самому виробництві. Ключовим компонентом цього стає мікропроцесор.

Цей уклад знаменує вищий рівень технології, коли інформація і знання реально стають новими факторами виробництва. Він характеризує *матеріально-технологічне підґрунтя* переходу людства до вищого етапу цивілізаційного прогресу – **інформаційного постіндустріального суспільства**.

Починаючи із 70-х років із створенням гнучкої автоматизації визначальна роль знову повертається до неоліберальної доктрини. Так виникає можливість у корпораціях, як нових формах промислового капіталу, можливість швидкого впровадження та переналагодження на випуск нової продукції за рахунок практично миттєвого автоматичного режиму регулювання. Одночасно роль держави в безпосередньому регулюванні технологічних процесів значно слабшає.

Однак неолібералізм як етап розвитку класики не міг не отримати певні відмінності від початкового її етапу та неокласики. Так розгляд процесів відбувався не тільки на мікро-, але і макрорівні, а розгляд умов господарювання ішов не тільки з боку кількісних, але і якісних змін в інституційних умовах суспільства, а з ними визнання необхідності змін державою умов конкурентного середовища тощо.

Одночасно зростає значущість інституціональної доктрини як доказ поступового зняття ринкової складової і створення якісно нової основи для інфраструктури під принципово новий соціально-технологічний зв'язок. Це чимось нагадує період створення інфраструктури під ринок, що тоді тільки починав «працювати» на вартісних процесах. Для підкреслення значущості інституціоналізму досить нагадати, що головними лауреатами Нобелівської

премії з економіки починаючи із 80-х років ХХ ст., стають представники саме інституціоналізму. Одночасно продовжує відбуватися симбіоз головних теорій ХХ століття як кейнсіанства, неолібералізму, так і інституціоналізму.

Крім перерахованих в економічній літературі п'яти укладів, часто йдеться і про *шостий технологічний уклад*, хоча відносно його розвитку та специфіки привалюють здебільше гіпотези, так як він знаходиться у початковій стадії свого становлення. До нього частина науковців відносить біотехнології, ракетно-космічну техніку, тонку хімію та ін. Одночасно виникає пошук та використання нових видів енергії, які скоріше за все замінять функціонуючий до цього часу основний вид енергії – електричну. Вчені прогнозують у найближчі десятиліття швидкий розвиток біотехнологій та генної інженерії, нанотехнологій, мембранних, квантових технологій і тощо.

Звідси, скоріше за все, для цього періоду в економічній теорії будуть характерні тенденції зближення і взаємозбагачення визначальних сучасних напрямків економічної думки.

3.2. Проблеми соціально-економічного розвитку ХХ ст. та їх відображення в економічних теоріях

Як було сказано вище, наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. у розвитку людства цивілізованих країн стали відбуватися істотні зміни. З 70-х років ХІХ ст. розвинуті суспільства через нову форму технологічного зв'язку у машинному виробництві, досягають розвинених форм, посилюючи безперервність і паралельність виробництва. Настає пік *вільної конкуренції*. Одночасно у надрах цих суспільств відбувається каталізація процесів концентрації і централізації виробництва, що веде до виникнення *монополій*, спочатку як тимчасових явищ у вигляді пулів, рингів, тощо, а на початку ХХ століття – як постійних утворень, що отримують панівний характер. Таким чином, *вільна конкуренція* замінюється *монополістичною*.

До 1929-33 рр. завершуються зміни і у продуктивних силах суспільства у вигляді масового розповсюдження *конвеєрного виробництва*, яке остаточно підриває ринковий механізм саморегуляції економіки. Нагадаємо, що перший конвеєр був установлений у 1913 році на заводах з випуску автомобілів **Генрі Форда (1863-1947)**, який провів, по суті, *соціалістичний переворот* у виробництві, об'єднавши навколо великих підприємств малих виробників, які почали працювати не на *вільний ринок*, а на *замовлення*, тобто *плановірно*. Другий, уже *політичний переворот*, здійснив Президент США **Франклін Делано Рузвельт (1882-1945)**, коли запропонував реформування державного бюджету і шляхом податкової реформи здійснив перерозподіл величезних грошових сум (90% податків отримувались оподаткуванням доходів великого капіталу, які потім були доведені до 94%) до кишень знедолених верств населення, вперше започаткувавши *соціальні програми*. Обидва рішення стали нічим іншим, як викликом на процеси соціалізації

виробничих відносин, що остаточно перетворили вільний ринок на надбання історії.

З другої половини ХХ століття нові технології шляхом **соціально-технологічного зв'язку** суттєво **посилюють процеси усупільнення**. На місце вартісного, товарного механізму саморегуляції відносин *за минулою працею* як речового зв'язку, приходять регулювання за трудовим еквівалентом – *працею живою*. Таким чином, суспільство перетворюється на велику фабрику, робота якої дедалі більше диктується безперервністю та паралельністю виробництва.

Конвеєрне виробництво, що досягло свого піку у 1929 році, у решті-решт **підірвало вартісний механізм саморегуляції пропорцій суспільного виробництва**. Однак механізм, адекватний новим умовам регулювання по *живій праці* – **трудоному еквіваленту**, не був сформований. Саме цим на даному етапі пояснюється об'єктивна необхідність державного втручання в економічні процеси, а принцип «Laissez faire, laissez passer» (дозволяйте робити, що хочуть, дозволяйте йти, куди хочуть) перетворюється в анахронізм. З часом і **автоматизація** виробництва, спочатку *жорстка*, а потім і *гнучка* створить механізм саморегуляції, адекватний технологічній формі зв'язку, що, у свою чергу, послабить потребу у безпосередньому впливу держави на господарський механізм. Кейнсіанська доктрина, як визначальний напрям сучасної думки, що панував упродовж майже чотирьох десятиліть, посунеться сучасним монетаризмом на другий план.

Велика депресія як незвичне для класичного капіталізму явище, заставить тогочасне суспільство через нові інститути відбирати найбільш ефективні методи ринкового регулювання. Сформовані ще за часів вільного ринку, вони отримують нове дихання через реформування банківської і фінансової систем, до яких у 70-х років ХХ ст. додадуться ще й фондові біржі, і нарешті, установи, що передбачатимуть та відстежувати процеси сталого розвитку і здійснювати як планомірні так і прогностичні регулювання.

За таких обставин гроші, перетворюючись у інвестиції, продовжували втрачати характер універсального еквівалента, стаючи формою загальної праці, яка не потребує обміну, що посилювало планомірні витоки регулювання суспільних пропорцій.

В економіці цивілізованих країн відбуваються зміни **у вигляді:**

1. Значного зростання міського населення та урбанізації міст.
2. Суттєвого зростання чисельності «середнього класу» (до 20-25% у Великобританії, Франції, США).
3. Вагомого та безперервного поліпшення якості життя всіх верств населення (навіть безпритульних).

З другої половини ХХ ст. каталізатором цих процесів стає НТП. Він зменшує питому вагу фізичної праці все більшої кількості людей, перетворюючи її на **універсальний процес**, що стає **різновидом наукової діяльності**. Саме це явище К. Маркс назвав **процесом знищення праці**. В

результаті *економічна форма продукту як товару* підривається, створюючи новий тип багатства як *гармонійно розвинену особистість*. Одночасно формується відповідна цьому *суспільна форма власності*, що більше не потребує еквівалентного відшкодування. Речова форма багатства і її уособлення – *приватна власність діалектично знімається*, перетворюючись із *власності на матеріальні блага у власність на знання*.

У виробництві з'являються продукти, ефективність використання яких постійно зростає, заощаджуючи час при їх споживанні, що у багато разів перевищує витрати на їх виробництво. З розгортанням НТП *мірило багатства – робочий час*, замінюється *часом вільним*, а з ним отримує нові грані *загальний закон заощадження часу*. За рахунок скорочення робочого часу і збільшення годин неробочого розширюється часовий простір розвитку людської особистості, а з ним зростає частка *вільного часу*. Таке суспільство К. Маркс назвав *комуністичним* (у західній термінології – *постіндустріальним*), де законом руху стає розвиток окремої особистості, що перетворюється на умову розвитку інших людей.

Зв'язок індивіда з іншими людьми відбувається через технології процеси, змушуючи кожного вдосконалювати свої знання та опановувати нові технології і професії, з якими він стикається на своєму робочому місці. Це, відповідно, посилює дію закону зміни праці. Наприклад, зараз у США, за життя кожна людина 5-6 разів вимушена повністю оновлювати свої знання.

Зміна технологічних процесів робить суспільство динамічним і більш складним, коли все більший вплив мають позаекономічні фактори, як наприклад, політика, суспільна психологія людей, право тощо. Продовжується підриив вартісних відносин, а з ними і економіки. Багатогранність і складність соціуму обмежує можливості його вивчення одним напрямком, що потребує використання розмаїття існуючих підходів.

Тому початок ХХ ст. дав ряд течій економічної думки, які по різному бачили як предмет, так і метод дослідження. Причому, ці розбіжності торкались як теорії, так і практики. Сучасна економічна наука ХХ століття якби продовжує стару лінію розвитку через поглиблення теоретичних напрацювань, чимось схожих на науковий етап економічної думки 1750-1870 років. Одночасно, до них додалися проблеми розробки практичних аспектів у вигляді відкриття принципів економічної теорії, які вперше економічна наука почала розробляти ще в 1870-1930 роках.

У зв'язку зі складністю і різноплановістю досліджень спочатку будуть розкриті причини появи всіх економічних напрямків (*загальне*), потім їх *особливості* і тільки потім наведена характеристика дослідження еволюції *окремих* теорій, у них представлених (*одиничне*).

Виходячи з вищевикладеного, виникає потреба зосередитись більш детально на аналізі основних напрямків розвитку сучасної економічної теорії у ХХ - початку ХХІ ст. та їх еволюції, чому буде присвячений наступний розід даної теми.

3.3. Основні напрямки розвитку сучасної економічної теорії та їх еволюція

Розвиток сучасної економічної теорії ХХ-ХХІ ст., переважно визначили три *основні напрямки*, представлені:

- Кейнсіанством.
- Неокласикою та неолібералізмом.
- Інституціоналізмом.

Крім них, економічна думка ХХ століття мала у своєму арсеналі ще три *неключові (локальні) напрямки*.

Перший – представляли напрацювання *соціал-реформізму*, який мав локальний характер і отримав найбільше поширення у Німеччині та скандинавських країнах. Опанування його наробок потребує врахування ряду важливих обставин, як-то *причин появи, суті і, нарешті – цінності* щодо *перебудови економіки так званих постсоціалістичних країн*.

Другий напрям, що виник після Жовтневої революції 1917 року, представляв *теоретичні основи радянського порядку*. Він теж не отримав широкого розповсюдження, але з інших причин і вже став надбанням історії. В основному його представляли використання в господарському житті здебільше догматизованих тлумачень теорії марксизму-ленінізму.

Відгалуження виявилось неоднозначним і завершило своє існування у серпні 1991 року з розпадом СРСР. При цьому, в його арсеналі виявились напрацювання, які показали свою ефективність як у середині країни, так і за її межами. Наприклад, досвід політики НЕПу використала Швеція та продовжує застосовувати сучасний Китай. Крім того, здобутками радянських вчених у царині планування скористалися США при розробці «Нового курсу» Ф. Д. Рузвельта. Вони мають ходіння і досі в умовах сучасних Франції, Японії та інших розвинених держав.

Досвід радянської системи господарювання та теоретичні напрацювання радянських вчених були використані країнами колишнього соцтабору Європи, Азії, Африки та Латинської Америки.

Крім того, радянська економічна думка представляє інтерес і зараз як певний історичний і соціальний феномен недалекого минулого.

Третій напрям отримав назву *самостійних економічних теорій країн, що розвиваються* у вигляді так званої теорії «периферійної економіки» у деяких країнах Латинської Америки, теорії «арабського соціалізму» та «ісламської альтернативи» у країнах Близького Сходу тощо [148, с. 701-727]. Про це детально буде сказано у темі 7.

Крім вище зазначених напрямків, існують теорії економістів ХХ ст., творчість яких однозначно не можна віднести до того чи іншого напрямку. Найбільш типовим прикладом цього є праці видатного американського економіста австрійського походження **Йозефа Алоїза Шумпетера (1883-1950)**, до основних наукових здобутків якого слід віднести теорії економічної

динаміки та інноваційно-еволюційного розвитку, а, також проблеми функціонування економічних систем та історії економічного аналізу.

Однак вирішальний вплив на розвиток світової економіки мали три перші зазначені вище напрямки. Тому почнемо з причин їх появи, сутності, співвідношення і взаємозв'язку з іншими, а завершимо в однойменних темах.

Найбільш значущим із напрямків стало кейнсіанство, яке виявилось відповіддю на всебічну глибоку економічну кризу капіталістичної системи 30-х років ХХ ст., що охопила всі розвинені країни, торкнувшись усіх сфер життя, а не тільки економіки. Вона виявилась незвичною і мала катастрофічні наслідки. Спроби впродовж чотирьох років успіху не мали. У зв'язку з цим стала очевидною неспроможність її приборкання приписами неокласики, що викликало необхідність появи нового підходу до розв'язання даної проблеми.

Його запропонував видатний англійський економіст **Дж. М. Кейнс (1883-1946)**, від прізвища якого і пішла назва – **кейнсіанство**. Саме він виписав умираючому капіталізму рецепт, який дозволив його реанімувати. На відміну від неокласиків, прихильників економічного лібералізму, Дж. М. Кейнс обґрунтував концепцію державного регулювання економіки і розробив конкретні форми її реалізації.

До цього у світовій економічній думці аж до 30-х років ХХ ст. домінував **неокласичний напрям**, найбільш давній із трьох відмічених вище, який на сорок років поступився провідним місцем кейнсіанству. Нагадаємо, що неокласика сягає своїм корінням у творчість Р. Кантільона, фізіократів та англійської класичної політекономії А. Сміта і Д. Рікардо. Приставка «нео» з'явилась наприкінці ХІХ століття і була запропонована родоначальником інституціоналізму Т. Вебленом. Головні засади неокласики у 90-х роках ХІХ століття сформулював А. Маршалл на основі синтезу ліберальної доктрини та маржиналізму як мікроекономічної теорії. З 30-х років ХХ ст. неокласика доповнилась ідеями обмеженого державного регулювання, що вивело її на розробку засад макроекономіки, якої до цього класика не мала.

Неокласика відкрилась суб'єктивною школою політичної економії, де об'єктом досліджень стала «поведінка економічної людини», що намагається максимізувати свій дохід і мінімізувати витрати. Вона виявилась спробою сформулювати закономірності оптимальних засад господарювання економічних суб'єктів в умовах вільної конкуренції шляхом установаження принципів рівноваги цієї системи.

Аналізуючи суть неокласичного напрямку і кейнсіанства, слід звернути увагу на їх зв'язок з соціально-економічними умовами і обумовленість ними. Крім того, важливо простежити еволюцію відмічених напрямів і визначити їх схожі риси та розбіжності.

У кінці ХІХ – на початку ХХ сторіччя почав окреслюватися ще один напрям – **інституціоналізм**, в якому у суспільному розвитку вирішальну роль надавали, перш за все, позаекономічним чинникам – соціальним

інститутам. Інституціоналізм, як і будь який напрям, мав своїх попередників. Його витоки формувались на теоретико-методологічних принципах, зокрема нової німецької історичної школи, англійського ліберального реформізму Дж. С. Мілля та ідей фабіанства. Зазначимо, що він з'явився майже одночасно з піком розвитку неокласики і повів з нею непримириму боротьбу як на теоретичному, так і практичному фронті.

З'ясовуючи характерні риси відмічених напрямків економічної думки, слід не тільки усвідомити їх еволюцію, а й замислитися над тим, що послужило причиною їх появи, і те нове, що вони внесли у розвиток економічної науки.

3.4. Критерії класифікації та загальна характеристика основних напрямків сучасної економічної теорії

Суспільно-економічний розвиток і ті зміни, що сталися в ринковій капіталістичній системі та світовому господарстві у цілому, поставили перед економічною наукою нові завдання в розробці сучасних напрямків науки як то кейнсіанство та інституціоналізм та модифікованої неокласики. Настав час, як писав Дж. М. Кейнс, подивитися на світ іншими очима.

Економічна наука повинна була віднайти методологічний стрижень, який зробив би можливим виявлення взаємозв'язків як між різнорідними процесами господарювання, так і політикою, ідеологією, соціологією, екологією і т. ін. Формування нової наукової парадигми – процес складний і відбувається не тільки на основі якогось одного підходу, а на комплексному, системному аналізі. Тому, вивчаючи сучасні економічні теорії, слід не тільки глибоко усвідомити їх зміст, а й простежити взаємозв'язок і взаємозалежність між ними. Саме на це акцентовані питання даного розділу.

Вище вже були означені основні напрямки сучасної економічної думки у рамках яких існують відповідні економічні теорії. Аналіз останніх дозволяє *конкретизувати* сутність кожного із напрямків та побачити *розмаїття прийомів* в аналізі економічних процесів, які вони використовують.

Історично першим був неокласичний напрямок. Потім, у 1899 році, з'явився інституціоналізм. Кейнсіанство, на відміну від них, виникло пізніше і раніше за інші напрямки і з певного часу почало втрачати своїх прибічників. Неокласика сформувалась у кінці XIX – на початку XX ст., коли А. Маршалл зробив спробу об'єднати напрацювання всієї пострікардіанської політичної економії спрямувавши її вістря у практичне русло. Вчення А. Маршалла та його послідовників стали називати «неокласичною» теорією, підкреслюючи походження неокласики від теорій класичної школи. З часом засновником кембриджської школи він був поширений і на маржиналізм.

Сутність неокласичного, як і інших напрямів сучасної економічної думки, буде розглянуто у наступних розділах. Укажемо тільки, що неокласичні ідеї в сучасному трактуванні економічного лібералізму не залишалися незмінними. Більш того, відбувалася їх модифікація. Але ті

процеси, які діяли в суспільно-економічному житті ХХ сторіччя, а особливо після кризи 1929-33 років, на певний час викликали занепад неокласичної теорії, тому що вона не передбачила такої ситуації і не змогла запропонувати дієвих рецептів виходу з неї. Більш того, його представники виявились не одностайними у визначенні причин кризи та способів її подолання, безуспішно намагаючись застосовувати різні практичні заходи із старого арсеналу неокласики для виведення економіки з тривалого депресивного стану. Але марно.

Саме тоді й побачила світ робота Дж. М. Кейнса «Загальна теорія зайнятості, відсотка і грошей» (1936), яка підвела теоретичну базу під необхідність втручання держави в економіку, який, на відміну від неокласиків – палких прихильників ринкового саморегулювання довів нагальну необхідність подібного кроку. Його економічна теорія не тільки пролила світло на природу кризи, а й започаткувала нові підходи у теоретичному мисленні, щодо практики господарювання.

У 1968 році ситуація повторилась. Знову посилювався економічний спад, значно зросли безробіття та рівень інфляції. Гібрид останніх двох явищ отримав назву стагфляції, яка разом зі збільшенням державного боргу остаточно підірвала провідні позиції кейнсіанства. На ведучі ролі знову повертається класичний напрям, який з 30-х років ХХ ст., отримав назву неолібералізму як сучасної модифікації засад неокласики та її підґрунтя – класичного напрямку.

У рамках новітньої класики виникають теорії неокласичного відродження – **монетаризм** та **економіка пропозиції**, що отримали небачений вплив на формування економічної політики розвинених західних держав.

На початку ще 30-х років відбуваються спроби синтезу неокласики та кейнсіанства, які з 50-60 рр. ХХ ст. отримують широке поширення у вигляді теорій економічного зростання та концепції «неокласичного синтезу». Звідси наприкінці 70-х років минулого століття між кейнсіанством та неокласикою спостерігалось певне примирення.

Середина 70-х – початок 80-х рр. ХХ ст. знаменувався остаточною втратою ортодоксальним кейнсіанством своїх домінуючих позицій і перехід до неокласики в стан опозиції. Проте, це не означало, що воно відійшло в аннали історії. Навпаки, у 80-рр. ХХ ст. модифіковане ортодоксальне кейнсіанство продовжило своє існування, прийнявши вид посткейнсіанства та нового кейнсіанства (не плутати з неокейнсіанством).

Що стосується **інституціоналізму**, то він до певного часу не отримав широкого розповсюдження в економічній думці і тому серйозно не сприймався ні «ортодоксальною» неокласичною, ні кейнсіанством. Однак маючи у своєму науковому багажу багато того, що важливо не тільки для формування економічної політики, а і для розробки стратегії сучасних корпорацій, з 90-х рр. ХХ ст. він отримав нове дихання. Достатньо нагадати, що в цей період переважна більшість економістів, Нобелівських лауреатів з

економіки, були саме інституціоналісти. Особливу популярність отримує концепція трансакційних витрат, «нової інституціональної економічної теорії», теорії суспільного вибору та ряд інших.

У сучасних умовах можна говорити про утворення своєрідного синтезу неокласики, кейнсіанства та інституціоналізму, «чистої» теорії і прикладних досліджень при збереженні значного впливу інституціоналізму.

Таким чином, упродовж ХХ – початку ХХІ ст. процес розвитку науки пройшов своєрідну універсалізацію економічної думки та взаємопроникнення її окремих напрацювань у межах відмічених вище трьох напрямків.

ПОНЯТТЯ ТА КАТЕГОРІЇ

Промисловий переворот. Класичний капіталізм. Монополістичний капіталізм. Колоніальний монополістичний капіталізм Великої Британії. Позиково-лихварський монополістичний капіталізм Франції. Буржуазно-юнкерський монополістичний капіталізм Німеччини. Трестівський монополістичний капіталізм США. Перша світова війна 1914-1918 рр. Період часткової стабілізації 1924-1928 рр. План Дауеса. План Юнга. Світова економічна криза 1929-1933 рр.

Друга хвиля маржиналізму (1890 - перша третина ХХ ст.). Неокласичний напрям. Кембриджська школа. А. Маршалл: часткова економічна рівновага. Економікс. Предмет економікс. Метод дослідження. Відносини попиту: класифікація благ, концепція корисності, ціни. Еластичність попиту. Споживчий надлишок. Відносини пропозиції. Фактори виробництва: земля, праця, капітал, організація. Еластичність попиту. Еластичність пропозиції. Економічна рівновага. Рівноважна ціна, віддача факторів виробництва. Репрезентативна фірма. Короткостроковий, середньостроковий та довгостроковий періоди. Квазірента. Закон постійної та зростаючої віддачі. Принцип заміщення.

А. С. Пігу: теорія зайнятості.

Технологічні уклади. Соціально-технологічні виробничі відносини.

Основні традиційні напрямки сучасної економічної теорії: кейнсіанство, неокласика та неолібералізмом, інституціоналізм.

Неключові (локальні) напрямки: соціал-реформізм, теоретичні основи радянського порядку після 1917 року, самостійні економічні теорії країн, що розвиваються (теорії «периферійної економіки» у деяких країнах Латинської Америки, теорії «арабського соціалізму» та «ісламської альтернативи» у країнах Близького Сходу тощо)

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Охарактеризуйте особливості промислового перевороту у країнах Західної Європи наприкінці ХVІІІ – другій половині ХІХ ст.

2. У чому проявлялись особливості британського, французького, німецького та американського монополістичного капіталізму?
3. Назвіть передумови та охарактеризуйте наслідки Першої світової війни для основних капіталістичних країн Західної Європи?
4. У чому полягали сутність та наслідки планів Дауеса та Юнга для післявоєнного відродження?
5. Які обставини визначили появу світової економічної кризи 1929-1933 рр.?
6. Дайте загальну характеристику неокласичної економічної теорії як другого етапу маржиналізму (1890-1930).
7. Визначте предмет економічної науки за А. Маршаллом.
8. У чому полягає особливість методу економічної науки А. Маршалла?
9. Охарактеризуйте структуру та зміст основних книг «Принципи економічної науки» (1890) А. Маршалла.
10. У чому полягає механізм взаємодії відносин попиту та пропозиції в теорії А. Маршалла.
11. У чому спільність та розбіжності в тлумаченні мінової вартості Д. Рікардо, К. Марксом, маржиналістами, А. Маршаллом?
12. У чому спільність і розбіжності у трактуванні відносин попиту А. Маршаллом, Д. Рікардо, К. Марксом, маржиналістами?
13. У чому полягає відмінність поглядів А. Маршалла і маржиналістів на роль потреб у розвитку виробництва і суспільства?
14. Дайте загальну характеристику теоретичних надбань маршалліанства.
15. Які особливості методологічного підходу в дослідженні економічних процесів, прийняті А. Маршаллом, зумовили обмеженість неокласичного напрямку економічних досліджень в умовах економічної кризи 1929-1933 рр., що в значній мірі, призвели до провалу практичних рекомендацій його послідовників?
16. Сформулюйте основні положення теорії зайнятості А. С. Пігу.
17. Яке місце та значення неокласики в історії економічної думки?
18. Дайте загальну характеристику технологічних укладів та їх зв'язок з соціально-технологічними виробничими відносинами.
19. Яким чином проблеми соціально-економічного розвитку ХХ ст. вплинули на подальший розвиток економічної науки?
21. Дайте загальну характеристику основних напрямків сучасної економічної теорії. Яким чином відбувалась їх еволюція?
22. Чому наукові здобутки Й. А. Шумпетера неможливо однозначно віднести до якоїсь однієї з сучасних економічних теорій? Дайте характеристику основних наукових надбань цього вченого.

ОСНОВНІ ТРАДИЦІЙНІ НАПРЯМКИ СУЧАСНОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ТЕОРІЇ

ТЕМА 3. ДЖ. М. КЕЙНС ТА ЙОГО ПОСЛІДОВНИКИ

1. Передумови виникнення кейнсіанства.
2. Дж. М. Кейнс як фундатор макроекономічного підходу в аналізі капіталістичної економіки.
3. Структура та основні положення твору «Загальна теорія зайнятості, процента і грошей» (1936).
4. Нове визначення Дж. М. Кейнсом методології економічного аналізу.
5. Критика Дж. М. Кейнсом постулатів класики.
6. Залежні та незалежні величини в моделі Дж. М. Кейнса.
7. Теорія інвестицій та зайнятості.
8. Теорія мультиплікатора.
9. Кейнсіанські рекомендації щодо державного регулювання економіки.
10. Зауваження Дж. М. Кейнса щодо загальної теорії:
 - 10.1. Нотатки щодо економічного циклу.
 - 10.2. Загальна теорія у світлі розвитку економічної думки:
 - 10.2.1. Ставлення вченого до наукової спадщини меркантилістів.
 - 10.2.2. Зауваження щодо законів проти лихварства та грошей, які сплачені марочним збором.
 - 10.2.3. Економічна теорія недоспоживання.
 - 10.3. Теоретичні узагальнення загальної теорії зайнятості з питаннями соціальної філософії.
11. Подальша еволюція кейнсіанського напрямку:
 - 11.1. Некейнсіанство як еволюція неортодоксального та ортодоксального кейнсіанства після Другої світової війни:
 - 11.1.1. Неортодоксальне (ліве) кейнсіанство.
 - 11.1.2. Ортодоксальне (праве) кейнсіанство:
 - а) теорії економічної динаміки та зростання;
 - б) теорія економічного циклу.
 - 11.1.3. Кейнсіансько-неокласичний синтез. Модель IS-LM.
 - 11.2. Посткейнсіанство:
 - 11.2.1. Монетарне посткейнсіанство.
 - 11.2.2. Калецкіанське посткейнсіанство.
 - 11.2.3. Неорікардіанське посткейнсіанство.
 - 11.3. Нове кейнсіанство.
12. Кейнсіанська теорія та економічна політика.

1. ПЕРЕДУМОВИ ВИНИКНЕННЯ КЕЙНСІАНСТВА

Кейнсїанство належить до етапу економічної думки, яким відкриваються сучасні економічні теорії. Як будь-який новий період науки воно мало об'єктивні причини своєї появи. Ними стали зміни в економічних процесах капіталізму, а точніше поява нової продуктивної сили праці – *конвеєрного виробництва*, що ознаменувало освоєння капіталом більш розвиненої продуктивної сили. Останнє, виходячи з теорії К. Маркса, мало для капіталізму двоїсте значення. З одного боку – дозволило скоротити необхідний робочий час і збільшити додатковий, а значить і додаткову вартість, а з іншого – призвело до підриву вартісного механізму саморегулювання економіки. Таким чином, суспільство перетворилося на величезну фабрику, де отримав піднесення *новий регулятор ринку – не по вартості, а по живій праці*.

Одночасно відбувалося формування нового механізму господарювання. 70-ті роки XIX століття для економіки розвинених країн на стадії машинного виробництва стали піком панування вільної конкуренції. Разом з цим, завершилося перетворення суспільства в єдину фабрику, де паралельність і безперервність виробництва поступово стали його сутністю. З'являється явище *співіснуючої праці*, підмічене ще соціалістами-рікардіанцями, яке посилюється з переходом до монополістичного капіталізму, в умовах якого діяльність банків з підтримання безперервності та паралельності виробництва злітає на новий щабель. Укрупнення капіталу і поява промислових монополій тепер потребує значних джерел кредитування, які малі банки надати вже були не в змозі, а це конче потрібно для підтримання нової соціально-технологічної форми зв'язку. Тому починається концентрація та централізація банків, що неминуче веде до перетворення останніх на всесильних монополістів, які через рахунки вкладників дізнаються про їх фінансовий стан і можуть на нього радикально впливати.

Зміни у розвитку продуктивних сил у 1920-29 роках, 1948-57 роках, 1957-1966 роках красномовно свідчать про оволодіння капіталом нової масової продуктивної сили. З 1913 року роль такої сили, як уже було сказано вище, починає займати конвеєрне виробництво, яке досягає свого піку в 1929 році. Це провокує розвиток нової форми зв'язку, що підриває стару (вартісну природу капіталу), не створюючи відповідно до неї (соціально-технологічного зв'язку) адекватної форми саморегулювання суспільних пропорцій безпосередньо в процесі виробництва, а не обігу, як було до цього.

Як результат – настає підрив ринкового механізму саморегулювання та перша світова економічна криза 1929-1933 рр. У нових умовах, коли значно зросла конвеєризація виробництва і остаточно був підірваний вартісний механізм саморегулювання по оперативному переміщенню як матеріальних, так і трудових ресурсів, велике виробництво виявилось немобільним. У зв'язку з цим ставала очевидною неминучість державного

втручання в економіку, а з ним і питання про те, за допомогою саме яких важелів держава може «допомогти» їй вийти із скрутного становища.

Одним із таких важелів у Радянській Росії виявилась *кредитна система*, яка була використана ще В. І. Леніним в умовах НЕПу як, до речі, і *фінансова*, за допомогою яких проводилась програма швидких та кардинальних змін суспільних пропорцій.

Сказане вище означає, що вперше *ідея регульованого ринку* отримала розвиток саме у нас в умовах НЕПу, що мала за мету прискорене «дозрівання» капіталізму в умовах тодішньої Росії за наявності нової політичної влади трудящих, представленій Радами, та електрифікації країни. Результати проведених реформ виявились вражаючими.

У країнах Західної Європи та США стан справ був трохи іншим. Капіталізм «перезрів» і почав рухатися у бік освоєння нової планомірної форми зв'язку як неорганічної ринковій системі. Вперше ця ідея отримала *практичну* реалізацію у виробництві під час реформ, проведених на своєму підприємстві, Г. Фордом, а *політично*, теж уперше, реалізована у «Новому курсі» 1933-1938 років Ф. Д. Рузвельта як *ідея соціалізації інвестицій*. І, нарешті, вона отримала вигляд *теоретичної розробки* економічної політики державного регулювання економіки, запропонованої Дж. М. Кейнсом.

В умовах усеохоплюючої кризи, неокласична теорія, згідно з якою ціни і доходи, що вільно утворюються і несуть достовірну інформацію про ринок, перестали відповідати дійсності. Спроби її поновити через державну заборону профспілкам втручатися у регулювання вартості робочої сили і контроль держави над цінами, як шлях повернення до вільного ринку, успіху не мали. Не дали позитивного результату і експерименти керівництва розвинених держав до встановлення збалансованості бюджету та сталого валютного курсу, а також орієнтації економіки на внутрішню замкнутість. Усе це підвело економістів до неминучості пошуку принципово нових підходів у теорії та практиці господарювання. Одним з яких на виклики того часу і стала нова парадигма – **кейнсіанство**.

Воно виникло не на пустому місці і мало причиною появи зазначені вище зміни у господарській діяльності у вигляді підриву ринкового механізму саморегулювання, про що було сказано раніше. З іншого боку, треба відмітити постановки, які стали основою формування нової парадигми. До них належали напрацювання меркантилістів, класиків та неокласиків, про що більш детально буде сказано далі.

Поява нового напрямку, з одного боку, стимулювали представники економічної думки далекого минулого як меркантилісти, так і більш пізні автори, представлені теорією суспільного відтворення Т. Р. Мальтуса. До більш пізніх економістів, що безпосередньо викликали появу кейнсіанства, були Ю. Г. К. Вікселль – фундатор шведської школи, Дж. А. Гобсон з його концепцією ефективного попиту та деякими іншими проблемами, В. Зомбарт з теорією «організованого капіталізму» та видатний вітчизняний економіст М. І. Туган-Барановський, про що більш детально буде сказано у темі 8.

2. ДЖ. М. КЕЙНС ЯК ТЕОРЕТИК МАКРОЕКОНОМІЧНОГО ПІДХОДУ В ТЕОРІЇ ТА ПРАКТИЦІ КАПІТАЛІСТИЧНОЇ ЕКОНОМІКИ. ЗАРОДЖЕННЯ ОРТОДОКСАЛЬНОГО КЕЙНСІАНСТВА

Джон Мейнард Кейнс народився 5 червня 1883 року в Кембриджі в сім'ї відомого професора логіки та економіки Джона Невіла Кейнса (1852-1949).

Закінчивши кращу приватну школу в Ітоні, а потім і Кембриджський університет в 1906 році, він почав службу в управлінні у справах Індії. У 1909 році Дж. М. Кейнс повертається на роботу до Кембриджського університету на запрошення свого вчителя А. Маршалла, де читає курс з «Економікс». До речі, А. Маршалл був вчителем і його батька.

У 1913 році виходить перша книга молодшого Кейнса «Індійська валюта і фінанси», в якій він виклав ідею про залежне положення індійської валюти та її тісну прив'язку до англійської. На той час вчений був активним прихильником золотого стандарту, тобто неокласиком.

Неабиякі математичні здібності дозволяли йому отримувати призи на конкурсах у Великій Британії. Іншим джерелом його доходу стала успішна гра на біржі, чим він значно примножив як власні, так і статки Кембриджського Королівського коледжу, будучи на той час його скарбником. Як колекціонер картин та автор літературних есе, він був знайомий з багатьма видатними особистостями свого часу, у тому числі – з видатним письменником Д. Б. Шоу. Познайомившись з російською балериною Л. В. Лопуховою (Лопоковою) (1892-1981), він щедро субсидує балет, а пізніше – запропонувавши їй руку і серце та отримавши згоду, одружується з нею.

Дж. М. Кейнс як політик і вчений мав славу людини, яка завжди пливла проти суспільної та політичної течій, твердо відстоюючи власні принципи та переконання. У 1919 році його призначають представником Британського казначейства. У тому ж році він бере участь у мирній Паризькій конференції. Його тривожить післявоєнний устрій Європи і тому у 1919 році, будучи керівником англійської делегації, він, у розпал конференції покидає її, висловивши власну незгоду з політичним курсом уряду Великої Британії. Невдовзі з'являється його праця «Економічні наслідки Версальського договору», де процвітанню Європи тісно пов'язується з післявоєнним розвитком країн, що програли у війні і робиться висновок про те, що Німеччині потрібна допомога, а не обкладання непомірними репараціями. У цій же роботі він зазначив, що заощадження та споживання взаємно впливають на дохід.

У 1923 році побачив світ його «Трактат про грошову реформу», головна ідея якого полягала в демонстрації впливу на населення зрушень у рівні цін.

У даному трактаті автор підкреслював, що:

- інфляція не вигідна рантє і корисна, як помірна, для підприємців та робітників;

- золотий стандарт є пережиток варварства;

- ідея керованої валюти, тобто визнання грошей активним чинником економічного процесу.

Однак на відкритті ним закономірності керівництво країни не зважило, продовжуючи старий курс, наслідком чого стало ослаблення конкурентоспроможності англійських товарів та значне збільшення рівня безробіття. У зв'язку з цим, уряду терміново довелося упроваджувати громадські роботи.

Збереження принципу «Laissez faire, laissez passer» Дж. М. Кейнс вважав справою небезпечною. Одночасно вчений наполягав на ідеї не тільки збільшення урядових витрат на економічні потреби, але і державного інвестування в сферу транспорту, будівництва житла, ліній електропередач.

У 1925 році вийшла його праця «**Економічні наслідки валютної політики міністра Черчилля**», де Дж. М. Кейнс ще раз наголосив на небезпеці відновлення вільного обміну фунта на золото.

Влітку 1925 року вчений з дружиною їде до Москви. Його цікавлять причини буму російської економіки періоду НЕПу. У Москві він прочитав дві лекції для вищого керівництва Росії. Під впливом отриманих вражень, повернувшись додому, він пише нарис «**Побіжний погляд на Росію**», у якому стверджує, що капіталізм не найкращий лад, але його можна вдосконалити, якщо розумно ним управляти. Вченого вразив ентузіазм радянських людей і безмежна віра у майбутнє. В нотатках він записує, що для того, щоб перемогти Радянську Росію не досить мати рівний їй економічний потенціал, а необхідна багатократна перевага.

Скоріше всього побачене в Радянській Росії, остаточно переконало його у кінці ери вільного ринку і підштовхнуло до переосмислення необхідності *переходу до ринку регульованого*, закономірність якого була зафіксована у красномовній назві його роботи «**Кінець Laissez Faire**» (1926).

Усі відмічені роботи стали підготовкою до обґрунтування та реалізації головної ідеї вченого, яка остаточно оформиться у 1936 році. Однак залишились деякі питання, які потребували уточнення на які він і звернув увагу у 1930 році, коли з'явився його двотомник «**Трактат про гроші**». Книга деталізувала старі проблеми та поставила ряд нових як-то:

1) Оформлення концепції заощаджень та інвестицій.

2) Питання грошового обігу.

3) Причини економічної нестабільності, що стояли на першому місці.

Головне, писав вчений, «знайти метод, придатний для характеристики не тільки стабільної рівноваги, а й нерівноваги для того, щоб розкрити динамічні закони, що управляють переходом грошової системи від стану рівноваги до іншого стану». Тому він:

а) підтримав ідею свого колеги **Денніса Холма Робертсона (1890-1963)** про відсутність автоматичного механізму вирівнювання інвестицій (I) і заощаджень (S).

Між останніми можливі три варіанти співвідношень, при яких якщо:

$S > I$ – настане скорочення ділової активності;

$S < I$ – відбудеться наростання експансії;

$S = I$ – досягається головна умова макроекономічної рівноваги;

б) намічає ідею про взаємозв'язок грошового ринку з нормою відсотка;

в) висуває вимогу кредитно-фінансового контролю на міжнародному рівні;

г) формулює ідею побудови наднаціональних фінансових органів управління, які, з часом, були втілені у життя в Бреттон-Вудсі.

У 1933 році Дж. М. Кейнс пише роботу **«Шлях до процвітання»**, в якій використовує ідею мультиплікатора свого молодого учня **Річарда Фердінанда Кана, барона Хемпстеда (1905-1989)**, висунуту ним для вирішення проблем зайнятості, у його праці **«Зв'язок інвестицій домогосподарств та безробіття» (1931)**. Для Дж. М. Кейнса вона стала останньою складовою для цілісного погляду на нові реалії економіки розвинених країн та їх змін на краще. Залишалось тільки зібрати та оформити все вище досліджене в єдине вчення.

У 1934 році відбулась його зустріч з Ф. Д. Рузвельтом. Вчений жалкував, що йому не вдалося переконати останнього у значному збільшенні урядових витрат. Одночасно він з подивом констатував, що основні його ідеї були реалізовані керівництвом США ще до особистого знайомства з ним.

У 1936 році нарешті з друку вийшла головна праця його життя – **«Загальна теорія зайнятості, процента і грошей»**, ключова мета якої була показати небезпеку неокласичних підходів до теорії вибору найкращого варіанта з дотриманням принципу обмежених ресурсів, відповідно до закону граничної корисності та граничної продуктивності. Насправді, зазначав вчений, суспільство стоїть перед зовсім іншою проблемою – надлишком трудових ресурсів, а не їх обмеженістю як матеріальних, так і трудових.

На противагу відміченому підходу Дж. М. Кейнс виклав загальну економічну теорію, включивши в аналіз і депресивну економіку.

Рівновага попиту і пропозиції, на його думку, може встановитися і при неповному використанні ресурсів. Повне ж завантаження є лише частковим, не характерним для даного стану економіки випадком рівноваги.

З початком Другої світової війни Дж. М. Кейнс повертається на пост радника міністерства фінансів і стає одним з директорів англійського банку.

У 1940 році він пише роботу **«Як оплатити війну»**, в якій пропонує в якості компенсації витрат примусові позики, які, на його думку, повинні призупинити інфляцію.

У 1944 році Дж. М. Кейнс як голова англійської делегації в Бреттон-Вудсі запропонував замінити золото спеціальними зобов'язаннями, стверджуючи, що зараз головне є не золотий запас, а повна зайнятість.

Ці ідеї зі створення МВФ і МБРР втілилися у життя в 1946 році.

Геніальний економіст і політичний діяч ХХ століття помер 21 квітня 1946 від серцевого нападу, залишивши після себе великий науковий спадок, який став основою подальшого розвитку напруму, що отримав його ім'ям.

3. СТРУКТУРА ТА ОСНОВНІ ПОЛОЖЕННЯ ТВОРУ «ЗАГАЛЬНА ТЕОРІЯ ЗАЙНЯТОСТІ, ПРОЦЕНТА І ГРОШЕЙ» (1936)

Головна книга Дж. М. Кейнса «**Загальна теорія зайнятості, процента і грошей**» засвідчила наявність у суспільстві небаченого до того надвиробництва товарної маси, різкого падіння рівня цін, краху великих банків та фондових бірж, а також появу величезної армії безробітних, яка досягала в деяких країнах до третини працездатного населення, а, наприклад, у Німеччині – половини. Саме остання проблема і стала центральним пунктом у теорії ортодоксального кейнсіанства.

Побудова головного задуму автора визначила проблему з'ясування причин появи нової форми безробіття, способів його подолання, які були описані у творах неокласики та висвітлення свого бачення останнього питання. Саме це, багато у чому, визначило структуру головного твору вченого.

«Загальна теорія зайнятості, процента і грошей» складається із шести книг, де *перша* – «**Вступ**» ставила за мету дати визначення власної концепції автора, щодо подолання вимушеного безробіття з акцентом на першому слові назви твору – «*Загальна теорія...*», де звертається увага на можливості застосування концепції автора до всіх фаз економічного циклу. Інші три глави даної книги дають короткий виклад власної позиції автора (глава 1), розгорнуту критику постулатів класичної та неокласичної теорій (глава 2) та формулювання у загальному вигляді принципу ефективного попиту (глава 3). У подальших книгах він деталізував окремі сторони відмічених проблем, а у вісімнадцятій главі зробив доповнення, виходячи із уточненої *загальної картини цілого*, окремі сторони якого були визначені у першій книзі.

Друга книга «Визначення та поняття» присвячена розгляду категоріального апарату з боку макроекономічного, а не мікроекономічного, як у А. Маршалла, аналізу. Тут розкривається загальний принцип ефективного попиту з його поділом на споживчий та інвестиційний, чим уточнюється загальна проблема сукупного ефективного попиту, що є центральною віссю розгляду всіх інших аспектів книги. Автор визначає дохід, споживання, заощадження з подальшим аналізом зв'язку заощаджень та інвестицій.

Третя книга «Схильність до споживання» розглядає основні фактори динаміки споживчого попиту. Причому, спочатку дається розгорнутий аналіз об'єктивних та суб'єктивних факторів, що визначають схильність до споживання та заощадження. У главі 10 розкривається сутність граничної

схильності до споживання та мультиплікатора з функціональними залежностями між цими категоріями.

Книга четверта «Спонування до інвестицій» містить розгорнутий аналіз чинників інвестиційного попиту та його динаміки. Розглядаючи граничну ефективність капіталу, Дж. М. Кейнс розкриває свою теорію норми процента та її відмінність від класичної теорії з розгорнутою критикою поглядів Д. Рікардо та А. Маршалла. Теоретична розробка інвестиційного попиту розкриває психологічні та ділові мотиви надання переваги ліквідності, аналіз природи капіталу, основні властивості процента та грошей. Книга завершується новим формулюванням загальної теорії зайнятості, яка предстає у повному, конкретизованому вигляді, де окремі її складові були досліджені вище.

Книга п'ята «Грошова заробітна плата та ціни» доповнює теорію сукупного ефективного попиту розробкою теорій заробітної плати, функції зайнятості та теорії цін. Тут же наводиться критика ключових положень теорії зайнятості А. С. Пігу.

І, нарешті, остання **шоста книга «Короткі замітки у зв'язку із загальною теорією»** містить три глави. **Глава 22** має назву **«Зауваження про економічний цикл»**. **23** глава присвячена проблемам концепції меркантилізму, законам проти лихварства, грошам та особливостям теорій недоспоживання. Шоста книга завершується **главою 24 «Заключні зауваження про соціальну філософію, до якої може привести загальна теорія»**. Детальному аналізу цієї книги буде присвячено 10 розділ даної теми.

Слід відмітити, що завершальним акордом у дослідженні великого англійця є повернення до проблем **соціальної філософії**, до якої веде **загальна теорія**, з якої, власне, починається твір. Тепер проблема виходить на більш високий рівень дослідження завдяки зв'язку його постановки з тими ж питаннями, що і у першій главі, але на зовсім іншому рівні, коли досягнуті результати дають можливість вийти на іншу площину у вигляді доповнення існуючих до цього проблем соціальної філософії, де, крім суто економічної проблематики, додаються ще питання нееконічного характеру, що у подальшому стимулювало розвиток цих проблем в **інституціоналізмі**.

Розглядаючи внесок Дж. М. Кейнса у соціальну філософію, неважко побачити загальні риси у підході до появи змін у капіталістичному суспільстві з теорією К. Маркса, що стали наслідком процесів соціалізації. Однак, якщо **К. Маркс бачив розв'язання проблем, перед якими постане капіталізм, шляхом його усунення за допомогою соціалістичної революції**, то **Дж. М. Кейнс вважав, що ці питання можна вирішити еволюційно – пошуком змінних величин**, що неокласики для створення передумов для вирішення ситуації, перед якими розвинені країни опинилися у період 1929-33 рр. Таким чином, якщо К. Маркс вбачав вирішення проблеми, перед якими рано чи пізно постане розвинена капіталістична система шляхом революції, то **Дж. М. Кейнс це ж завдання вирішував еволюційним**

шляхом, через зміну ролі держави в економіці, пов'язаних з вихованням у населення нових психологічних схильностей, які заперечують усі попередні, як, наприклад, фундаментальне – намагання «робити гроші». Іншими словами, для великого англійця була очевидною неможливість вирішення даної ситуації тільки суто економічними методами.

4. НОВЕ ВИЗНАЧЕННЯ ДЖ. М. КЕЙНСОМ МЕТОДОЛОГІЇ ЕКОНОМІЧНОГО АНАЛІЗУ

Аналіз проблем сучасної економіки розвинених країн Дж. М. Кейнс починає саме з безробіття, звертаючи увагу, на перше слово назву твору – «загальна», яке говорить, і це найголовніше, як указує дослідник, на можливість її застосування до будь-яких фаз циклу і, перш за все, до депресивного стану економіки тоді, як класичний варіант він визначає як особливий випадок існуючої економічної ситуації. [173, с. 224] Досліджуючи причини безробіття та його форми, в класичній інтерпретації вчений бере за основу саме теорію А. С. Пігу, як найбільш ґрунтовний варіант у класичній інтерпретації даного питання. Крім визначених неокласикою *фрикційного і добровільного безробіття*, автор увів ще й *вимушене*, яке становило значну загрозу для існування капіталізму, що до нього економічна наука не виділяла.

Звідси проблема ліквідації безробіття розглядалось як магістральне завдання урядів економічно розвинених держав, що добре видно з третього слова назви книги «Загальна теорія зайнятості, відсотка та грошей», з якої починається перелік найбільш важливих проблем тогочасного суспільства. Одночасно незрівноважений *стан економіки* оголошувався як *звичайний*, тобто *закономірний* для тогочасної економічної системи.

По іншому автор поглянув і на економіку, не як на діяльність окремих фірм та організацій, тобто з точки зору відтворення *індивідуального капіталу*, а *капіталу суспільного*. Звідси *предметом* сфери його дослідження стали *питання макроекономічного аналізу, на відміну від неокласики, де в центрі уваги була мікроекономіка*. Причому, Дж. М. Кейнс на початку твору зазначає свою прихильність до традицій неокласики, на яких він був вихований. Цим він, по суті, визнає *предметом* власного дослідження, як і його вчитель А. Маршалл, *економіку, як науку про багатство та спонукальні мотиви людей, що вимірюються в грошах*. Різниця полягає лише у підходах до її аналізу, де у *основу* покладені не *мікро-*, а *макроекономічності*.

Кейнсіанський аналіз дозволяє здійснити розгляд *економіки як вільного ринку*, так і *монополізованого*. Макроекономічний підхід призвів до розмежування вченим термінів «мікроекономіка» та «макроекономіка» на відміну від марксистських: відтворення індивідуального та суспільного капіталів. Проте вперше економіку на мікро та макроекономіку поділив норвезький вчений, один з перших лауреатів Нобелівської премії з економіки **Рагнар Антон Кіттілх Фріш (1895-1973)**.

Дж. М. Кейнс, теж *вперше*, для *умов монополістичного капіталізму*, *поглибив метод макроекономічного аналізу*, який швидко завоював наукове визнання, починаючи з 30-х років ХХ ст. і мав своїм витокom напрацювання ще Ф. Кене, які потім розвинув К. Маркс у третій частині другого тому капіталу. Як неокласики, і його вчитель А. Маршалл, у своєму макроекономічному аналізі вчений широко використав граничні величини.

Спадкоємність методу неокласики проявилась і у дослідженні явищ з боку аналітичного підходу, де спочатку давались характеристики загального, потім розгляду окремих частин останнього, і лише наприкінці давалась знову загальна характеристика, але вже з урахуванням даних, отриманих від аналізу окремих частин. Це неважко побачити в його структурних частинах твору, що завершуються четвертою книгою, де підбивається аналіз загального з урахуванням закономірностей раніше досліджених його частин. Власне, у цьому, проявляється *аналітичний метод*, що бере початок у творчості Р. Кантільона, а, у повній мірі, предстає спадщиною А. Сміта, продовжується А. Маршаллом і завершується Дж. М. Кейнсом.

Для з'ясування ситуації, яка склалась після Великої депресії, вчений визначає *дві фундаментальні проблеми: питання попиту та безробіття*, чим пояснює причини нерівноваги в економіці, не звертаючи особливої уваги на пропорції суспільного відтворення. Ними займаються його послідовники. Дж. М. Кейнс сконцентрувався на іншому – *питаннях причин падіння сукупного попиту, основах порушення процесу відтворення і того, як ці негаразди усунути*.

Причиною існування падіння виробництва і зайнятості вчений вважав недостатній *ефективний попит*, який він не тільки констатував, але і пояснив. Звідси була отримана відповідь на питання, чому економіка втратила автоматичний механізм переведення частини, що заощаджується, в інвестиції. Врешті-решт це відкрило дорогу до з'ясування причин появи вимушеного безробіття і ще раз підвело його до фундаментального положення про нагальну необхідність втручання держави в економіку.

Пояснення механізму утворення вимушеного безробіття вчений почав із визначення складових частин національного доходу (Y) як суми, що складається з елементів, які споживаються (C) та заощаджуються (S):

$$Y = C + S$$

При зростанні доходів населення кожна наступна одиниця грошей, що витрачається на споживання, падає. Дане явище Дж. М. Кейнс назвав *основним психологічним законом* і математично зафіксував його як *граничну схильність до споживання*. При зменшенні частини, що споживається, збільшується частина, яка заощаджується, а за відсутності автоматичного переведення частини, що зберігається в інвестиції, відбувається падіння обсягів виробництва, а значить і зайнятості.

Звідси ринок, втративши автоматичний механізм саморегулювання, вже не міг налаштувати пропорції виробництва, а тому повинен був спиратися на комплекс заходів, створених державою щодо примусового переведення частини, що заощаджується, в інвестиції. Причому, ідеальним варіантом, як було виявлено Д. Х. Робертсоном, є співвідношення $S = I$.

Цим основна проблема суспільства, як збільшення ефективного попиту, конкретизувалась шляхом визначання державою важелів щодо впливу на сукупний попит. Виходячи з цього, Дж. М. Кейнс писав: «Нашим кінцевим завданням є вибір тих змінних, які можуть знаходитися під свідомим контролем або управлінням центральної влади в тій реальній системі, в якій ми живемо». [173, с. 415] Звідси вчений переходить до розгляду тих величин, які можуть стати основою впливу на ринковий механізм і сформулювати потрібні суспільству показники, найважливішим з яких, як зазначалось раніше, було досягнення повного рівня зайнятості.

5. КРИТИКА ДЖ. М. КЕЙНСОМ ПОСТУЛАТІВ КЛАСИКИ

Світова економічна криза 1929-33 рр. мала для розвинених країн глибокі руйнівні наслідки. Спроба їх подолати, традиційними на той час, неокласичними методами не дала бажаних результатів, продемонструвавши недосконалість методологічного інструментарію як аналізу того суспільства, так і практичних рекомендацій щодо виходу з незвичайної кризи. Причини недосконалості методу неокласики, відносно вказаних вище подій, стали предметом глибокого дослідження низки економістів та шкіл, особливо, так званої шведської школи, а також, представниками інституціоналізму. Однак найбільший внесок у з'ясування недосконалості методу класики зробив Дж. М. Кейнс. Зазначимо, що він не виділяв у класичному напрямку окремо неокласики, вважаючи що це виокремлення мало що дає у показі недосконалості та небезпечності використання її напрацювань. Тому до класиків учений відносив усіх економістів, які дотримувались принципу *Laissez Faire*

Перш за все, як уже було сказано у попередньому розділі, він запропонував нову методологію економічного аналізу, де на відміну від своїх учителів особливу увагу звернув на **макроекономічний підхід**.

По-друге, йому належить поглиблення підходу, згідно з яким у поведінці господарюючих суб'єктів враховувалися не тільки суто економічні фактори, але й обставини, що визначаються **психологічним станом суспільства**, його **морально-етичні цінностями**, **спонукальними мотивами** в той чи інший період часу. Цим, з одного боку, він виділив дію окремої людини як частини макроекономічної системи, а з іншого, доповнив її психологічними факторами, одним із яких стала категорія – **основний психологічний закон**.

По-третє, у науковий обіг була введена частина категоріального апарату, сформованого на принципах маржинального економічного аналізу.

Однак на відміну від попередників-маржиналістів, економічні категорії були вмонтовані не в мікροаналіз, а у макроекономічну систему у вигляді **нових макроекономічних категорій як-то: гранична схильність до споживання, гранична ефективність капіталу та ін.**, що стали ще одним різновидом граничних величин. Ці величини, з часом, дозволили більш активно застосувати кількісні підходи через **математичні методи дослідження**.

По-четверте, започатковані вище положення визначили суттєву різницю між неокласичною ортодоксією і власним підходом дослідника. Це знайшло своє відображення в запереченні центральної доктрини класиків – **ринкової рівноваги**, закладеної у відомому законі Сея, на відміну від якого, центральне місце зайняли проблеми щодо вивчення факторів, які визначають **макроекономічну нерівновагу**. У зв'язку з цим, був зміщений і часовий простір у дослідженні явищ з **довготривалих** проміжків часу до **короткотривалих**. І, нарешті, центральна проблема дослідження, в інтерпретації класиків, від **сукупної ринкової пропозиції** у Дж. М. Кейнса змістилась у бік **сукупного попиту**.

По-п'яте, на відміну від свого вчителя А. Маршалла, учений широко використав **функціональний аналіз**, виділивши такі фактори, як **схильність до споживання, граничну ефективність капіталу, норма відсотка**, які через вплив держави на **змінні величини** визначають залежні від них кінцеві параметри, як-то: **зайнятість та національний дохід**. Однак ця обставина в науковій літературі тлумачиться як повернення до каузального підходу, що, на нашу думку, не відповідало дійсності.

І, нарешті, **по-шосте**, суттєвою відмінністю кейнсіанського підходу від класичного в досягненні макроекономічної рівноваги та повної зайнятості, стало **обґрунтування** Дж. М. Кейнсом необхідності використання **регулюючої функції держави**.

У той же час учений дав високу оцінку науковій діяльності класиків. **По-перше**, він зазначав, що на початку своєї наукової кар'єри дотримувався, постулатів класичного напрямку, отримавши їх під керівництвом самого А. Маршалла, **по-друге**, з причини наявності глибоких напрацювань цією течією проблем капіталу, вартості, грошей тощо. І, **по-третє**, визнання того, що висновки класичної школи не підходили тільки до стадії депресивної економіки, зберігаючи свою актуальність у всіх наступних фазах економічного циклу.

6. ЗАЛЕЖНІ ТА НЕЗАЛЕЖНІ ВЕЛИЧИНИ У МОДЕЛІ ДЖ. М. КЕЙНСА

У моделі економіки Дж. М. Кейнс виділив **три групи факторів**:

1. **Висхідні**, які в розрахунок не приймаються (рівень кваліфікації робітників і кількість робочої сили, технологія, смаки споживачів), так як змінити їх у короткому періоді неможливо.

2. **Незалежні змінні.** Це саме ті величини, через які є єдино можливим вплив держави на створення відповідного економічного клімату. До них слід віднести:

- Граничну схильність до споживання ($\frac{\Delta C}{\Delta Y}$);
- Граничну ефективність (продуктивність) капіталу ($\frac{\Delta P}{\Delta I}$);
- Норму процента (r').

3. **Залежні величини.** Вони є результатом діяльності позначених вище незалежних змінних. До них належать:

Y – національний дохід; N – зайнятість.

Розглянемо перші два показники незалежних змінних. Досліджуючи процес споживання, Дж. М. Кейнс показав, що схильність до споживання є функціональною залежністю між доходом, вираженим в одиницях праці, та витратами на споживання при цьому ж рівні доходів. Дана закономірність фіксується через граничну схильність до споживання, як відношення приросту споживання до приросту доходу ($\frac{\Delta C}{\Delta Y}$),

де: ΔC – останній приріст порції споживання;

ΔY – остання порція отриманого доходу, що йде на споживання.

Вона показує, яким чином певний приріст виробництва (НД) розподіляється між споживанням та інвестиціями.

Гранична ефективність (продуктивність) капіталу визначається як остання одиниця приросту доходу (найменшої його величини, на яку погодився підприємець) до останньої одиниці інвестицій, що дала цей дохід.

($\frac{\Delta P}{\Delta I}$). По суті – це середня норма прибутку, як відомо з курсу політичної економії, де: ΔP – порція доходу, використана на здійснення останньої інвестиції;

ΔI – остання інвестиція, що принесла найменший дохід на який погодився підприємець.

Залежні змінні є, по суті, результатом дії товаровиробників, які оформлюються у вигляді обсягу національного виробництва та зайнятості.

7. ТЕОРІЯ ІНВЕСТИЦІЙ ТА ЗАЙНЯТОСТІ

Теорія інвестицій Дж. М. Кейнса формулюється стисло таким чином: *при даному психологічному стані суспільства загальний рівень виробництва і зайнятості залежить від величини інвестицій.* Це, по суті, єдиний фактор, що визначає ці величини, але чинник схильний до різких змін.

Родзинкою ідеї Дж. М. Кейнса в цьому питанні була, по-перше, **соціалізація інвестицій.** Цей принцип передбачав перерозподіл частини бюджету для направлення останнього на продуктивне споживання.

Характеризуючи роль та значення цього принципово нового положення в економічній науці, вчений писав, що саме «... досить широка соціалізація інвестицій виявиться єдиним засобом, щоб забезпечити наближення до повної зайнятості...». [173, с. 514] Цікаво те, що цією ідеєю, незалежно від Дж. М. Кейнса, вперше скористалася команда вчених-економістів у США, що розробила і активно впроваджувала в життя програму, більш відому в історії як «Новий курс» Ф. Д. Рузвельта. Другим, ключовим моментом кейнсіанської ідеї було використання *принципу мультиплікатора*, про що буде сказано нижче.

Обсяг інвестицій залежить від граничної ефективності капіталу, яка схильна до змін та норми процента. Остання визначає нижню межу прибутковості майбутніх інвестицій. Тому, одну із ключових ролей у цій функції він надавав регулюванню ставки процента та маси грошей. Ланцюжок зазначених зв'язків має такий вигляд: держава, у залежності від ситуації, може збільшувати або зменшувати грошову масу. Її збільшення призводить до зниження норми процента і, відповідно, стимулювання інвестицій. Як наслідок, збільшується як зайнятість так і національний дохід. Однак, при всій його значущості цей важіль мав певні обмеження. Здійснюючи вплив на рівень процента через регулювання кількості грошей в обігу, держава, може наразитися на небезпеку, так званої *ліквідної пастки*, коли «накачування» грошей, з певного моменту, вже не буде знижувати рівень процента, а почне породжувати інфляційні хвилі.

Другою теорією Дж. М. Кейнса є *теорія зайнятості*. Відносно неї великий англієць писав:

«І так, суть розробленої нами теорії зводиться до такого:

1. При даному стані техніки, обсязі застосовуваних ресурсів і рівні витрат виробництва дохід (як грошовий, так і реальний) залежить від обсягу зайнятості N .

2. Співвідношення між сукупним доходом і величиною очікуваних витрат на споживання, що позначається (D_1), буде залежати від психологічної характеристики суспільства, яку ми будемо називати його схильністю до споживання. Це означає, що споживання буде залежати від рівня сукупного доходу, і, отже, від рівня зайнятості, якщо тільки не відбудеться змін у схильності до споживання.

3. Обсяг витрат праці N , на який підприємці пред'являють попит, залежить від очікуваних витрат суспільства на споживання (D_1) і від очікуваних витрат суспільства на нові інвестиції (D_2). $D = D_1 + D_2$ і є те, що ми раніше визначили як *ефективний попит*.

4. Оскільки $D_1 + D_2 = D = \varphi(N)$, де φ функція сукупної пропозиції, а D_1 – як було показано вище, функція від N . Позначимо її через $\chi(N)$, що залежить від схильності до споживання, то $\varphi(N) - \chi(N) = D_2$.

5. Отже рівноважний рівень зайнятості залежить: а) від функції сукупної пропозиції φ , б) від схильності до споживання χ та в) від обсягу інвестицій D_2 . Це і є суть загальної теорії зайнятості». [173, с. 243]

На базі неї можна побудувати модель капіталістичної економіки Дж. М. Кейнса (рис. 1), яка включає психологічні фактори, що мають у собі три складові:

1. Граничну схильність до споживання.
2. Перевагу ліквідності.
3. Передбачення майбутніх доходів.

Усі вони, на думку вченого, залежать від психології суспільства – його оптимізму або песимізму.

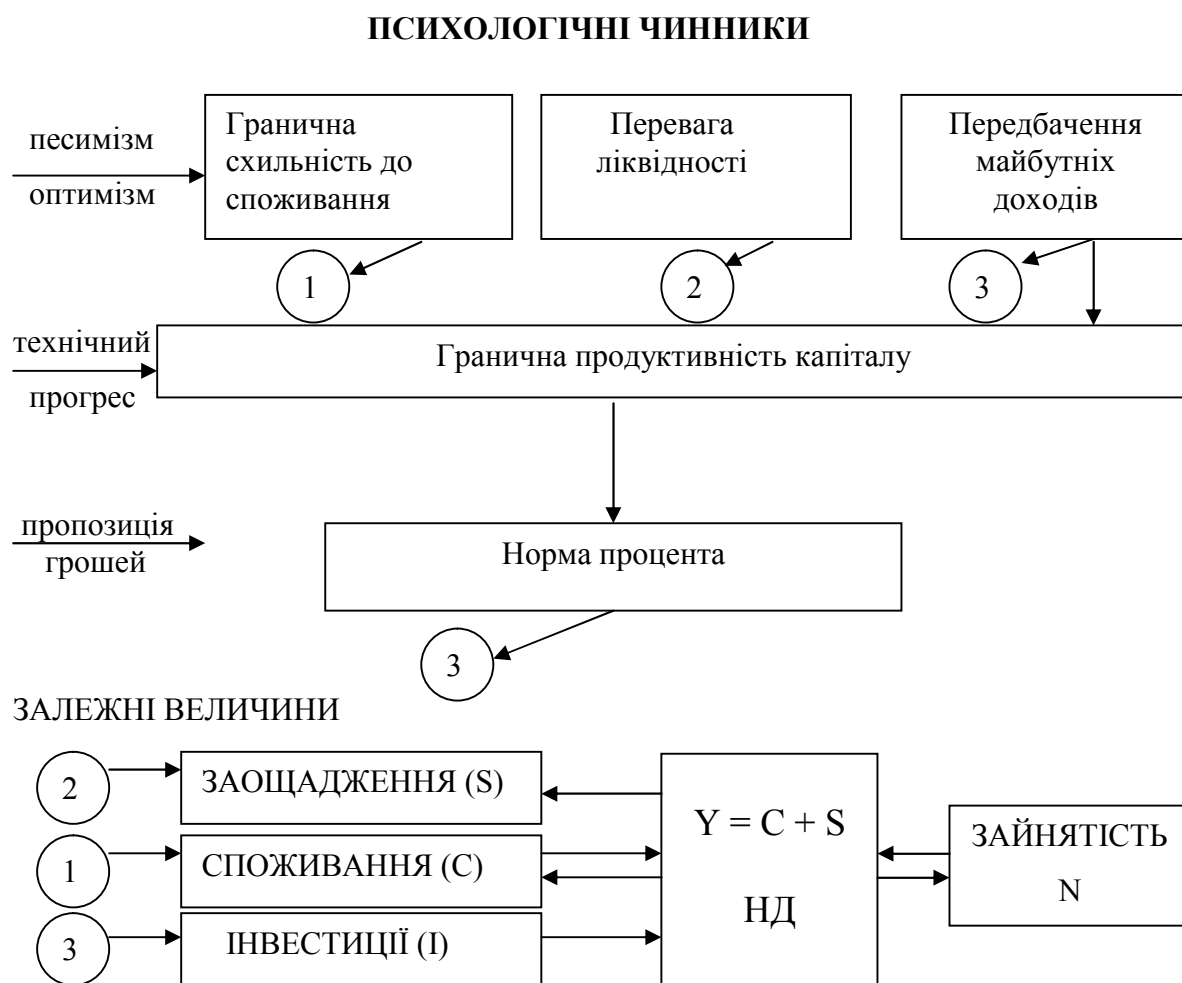

Рис. 1. Модель капіталістичної економіки Дж. М. Кейнса

– *Дохід (I)* – різниця між виручкою від реалізації товару і поточними витратами виробництва.

– *Збереження (S)* = дохід – витрати на споживання

$S = I - C$ $I = C + S$ ідеально, коли $S = I$.

Гранична продуктивність капіталу залежить від технічного прогресу суспільства, а норма відсотка – від пропозиції грошей.

Оскільки від рівня інвестицій залежить зростання зайнятості та національного доходу, а самі інвестиції залежать від безлічі факторів, то

держава, впливаючи на обсяг інвестицій, може домогтися *ефективного попиту*.

$Y = C + S$, але краще, якщо $S = I$, тобто, $D = D_1 + D_2$.

При цьому важливо, щоб інвестиції держави були «чистими», тобто, здійснювалися, головним чином, не за рахунок податків, а шляхом *зростання державного боргу*.

8. ТЕОРІЯ МУЛЬТИПЛІКАТОРА

Для досягнення ефективного попиту через інвестиції, крім впливу держави на *кредитно-банківську систему* через ставку процента, може використовуватися ще й *фінансова система* через дотримання відповідної їй фінансової політики. Вона пов'язана з виділенням державою значних бюджетних асигнувань для проведення масштабних робіт, як, наприклад, будівництво доріг, поліпшення сфери охорони здоров'я тощо, які будуть викликати значні інвестиційні вливання у приватний сектор. Для цієї мети автор рекомендував використовувати *інвестиційний мультиплікатор*.

Цю ідею, як уже було сказано вище, він запозичив у свого учня Р. Ф. Кана, який ще у 1931 році вивів *принцип мультиплікації*, як відношення між загальним і первинним збільшенням зайнятості. Саме його і використав Дж. М. Кейнс у своїй теорії. Наприклад, якщо будується мережа лікарняних комплексів, то важливо забезпечити автономні інвестиції. Причому так, щоб вони були «чисті». У результаті цього зросте зайнятість і дохід як окремих осіб, так і національний, оскільки з'явиться попит на засоби виробництва, а найняті робітники висунуть попит на відповідні предмети споживання. Результатом цього є індукування приватних інвестицій окремих осіб, що стимулюють зростання зайнятості та доходу. Таким чином, початкові інвестиції держави будуть «обростати» приватними інвестиціями.

Мультиплікатор, у свою чергу, виступає як числовий коефіцієнт, що виражає співвідношення між приростом доходу і зайнятості, що породжує цей приріст збільшенням обсягу інвестицій.

$$Y = K \cdot \Delta I$$

Сам *інвестиційний мультиплікатор* можна визначити як:

$$K = \frac{1}{1 - \frac{\Delta C}{\Delta Y}}$$

«Назвемо k мультиплікатором інвестицій. Із сказаного вище – писав вчений, – виходить характеристика мультиплікатора інвестицій: коли відбувається приріст загальної суми інвестицій, то дохід збільшується на суму, яка в k раз перевищує приріст інвестицій». [173, с. 314]

При цьому важливо інвестиції направляти у невиробничу сферу, щоб не було зростання виробничих потужностей, які, як правило, з часом, можуть призвести до перевиробництва.

9. КЕЙНСІАНСЬКІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ЩОДО ДЕРЖАВНОГО РЕГУЛЮВАННЯ ЕКОНОМІКИ

Головним завданням держави, на думку Дж. М. Кейнса, є забезпечення *ефективного попиту*, який досягається через інвестування *двома шляхами*:

1. У сферу виробництва за допомогою:

а) грошово-кредитної політики;

б) бюджетної політики.

2. Розширенням споживання, що є другим, допоміжним варіантом, який досягається за допомогою:

- організації громадських робіт;

- збільшення споживання державних службовців;

- зменшення майнової нерівності через уведення спеціальних соціальних програм, що призводять до збільшення споживання незаможних верств населення.

При цьому Дж. М. Кейнс вважав, що краще наступати одночасно на два фронти, з одного боку, стимулюючи переведення заощаджень в інвестиції, тобто у виробниче споживання, домагаючись рівності ($S = I$), а з іншого, розширювати особисте споживання (C).

10. ЗАУВАЖЕННЯ ДЖ. М. КЕЙНСА ЩОДО «ЗАГАЛЬНОЇ ТЕОРІЇ»

«Загальну теорію зайнятості, процента та грошей» автор завершує **шостою книгою** яка, як уже було сказано вище, присвячена проблемам зв'язку «Загальної теорії...» з трьома фундаментальними питаннями як-то: *економічного циклу; напрацювань попередників*, що йшли у руслі руху думки самого автора; питань, що виходять на *проблеми соціальної філософії*.

10.1. Нотатки щодо економічного циклу

Найважливішою проблемою в економічній теорії взагалі, як і для Дж. М. Кейнса, є питання економічного циклу. Економічний цикл, що отримав нові характеристики з трансформацією капіталістичної системи після Великої депресії 1929-33 рр., вчений тісно пов'язує із трьома обставинами: *коливаннями в схильності до споживання, станом переваги до ліквідності і граничною ефективністю капіталу*. Причому гранична ефективність капіталу, на його думку, є головною обставиною, що визначила причину появи незвичної кризи. Саме вона формує цикл, у якому виняткове

значення має така його фаза як *криза*. Крім того, на цикл як на супутнє явище, накладається ще й *часовий простір*.

Одночасно робиться висновок про небезпеку залишати процес регулювання інвестицій у приватних руках. Розглядаючи способи подолання вимушеного безробіття важливо звертати увагу на повне використання такого важеля як збільшення інвестицій, а не тільки споживання, як це робили сучасні класики. А найкраще – діяти одночасно на два фронти, збільшуючи можливості як інвестування, так і споживання. У подальшому аналізі автор показує варіанти регулювання циклу за допомогою маніпулювання ставкою відсотка, одночасно попереджаючи про обмеженість такого важеля регулювання. Звідси він наголошує на необхідності зваженого та обережного використання такого інструменту впливу на економічний цикл.

Окреме питання 22 глави присвячене особливостям реалізації циклічності в сільському господарстві, де велика увага приділяється аналізу теорії циклу В. С. Джевонса. Автор указав на зменшення значення сільського господарства як галузі виробництва, однак, відмітив її вплив на економічний цикл через запаси сільськогосподарської продукції, що починає діяти на стадії буму та спаду.

Таким чином Дж. М. Кейнс розглянув економічний цикл, як такий, що багато у чому визначає закономірності функціонування ринкової системи та її еволюцію виходячи із загальної теорії, чим продемонстрував, що висновки останньої не протирічать відкритим ним закономірностям сучасного циклу.

10.2. Загальна теорія у світлі розвитку економічної думки

Економічний цикл став першою проблемою, яку вчений дослідив виходячи із загальної теорії показавши його сучасний стан та відмінність тлумачення у порівнянні з попередниками. Особливості капіталістичного суспільства, які чітко окреслились після періоду Великої депресії, він розглянув ще й з точки зору розвитку **історії економічної думки**.

Перша з них торкалась питань, що частково співпадали з напрацюваннями Дж. М. Кейнса і на ті, що у свій час, натикнулися ще **меркантилісти**, указавши на помітну роль у процесах господарювання держави.

Інші були пов'язані з **теоріями відсотка та недоспоживання**, які в теорії самого Дж. М. Кейнса зайняли важливе місце. Тому для повноти картини появи нових закономірностей розвитку тодішньої системи, він здійснив екскурс в історію економічної думки, де віднайшов та продемонстрував ті напрацювання авторів минулого та сучасності, що підвели його до нового бачення теорії зайнятості.

Отримані результати призвели до корінного перегляду критичної оцінки школи меркантилістів їх сучасниками та науковими спадкоємцями. Вчений розкрив їх позитивну роль в історії економічної думки. Крім того, він

здійснює спробу критичного переосмислення теорій відсотка, ринків та реалізації у напрацюваннях попередників, яким протиставив неортодоксальну теорію недоспоживання Т. Р. Мальтуса, вважаючи останнього найближчим науковим однодумцем. У завершенні даної 23 глави він звернув увагу на напрацювання своїх сучасників, представлених розробками питань недоспоживання у творчості **Джона Аткинсона Гобсона (1858-1940)** та **Альберта Фредеріка Меммері (1855-1895)**, які отримали новий подих з виходом їх праці «**Фізіологія індустрії**» (1889).

10.2.1. Ставлення вченого до наукової спадщини меркантилістів

Теорія зайнятості, викладена у попередніх п'яти книгах, так чи інакше торкнулася проблем поза цих книг, одна з яких становила історичний аспект і була пов'язана із аналізом проблеми національного доходу, його розподілу та його структурних елементів, що визначають рівень зайнятості. Тому дослідник починає свій аналіз з проблеми багатства та способів його нагромадження, де головним питанням спочатку стає проблема **торгового балансу** з відповідними способами його збільшення. Відповідно до вирішення цих проблем в історії економічної думки з'явилися два напрямки – **меркантилізм** та **фритредерство**. Перший з них, проблему торгового балансу вирішував шляхом його *регулювання державою*, інший, навпаки, вбачав вирішення даної проблеми шляхом *вільного ринку*, без активного втручання держави.

Дж. М. Кейнс у своїй праці «Загальна теорія зайнятості, процента і грошей» високо оцінив дослідницьку діяльність меркантилістів, що стала першою школою **економічної думки**. У зв'язку з тим, що Дж. М. Кейнс вбачав досягнення повної зайнятості через підвищення сукупного ефективного попиту державою, то він, зрозуміло, в умовах підриву ринкового механізму робив наголос на **активному втручанні держави в економіку**, що й ріднило його погляди з меркантилізмом. Останній в історії економічної думки, з точки зору фритредерів та класиків, як напрямку, що був визначальним на той час, в основному отримував або негативну оцінку або не помічався взагалі.

Тому Дж. М. Кейнс спочатку показав своє бачення меркантилізму, а потім виклав цю доктрину очима самих меркантилістів.

При уважному ознайомленні з меркантилізмом можна виділити три дуже важливі пункти для економіки 30-х років розвинених капіталістичних країн, які вона сповідувала:

1. Втручання держави в економіку.
2. Виконання державою завдання забезпечення достатку грошей у країні, тобто їх «дешевизни», точніше низьких ставок процента.
3. Для забезпечення повної зайнятості вводиться обмеження ввезення іноземних товарів і здійснюється маневрування курсом валют.

Порівняння **меркантилістських концепцій і теорії самого Дж. М. Кейнса дозволяє виділити низку спільних моментів:**

1. Збільшення грошей у країні ставить за мету зниження рівня відсотка і заохочення інвестицій.

2. Не слід боятися підвищення цін у країні. Високі ціни сприяють розширенню торгівлі та виробництва, що підтверджує теорію «помірної інфляції».

3. Меркантилісти вважали, що нестача грошей у країні є причиною безробіття. Дж. М. Кейнс, у свою чергу, теж вбачав, що зростання грошей у країні через кредитну експансію банків і підтримку дефіциту державного бюджету є найважливішим знаряддям боротьби з цим явищем.

4. Протекціоністська політика в країні як з погляду меркантилістів, так і самого Дж. М. Кейнса дозволяє вирішувати проблему зайнятості.

Іншою проблемою стало *питання процента*. На відміну від попередників дослідник високо оцінив перші тлумачення відсотка та боротьбу проти лихварства, яку дали представники ще феодального суспільства, побачивши в них витoki проблеми, яка гальмувала розвиток процесів інвестування у сферу виробництва.

10.2.2. Зауваження щодо законів проти лихварства та грошей, які сплачені марочним збором

Теорія процента в загальній теорії зайнятості Дж. М. Кейнса займає особливе місце, тому що її рівень багато у чому визначає чітке розмежування між нормою процента та граничною ефективністю капіталу, надавши новий погляд виробничому споживанню. Тому автор звернув увагу на рівень процента та ставлення до останнього в економічній думці. У феодальному суспільстві рівень процента був досить високим і тому темпи інвестиційної діяльності гальмувалися. Звідси церква ділила *доходи за грошовими позиками та доходами від реальних інвестицій* для зменшення рівня відсотка, що стимулювало б використання грошей на виробниче споживання, тобто через підтримання більш високої граничної ефективності капіталу та зменшення рівня процента, для чого активно використовувались «...закон, звички та моральні санкції». [173, с. 494]

Таку ж поміркованість стосовно до лихварства проявляв і А. Сміт, розуміючи, що високий рівень процента знижує інвестиційну діяльність. Однак він різко критикував «грюндерів», на що І. Бентам йому відповів, що гроші, які людина бере як позику, ніколи не використовує її на потреби збагачення, вибираючи із них моральні, із усього набору потреб. Навпаки, вона на подібні потреби не буде витратитися. Іншими словами, він акцентував увагу на моральні причини, що будуть відштовхувати людей від отримання позик для особистого збагачення, яке вступає у протиріччя з нормами моралі. Більш того, він дивився на проблему інвестування очима людей XIX ст., які звертались до своїх нащадків XVIII ст. [173, с. 494-495]

Ще однією визначною особою у дослідженні даної проблеми, він вважав свого сучасника, німецького підприємця **Сільвіо Гезелла (1862-**

1930), який зовсім трохи не дійшов до суті питання стосовно теорії грошей та процента.

Він, по-перше, чітко розрізнив норму процента і граничну ефективність капіталу, вказавши, що перша ставить обмеження темпам зростання реального капіталу. По-друге, він показав, що норма процента – це суто грошовий феномен, який визначається постійними психологічними факторами, а тому величина граничної ефективності капіталу визначає не норму процента, а темпи зростання реального капіталу при даній нормі процента. Незавершеність його теорії грошей та процента полягала у відсутності поняття переваги ліквідності, а тому – його теорія норми процента виявилась відпрацьованою наполовину. Для практики господарювання він рекомендував використовувати гроші, оплачені марочним збором для обмеження їх використання у якості засобу збагачення від лихварських операцій. Правда, практичне використання цієї ідеї, яку, у свій час, високо оцінив І. Фішер, на думку Дж. М. Кейнса, пов'язане з багатьма перепонами, на які її автор просто не звернув уваги.

10.2.3. Економічна теорія недоспоживання

Вирішення проблем, з якими зіткнувся сучасний капіталізм, Дж. М. Кейнс побачив у недостатньому ефективному попиті, який, багато у чому, визначався розмірами інвестування або граничною ефективністю капіталу. Іншою складовою, що визначала ефективний попит, стало *питання слабкої схильності тогочасного суспільства до споживання*. Звідси рефреном його аналізу стає проблема помилковості вимоги всіх членів суспільства до зберігання.

Звідси вчений, як і відносно проблеми норми процента, про що було сказано вище, робить екскурс в історію економічної думки, де проводить дослідження генези теорії недоспоживання, та пов'язані з нею, зайнятості. Цим Дж. М. Кейнс з'ясовує напрацювання, як попередників, так і його сучасників. Він зазначає, що цією проблемою, у тій чи іншій мірі, займались ще філософи Дж. Локк, І. Бентам, економісти Н. Барбон, В. Петті, Б. Манделівль, А. Сміт, Д. Рікардо та інші. Однак, найбільший вклад, на його думку, у розробку зазначеного питання внесли Т. Р. Мальтус та видатний англійський економіст Дж. А. Гобсон.

Як і сучасні класики, економісти XVI та XVII ст. разом з меркантилістами мало займалися цим питанням. Розглядаючи причини безробіття, вони зводили його до двох причин: зменшення суми грошей, які не беруть участі в обміні та відволіканні грошей із обігу. В. Петті виправдовував розваги та видовища, так як гроші на їх організацію перетікають у кишені ремісників. Приблизно теж саме писав і С. Фортрей, виправдовуючи «надмірність нарядів», «а Кері у 1695 році доводив, що якщо б кожен тратив більше, то всі отримували б і більше доходи і «могли б жили у більшому достатку». [173, с. 495]

Великий розголос мала книга Б. Мандевіля «Байка про бджіл», у якій він показав, що процвітання країни полягає у зайнятості людей, а це потребує заохочення до розвитку мануфактур, ремесел тощо. Про необхідність збільшення непродуктивних витрат як головної умови досягнення зайнятості писав і В. Петті, що різко контрастувало із висновками видатного британського державного діяча **Вільяма Еварта Гладстона (1809-1898)** і у ХІХ ст., який вважав, що такі витрати держава дозволити собі не може.

Недостатність ефективного попиту, про що у тій чи іншій мірі писали економісти, і не тільки, вперше отримала розгорнуту характеристику у працях Т. Р. Мальтуса. Дж. М. Кейнс знову повертається до теорії цього автора, посилення на якого він активно робив у попередніх книгах. Так, Т. Р. Мальтус звернув увагу на недопустимість великої бездіяльності продуктивних сил, що пов'язано з несправедливим розподілом виробленого продукту і як результат цього – недостатні стимули до його виробництва. Тому проблема, на його думку, полягала у відсутності попиту на працю за рахунок збільшення невиробничого споживання лендлордів та буржуазії.

Розглядаючи ці проблеми Дж. М. Кейнс, знову повертається до вислову Ж. Б. Сея стосовно того, що «спожитий або знищений продукт – все рівно, що втрачений ринок збуту» [173, с. 503], вислову який на кожному кроці спростовується сучасною практикою. Подібні підходи старої класики про ставлення до споживання беруть початок із суперечки між Д. Рікардо та Т. Р. Мальтусом, які пізніше отримали завершення в теорії Дж. С. Мілля з його теорією фонду заробітної плати

Таким чином, через сторіччя Дж. М. Кейнс дуже високо оцінив наукові досягнення **Томаса Роберта Мальтуса (1766-1834)**, відзначаючи, що «саме він озброїв мене антикризовими ідеями про фактори «ефективного попиту» і їх ролі у споживанні виробленого продукту проміжними верствами суспільства і іншим». [173, с. 32-33].

Цікаво, що багато ідей Т. Р. Мальтуса, а через нього Дж. М. Кейнса, отримали своє втілення у «Новому курсі» Ф. Д. Рузвельта, хоча останній, швидше за все, нічого не знав про цих авторів і їх міркування, а дійшов до них практичним шляхом через рекомендації своїх радників з економічних питань.

Ще одним економістом сучасником ученого був Дж. А. Гобсон та співавтор його першої книги А. Ф. Меммері «Фізіологія індустрії», з твором якого, після довгого наукового забуття, тріумфально повернулись проблеми теорії недоспоживання. Дж. М. Кейнс указує, що ця проблематика відкрилась працями маловідомого А. Ф. Меммері, який звернув увагу Дж. А. Гобсона на цю проблему, чим, власне, і розпочав публікацію цілої низки робіт автора з цієї проблеми після трагічної загибелі першого.

Дж. М. Кейнс указує, що Дж. А. Гобсон правильно підмітив сутність проблеми недоспоживання як головної, але зробив помилку стверджуючи, що звичка накопичення збільшує розміри капіталу, що перевищує його використання і веде до перевиробництва. Тому його головний опонент, у

схильності зберігати в умовах повної зайнятості, вбачав, що цим буде підтримуватись еквівалент, що заважає повній зайнятості. Високо оцінюючи напрацювання обох авторів, Дж. М. Кейнс звернув увагу на відсутність в їх теорії недоспоживання впливу на зайнятість процента та теорії, що з неї витікає.

Таким чином, теорія Дж. М. Кейнса виникла не на пустому місці і мала попередників. Однак треба зазначити, що ці напрацювання були розкидані у значній масі літературі та іноді висловлені маловідомими авторами. Вчений зібрав їх, узагальнив, доповнив власними знахідками і на базі цього створив свою знамениту теорію зайнятості для нових умов, показавши всі вади старих, геніальних для свого часу, підходів більшості класиків, що у нових умовах втратили свою дієздатність.

10.3. Теоретичні узагальнення загальної теорії зайнятості з питаннями соціальної філософії

Завершується головна праця Дж. М. Кейнса проблемами соціальної філософії, що її ріднить з підходом А. Маршалла та Дж. С. Мілля. Особливо це чітко виражено у творчості останнього. Достатньо подивитись на назву його головної книги **«Основи політичної економії і деякі аспекти їх застосування до соціальної філософії» (1848)**.

Дж. М. Кейнс теж завершає розгляд питань загальної теорії зайнятості проблемами соціальної філософії, вказуючи на наявність у новому суспільстві *двох значних вад* у вигляді *неповного рівня зайнятості і стихійного та несправедливого розподілу багатства і доходів*. Значний прогрес у вирішенні останнього питання шляхом реформування системи оподаткування та намагання їх поглиблення шляхом використання методів державного соціалізму натикнулись на **дві проблеми, пов'язані зі страхом збільшення податків: тікати від них та зниження спонукальних мотивів багатих верств до втрати стимулів до ризиків у виробництві**.

Останнє питання вчений конкретизував, розглянувши **вплив податку на спадок**, в якому частина економістів побачила одну із причин падіння рівня багатства країни, так як це зменшує накопичення. На це Дж. М. Кейнс відповів, що зменшення споживання по різному впливає на граничну ефективність капіталу. На стадії, коли повна зайнятість не досягнута, незначне збільшення споживання не веде до збільшення ефективності капіталу і навпаки. Крім того, якщо держава буде використовувати отримані гроші від податків на спадок для звичайних витрат не збільшуючи податки на доходи та споживання, то це буде збільшувати стимули до капіталізації інвестицій. Головне, що повинна робити держава, це виховання нових схильностей у людей «робити гроші», а не управління ними.

Інший висновок із теорії зайнятості, що має вихід на питання збереження нерівності в розподілі багатства у майбутньому, це **теорія відсотка**. Автор зазначає, що її високий рівень не стимулює інвестиції і тому

його бажано тримати нижче щабля граничної ефективності капіталу. Процент зараз не є нагородою за утримання, а є величиною ефективного збереження, що визначається розміром інвестицій. Тому треба намагатися знизити рівень граничної ефективності капіталу до досить низького рівня. Крім доходу, як *відсоток за гроші* є ще й такий, як *рента*. До їх розміру потрібно підходити зважено, шляхом зниження його до досягнення ними у майбутньому нульового рівня, але не зразу, а поступово.

Велике значення в теорії Дж. М. Кейнса має ідея про необхідність впливу на процеси виробництва держави. Одним із них є стимулювання розмірів споживання через податкову та інші системи. Але головне, це поступова *соціалізація інвестицій*, при збереженні установлених традицій суспільства. При досягненні головної мети – *повної зайнятості* стає можливим використання набору прийомів класичної школи. Причому намагання до забезпечення повної зайнятості і тут повинно залишатися і надалі головним пріоритетом, коли роль держави полягатиме у гнучкому регулюванні стихійних сил ринку, при якому індивідуалізм повинен бути збереженим, але очищеним від своїх негативних рис.

Важливим аспектом теорії вчений вважає *збереження соціального миру у середині країни*. Для цього треба максимально стимулювати розвиток внутрішнього ринку. Тоді відбудеться і гармонізація на світових ринках.

І нарешті, автор звертає увагу на *роль економістів та вплив їх ідей на економічне життя суспільства*, які, на його думку, набагато більші ніж існуючі економічні інтереси. Тому у сучасних умовах цей аспект дуже важливо враховувати.

11. ПОДАЛЬША ЕВОЛЮЦІЯ КЕЙНСІАНСЬКОГО НАПРЯМУ

11.1. Некейнсіанство як еволюція неортодоксального та ортодоксального кейнсіанства після Другої світової війни

Як уже було зазначено раніше, з другої половини 30-х років минулого століття, кейнсіанство починає здобувати все більше прихильників, поступово перетворюючись у провідний напрямок світової економічної думки та відтісняючи на другий план колись провідний неокласичний напрямок. Поява головної праці Дж. М. Кейнса «Загальна теорія зайнятості процента та грошей» стала визначною подією середини 30-х років ХХ ст. Нею був започаткований новий етап розвитку економічної думки, який виявився тісно зв'язаний з процесами регулювання економіки державою. Однак не кожне таке регулювання можна віднести до кейнсіанства. Останнім є тільки таке регулювання, яке пов'язане з дослідженням та підтриманням на практиці відповідного співвідношення між частиною доходу, що зберігається та інвестиціями для досягнення ефективного сукупного попиту тощо.

У післявоєнний період ситуація в кейнсіанстві змінилась. Виникла необхідність, з одного боку, у переосмисленні ключових постулатів ортодоксального кейнсіанства для *згладжування соціальних протиріч, що загострилися*, а, з іншого – у підйомі економіки і, як наслідок – пошуку теорії, яка б забезпечувала *стабільне економічне зростання*.

Звідси на місце стратегічної проблеми ортодоксального кейнсіанства – ліквідації вимушеного безробіття прийшли питання економічного зростання та циклічного розвитку. Саме ці аспекти, що уточнили проблематику кейнсіанства, привели до появи змін в його назві, коли до слова кейнсіанство додалось слово «нео», що означає нове.

У його проблематиці можна виділити *три ключові лінії*. *Перша* – лінія пов'язана з використанням напрацювань марксизму, що започаткувало **неортодоксальний напрямок** або **ліве кейнсіанство**; *друга* пов'язана з **кейнсіанською ортодоксією** (теорією економічної динаміки і зростання та економічного циклу) і *третья* як своєрідна універсалізація кейнсіанства – з **кейнсіансько-неокласичним синтезом**.

Таким чином, **ортодоксальне кейнсіанство** розділилось на два основні напрямки, один з яких – **праве кейнсіанство**, яке пішло за своїм метром та вбачало, що підвищення ефективного попиту варто здійснювати за допомогою переміщення накопленої частини доходу в інвестиції, використовуючи принцип мультиплікатора. Тим самим акцент був зроблений на *виробниче* споживання. Останнього принципу дотримувалось і універсалізоване і теж ортодоксальне кейнсіанство у вигляді **кейнсіансько-неокласичного синтезу**.

11.1.1. Неортодоксальне (ліве) кейнсіанство

Перший напрямок, на відміну від ортодоксального правого кейнсіанства, отримав назву **лівого кейнсіанства** і наголошував на необхідності стимулювання особистого споживання через розкручування інвестицій, а з ними і зайнятості. Напрямок сформувався в 40-х – 50-х роках ХХ сторіччя та базувався на ефекті мультиплікації, що полягав у збільшенні споживання, перш за все, незаможними верствами населення. Його виникненню сучасна економічна наука зобов'язана видатній учениці Дж. М. Кейнса – **Джоан Вайолет Робінсон (1903-1983)**.

Її теорія стала спробою об'єднання деяких напрацювань марксизму з теорією свого вчителя. Так само, як і Дж. М. Кейнс, вона вважала, що основною проблемою капіталізму є недостатній ефективний попит, причину якого вбачала в нерівномірному розподілі національного доходу. Для вирішення цієї проблеми рекомендувалось, у першу чергу, збільшити споживання малозабезпечених верств населення. Враховуючи високий рівень граничної схильності до споживання останніх, вони, на думку автора, неодмінно призведуть до зростання ефективного попиту.

Виходячи з цього, Дж. В. Робінсон рекомендувала державі проводити соціальну орієнтацію бюджету й стимулювати зростання коштів на будівництво доріг, житла, освіти та ін. Іншими словами продовжувати політику зі збільшення інвестиційних витрат на соціальні програми. Це в економічній літературі отримало назву *соціалізації інвестицій*.

Однак на цьому шляху могли стати монополії, інтереси яких вступали в протиріччя із завданням підвищення граничної схильності вище зазначеної частини населення до споживання. Адже метою великого бізнесу є досягнення, крім звичайного прибутку, ще й монопольного. Виходячи з цього, Дж. В. Робінсон радила державному апарату обмежувати їх діяльність.

Ідеї видатної жінки-економіста, як ніколи раніше, виявились актуальними для умов сучасної України, тому що через перерозподіл державного бюджету країни можна було б суттєво збільшити споживання малозабезпеченими верствами населення а з ним підвищити сукупний інвестиційний попит, державний бюджет і головне сукупну зайнятість населення.

Іншим шляхом досягнення ефективного попиту в Україні може стати використання мультиплікаційного ефекту в таких напрямках, як житлове та дорожнє будівництво, що в наш час активно використовує сусідня Білорусь.

11.1.2. Ортодоксальне кейнсiанство:

а) теорії економічної динаміки та зростання

Для розуміння першого відгалуження кейнсiанства, перш за все, звернемо увагу на теорію цього етапу розвитку кейнсiанської школи. Визначимо передумови його появи, сутність, відмінності від його ортодоксального варіанта та історичну роль у ракурсі розробки питань теорії економічного зростання та економічного циклу.

Передумови виникнення некейсiанства визначались особливостями економіки Європи післявоєнних років. Закінчилася Друга світова війна, а з нею і високі темпи розвитку, обумовлені витратами на військово-промисловий комплекс (ВПК). Населення не хотіло повертатися до страждань повоєнної та воєнної пори. Крім того, небачені темпи економічного зростання у соціалістичних країнах потребували адекватної відповіді. Як результат, головними стають проблеми забезпечення високої динаміки розвитку економіки. Саме вони й викликали появу теорії економічного зростання, що віддзеркалилась у моделі Харрода-Домара.

Крім того, до умов необхідності підйому післявоєнної економіки додалась проблема дослідження, ще й економічного циклу та його фаз і не тільки кризи та депресії, але й пожвавлення та підйому. Як наслідок цього, з'являються розробки теорії циклічних коливань з постійним регулюванням державою циклу у всіх його фазах.

Питання виявилось не простим, а тому потребувало участі видатних вчених тієї доби в рамках неокейнсіанської доктрини. Так, низку фундаментальних ідей, у руслі зазначеного питання, сформулював англієць **Р. Харрод** у монографії «**Торговий цикл**» (1936). Центральна ідея неокейнсіанства доповнилась об'єднанням механізмів мультиплікатора і акселератора, що розроблялась такими відомими економістами, як П. Е. Самуельсон, Дж. Хікс та іншими. Важливо зазначити, що найбільший вклад у цю проблему вніс головний теоретик економічного циклу – американський економіст **Е. Хансен**.

Завдання, визначене вченими даного напрямку, ставило за мету пошук оптимального варіанта досягнення економічного зростання, визначення умов його здійснення та найважливіших пропорцій забезпечення.

Починаючи з 50-х років і аж до 70-х років минулого століття, цей напрям займав домінуюче становище в економічній науці. На відміну від **лівого кейнсіанства**, що акцентувало увагу на *стимулюванні особистого споживання*, представники *правого кейнсіанства* як другого, так і третього відгалуження, зосереджували свої наукові інтереси на проблемі *стимулювання виробничого споживання*. Звідси їх основна увага полягала у *досягненні сукупного ефективного попиту через стимулювання виробничих інвестицій*.

Послідовники Дж. М. Кейнса висунули *три проблеми*, які мали відносно самостійний характер: *питання динамічної рівноваги, тривалих відхилень від стану динамічної рівноваги та циклічних коливань*. У результаті подальшого розвитку цей напрям отримав назву **правого неокейнсіанства**, в якому домінували дві тенденції: американська та європейська, представлена, насамперед, дослідженнями французьких учених. Розглянемо їх більш детально.

Неокейнсіанство, на відміну від його класичного (ортодоксального) варіанта (теорії Дж. М. Кейнса), отримало нове звучання. По-перше, воно передбачало, на відміну від Дж. М. Кейнса, *постійний* вплив держави на економіку. По-друге, враховувався *динамічний фактор розвитку*, тобто науково-технічний прогрес, що знайшло своє відображення в показнику *акселерації* (зворотного поняттю мультиплікації). По-третє, відслідковувалась *політика структурної перебудови*.

Теорію економічного зростання ще у 30-х роках започаткували *американські послідовники* Дж. М. Кейнса, насамперед, економісти Гарвардського університету **Елвін Харві Хансен (1887-1975)** та **Сеймур Едвін Харріс (1897-1974)**. Вивчення їх концепцій, насамперед інвестиційної теорії циклу, допомагає зрозуміти загальні риси та особливості, притаманні саме американському варіанту неокейнсіанства.

Їх можна звести до ряду ключових положень. *По-перше*, його послідовники вважали, що причина циклічності, а разом з тим періодичних криз і безробіття, викликається «коливаннями динаміки інвестицій». Капіталовкладення отримують характер своєрідної незалежної змінної, від

якої залежать інші змінні. *По-друге*, вони доповнили концепцію мультиплікатора Дж. М. Кейнса концепцією акселератора, запропоновану французьким економістом **Альбером Афтальоном (1874-1956)** ще у 1913 році. *По-третє*, велике значення в теорії циклу мав розподіл капіталовкладень на автономні (незалежні від руху споживання або національного доходу) і похідні інвестиції, пов'язані з розширенням споживання внаслідок зростання національного доходу. Саме останній тип інвестицій бере участь у моделі «мультиплікатор-акселератор». *По-четверте*, американські економісти змінили метод перманентного регулювання та на пряму приватних і державних інвестицій на метод маневрування державними витратами (видатками) залежно від економічної кон'юнктури, незважаючи на можливий дефіцит державного бюджету. Останній став підвалинами складової концепції «вмонтованих» стабілізаторів і неокейнсіанських антициклічних програм.

Саме вони, вперше, звернули увагу на розробку низки проблем та деякі актуальні постановки, зроблені набагато раніше них у працях видатного українського вченого-економіста М. І. Туган-Барановського, які потім отримали широке використання у їхніх творах.

Представники **неокейнсіанства** у Франції, на відміну від положень Дж. М. Кейнса, вважали необов'язковим його положення, щодо регулювання позичкового процента для стимулювання нових інвестицій і пропонували користуватися індикативним методом планування економіки як головним засобом забезпечення безперервності інвестиційного процесу. Найбільш відомий представник цієї концепції **Франсуа Перру (1903-1987)** для цього розробив ряд конструктивних планів щодо становленню програмування економіки Франції.

Новий етап у розвитку даного напрямку почався у післявоєнні роки, коли на перший план соціально-економічного розвитку західних країн вийшла не проблема «повної зайнятості», а економічного зростання. Об'єктивною передумовою його появи стають нові процеси, що відбувалися в піднесенні економіки у цей період. Розгортання НТР, нерівномірний розвиток країн з ринковою системою, високі темпи економічного зростання в соціалістичних країнах, прискорили постановку цієї проблеми на порядок денний.

Дехто з прихильників основних ідей Дж. М. Кейнса і його послідовників щодо необхідності та можливості державного регулювання економіки (за відсутністю на стихійному ринку рівноваги між попитом та пропозицією) сприйняли ці ідеї як вихідну позицію для розробки нових теорій. Їх сутність полягала у з'ясуванні та обґрунтуванні механізму постійних темпів економічного зростання. Так сформувалися неокейнсіанські теорії економічного зростання, автори яких робили спроби створити теорію відтворення, придатну для різних кон'юнктурних умов, та визначити загальні фактори економічного зростання.

Головними провідниками цих теорій були англієць **сер Рой Форбс Харрод (1900-1978)** та американець польського походження **Євсій Дейвід Домар (1914-1997)**, які побудували моделі, які відображали специфіку втручання держави в економіку. Опанування цих теорій дає можливість з'ясувати їх спільність, основний зміст та специфіку. Особливості зазначених моделей обумовлені лише певною відмінністю у вихідних позиціях їх побудови. Так, в основу моделі Харрода покладена ідея рівності інвестицій та заощаджень, на відміну від якої модель Є. Домара виходить з рівності грошового доходу (попиту) і виробничих потужностей (пропозиції).

Разом із тим, варто звернути увагу на те, що обидві теорії базуються на врахуванні *системи «мультиплікатор-акселератор»* та моделюванні економічної динаміки з використанням характеристик взаємозв'язку нагромадження та споживання. Крім того, визнається незмінність (сталість) у довгому періоді таких параметрів, як частка заощаджень у доходах і середня ефективність капіталовкладень. Загальним є і висновок щодо доцільності підтримування постійного темпу економічного зростання як вирішальної умови динамічної рівноваги економіки, за якої можна досягти певного використання виробничих потужностей і трудових ресурсів. І зрештою, близькість теорій визначає спосіб досягнення динамічної рівноваги та постійного зростання, що визнається можливим лише у випадку активного державного регулювання економіки. Перераховані схожості підходів, у економічній літературі отримали назву моделі Харрода-Домара.

Зазначена вище модель є *однофакторною*, тобто спрощеною. Висхідним її положенням є визнання того, що динамічна рівновага можлива за певної відповідності виробництва попиту. На відміну від неї, більш складними системами моделювання є *багатофакторні* моделі економічного зростання Е. Хансена, Дж. Хікса та ін. Вони є модифікованими моделями механізму циклічних коливань за рахунок упровадження в базові (однофакторні) моделі, змін галузевої структури виробництва, впливу науково-технічного прогресу тощо.

Іншим, дуже важливим питанням неокейнсіанства, є проблема економічного циклу.

б) теорія економічного циклу

Одночасно з теорією економічного зростання отримує розвиток і теорія економічного циклу. Її фундаментальне дослідження здійснив американський економіст **Елвін Хансен**, про значні наукові здобутки якого вже було сказано у попередньому розділі. Він простежив динаміку інвестицій і показав, що підйоми та злети в економіці пов'язані із нерівномірністю інвестицій, які відповідним чином впливають і на рух доходів.

«Звичайно - писав Е. Хансен, - коливання доходу, продукції та зайнятості містить не одні тільки коливання розміру реальних інвестицій. Споживання також збільшується і скорочується в ході циклу, але порівняно

зі зростанням і падінням реальних інвестицій ступінь змін споживання виявляє менш виражену відповідність розмаху циклічних коливань. Більше того, споживання у своїй значній частині збільшується і зменшується під прямим впливом коливань розміру реальних інвестицій, хоча до деякої міри ... рух споживання має більш-менш незалежний або автономний характер» [460, т. 1, с. 216].

«Викликане інвестиціями збільшення доходу, - пише далі дослідник, - може, у свою чергу викликати подальше зростання інвестицій. Цей останній ефект відомий під назвою принципу виробничого попиту або принципу акселерації» [460, т. 1, с. 379]. Звідси інвестиції зростають під впливом зростання виробництва і доходу.

Збільшення чистих інвестицій під дією змін обсягу виробництва породжує ефект акселератора (ефект, зворотний мультиплікатору). Зростання інвестицій чинить обернений вплив на національний дохід. Е. Хансен зазначає дію приросту інвестицій на рівень доходу, який має наслідком зростання доходу і споживчих витрат. Один процес накладається на інший, утворюючи взаємодію мультиплікатора та акселератора.

Зростаючий попит спонукає підприємців збільшувати обсяг інвестицій. Виробництво розширяється, а занятість, відповідно, зростає. Однак бажання продовжити стимулюючий рівень інвестицій тримається на нестійкій основі й досягнувши свого максимуму змінюється падінням виробництва.

Суттєвий внесок у теорію економічних циклів зробив **Джон Річард Хікс (1904-1989)** у праці «**Вклад у теорію торгового циклу**» (1950). По суті, його теорія стала спробою синтезу теорій, або узагальненням положень та висновків низки дослідників-кейнсіанців. Він зауважив, що основну роль відіграє положення про бар'єри (обмеження) на шляху рівноважного руху: «стелі» та «підлоги». Коли досягається повна занятість, рух доходу натикається на верхній бар'єр («стелю»). Зростання реальних доходів зупиняється. Але, якщо зростання реальних доходів не може збільшуватися, то похідні капіталовкладення різко скорочуються, оскільки їх розміри залежать від приросту доходу, а не від його рівня. Відповідно гальмується і збільшення доходу.

Інший бар'єр («підлога») обумовлений тим, що існує межа скорочення інвестицій. Інвестиції не можуть впасти до нуля, так як частина валових інвестицій повинна піти на відшкодування зношеного капіталу.

Коли скорочуються інвестиції і досягають «підлоги», то надалі їх зниження припиняється; сповільнюється і зниження доходу. Через деякий час дохід починає знову зростати і рух поновлюється у зворотному напрямку. Чергування періодів зниження і збільшення доходу має наслідком циклічні коливання.

Реальна картина економічного циклу розгортається під впливом багатьох, нерідко суперечливих, неоднозначних факторів. Зміни компонентів ділової активності, як правило, неоднакові за амплітудою й тривалістю. Економічний цикл розглядається як процес коливань, незалежний від

довгострокового економічного зростання. Фактично сталося своєрідне «розмежування» між теоріями циклу і теоріями економічного зростання. Разом із тим, не заперечується їх взаємозв'язок як взаємодія коливальних і поступальних рухів.

Таким чином, підводячи висновки щодо ортодоксального неокейнсіанства ми *можемо зазначити так*:

1. Зазначений напрямок базувався на двох ключових теоріях – економічної динаміки і зростання та економічного циклу.

2. Теорія економічного зростання предстала у двох варіантах – спрощеної однофакторної моделі Харрода-Домара та більш складного її варіанта, розробленого, перш за все, економістами Е. Хансеном та Дж. Хіксом, яка враховувала дію змін галузевої структури виробництва, впливу науково-технічного прогресу тощо.

3. Що стосується однофакторної моделі, то в ній можна побачити низку важливих аспектів, які можна ранжувати за такими параметрами:

- сучасна товарно-грошова західна економіка нестійка в силу особливостей свого господарського механізму. Економічний цикл з його фазами – це не «відхилення» від тренда, він властивий самій природі економіки, що розвивається («балансування на лезі ножа»);

- модель Харрода - Домара показує, що існує небезпека не тільки спаду (проти чого і направлені рекомендації Дж. М. Кейнса), а й надмірного інвестиційного буму, що підсилює нестабільність економіки, який розгойдує її у зворотному напрямку;

- система державного регулювання покликана вирішувати дві взаємопов'язані проблеми: забезпечити умови й стимули для постійного економічного зростання; запобігти можливість масового безробіття і спаду виробництва. Звідси випливають і рецепти проведення взаємопов'язаної політики. З одного боку, політики «вирівнювання» промислового циклу (антициклічної політики), з іншого – політики стимулювання сталого економічного зростання;

- економічне зростання передбачає не просто підтримку поточного рівня приватних і державних інвестицій, а їх систематичне нарощування. Прирости інвестицій розглядаються неокейнсіанцями як спонукальні поштовхи («нових імпульсів») до зростання.

Розглянута модель Харрода-Домара дала поштовх появі проблем економічної динаміки. Правда, вона є теоретичною однофакторною моделлю, а не обґрунтуванням рецептів конкретного їх вирішення залежно від ситуації та галузі, де вона застосовується.

Е. Хансен звернув увагу на небезпеку акценту тільки на проблеми коефіцієнта капіталоємності і недооцінку інвестицій у розвиток людських ресурсів як ще більш вагомих [456, с. 146]. У своїх роботах учений окреслив програму довгостроково розвитку, звернувши увагу на забезпечення рівності можливостей при цьому вказуючи на небезпеку значного матеріального розшарування суспільства.

11.1.3. Кейнсіансько-неокласичний синтез. Модель IS-LM

Кейнсіансько-неокласичний синтез, або неокласичний синтез у економіці з'явився як подальший розвиток ортодоксального кейнсіанства, що започаткував науку про ефективне використання обмежених виробничих ресурсів або управління ними з метою досягнення максимального задоволення потреб людини. Перші напрацювання у подібному напрямку почалися, ще у другій половині 30-х років, але широко стали проникати в економічну теорію тільки з 50-60-х рр. ХХ ст.

Причиною цього стало впровадження у технологічне виробництво жорсткої автоматизації, що проявилось у докорінній зміні засобів праці та появі четвертої частини машини – управляючого устрою. Нагадаємо, що жорстка автоматизація – це використання устаткування, яке спроектовано спеціально для виробництва певного продукту.

На конвеєрі встановлювались спеціальні прилади, що знаходились у руках робочих і автоматизували виробництво продукції, даючи можливість здійснювати процес без участі людини. Однак періодично при випуску нової продукції виникала необхідність у переналадці поточної лінії, що мало наслідком значне збільшення виробничих затрат.

Зміни в рівні розвитку кооперації як форми індивідуального капіталу і його відтворення не могли не вплинути на макроекономічні аспекти відтворення сукупного суспільного капіталу. Однак скоро стало зрозуміло, що поєднання в теорії індивідуального відтворення капіталу (розроблено неокласикою) і сукупного суспільного (розроблено кейнсіанством) можливо лише за умови їх поєднання. Тому наприкінці 70-х рр. ХХ ст. різниця між кейнсіанською та неокласичною школами починає отримувати більше історичний, ніж концептуальний характер.

Треба зазначити, що принцип «неокласичного синтезу» було проголошено задовго до того, як на засаді теорій економічного зростання відбулося органічне поєднання двох напрямків економічної теорії. Тому він довго залишався у вигляді ідеї, яка отримала реалізацію в умовах кардинальної зміни технологій виробництва.

Такий підхід був уперше запропонований Дж. Хіксом ще у 1937 році і у 40-50-х рр. минулого століття активно підтриманий лауреатом Нобелівської премії з економіки, професором **Франко Енріко Модільяні (1918-2003)** та остаточно обґрунтований П. Е. Самуельсоном, коли стала очевидна не тільки необхідність поєднання напрацювань неокласики та кейнсіанства, але виникла й реальна потреба та можливість для цього.

Тоді праця Дж. М. Кейнса почала розглядатись як окремий випадок традиційної неокласичної теорії, модифікованої лише запровадженням певних обмежень у галузі ціноутворення, ставки заробітної плати та норми процента. З іншого боку, виходячи з міркувань засновника кейнсіанства неокласична школа стала окремим випадком загальної теорії зайнятості, характерним для умов повної зайнятості. Так, англієць підкреслював, що

коли за допомогою централізованого контролю пощастить забезпечити повну зайнятість, то неокласичний аналіз знову набере свого попереднього значення.

Сутність синтезу полягала в тому, що залежно від стану економіки пропонувалось використовувати або кейнсіанські методи регулювання, або рецепти економістів, які стояли на позиціях обмеженого втручання держави в економіку та визнавали найліпшими регуляторами грошово-кредитні механізми, що діють за умов вільного ринку, забезпечуючи рівновагу між попитом і пропозицією та виробництвом і споживанням.

У 50-60-ті рр. ХХ ст. в економічній літературі концепція неокласичного синтезу набуває цілковитого визнання. Неокейнсіанство, неокласична теорія, теорія кон'юнктури, економетрики об'єднуються на базі пошуку шляхів стабілізації і економічного зростання. Під різними кутами зору вони вивчають функціональні аспекти процесу відтворення. Суть цього поєднання відобразив **Уолт Уйтмен Ростоу (1916-2003)**, який писав про те, що сучасні економісти, поставивши перед собою завдання щодо об'єднання класичної теорії відтворення з кейнсіанським аналізом доходу, запровадили динамічні змінні: населення, технологію виробництва, підприємницьку активність.

Справді, школу «неокласичного синтезу» вирізняє з-поміж інших різноманітність тематики досліджень. Увага її представників зосереджується на проблемах економічного зростання, подальшому розвитку теорії загальної економічної рівноваги. Саме представники зазначеної школи запропонували методичку аналізу безробіття та заходи щодо його регулювання. Ними були отримані вагомні результати у галузі теорії та практики оподаткування. Саме в межах школи набули розвитку методи економіко-математичного аналізу та можливості їх застосування у політології. Поряд з макроекономічними методами дослідження ця школа використовувала і мікроекономічні підходи, розвиваючи прикладні аспекти економічної теорії.

Найвидатнішим автором та пропагандистом теорії «неокласичного синтезу» був видатний американський економіст, професор **Пол Ентоні Самуельсон (1915-2009)**. Він спромігся об'єднати в одну теорію всі досягнення економічної думки від А. Сміта, Д. Рікардо, К. Маркса до Дж. М. Кейнса, М. Фрідмена, Д. Тобіна та Р. Лукаса – тобто доктрини, здавалося б, цілком протилежні за методологією, і тим самим накреслив сучасні підходи до вивчення економічних проблем. Учений писав, що його теорія містить усе те позитивне, що має як кейнсіанський, так і неокласичний аналіз, що уможливило поєднання в одне ціле макро- та мікроекономіки.

Його широко відома книга «**Економікс**» (1948), що скоро стала у світі найвідомішим підручником і витримала безліч перевидань різними мовами, була присвячена аналізу проблем, що стосуються всіх сторін економічного життя. У третьому виданні «**Економіксу**» (1955), було передусім наголошено на ідеї неокласичного синтезу, де П. Самуельсон висловлював сподівання, що такий синтез допоможе подолати розрив між мікро- та макроекономікою.

Кожне наступне видання праці відображало нові досягнення економічної теорії. У 1985 році, у дванадцятому (спільно з В. Нордхаузом) виданні, було враховано особливості макроекономічного розвитку 80-х рр., проаналізовано причини високого рівня безробіття, інфляції, ставки процента, бюджетного дефіциту, визначено напрямки розвитку економічної науки та основи монетаризму.

Наприкінці цього розділу слід відзначити, що дуже важливу роль у теорії кейнсіансько-неокласичного синтезу відіграє так звана модель IS-LM – спільної рівноваги товарного і грошового ринків, яку ще іноді називають моделлю Хікса-Хансена. Як відомо, вона була розроблена безпосередньо Дж. Хіксом у 1937 році, однак, отримала широке наукове визнання саме завдяки Е. Хансену у 1949 році. Власне ця модель кейнсіанського типу описує економіку в короткостроковому періоді й служить основою сучасної теорії сукупного попиту.

11.2. Посткейнсіанство

Посткейнсіанство з'явилося як результат кардинальних змін у п'ятому технологічному укладі (1970-2010 рр.) початок якого припав на 1970 рік, а пік розвитку – на 1983 рік, а його завершення знаменувало в кінці фази у 2010 році появу світової фінансово-економічної кризи. Саме цей період став початком у 70-х роках гнучкої автоматизації на тих же заданих раніше фوردівських заводах, яка ставила за мету зробити ефективним не тільки масове, але і індивідуальне виробництво продукції. Звідси п'ятий уклад знаменував собою прорив в області мікроелектроніки, інформатики, біотехнології, генної інженерії, нових видів енергії, матеріалів, освоєнні космічного простору, супутникового зв'язку і т. ін. Гнучка автоматизація це – використання керованого засобами обчислювальної техніки комплексу технологічного обладнання, що автоматично адаптується до змін у програмі виробництва різних продуктів.

Ядро зазначеного технологічного укладу склали електронна промисловість, обчислювальна техніка, оптико-волоконна техніка, програмне забезпечення, телекомунікації, роботобудування, виробництво і переробка газу, інформаційні технології, що забезпечили **технічну основу гнучкої автоматизації як основи розгортання НТР**.

Ключовим фактором укладу були мікроелектронні компоненти, що визначили *переваги технологічного укладу*, порівняно із попередніми, які полягали в *індивідуалізації* виробництва й споживання та *підвищенні гнучкості виробництва*.

Відбувся перехід від розрізнених фірм до єдиної мережі великих і малих компаній, з'єднаних електронною мережею на основі Інтернету, що здійснюють тісну взаємодію в галузі технологій, контролю якості продукції, плануванні інновацій з якими неминуче відбувається посилення процесів соціалізації як антиподу товарної форми зв'язку.

Усе це відбувалося на фоні розгортання НТР і мало наслідком інтелектуалізацію процесів виробництва, глобалізацію економічних процесів з домінуванням дії ТНК, а з ними екологічних проблем, нестачі ресурсів тощо.

Тому уже у другій половині 60-х, і особливо у 70-х роках ХХ ст. рецепти неокейнсіанської моделі почали все більше суперечити економічним законам розвитку, навіть більше того, сприяти загостренню окремих проблем таких, як інфляція, дефіцит державного бюджету, і особливо – циклічності розвитку. Це, насамперед, проявилось в періоди світових економічних криз 1974-1975 та 1980-1982 рр. Циклічні спади поєдналися з низкою структурних криз (енергетичною, екологічною, валютно-фінансовою). Виникло нове явище *стагфляція* як симбіоз інфляції і падіння виробництва для протидії якому в ортодоксального кейнсіанства не виявилось не тільки засобів боротьби із новим явищем – стагфляцією, але навіть із старим – інфляцією.

Крім того, соціально-економічний і політичний розвиток західних країн після Другої світової війни з усією наочністю довів, що державне регулювання економіки не може забезпечити повної зайнятості та рівноваги. Кейнсіанські концепції та моделі вже не давали можливості вирішити проблеми реалізації сукупного суспільного капіталу та безкризового розвитку економіки.

Криза кейнсіанства як офіційної доктрини державного регулювання послужила причиною значного посилення критики як з боку її традиційних опонентів-неокласиків, так і самих прихильників теорії Дж. М. Кейнса. Виникла гостра необхідність перегляду ортодоксальної версії кейнсіанства, що отримало назву «посткейнсіанство».

Історично посткейнсіанство сформувалось як злиття двох наукових течій. По-перше, англійського лівого кейнсіанства з його центром у Кембриджі, про що було сказано вище, визначним представником якого була Дж. В. Робінсон, а також Н. Калдор та П. Сраффа. І, по-друге, американської групи економістів – Р. Клауер, П. Девідсон, А. Лейонхуфвуд, С. Вейнтрауб, Х. Мінські та ін.

Дж. В. Робінсон виступила з критикою вульгаризації ортодоксального кейнсіанства і закликала завершити кейнсіанську революцію. При цьому в розробці теорії на неї великий вплив справила теорія суспільного відтворення К. Маркса.

Представники обох напрямків намагалися поєднати певні загальні підходи до економічної теорії намічені ще самим Дж. М. Кейнсом і ставили за мету остаточне розвінчання неокласичної системи та доведення до кінця вже згаданої початої Дж. М. Кейнсом революції в економічній теорії – створення нового синтезу макро- і мікроекономіки. Однак створити цілісну, загально визнану теоретичну систему їм так і не вдалося.

Докладний розгляд концепцій представників англійського лівого кейнсіанства (теорії нагромадження капіталу, економічного зростання та розподілу національного продукту, теорії вартості, ціноутворення та ін.) та

американського посткейнсіанства (так званого монетарного кейнсіанства) дає можливість визначити та зрозуміти їх загальні риси та розбіжності.

Розглянемо більш детально різновиди посткейнсіанства. Але спочатку зауважимо, що воно мало **три основних напрямки: монетарне, калецькіанське та неорікардіанське посткейнсіанство.**

11.2.1. Монетарне посткейнсіанство

До найбільш знаних представників цього напрямку слід віднести, у першу чергу, американських вчених **Сіднея Вейнтрауба (1914-1983), Роберта Уейна Клауера (1926-2011), Акселя Стіга Бенгта Лейонхуфвуда (1933)** тощо, а також таких економістів як **Пол Девідсон (1930), Хайман Філіп Мінські (1919-1996)** та **Ян Аллен Крегель (1944)**, що творчо поставилися до застосовування надбань монетаристських ідей та неокласичної економічної теорії. У своїх працях вони, як і представники сучасного монетаризму, велику роль відводили грошам як активному фактору впливу на макроекономічні процеси, де вони вважались потужною обставиною впливу на економічну кон'юнктуру ринку, а не пасивним елементом, як це мало місце в ортодоксальному кейнсіанстві. Цим підтверджувалися прогнози К. Маркса про перетворення грошей в інвестиційний матеріал, за допомогою якого відбувається підтримання та регулювання технологічних процесів.

Монетарні посткейнсіанці скористалися напрацюваннями неокласичної мікроекономіки для розширення можливостей макроекономічного аналізу, де враховувалася роль недостатньої інформації на фінансових ринках, а значить невизначеність майбутнього та макроекономічної нестабільності. Причому невизначеність майбутнього, а не досягнення суспільством ефективного попиту представники цього напрямку ставили як найголовнішу проблему в теорії самого Дж. М. Кейнса. Саме це, до речі, в головному, відрізняє даний напрям від неокласики.

Грошовий матеріал, на думку представників монетарного посткейнсіанства, зв'язує минуле, сьогодення та майбутнє економіки. Неважко побачити, ще одну прогностичну функцію теорії К. Маркса, який ще в ХІХ ст. вказав на значення форм антиципації (передбачення), коли сучасне буде визначати майбутнє. На думку монетарних посткейнсіанців нерівновага в економіці визначалася грошовими контрактами на строк, що зумовлюються невизначеністю майбутнього.

Гроші, на їх думку, мають дві властивості, які обумовлюють наявність стійкої нерівноваги в умовах неповної зайнятості. Виробництво грошей не зростає зі збільшенням попиту на них, викликаючи нульову еластичність попиту, що наближається до нуля. Наслідком цього є відсутність збільшення працівників, зайнятих виробництвом грошей. З іншого боку, при збільшенні процентної ставки (ціни грошей) попит не переміщується на інші товари. А от з переміщенням попиту на гроші в умовах нестабільності економіки, що

більш імовірно, виникає гонитва за ними. Наступає зниження ділової активності, що веде до безробіття.

Звідси витікали пропозиції монетарних посткейнсіанців, які пропонували всі зусилля направити на боротьбу з інфляцією за допомогою обмеження державою розмірів заробітної плати з одночасним регулюванням капіталовкладень для більш повного використання потужностей і робочої сили. Даний напрямок може бути використаним в економіках слабо розвинутих країн, зокрема, і в нашій державі.

11.2.2. Калецькіанське посткейнсіанство

Цей напрямок пов'язаний з ім'ям видатного польського економіста **Міхала Калецькі (1899-1970)**, який довгий час жив у Великій Британії в Кембріджі і в 30-х рр. ХХ ст. ще до Дж. М. Кейнса розробив власну теорію, що отримала в країні широке розповсюдження. Причому деякі економісти вважають його теорію не менш значущою ніж теорія Дж. М. Кейнса. Ним була підготовлена теорія ефективного попиту стосовно умов недосконалої конкуренції. Вчений з'ясував ситуацію, що породила стагфляцію у 60-70 роках ХХ ст., яку Дж. М. Кейнс, навіть, не припускав, вважаючи, що помірна інфляція буде стимулювати інвестиційну діяльність.

Англійський економіст **Кейт Джордж Коулінг (1936)** розвиваючи ідеї М. Калецькі теж пояснював стагфляцію дією монополій, що ведуть до зменшення частки зарплати у національному доході. Робітники домагаються її підвищення, але це, на його думку, збільшує лише номінальні, а не реальні її розміри, так як монополії тут же намагаються компенсувати таке підвищення статків робітників збільшенням цін на свою продукцію. У зв'язку з цим, відбувається зниження споживання товарів тими, хто працює, що є основними покупцями, а з цим зменшується і гранична схильність до споживання. Таким чином, домагаючись нового підвищення зарплати, робітники розкручують спіраль інфляції, викликаючи одночасне скорочення монополіями виробництва і зменшення ними споживання основної маси товарів, що неминуче призводить до процесів стагфляції.

11.2.3. Неорікардіанське посткейнсіанство

До його основних представників належать **П'єро Сраффа (1898-1983)**, **Джон Леонард Ігуелла (1945)**, **П'єранджело Гареньяні (1930-2011)**. Відмінність цього напрямку від ортодоксальної версії кейнсіанства, на думку зазначених авторів, полягала в перенесенні дослідження економічних процесів із короткострокового періоду в довгостроковий. Один із головних представників цього напрямку **П. Сраффа** у 1960 році написав книгу «**Виробництво товарів за допомогою товарів**», де показав хибність теорії формування вартості та розподілу багатства, виходячи з концепції граничної корисності та граничної продуктивності факторів виробництва.

Учений привернув увагу сучасної економічної науки до теорії Д. Рікардо вказавши, що рівноважний стан економіки та відхилення від нього, викликані факторами тимчасового, несистематичного характеру. Дослідження рівноважної економіки, при якій є середній рівень прибутку та зарплати, не залежить від співвідношення між сукупним попитом та сукупною пропозицією. У стані рівноваги обсяги виробництва та зайнятості перебувають у «природному стані» і ціни відповідають вартості. Відхилення від рівноваги викликають тимчасові фактори, до яких можна віднести інституціональні зміни. Тим самим у розгляді питань економічної теорії були задіяні надбання інституціональної теорії. У розподілі факторів на тимчасові та стійкі у представників цього напрямку немає єдності. Вони стосуються і проблем визначення тимчасових періодів та тлумачення грошей.

11.3. Нове кейнсіанство

Нове кейнсіанство не треба плутати з неокейнсіанством як першим етапом трансформації ортодоксального кейнсіанства. Зазначений напрям окреслився в 80-х роках ХХ ст. як теорія в основній масі, представлена економістами із США, до цього виразниками монетарного посткейнсіанства. Головними його носіями є **Джозеф Юджин Стігліц (1943)**, **Джордж Акерлоф (1940)** та інші економісти. До представників цього напрямку можна віднести і **Ніколаса Грегорі Менк'ю (1958)** та **Девіда Ромера (1958)**, авторів двотомної праці «**Нова кейнсіанська економічна теорія**», що побачила світ у 1991 році, а, також, **Майкла Діна Вудфорда (1955)**, **Ассара Ліндбека (1930)**, **Стенлі Фішера (1943)**, **Олив'є Жана Бланшара (1948)** тощо.

Ситуація, яка виникла в цей період засвідчила прогалини в напрацюваннях як монетарного кейнсіанства, так і сучасного монетаризму, а також більш принадної, але далеко небездоганної для того стану суспільства теорії нової макроекономіки або раціональних передбачень (очікувань).

Нове кейнсіанство спробувало їх усунути. Воно відштовхувалося від основного положення Дж. М. Кейнса про нестабільність ринкової системи, але відійшло від його стратегічної лінії про визначальну роль в економіці дії сукупного попиту. Нова доктрина поповнила кейнсіанство, з одного боку, методами неокласики та його математичним апаратом, що було нехарактерно для монетарного посткейнсіанства. Головним об'єктом аналізу стала дія ринків, що викликала необхідність започаткування в межах кейнсіанства розробки аспектів мікроекономіки до цього існуючої в межах неокласики. Утворилася нова теорія, яка кардинально переформатувала ортодоксальну кейнсіанську доктрину після чого вона стала мало в чому нагадувати свій виток – ортодоксальне кейнсіанство, тобто теорію її фундатора – Дж. М. Кейнса. Одночасно чітко окреслились принципи розбіжності з неокейнсіанством.

Новий варіант кейнсіанства виходив з вирішальної ролі в економіці монополій, використовуючи, теорію монополістичної конкуренції. На базі подібного підходу була створена модель взаємозалежності зайнятості та оплати праці, а також, проаналізована роль економічної інформації. Крім того, нове кейнсіанство запропонувало та розробило заходи щодо підйому економіки малорозвинених країн, використавши монетарні фактори розвитку суспільства.

12. КЕЙНСІАНСЬКА ТЕОРІЯ ТА ЕКОНОМІЧНА ПОЛІТИКА

Вивчення цього питання слід починати, спираючись на значення кейнсіанської теоретичної системи і розуміння того, коли і чому вона мала такий значний вплив на економічну політику багатьох країн світу. Майже чотири десятиліття ідеї Дж. М. Кейнса були на озброєнні керівних органів індустріально розвинених країн. Передусім це стосується напрацювань у теорії національного доходу, теорії циклу, теорії зростання та інших аспектів макроекономіки. Саме теорія Дж. М. Кейнса поклала початок широкому втіленню у життя розмаїття конкретних методів і способів такого регулювання.

Подальший розвиток кейнсіанства мав наслідком критику його опонентами вихідних позицій теорії. Так, у США ортодоксальне кейнсіанство критикувалось за двома основними аспектами. По-перше, за те, що «ортодокси» не розробили теорії інфляції, відірвавши реальні процеси від процесів ціноутворення. В результаті цього їх теорії циклу і рецепти антициклічної політики виявилися непридатними за умов стагфляції. По-друге, за ігнорування ролі грошово-кредитних чинників і фінансової системи в цілому, як причин, що породжували і стимулювали економічну нестабільність.

Що стосується застосування кейнсіанської теорії та рекомендацій в економічній політиці розвинених країн, то тут треба констатувати велике розповсюдження її в США, Великобританії, Франції. Економічна програма посткейнсіанства найбільш повно була втілена в практиці «скандинавської моделі» соціально-економічного розвитку. Враховуючи схожість підходів шведської школи та кейнсіанства, треба вказати про наукові розробки шведської (стокгольмської) школи як самостійного напрямку, що перш за все, були використані в економічній політиці цих країн.

Певні елементи кейнсіанства можна побачити і в економічній політиці уряду сучасної України. Правда, їх реалізація обмежена, що криється в нерозвиненому стані вітчизняної економіки. На відміну від неї, у зазначених вище державах відбулись економічні процеси підриву вартісного механізму саморегулювання, до яких Україні ще далеко, що дозволило б ефективно, до певного часу, застосовувати рецепти кейнсіанства у повному обсязі.

ПОНЯТТЯ ТА КАТЕГОРІЇ

Кейнсiанство. Макроекономiчний аналіз. Неокласика. Сукупний попит. Сукупна пропозиція. «Основний психологiчний закон» Дж. М. Кейнса. Ефективний попит. Теорiя сукупного попиту. Добровiльне безробіття. Циклічне безробіття. Вимушене безробіття. Повна занятiсть. Агрегати. Висхiдні. Незалежні змінні. Гранична схильність до споживання. Гранична схильність до заощадження. Норма процента. Залежні змінні. Теорiя iнвестицій. Теорiя зайнятості. Психологiчні чинники: Гранична схильність до споживання. Перевага лiквідності. Передбачення майбутніх доходiв. Гранична продуктивність капіталу. Кейнсiанська теорiя норми процента. Принцип мультиплікатора. Парадокс заощадливості.

Державне регулювання економiки: Кредитно-грошова полiтика. Фiскальна (бюджетна) полiтика.

Кейнсiанська теорiя та кейнсiанство. Ортодоксальне кейнсiанство. Неортодоксальне кейнсiанство. Еволюція кейнсiанського напрямку: лiве кейнсiанство. Некейсiанство: економiчна динамiка, теорiя економiчного зростання, темп економiчного зростання, модель економiчної динамiки Харрода-Домара, акселератор.

Кейнсiансько-неокласичний синтез: Модель IS – LM.

Криза ортодоксального кейнсiанства. Посткейсiанство: Монетарне посткейсiанство. Калецькiанське посткейсiанство. Неорiкардiанське посткейсiанство.

Нове кейнсiанство.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Які основні причини викликали появу кейнсiанства?
2. Які загальні методологiчні принципи покладені в основу теорiї Дж. М. Кейнса і чим вони відрiзняються від неокласичних?
3. Охарактеризуйте структуру та зміст основних книг «Загальної теорiї зайнятості, процента і грошей» (1936) Дж. М. Кейнса.
4. У чому Кейнс бачив причини недостатнього «ефективного попиту» і завдяки чому він намічав його подолати?
5. Назвіть основні агрегати в економiчній моделі Дж. М. Кейнсу та дайте їх стисло характеристику.
6. Сформулюйте теорiю iнвестицій та зайнятості Дж. М. Кейнса?
7. Поясніть iнвестиційний мультиплікатор. Який механiзм його дії?
8. Які рекомендації Дж. М. Кейнс давав щодо державного регулювання економiки?
9. Охарактеризуйте детально основні проблеми, розглянуті Дж. М. Кейнсом у шостій книзі «Короткі замітки у зв'язку із загальною теорiєю» «Загальної теорiї зайнятості, процента і грошей» (1936).
10. Чим зумовлена дiаметрально протилежна оцiнка ролі меркантилістів в економiчній науці неокласиками і Дж. М. Кейнсом?

11. Які особливості теорії Дж. М. Кейнса зумовили її історичну обмеженість (панування в теорії і практиці лише з кінця 30-х до початку 70-х років)?
12. Яку еволюцію пройшло кейнсіанство після 70-х років ХХ ст.?
13. Дайте стислу характеристику основних положень неортодоксального (лівого) кейнсіанства.
14. Що являє собою ортодоксальне (праве) кейнсіанство?
15. Рішення якої проблеми висувається на перший план в некейнсіанських теоріях економічної динаміки та економічного циклу?
16. На яких положеннях побудований кейнсіансько-неокласичний синтез та яке місце у ньому займає модель IS-LM?
17. Чому модель IS-LM Дж. Р. Хікса може бути використана для своїх наукових доказів як кейнсіанцями, так і консерваторами?
18. Які причини появи та сутність монетарного посткейнсіанства?
19. Які проблеми вирішувало калецькіанське посткейнсіанство і чим воно відрізнялось від теорії Дж. М. Кейнса?
20. Що собою уявляло неорікардіанське посткейнсіанство. На яких положеннях воно базувалось?
21. Чим відрізнялось нове кейнсіанство від попередніх етапів його еволюції?
22. Яке місце та значення кейнсіанства в історії економічної думки?

ТЕМА 4. ЕВОЛЮЦІЯ НЕОКЛАСИЧНИХ ІДЕЙ. НЕОЛІБЕРАЛІЗМ

1. Причини занепаду кейнсіанства та поява нових підходів до проблем функціонування економіки.
2. Сутність неолібералізму та основні напрямки його розвитку.
3. Передумови формування неолібералізму. Неоавстрійська (віденська) школа. Л. фон Мізес і Ф. фон Хайєк.
4. Чиказька школа. Монетаризм. Економічна теорія М. Фрідмена.
5. Історичні умови утвердження теорії і практики монетаризму в економіці та політиці розвинених держав.
6. Неокласичне відродження:
 - 6.1. Теорія економіки пропозиції.
 - 6.2. Теорія раціональних передбачень (очікувань).
7. Теорія соціальної ринкової економіки (ордолібералізм). Економічні реформи Л. Ерхарда.

1. ПРИЧИНИ ЗАНЕПАДУ КЕЙНСІАНСТВА ТА ПОЯВА НОВИХ ПІДХОДІВ ДО ПРОБЛЕМ ФУНКЦІОНУВАННЯ ЕКОНОМІКИ

Кейнсіанство як напрямок сучасної економічної теорії, займало домінуючі позиції до кінця 70-х років ХХ ст. Однак, з часом, концепція державного регулювання, як основа її доктрини, почала давати збої, що стало

наслідком початку суттєвих *технологічних* та *соціальних зрушень*, викликаних НТР та *глобалізацією процесів виробництва та капіталу*.

Ці зрушення викликали гігантське зростання номенклатури товарної маси, що мало наслідком небачені зміни виробничих та фінансових пропорцій. У зв'язку з цим, суттєво зростала роль стимулів та важелів ринкового регулювання, яке показало обмеженість державного регулювання та національних засобів впливу на економіку.

Крім того, у другій половині 60-х років країни Заходу зіткнулися з новим явищем – *стагфляцією* (зростання інфляції на тлі падіння обсягів виробництва). Крім того, відбулося різке загострення конкуренції на світових ринках. Значно виріс державний борг розвинених країн. Так, від рівня ВВП він становив в Ірландії – 113%, Німеччині – 85%, Італії – 56%. Панування ТНК викликало труднощі в отриманні податків з цих супергігантів у середині країн, де були розташовані їх підприємства. Високі витрати держави на соціальні потреби, військові цілі, утримання бюрократії і тиск на ринок позичкового капіталу «з'їдали» кошти на інвестиції та структурну перебудову економіки. Державне втручання в економіку все більш ставало не стимулом для її розвитку, а гальмом. Реакцією на ситуацію, що склалася і стала поява в економічній науці нового напрямку – **неолібералізму**.

2. СУТНІСТЬ НЕОЛІБЕРАЛІЗМУ ТА ОСНОВНІ НАПРЯМКИ ЙОГО РОЗВИТКУ

Неолібералізм як система економічних поглядів бере свій початок з кінця XVII ст. і у своєму розвиненому стані пов'язан з іменами А. Сміта і Д. Рікардо. Він сформувався з 30-х років XIX століття та отримав назву теорії економічного неолібералізму. Зазначена течія мала за основу класичний напрям, який сягав ще часів А. Сміта та Д. Рікардо, а методологічно ґрунтувався на ідеї, яку було сформовано у 90-х роках позаминулого століття на базі синтезу ліберального підходу, що об'єднав у собі маржиналізм і мікроекономічну теорію, що отримала назву неокласики. Такому перетворенню економічна наука, як відомо, зобов'язана теорії А. Маршалла. Ця теорія базувалась на провідній ролі економічної свободи і індивідуальної діяльності окремо взятого господарюючого суб'єкта, що переслідує особисті інтереси. Виходячи із виведеної ще А. Смітом другої сторони цінності для обміну, в основі якої лежить *сила покупки*, А. Маршалл поставив її в основу вивчення спонукальних мотивів людей.

У подальшому в ході свого розвитку класичний напрям багаторазово уточнював і навіть видозмінював свої підходи і критерії в оцінці економічних процесів і явищ у фундаментальних працях англійської класичної політекономії, насамперед, А. Сміта. Потім завдяки доповненням і розвитку у теорії А. Маршалла (неокласика) та інших авторів, а з 30-х років XX ст. – у вигляді дещо модифікованого, за рахунок включення в аналіз створеної тогочасними класиками макроекономіки він отримав назву – **неолібералізм**.

Сучасний економічний лібералізм (*неолібералізм*) базується на двох основних традиційних постулатах:

1. Ринок є найбільш ефективною формою господарювання, яка створює найкращі умови для господарського зростання.

2. Пріоритетними мають залишатися забезпечення максимальної свободи учасникам господарської діяльності.

Цей напрям не має єдиної теорії і постає в п'яти основних школах:

1. Неоавстрійська (віденська) школа (Л. фон Мізес і Ф. фон Хайек).

2. Чиказька школа (М. Фрідмен).

3. Французька (паризька) школа (М. Алле).

4. Англійська (лондонська) школа (Л. Ч. Робінс).

5. Фрайбурзька школа (В. Ойкен, Л. Ерхард).

Таким чином, неолібералізм, що мав у своїй основі класичний напрямок в економічній науці, доповнився новими положеннями, який у 30-х роках ХХ ст. сформувався у вигляді неоліберальної доктрини, доповненої макроекономічними дослідженнями та ідеями виваженого державного регулювання ринку. Одночасно він зберіг сповідування на практиці принципу саморегулювання економіки, вільної від зайвої регламентації.

Основні зміни відносно початку формування принципів класичного напрямку від його сучасного стану можна побачити у *ряді особливостей*:

1. Акцент оцінки процесів господарювання, як і у кейнсіанстві, зміщується у бік *макроекономічного аналізу* доповнюючись напрацюваннями неокласики та класичного лібералізму. Крім того, використовуються здобутки історичної школи та інституціоналізму.

2. В основу дослідження економічного зростання були покладені не *кількісні* параметри особливостей відтворювального процесу, як це мало місце у неокласиків, а його *якісні* характеристики через аналіз змін в інституційному середовищі, що, кінець кінцем, на їх думку, і визначає кількісні параметри.

3. Граничні величини в концепціях неолібералів займають *незначне місце*, на відміну від неокласичних теорій їх попередників.

4. Як і кейнсіанці, неоліберали не заперечують необхідності державного втручання в економіку. Але, якщо у перших це відбувається за рахунок безпосереднього *впливу на процес відтворення*, то у других – основна увага сконцентрована *на формуванні інституційних змін* для функціонування ринку у якісно нових умовах.

3. ПЕРЕДУМОВИ ФОРМУВАННЯ НЕОЛІБЕРАЛІЗМУ. НЕОАВСТРІЙСЬКА (ВІДЕНСЬКА) ШКОЛА. Л. ФОН МІЗЕС І Ф. ФОН ХАЙЕК

Австро-американського економіста **Фрідріха Августа фон Хайєка (1899-1992)** вважають батьком неолібералізму. Цікавий той факт, що свою ідею він висунув у самий розпал популярності кейнсіанської доктрини, коли

втручання держави в економіку було загальноприйнятим фактом, за що отримав прізвисько «динозавра економічної науки».

Ф. Хайек доводив, що потрібно повернутися до вільного ринку, тому що він дає достовірну інформацію про потреби суспільства, швидко доставляє її до виробника і, найголовніше, гарантує свободу особистості, тобто, не призводить до тоталітаризму – підпорядкування людини волі держави.

Слід зазначити, що вчителем Ф. Хайєка був відомий представник економічного неолібералізму **Людвіг Генріх Едлер фон Мізес (1881-1973)**, основні ідеї якого базувалися на вищезазначених принципах, поглиблених і розвинених у подальшому його учнем. Саме Л. Мізес прищепив своєму учневі думку про кращий спосіб відносин між людьми за сприяння ринку, неможливості забезпечення ним загальної рівності результатів і рівних можливостей та ідею заперечення будь-якого втручання держави (інтервенціонізм) в економічне життя. Разом із Ф. Хайєком вони стали засновниками **неоавстрійської школи економічного неолібералізму**.

Ця ідея дуже важлива у сенсі забезпечення умов демократії та політичної свободи особистості. У 40-х роках минулого століття вона не отримала всебічного визнання, але мала вирішальне значення для бурхливого розвитку в 70-х роках того ж століття неоліберальних ідей, як продовження розвитку тодішньої неокласики.

Саме завдяки творчості Ф. Хайєка були вдосконалені такі важливі питання як метод неокласики, який потім став у пригоді не тільки неолібералам, але і представникам такого напрямку як неоінституціоналізм. Крім того, він підготував фундамент для нового злету класики на початку 70-х років ХХ ст.

4. ЧИКАЗЬКА ШКОЛА. МОНЕТАРИЗМ. ЕКОНОМІЧНА ТЕОРІЯ М. ФРІДМЕНА

У другій половині 70-х років ХХ століття більшість високорозвинених країн світу потрясли потужні інфляційні процеси, що протікали на тлі падіння обсягів виробництва, що отримали назву стагфляції. Накопичене роками грошове багатство держави і населення почало швидко знецінюватися. У зв'язку з цим, виникла нагальна потреба у знаходженні причин появи цього незвичного факту та його локалізації.

Кейнсїанство ефективно вирішити ці питання було не в змозі. Спроби досягти цілей економічної політики за допомогою відомого «магічного трикутника», який одночасно охоплює вирішення таких питань, як темпів економічного зростання, зайнятості та стабільних цін, успіху теж не мали. Почалася переоцінка наукових пріоритетів в економіці. Внаслідок неї і з'являється нова теорія сучасної економічної науки – сучасний **монетаризм**. Зазначимо, що як явище він виник на першому етапі розвитку меркантилізму.

Новий напрямок підмітив тісний зв'язок між грошовою масою та темпами економічного зростання та відвів грошам визначальну роль у коливальному русі економіки. Ще у 1963 році при проведенні глибоких наукових досліджень М. Фрідменом та його асистенткою А. Шварц, при вивченні монетарних імпульсів майже за 100 років у економіці США, ними була помічена тісна залежність між грошима і зростанням ВВП країни.

Виходячи з цього, вони зробили висновок про те, що грошова маса суттєво впливає на збільшення обсягів національного виробництва. При зростанні грошей вона мала тенденцію до зростання багатства і, навпаки зі зменшенням маси – падала. Досить скоро монетарна доктрина блискавично завоювала визнання в США в період другого переобрання Р. В. Рейгана (1911-2004) на посаду Президента Сполучених Штатів, головним консультантом якого з економічних проблем у той час був мало кому відомий американський економіст **Мілтон Фрідмен (1912-2006)**. Скоро монетаризм швидко дістав тріумфального визнання і у світі. Правда, наслідки його використання у різних країнах виявились далеко неоднозначними від подолання стагфляції і незначних, але темпів економічного зростання до стагнації економіки.

Одночасно разом з монетаризмом широкого поширення набуває і інша неоліберальна теорія – **економіки пропозиції**.

Монетаристи повернулися до вільного ринку і **відносин пропозиції**, як і інші представники неоліберальної доктрини, на відміну від **відносин сукупного попиту** у кейнсіанців, які, з їх точки зору, визначають розвиток економічних процесів. При цьому провідну роль у новій теорії здобули монетарні імпульси.

На основі вищевикладеного були сформульовані основні принципи, що отримали назву постулатів або **догматів монетаризму**:

1. Визнання стабільності ринкового господарства.
2. Пріоритетність грошових факторів над іншими.
3. При регулюванні економіки – орієнтація на довгострокові, а не поточні завдання.
4. Необхідність вивчення поведінки людей.

Концепція монетаристів спиралася на кількісну теорію грошей. Її суть полягала в тому, що існує прямий зв'язок між кількістю грошей і рівнем цін, причому ціни визначаються кількістю грошей в обігу.

Як перший крок у стабілізації економіки, М. Фрідмен використав відоме з курсу макроекономіки рівняння **Ірвінга Фішера (1867-1947)**, що стало початком придушення інфляції. Для цього він запропонував скоротити величезні соціальні програми, витрати на гонку озброєнь і т. ін., що дало можливість зробити бюджет бездефіцитним та привести грошову масу, що суттєво зросла, до відповідної їй товарної, яку вони обслуговували. Рішення поставленої задачі здійснювалося на основі використання принципу рівняння обміну:

$$M \times V = Q \times P,$$

де: M – монетарна база;

V – швидкість обігу грошей,

Q – обсяг товарної маси;

P – ціна одиниці продукції.

Зазначимо, що приведення грошової маси до товарної на базі зазначеної формули, використовувалося не тільки в монетаризмі. Так, у колишньому СРСР, ще у період так званих «горбачовських реформ», теж значно зросла грошова маса. Для приведення її відповідно до товарної було запропоновано розвинути машинобудівний комплекс, який забезпечував би зростання виробництва товарів народного споживання і покрив би надлишок грошей у суспільстві. У Польщі, у період реформ **Лешека Бальцеровича (1947)**, зайва грошова маса у вигляді валюти на руках населення була вкладена значною його частиною в банки завдяки суттєвому підвищенню процентної ставки злого по депозитах. Можна було б продовжити способи і приклади розв'язання зазначеної задачі в різних країнах, але при всій розбіжності методів, що застосовувались, головне полягало у приведенні грошової маси до товарної.

Визначальна роль грошей у регулюванні економічних процесів поставила перед монетаристами питання про їх кількість в обігу. З одного боку, вони визначалися грошовим попитом, а з іншого – пропозицією. На **грошовий попит** впливають **економічні причини**, що визначаються трьома економічними факторами: обсягом виробництва, абсолютним рівнем цін та швидкістю обігу грошей.

Пропозиція грошей, у свою чергу, на відміну від попиту, **не визначається економічними факторами**, а залежить від політики центрального банку, розмірів кредиту, що надається комерційними банками і, нарешті, купівлею-продажем цінних паперів.

Головним способом боротьби з економічною кризою монетаристи вважали додаткову емісію грошей і пропонували вкладати гроші в цінні папери через фондову біржу, здійснюючи, таким чином, процеси розкручування інвестиційної діяльності. Як наслідок, економічне пожвавлення здійснювалося шляхом створення державою умов для роботи фондових бірж. Для залучення додаткових грошей на інвестиційні цілі використовувалася приватизація роздержавлених підприємств, що, одночасно, сприяло зняттю навантаження на державний бюджет і оздоровленню економіки.

Необхідну кількість грошей для інвестування М. Фрідмен визначав виходячи з передбачуваного зростання ВВП і невеликого зниження швидкості обігу. Так, наприклад, якщо передбачуваний темп ВВП був 3 %, то грошову масу потрібно було пустити 4-5 % з урахуванням зниження швидкості обігу грошей. Причому, приріст грошей повинен бути поставлений в залежність від фази економічного циклу, а контроль за грошовою масою бути безперервним. Так, у разі спаду економіки грошова

маса відповідно зростала. Набирав силу значний підйом – грошова маса, відповідно, стискала для запобігання більш глибокого спаду.

В Україні політика монетаризму, яку намагалися впровадити на початку 90-х років ХХ століття, носила, на жаль, непослідовний характер. Держава зупинилася на етапі оздоровлення грошового ринку. А другий, головний етап – розкручування і використання інвестицій через механізм функціонування фондових бірж, та механізм виходу з кризи, не міг бути запущений через нерозвиненість фондового ринку. Крім того, гроші від приватизації державних об'єктів у кращому випадку проїдалися, але не йшли на інвестування вітчизняного виробництва. Відмічені обставини і стали головною причиною провалу, так званої, монетаристської політики.

5. ІСТОРИЧНІ УМОВИ УТВЕРДЖЕННЯ ТЕОРІЇ І ПРАКТИКИ МОНЕТАРИЗМУ В ЕКОНОМІЦІ ТА ПОЛІТИЦІ РОЗВИНЕНИХ ДЕРЖАВ

Умови появи сучасного монетаризму були показані у попередньому питанні. Даний напрямок уперше отримав реалізацію в економіці США. Після приголомшливих результатів його взяла на озброєння колишній прем'єр-міністр Великої Британії М. Х. Тетчер (1925-2013), яка за свою діяльність на цій посаді отримала прізвисько «залізної леді». У свій час керівник військової диктатури у Чилі А. Х. Р. Піночет Угарте (1915-2006) дав можливість провести цю політику економістам з чиказького університету у результаті чого ця країна стала однією з найрозвиненіших держав Латинської Америки. Еталоном використання монетаристської доктрини у Південно-Східній Азії є економічні реформи уряду Тайваня.

Однак рецепти монетаризму мали і негативні наслідки, наприклад, в Ізраїлі, Аргентині та Україні. Причина невдач у проведенні цієї політики мали як об'єктивні, так і суб'єктивні коріння. Країни, в яких застосування даної політики дало позитивний результат, як правило, досягались у високорозвинених економіках за умови розвинутої інфраструктури ринку, насамперед, *фондового*. У країнах, які не мали розвинених ринкових інститутів як Україна, дана політика, зрозуміло, була з самого початку приречена на невдачу.

6. НЕОКЛАСИЧНЕ ВІДРОДЖЕННЯ

6.1. Теорія економіки пропозиції

Як зазначалося раніше, з другої половини 60-х років минулого століття країни Заходу зіткнулися з низкою вже відомих проблем економічного і соціального характеру. Неможливість вирішити їх за допомогою рецептів кейнсіанства мало наслідком повернення до часів «вільного ринку», і стимулювання не попиту, а пропозиції. Разом з монетаризмом зародилася і

теорія економіки пропозиції, в якій, на противагу кейнсіанству, віддавалася перевага пропозиції як фактора економічного зростання, що видно з її назви.

Причому теорія економіки пропозиції теорія чи концепція не цілісна, а є головним чином, сукупністю практичних рекомендацій, які багато в чому мають схожість з монетаризмом. Серед них можна виділити рекомендації в галузі податкової політики, політики приватизації державних підприємств, оздоровлення бюджету, скорочення витрат на соціальні потреби і т. ін.

Найбільш відомими представниками цього напрямку є **Артур Бетц Лаффер (1940)**, **Мартін Стюарт Фельдстейн (1939)**, **Дональд Томас Ріган (1918-2003)**, **Роберт Олександр Манделл (1932)**, **Майкл Джей Боскін (1945)** тощо. Основний шлях зростання виробництва відмічені автори вбачали у стимулюванні праці і накопиченні інвестицій. Причому, основним джерелом інвестицій для них було нагромадження. Для переведення його в інвестиції, необхідним кроком вважалось зниження витрат на виробництво. У зв'язку з цим, автоматично виростали витрати у сфері відпочинку, а значить, підвищувалася зацікавленість у виробничій діяльності людей. Послідовники відміченого напрямку рекомендували переводити грошові ресурси з державного сектора в приватний, як більш ефективний.

Якщо для монетаризму способом розкручування інвестиційної діяльності було використання роботи фондових бірж, то для представників даної теорії, які теж приділяли велику увагу грошовому фактору, такою базою стало зниження рівня податків. Звідси податкова політика в даному напрямку була головною.

Виходячи з цього, впливала **низка рекомендацій**:

1. Знизити податки з підприємців для підвищення їх доходів та заощаджень, що зрештою повинно було перемістити їх інтерес із сфери відпочинку у сферу виробництва. Зниження податків на заробітну плату, доходи підприємців робило привабливими додаткову діяльність у виробничій сфері через вступ у дію стимулів до підприємництва.

2. Провести приватизацію державних підприємств, що дозволить скоротити державний борг та збільшити надходження до бюджету за допомогою підвищення ефективності роботи в приватному секторі економіки.

3. Провести бюджетне оздоровлення за рахунок скорочення його видаткової частини та перетворення його на бездефіцитний стан.

4. Скоротити витрати на соціальні потреби, так як їх зростання загострює бюджетний дефіцит і не стимулює виробничу активність населення, що витікало з попередньої рекомендації.

Податкова політика, що є **центральною пунктом** цієї **концепції**, у своїй основі мала так званий **ефект Лаффера**. Він отримав назву від імені американського економіста **А. Лаффера**, одного із засновників указаної теорії, який показав залежність ставок оподаткування на надходження грошей у бюджет, проілюструвавши його всім добре відомим графіком, що відобразив даний феномен (рис. 2).

По осі Y на ньому було відображено податкові надходження, а по осі X податкові ставки. Виходячи з графіка, він показав, що треба робити для досягнення максимальних надходжень до бюджету. Для цього спочатку пропонувалось визначити максимальну ставку оподаткування. За її досягненням ставку податку необхідно було зменшити. Спочатку, писав вчений це призведе до зменшення надходжень, а з часом, з розширенням податкової бази, завдяки збільшенню інтересу товаровиробників до виробництва через зниження відсотка оподаткування, буде спостерігатися зростання надходження до бюджету.

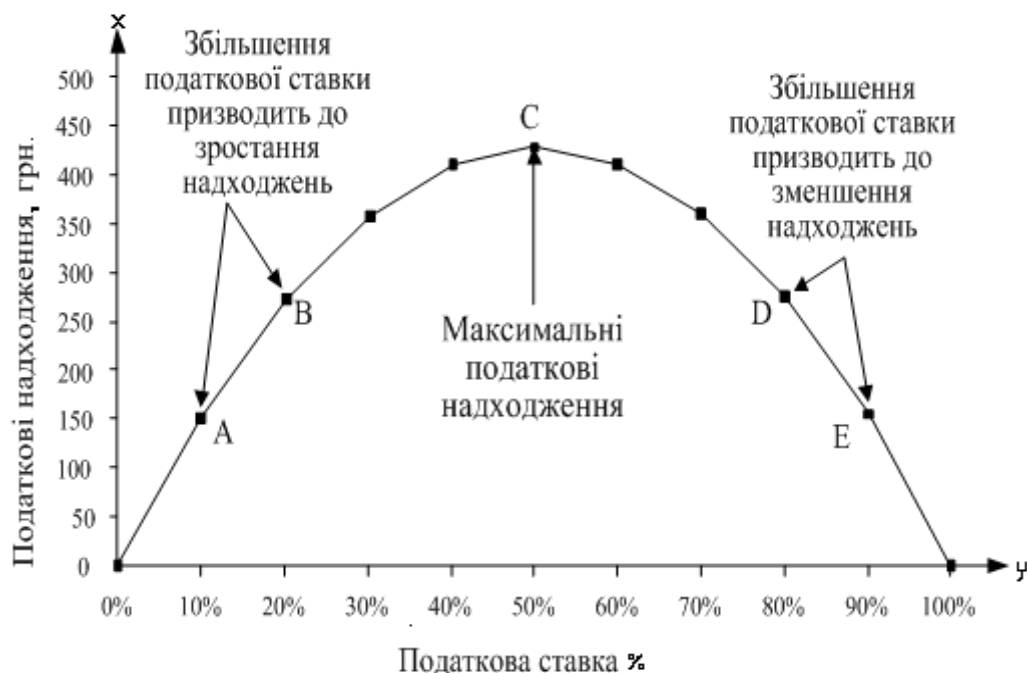

Рис. 2. Крива Лаффера

Однак слід пам'ятати, що зниження податків буде впливати на виробничу активність різних груп населення по-різному. Тобто, у кожної з них буде своя крива. Ідея вченого у свій час була апробована при адміністрації Р. Рейгана.

6.2. Теорія раціональних передбачень (очікувань)

Ця теорія також стала своєрідним відгалуженням і продовженням неолібералізму. У її основі лежить поняття «антиципація», що у перекладі з латини, перекладається як очікування або передбачення. Враховуючи, що це активна форма прогнозування, де аналіз сьогодення дозволяє не тільки передбачати майбутнє, але і **впливати на нього**, більш точним буде використання терміна «**передбачення**», так як термін «очікування» виражає пасивний стан господарюючих суб'єктів.

Уперше такий підхід був використаний в роботі А. Сміта «Багатство народів». Він ґрунтувався на категорії суспільного розподілу праці, яке дозволяло передбачати майбутній розвиток економічних процесів капіталізму, тобто внутрішню логіку розвитку ринкової системи. У Д. Рікардо такою антиципацією була вартість, яку він узяв за основу розгляду економічної сутності капіталізму. Саме за допомогою неї були розглянуті всі категорії буржуазного суспільства. Зняття обмежень вільного руху вартості вбачалось ним умовою майбутнього ефективного розвитку економіки, яку вчений досліджував.

У К. Маркса ці процеси отримали подальший, більш глибокий розвиток. У своїх економічних працях, особливо в «Капіталі», він показав, як капіталізм породжує економічні форми, що є формами передбачення майбутніх результатів функціонування економіки. Скажімо, категорія витрат виробництва є категорією вартісною, що фіксується *після* процесу виробництва, а тому є результатом дії капіталістичного виробництва. Однак вона одночасно виступає і як форма, що вказує підприємцю напрямом *майбутньої господарської діяльності*, на який він повинен орієнтуватися в майбутній діяльності. Суспільні витрати виробництва у даному випадку як орієнтир є суспільно нормальними і повинні бути не вище рівня його індивідуальних витрат. Виходячи із їх співвідношення, підприємець планує свою діяльність на майбутнє. До речі, такою ж формою антиципації є і середній прибуток. Саме такі форми і складають основу переходу до постринкових систем.

У ХХ столітті вказана ідея дістала своє продовження. Так, з'являється **теорія раціональних передбачень**, автором якої став **Джон Фрейзер Мут (1930-2005)**. Вчений у другій половині 50-х років ХХ століття сформулював постулат, що отримав подальший розвиток у побудованій ним концепції в 1961 році. Через 10 років до цієї парадигми повернувся відомий американський економіст **Роберт Емерсон Лукас (1937)**, який за її фундаментальну розробку у 1995 році отримав Нобелівську премію в галузі економіки. Вчений заперечував всяке втручання держави в економіку, показавши його недосконалість. Крім нього, подібні ідеї розвивали лауреат Нобелівської премії з економіки **Томас Джон Сарджент (1943)** та **Нейл Уоллес (1939)**. Вони побудували економічну модель, яка відобразила реакцію товаровиробника на зміну політики та ринкової кон'юнктури. При цьому було доведено, що будь-які дії уряду, господарюючі суб'єкти можуть передбачати і врахувати, а значить невілювати державні спроби проведення нею чужорідної їм економічної політики.

Прихильники даного підходу виділили **два види оцінок передбачення: «адаптивні» та «раціональні»**. Перші мають у своїй основі минулий досвід, знання наслідків певних економічних дій та враховують допущені у минулому помилки. У другому випадку, конкретні дії будуються виходячи з існуючої економічної ситуації, на основі якої, виробляється стратегія поведінки фірми або товаровиробника.

«Раціональні передбачення» ґрунтуються на наукових прогнозах і враховують функціонування реальної економічної моделі сьогодення: динаміку цін, витрат, рівень ставки відсотка, наслідки конкретної економічної політики уряду і т. ін. У цих умовах велике значення має інформація можливості загального доступу до якої нема, що в таких обставинах робить її товаром. Звідси слідує, що найбільш раціонально може спланувати свою поведінку виключно володар такої інформації.

На відміну від кейнсіанців, теоретики економіки раціональних передбачень вважають, що максимальною повну інформацію має не держава, а великі фірми.

7. ТЕОРІЯ СОЦІАЛЬНОЇ РИНКОВОЇ ЕКОНОМІКИ (ОРДОЛІБЕРАЛІЗМ). ЕКОНОМІЧНІ РЕФОРМИ Л. ЕРХАРДА

В історії розвитку економічної думки в кінці першої половини ХХ століття, в післявоєнній Німеччині, отримала широкий розвиток теорія соціального ринкового господарства. Її німецький варіант сформувався як продовження німецьких традицій в економічній науці і, перш за все, напрацювань історичної школи. Теорія зайняла проміжне положення між теоріями централізованих суспільних систем та економічними ідеями, побудованих на основі вільного ринкового господарства, відображеного в доктрині класичного лібералізму. *Із стратегічної ідеї неолібералізму вона бере принцип: конкуренція скрізь, де можливо, регулювання там, де необхідно.* Однак робить це досить специфічно.

У першому випадку централізована держава брала на себе відповідальність за забезпечення людини всім необхідним, наприклад, житлом. У монетаризмі ж, як різновиду неолібералізму, подібне завдання перекладається на плечі самих людей. Як підсумок, у першому випадку, житло, що безкоштовно надається державою, як правило, не бережеться, а тому і використовується нерационально. У другому, цього немає, але є інше – значний надлишок житла при збереженні значної потреби у ньому помітної маси людей.

Соціальна ринкова економіка ставить своєю головною метою використання ринку як засобу розвитку особистості. У міру цього, вирішується і завдання розкручування НТП, зростання і постійна модернізація виробництва. У соціальному ринковому господарстві, наголос робиться на державно-капіталістичний уклад, де в продукті елемент (С) (перенесена вартість), виступає як матеріальна умова розвитку особистості, а житло в ньому – є ключовою складовою ефективною діяльністю людини у виробництві. Для цього країна формує всі умови для вирішення даної задачі. Додана ж вартість, тобто $(v+m)$, є через свою складову m головним чинником розвитку особистості.

Крім цього, для ефективного функціонування економіки, відзначена теорія приділяє особливу увагу забезпеченню конкурентного порядку. Його

формування бере на себе держава через створення політичного, соціального та економічного порядків. Звідси, даний напрямок ще називають ордолібералізмом, де слово «ордо», у перекладі з німецької означає порядок. Причому, держава одну зі своїх ключових функцій вбачає у вкладанні та забезпеченні необхідних засобів і ресурсів у розвиток тих сфер економіки, які сприяють найбільшому розвитку конкуренції, а з ним і особистості.

Практичній реалізації ідей німецького ордолібералізму передували глибокі теоретичні напрацювання, біля витоків яких, стояли такі видатні німецькі економісти, як **Вальтер Ойкен (1891-1950)**, **Альфред Мюллер-Армак (1901-1978)**, **Вільгельм Рьопке (1899-1966)**, **Олександр Рюстов (1885-1963)** тощо, які ще в період існування німецько-фашистської держави розробляли нову концепцію розвитку країни.

Її активне впровадження в життя почалося тільки після закінчення Другої світової війни і було пов'язане з ім'ям видатного німецького економіста **Людвіга Ерхарда (1897-1977)**. Економіка розгромленої Німеччини являла собою жалюгідне видовище. Дві третини промислових потужностей не діяли, грошова маса в 10 разів перевищувала товарну. У країні панував «чорний ринок». Багато дефіцитних товарів таких, як одяг, взуття розподілялися за ордерами. Надійною валютою стали сигарети. Незабаром після війни хтось з журналістів, характеризуючи стан країни, кинув фразу: «Німеччина – це купа сміття, в якій копошаться 40 млн. голодних німців», який наочно характеризував стан переможеної країни.

Протягом двох років реформа ретельно готувалася. Її проведення відрізнялося характерною для німців пунктуальністю. Початком економічних перетворень послужило проведення в 1948 році грошової реформи. Кожен житель країни отримав 40 марок. Грошові кошти громадян, що залишилися після обміну, були «заморожені» на спеціальних рахунках і «розморожувалися» по мірі збільшення товарної маси. Таким чином, фактична грошова маса зменшилася у 15 разів.

Успіху здійснення перетворень сприяли дешева робоча сила, незатребуваний попит населення на товари і послуги, ефективно реформування грошово-кредитної та фінансової системи. Посильну допомогу в здійсненні радикальних перетворень зробила і зовнішня підтримка – план Маршалла. Не слід забувати і про відсутність протягом багатьох років витрат Німеччини на оборону. Л. Ерхард тримав у своїх руках усе управління зі здійснення реформи. Так, ним підтримувалися ключові галузі німецької економіки, як вугільна промисловість, металургія, електроенергетика та ін., які зазнали найбільші труднощі в післявоєнний період.

Результати нового курсу виявились вражаючими. За короткий строк Німеччина відновила свій довоєнний потенціал. Темпи зростання досягали 9% ВВП. У світі подібні зрушення отримали назву «німецького дива». І це не закономірно. Так, у 1950 р. ФРН досягла довоєнного рівня виробництва, а в 1956 році він збільшився у 2 рази у порівнянні з 1950 р., а в 1962 році – зріс у 3 рази.

Отже, врешті-решт, слід зазначити, що соціальна ринкова економіка спиралась на **такі положення**:

1. Обґрунтування особливої ролі держави в перетвореннях.
2. Визнання найважливішою функцією держави розробку економічного, соціального та політичного порядків.
3. Всебічний розвиток конкуренції як найважливішого чинника економічного зростання, що вимагає певних інституційних передумов: типу боротьби з монополізмом, сприяння дрібному і середньому бізнесу, створення умов для розкриття кожною людиною своїх здібностей. Важливу роль у цьому відіграла підтримка духовних та моральних цінностей німецької нації.

Говорячи про причини успіху реформи, Л. Ерахард відповідав коротко: це винахідливість підприємців, дисциплінованість і працьовитість робітників та вмiла політика уряду.

До одних із різновидів схожого типу господарства можна віднести ще й японську модель. Однак при спільності стратегії з німецькою вона має відмінності в тактиці її здійснення. На відміну від німців, японці роблять наголос не на формування зазначених трьох типів порядків (політичного, соціального та економічного), а на розробку нових технологій за допомогою впровадження наукової праці, що має своїм результатом, як і у німців, розвиток особистості.

ПОНЯТТЯ ТА КАТЕГОРІЇ

Класичний лібералізм. Неолібералізм. Основні напрями його розвитку. Неоавстрійська (віденська), лондонська, фрейбурзька, паризька, чиказька школи неолібералізму.

Неоавстрійська (віденська) школа неолібералізму. Критика соціалізму та інтервенціонізму Л. фон Мізесом. Теорія спонтанного порядку Ф. фон Хайека.

Чиказька школа монетаризму. Кількісна теорія грошей. Догмати монетарну. Монетарне правило М. Фрідмена.

Неокласичне відродження. «Економіка пропозиції»: А. Лаффер, Р. Манделл. Теорії «раціональних передбачень (очікувань)». Антиципації. Форми антиципацій. Адаптивна та раціональна антиципація.

Ордолібералізм. Теорії соціального ринкового господарства. Німецький ордолібералізм. Фрайбурзька школа. В. Ойкен: національна економіка та економічна політика. Концепція порядків. Теорії соціального ринкового господарства. Реформи Л. Ерхарда.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Чому кейнсіанський етап розвитку економічної науки поступився неоліберальному напрямку?
2. У чому полягали особливості неоавстрійської школи неолібералізму?

3. Порівняйте економічну проблематику Л. фон Мізеса та Ф. фон Хайєка.
4. Які обставини сприяли відродженню тези, що пропозиція активізує макропит?
5. У чому полягає провідна ідея монетаризму? На яких догматах вона була побудована?
6. Чому криву А. Лаффера вважають родзинкою «економіки пропозиції»?
7. У чому полягають розбіжності між адаптивними та раціональними очікуваннями і як вони використані в теорії раціональних передбачень?
8. У чому полягає сутність та практика ордолібералізму? Чому він так називається?
9. У чому проявляється тотожність методології теорії соціального ринкового господарства та німецької історичної школи ХІХ ст.?
10. Чи є підстави вважати теорію соціального ринкового господарства ідейно пов'язаною з кейнсіанством?
11. Які основні напрями економічної політики виділяли ордоліберали?
12. Що, на думку німецьких економістів, становить рушійну силу розвитку сучасної економіки?
13. У чому полягає зміст вислову «німецьке економічне диво» та соціальний зміст економічних реформ Л. Ерхарда?
14. Яке місце та значення посідає неолібералізм у сучасній економічній думці?

ТЕМА 5. ІНСТИТУЦІОНАЛІЗМ

1. Витоки та загальна характеристика інституціоналізму.
2. Періодизація основних етапів розвитку класичного інституціоналізму:
 - 2.1. Старий інституціоналізм початку ХХ століття:
 - 2.1.1. Ранній американський інституціоналізм:
 - а) соціально-психологічний інституціоналізм Т. Б. Веблена;
 - б) соціально-правовий інституціоналізм Дж. Р. Коммонса;
 - в) кон'юнктурно-статистичний інституціоналізм В. К. Мітчелла.
 - 2.1.2. Особливості англійського варіанта раннього інституціоналізму Дж. А. Гобсона.
 - 2.2. Новий інституціоналізм та його головні течії:
 - 2.2.1. Трансформаційний напрямок;
 - 2.2.2. Індустріально-технологічний напрямок;
 - 2.2.3. Інституціонально-соціологічний напрямок.
3. Витоки та загальна характеристика сучасного етапу інституціоналізму:
 - 3.1. Неоінституціоналізм та його ключові течії:
 - а) теорії прав власності та трансакційних витрат. Теорема Коуза;
 - б) теорія економічних організацій;
 - в) теорія економіки права;
 - г) теорія суспільного вибору (нова політична економія);
 - г) нова економічна історія (кліометрика);

д) еволюційний напрямок та еволюційна економіка;
е) економіка угод (економіка конвенцій).

3.2. Економічний імперіалізм.

3.3. Дослідження економіки слаборозвинених країн і перспектив та шляхів їх можливого розвитку.

4. Інституціоналізм, його місце та значення в історії економічних учень.

1. ВИТОКИ ТА ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ІНСТИТУЦІОНАЛІЗМУ

На початку ХХ століття в історії економічної думки з'являється новий напрям – **інституціоналізм**. Внутрішніми причинами його появи стали процеси продовження підриву товарної форми зв'язку, що чітко означились у кінці ХІХ ст. Назовні це вилилось у таких формах, як відокремлення капіталу власності від капіталу-функції, відкрите та описане ще К. Марксом у третьому томі «Капіталу», а також посилення у суспільстві ролі професійних груп. Одночасно з цим, процеси монополізації виробництва, загострення монополістичної конкуренції, наростання суперечностей у відносинах між самими капіталістами, хижацька поведінка монополістичних груп до інших членів суспільства відкрили шлях диференціації суспільства, що й підвело його до усвідомлення необхідності контролю за прийняттям індивідуальних рішень державою.

З процесами монополізації значно зросла *роль групових інтересів*, а з ними – і свідомого групового початку, що викликало посилення дії масових громадських рухів, як-то профспілок, робітничих та релігійних об'єднань тощо. Внаслідок цього провідний напрям економічної думки останньої третини ХІХ ст. – маржиналізм, де спонукальні мотиви людей визначались *індивідуальними* інтересами, відійшов у аналі історії.

На історичній батьківщині інституціоналізму США каталізаторами його появи стали: нерівномірність економічного розвитку країни, зміщення інтересів дослідників з проблем статички на динаміку, відкриття підсвідомого рівня знаним психологом та філософом В. Джеймсом (1842-1910) та ін.

Американське суспільство тих часів опинилось на роздоріжжі, коли постала своєрідна дилема. З одного боку, бурхливий розвиток економіки, перш за все, завдяки крупному монополістичному капіталу, що вивів Сполучені Штати в економічному розвитку на перше місце у світі, одночасно відбувалося брутальним шляхом накопичення цього багатства останніми через пограбування робітників, фермерів, малого бізнесу тощо, що викликало закономірний протест більшості населення. Ставало очевидним, що шлях розвитку, який накреслила неокласична школа, має свої обмеження. З іншого боку, марксистський варіант класики з його намаганням радикальної зміни суспільного устрою, більшість суспільства теж не влаштовував.

Звідси виникла ідея пошуку третього (оптимального) шляху розвитку, який, з одного боку, зберігав би існуючі темпи зростання суспільного

багатства країни, а з іншого – долав відмічені вище негативні явища. Це, у кінцевому наслідку, і привело до прискіпливої уваги американців до напрацювань німецької історичної школи, соціально-реформаторських ідей Дж. С. Мілля та фабіанства. Останні три джерела й стали витокami нового напрямку.

Сам термін «інституціональна економічна теорія» ввів американський правознавець та економіст **Уолтон Хейл Гамільтон (1881-1958)** на зборах Американської економічної асоціації у 1918 році.

Інституціоналізм як альтернатива *неокласиці* (термін запропонував Т. Веблен), ґрунтувався на працях різних напрямків та шкіл. Причому, він увібрав у себе саме ті підходи до аналізу дійсності, що давали можливість, з одного боку, окреслити нову царину проблем – *інститути*, на які вказувала ще класика, а пізніше частково і кейнсіанство, але на відміну від інституціоналістів вони не ставили їх у якості предмета дослідження. З іншого боку, значний вплив дії інститутів на господарську практику потребував їх ретельного вивчення, що й визначило формування інституту в якості специфічного об'єкта дослідження.

Джерелами інституціоналізму, як було сказано вище, стали: **найновіша німецька історична школа, англійський ліберальний реформізм Дж. С. Мілля та ідеї фабіанства**, де головний критерій відбору матеріалу робився ще й на політико-правові, історико-етичні та соціально-культурні аспекти розвитку суспільства та поступовий шлях змін.

Найбільш близькими до інституціоналізму виявились напрацювання прибічників **історичної школи** у Німеччині, а точніше, **найновішої історичної школи**, де вперше інститути почали досліджуватися через вирішальну роль проблем, що знаходяться на межі економіки та права, етики, моралі з підкресленням значення свідомого початку у суспільстві, який, на їх думку, повинен був управлятися державою. Цим німцями вперше була стерта межа між економічною та позаекономічною проблематикою і в рамках останньої, теж уперше були поглиблені питання дії інститутів як різновиду *продуктивних сил нації в історичному аспекті*. Звідси предмет дослідження економічної науки вони вбачали як дію всіх продуктивних сил суспільства як економічного, так і позаекономічного плану.

Нагадаємо передумови виникнення і основні ідеї німецької історичної та їх значення як для розвитку економічної науки взагалі, так і, безпосередньо, інституціоналізму.

На формування її ідей у першій половині XIX століття суттєво вплинуло економічне становище Німеччини і, насамперед, її феодальна роздробленість. Досить сказати, що у XVIII столітті на її території налічувалося близько 365 удільних князівств, на яких діяло своє законодавство, карбувалися власні гроші, функціонувало своє законодавство, суди тощо.

Навіть після завершення об'єднання німецьких земель у 1871 року все ще залишалося 36 самостійних німецькомовних держав. В економічному

розвитку країна продовжувала катастрофічно відставати навіть від Франції, не кажучи, про Англію. Так, у 1840 році, хоча чисельність німців приблизно дорівнювала населенню Англії (близько 27 млн. осіб), воно видобувало в 14 разів менше вугілля, виплавляло у 8 разів менше чавуну, переробляло у 16 разів менше бавовни, ніж острівна держава. [6, с. 306.] Тривала феодальна роздробленість загальмувала економічний розвиток німецьких земель, і тому її об'єднання ставало для німців нагальним питанням, що поставила історія.

Під ідею об'єднання поступово **стали підводити практичні заходи**.

Першим кроком економічне об'єднання під егідою Пруського королівства у 1834 року послужило утворення митного союзу, що ставив за мету налагодження вільного ринку у межах територій, що входили до його складу. Це відкрило початок подоланню позаекономічних зв'язків. З появою ще слабкого, але вже свого національного промислового капіталу виникла необхідність **другого етапу розвитку** як завдання зміцнення національних продуктивних сил, що відбулось пізніше у ході промислового перевороту.

Період, який переживала Німеччина, знаменувався зростанням національної та громадянської свідомості німців, осмисленням ними себе як представників великої нації. Німецька інтелігенція всіляко підкреслювала таку духовну єдність, почерпнуту в ідеях німецької класичної філософії, і, перш за все, з праць І. Канта та Г. В. Ф. Гегеля, де останній розглядав розвиток матеріального як реалізацію абсолютного духу. Для німців таким став **дух німецького націоналізму**.

Предмет філософії Г. В. Ф. Гегель, визначив як **волю уособленої людини**, яка економічно могла реалізуватися тільки через **ринок** у формі **приватної власності**. Діяння **абсолютного духу**, за Г. В. Ф. Гегелем, отримало своє завершення у формі пруської держави, створення якої стимулювалось шляхом налагодження постійних контактів німецьких учених з урядом країни через презентацію своїх наукових досягнень для їх упровадження в економіку об'єднаних територій.

Німецька філософія стимулювала появу **ідеології романтизму**, що виявилась особливо потужною силою у народі, який не мав своєї держави. **Економічний романтизм** базувався на двох засадах: **національній єдності**, оформленої в ідеї націоналізму та **побудові потужної централізованої німецької держави**. Все це посилило інтерес німців до вивчення історії своєї країни, а з ним **духовне** почало превалювати над **матеріальним**. Саме у ці часи з'являється відоме гасло: **«Нація понад усе»**.

По-друге, як було вказано вище, Німеччина залишалась феодальною державою, а значить нерозвиненою країною, яка продовжувала пошуки шляхів виходу на рубежі розвинених країн. А для цього потребувалось знаходження нетрадиційних підходів подолання відсталості, виходячи з її тодішніх умов. До кардинальних дій німців підштовхували ще й деякі обставини самої дійсності. Перш за все, це порівняно невелика територія, безплідні землі, а на півдні гориста місцевість і бурхливе зростання населення, яке і без того загострювало проблему свого виживання.

Збільшення продуктів харчування на безплідних землях вимагало зростання врожайності культур, що наштовхувалось на хронічну нестачу органічних добрив. А промисловість, що зароджувалась, і була головною умовою підвищення продуктивності праці на землі, потребувала металу. Постала нагальна необхідність заміни в сільському господарстві органіки – неорганічними добривами, а деревини більш довговічним і міцнішим матеріалом.

Металургія та хімічна промисловість у ті часи стають для німців базою економічного прориву завдяки розширенню сировинної бази господарства. Під неї була підведена магістральна ідея **прискореної індустріалізації** як спосіб переходу з розвитку безпосереднього машинного виробництва, здатного активізувати вирішення поставленого завдання. Зрозуміло, що визрівання молодого німецького капіталу, насамперед, потребувало захисту від згубної для нього конкуренції з набагато розвиненими від нього країнами, що й було досягнуто через **економічну політику протекціонізму**. Тільки вона на той час дозволяла безпечно розширювати і постійно нарощувати вітчизняний економічний потенціал.

По-третє, була ще одна особливість, яка отримала реалізацію у підході німців до економічної парадигми нового типу – **етичний аспект**, що виходив за межі **економічної проблематики**. Останній став провідним у вирішенні багатьох господарських проблем, які з часом були підхоплені американським **інституціоналізмом**. Цим німці продовжили ідеї, що мали своїм витоком ще філософію Арістотеля. Даний аспект різко відрізнявся від англосакського з його домінуванням у теоретичному аналізі аспектів ринку через аналіз **мінових відносин**.

Таким чином, **подолання економічного відставання** країни німцями пов'язувалося зі зміцненням ними національної єдності та централізованої держави, здатної захистити **національні інтереси** та **прискорити індустріалізацію країни**.

Звідси **визначальними положеннями**, які були покладені у фундамент німецької історичної школи, стали три ключові положення: **націоналізм**, **прискорена індустріалізація** та **етичний аспект**.

Велику роль у німецькому відродженні відіграла **камералістика**. Вона являла собою сукупність адміністративних та господарських знань, які включали у себе ряд спеціальних адміністративних та економічних дисциплін, які викладали в університетах тодішньої Німеччини.

Початок напрямку, що отримав назву німецької історичної школи, поклала теорія англійського публіциста, філософа та історика **Едмунда Берка (1729-1797)**, який вперше звернув увагу на історичну спадковість та красу національної традиції. У нації, відмічав він, виникають процеси зародження, оновлення та відмирання. Причому все це знаходиться в органічній єдності. Однак його погляди у Великій Британії в **економічну площину** не трансформувалися.

Проте ідеї англійця знайшли віддзеркалення у концепції **Адама Мюллера (1779-1829)**, який переніс їх на німецький ґрунт, поєднавши неекономічні аспекти з економічними. Матеріальне виробництво він оголосив лише однією зі сторін життя суспільства як поняття «матеріальний капітал». Окрім речового багатства, грошей, писав вчений, є ще **«моральний капітал»** (складовими частинами якого є традиції, релігія, менталітет нації тощо), котрий потребує підтримки держави. В Англії він існує і дуже давно. Тому головним для англійців є орієнтація на економічні процеси, тобто розвиток матеріального виробництва. На відміну від Англії, у Німеччині «матеріальний капітал» перебував у нерозвиненому стані, а тому потребував піднесення через його тісне поєднання з моральним.

Нове слово у поглибленні відмічених ідей вніс **Даніель Фрідріх Ліст (1798-1846)**, основні погляди якого були викладені у 1841 році у його фундаментальній праці **«Національна система політичної економії»**, в якій була чітко сформульована специфіка нового підходу. «Політична економія, – писав він, – не є наукою, яка вчить лише яким чином мінові цінності виробляються індивідами, розподіляються між ними, споживаються ними ... крім цього державний діяч бажає і повинен знати, як збуджуються продуктивні сили цілої нації, як вони зростають, що їм сприяє, від чого вони слабнуть, завмирають і зовсім зникають, як за допомогою національних продуктивних сил найкраще і найдосконаліше розробити національні природні джерела, щоб забезпечувати національне існування, національний добробут і майбутнє нації». [222, с. 243]

Вчений ніколи не займав посади кафедрального працівника і основні свої ідеї черпав із практики. Розмірковуючи над майбутньою долею німців, він виступив проти теорії абсолютних та відносних переваг у зовнішній торгівлі, започаткованих А. Смітом та Д. Рікардо. І не тому, що вважав їх помилковими. Просто таке тлумачення, стверджував вчений, вигідне тільки для посилення панування економічно розвинених країн і консервує відсталість слабких, хоча і дає, на перших порах, останнім спочатку деякі реальні вигоди.

Ф. Ліст особисто знав А. Мюллера та багато чого почерпнув від спілкування з ним. Правда, на відміну від свого знайомого, він більше уваги звертав на матеріальний, ніж на етичний аспект.

Коротко, **основні ідеї Ф. Ліста стосовно піднесення та модернізації Німеччини можуть бути зведені до трьох пунктів:**

1. Найважливішою умовою прогресу на перших порах є економічна політика протекціонізму.

2. Продуктивні сили нації – головне, так як продукт можна розтринькати, проїсти тощо. Звідси принцип промислового виховання нації повинен стати магістральним.

3. Геополітична стратегія нації – розосередження німців по території інших країн у силу великої їх скупченості, проте мирним шляхом, без військової агресії, як це пізніше здійснюватиме А. Гітлер.

Кінець-кінцем, можна стверджувати, що Ф. Ліст, який ніколи не був професором кафедри політичної економії, фактично став професором кафедри практики державного управління. Його книга була написана для відсталих країн за якою, відносно визначання її як визначальною теорією протекціонізму, на початковій стадії розвитку, легко, як по лакмусовому папірцю, визначити представників верхівки суспільства та групи до якої вони належать: компрадорської чи захисників економічних інтересів нації. Адже, якщо протекціоністська політика дає збитки з точки можливостей збільшення національного багатства, виходячи із сучасного відліку часу, але робить прорив на майбутнє, то фритредерство навпаки, маючи очевидні вигоди зараз, консервує відсталість таких країн на майбутнє. Тому теорія Ф. Ліста нині є для України єдиною магістральною лінією в період катастрофічного розвалу економіки, незважаючи на всі заклики до нас представників Заходу через МВФ та СОТ проводити політику відкритих дверей.

Ідейна спадщина Ф. Ліста заклала міцний фундамент для подальшого розвитку Німеччини та була достойно оцінена, на жаль, вже після самогубства її автора, через діяльність німецьких економістів, об'єднаних чотирма поколіннями історичної школи.

Перше покоління історичної школи часто називають **старою історичною школою**, підкреслюючи тим самим відправний етап її розвитку. Його представниками були професори німецьких університетів. Із них, **Вільгельм Георг Фрідріх Рошер (1817-1894)** написав ряд праць, серед яких найбільш відомі «**Короткі основи курсу політичної економії з погляду історичного методу**» (1843), «**Історія національної політичної економії в Німеччині**» (1874), «**Система народного господарства**» (1854-1894) у 5 томах та ряд інших; **Бруно Гільдебрант (1812-1878)** – роботу «**Політична економія сьогодення і майбутнього**» (1848), де обґрунтував проблему забезпечення прав власності та її захисту; **Карл Густав Адольф Кніс (1821-1898)** – працю «**Політична економія з точки зору історичного методу**» (1853), де найбільш послідовно виклав ідеї історичної школи, виступивши блискучим критиком класичного напрямку.

Засновник школи професор **В. Рошер** стверджував, що *немає загальних законів політичної економії*, як трактувала класична школа, а є тільки *закони розвитку економічних фактів*. При цьому ним використовувалася ідея історичної школи права, що існувала в Німеччині з 30-х років XIX століття. Її фундатор, видатний правознавець **Фрідріх Карл фон Савіньї (1779-1861)**, сповідував принцип згідно з яким на теренах Німеччини повинне діяти не «природне право» (право кожної людини як першочергове), а «історичне право» (верховенство інтересів держави перед особистістю). Згодом ця ідея отримала розвиток у працях нової (молодої) історичної школи.

Важливим у теорії **В. Рошера** стало використання *трьохфакторної моделі Ж. Б. Сея*, якій він придав нового дихання, вказавши що з *розвитком*

суспільства змінюється значення окремих факторів, послідовно переходячи від природи до праці, а від праці – до капіталу.

Ще одним виразником ідей цього етапу був **Б. Гільдебранд**. Він продовжив розробку емпіричного підходу, збираючи матеріал, що розкривав закономірності історичного розвитку. Йому належить *ідея трьохфазної моделі розвитку людського господарства, де першою фазою є натуральне, другою – грошове та третьою – кредитне господарство*. Дослідник відкинув твердження англійської класики стосовно *впливу на поведінку людини переважно егоїстичних мотивів, указавши, що на неї впливають, також, право, політика, національні інтереси тощо*. Виступаючи захисником прав власності, вчений стверджував, що *всякий прогрес у суспільстві пов'язаний з приватною власністю, а тому посягання на неї є і посяганням на технічний прогрес*.

Найбільш систематизований виклад ідей історичної школи отримав у творчості **К. Кніса**, який довів до логічного завершення твердження, стосовно того, що *в суспільстві немає універсальних законів*. Вони діють тільки у природі, оскільки вона незмінна. Закони ж, в економічній галузі, постійно змінюються, а тому природні закономірності тут не функціонують. *Способами пізнання економічних явищ* учений вважав *статистику та економічні дослідження*.

Крім того, він здобув визнання завдяки узагальненню попередніх теорій вартості, капіталу та ренти, а також критиці теорії кредиту.

Таким чином, стара історична школа поставила завданням по новому підійти до дослідження процесів господарювання. Однак приступити до його вирішення можна було тільки після збору та аналізу величезного наукового матеріалу.

Напрацювання старої історичної школи знайшло своє продовження у працях її послідовників – **нової (молодої) історичної школи**, яка виникла у 1871 році, після об'єднання Німеччини. Якщо *стара історична школа виконала завдання відпрацювання історичного методу та збору емпіричних даних про розвиток суспільства, то їх глибоке осмислення та практичне використання було завершено вже в рамках нової історичної школи*.

Причому, якщо *стара історична школа* для утвердження себе в якості альтернативного напрямку класичній політичній економії *головним опонентом для себе визначила класичний напрям економічної науки*, то *нова – соціал-демократичний рух*, акцентувавши увагу на його *марксистській доктрині*, яка теж сповідувала історичний підхід, котрий, однак, принципово відрізнявся від варіанта, запропонованого історичною школою. Також *змінювався і підхід до переходу у нове суспільство, де його головним засобом було не здійснення соціальних революцій, а поступове реформування та оновлення існуючого*.

Ідеї, запропоновані представниками німецької історичної школи, виявились настільки незвичними, що крім існуючих суперечок з

представниками марксизму, *її методологія дослідження* спровокувала гостру дискусію між засновником австрійського варіанта маржиналізму К. Менгером та Г. Шмоллером, що отримала назву *«суперечки про методи»*. В її основі були принципово різні методологічні підходи, в яких *представники німецької історичної школи відстоювали принципи історизму та національної своєрідності різних країн, акцентуючи увагу на особливе*. На відміну від них, *прихильники австрійської школи вважали головним загальноекономічний підхід, беручи за основу індивідуалізм та кількісний аналіз економічних явищ*.

Якщо стара школа мала одного визнаного лідера – **В. Рошера**, то нова – вже двох – **Г. фон Шмоллера** та **Л. Brentano**, погляди яких утворили, відповідно, два крила цього напрямку – *праве* або *консервативне*, що мало ще назву *катедер-соціалізму* та *ліве* або *ліберальне*.

Консервативний напрямок представляв професор Берлінського університету **Густав Фрідріх фон Шмоллер (1838-1917)**. Він вважав, що *завданням політекономії є не тільки вивчення фактичного і статистичного матеріалу та опис народногосподарських процесів і явищ, але і їх використання в практиці господарювання*.

При цьому особлива роль відводилася державі, яка повинна була виконувати ті функції, які не може забезпечити діяльність окремих осіб. До їх числа він відносив виховання людей у дусі ринкових засад, підтримку їх здоров'я, допомогу престарілим, жінкам, дітям, інвалідам і т. ін. Вчений пропонував здійснювати жорсткий контроль над громадянами з боку держави, яка мала б вирішувати будь-які соціальні протиріччя надкласовим (консервативним) шляхом, що і визначило назву цього напрямку. Крім того, увага зверталась і на «етичний принцип», який повинен був формувати відповідні для ринкової системи звичаї, без яких існування ринкового суспільства неможливе. Централізація влади дозволяла економити і кошти суспільства, направляючи їх через акумуляцію в державному бюджеті на прискорене вирішення завдань індустріалізації та виховання нації.

Для досягнення суспільного миру представники катедер-соціалізму у 1872 році утворили «Союз соціальної політики», який, спочатку, сформувався як союз однодумців правого крила школи, а потім вилився у практичну програму соціальних перетворень, що зводилась до *таких заходів*:

- поліпшення статистики праці;
- обов'язкового навчання дітей у школах до 10-12 років;
- державного регулювання праці дітей, підлітків, жінок;
- організації страхування робітників від хвороб і нещасних випадків;
- установа пенсій по старості та непрацездатності;
- організації третейських судів для розгляду скарг між робітниками і підприємцями;
- розвитку споживчої та житлової кооперації.

Менш відомим представником цього напрямку був **Адольф Генріх Готгільф Вагнер (1835-1917)**, який у 1892 році сформулював так званий **закон постійного зростання державних потреб**, що отримав його ім'я.

Інший напрям, який виник у рамках «Союзу соціальної політики» – **ліберальне крило**, репрезентував **Людвіг Йозеф (Луїо) Brentano (1844-1931)**. Він бачив роль держави в **регулюванні ринку праці та розвитку соціального партнерства**. Іншими словами, якщо **праве крило** ставило за мету **здійснення реформ через традиційні підвалини німецького суспільства – монархію та націоналізм, тобто згори, то ліве – шляхом розвитку профспілкового руху для досягнення класового миру, тобто знизу**. Цей підхід, також, дозволяв економити кошти в проведенні реформ, але шляхом досягнення класового миру та національної гармонії, тобто без **революції як крайньої форми вирішення класових протиріч**.

Крім суто практичних розробок цього крила, представляє інтерес і **аналіз етапів розвитку капіталістичної економіки**, зроблений **Карлом Вільгельмом Бюхером (1847-1930)**. Він виділив **3 етапи розвитку економіки**:

1) «Ступінь замкнутого домашнього господарства», де споживання відбувається без обміну благ.

2) «Ступінь міського господарства», з порівняно слабким розвитком товарних відносин, що характеризується безпосереднім зв'язком виробника зі споживачем, і його праці на замовлення, що, по суті, є простим товарним виробництвом.

3) «Ступінь народного господарства», тобто товарного виробництва, що працює на невідомий ринок, де обмін найбільш розвинений, а довжина шляху товару подовжується і тому продукт виробляється послідовно на багатьох підприємствах. Звідси до уваги береться наявність торгового та позичкового капіталів, а значить – панування капіталізму як суспільної системи. У зазначеному підході, виходячи з відміченої класифікації, міститься одна важлива деталь – **спосіб обміну**, що є суттєвою складовою у розвитку капіталізму.

У подальшому ідеї Л. Brentano знайшли своє продовження у теорії держави суспільного добробуту, а потім і теорії економіки добробуту. Саме починаючи з творчості Л. Brentano, починається чітка лінія на досягнення класового миру, яка тягнеться від соціальної школи до інституціоналізму і, нарешті, – «Нового курсу» Ф. Д. Рузвельта.

Третя хвиля або **найновіша історична школа** пов'язана з іменами **Вернера Зомбарта (1863-1941)**, **Макса Вебера (1864-1920)** і менш відомого економіста **Герхарда Шульце-Геверніца (1864-1943)**, що зібрав величезний матеріал з історії промисловості і банківського капіталу.

Німецький націоналізм, відкритий з творчістю А. Мюллера та Ф. Ліста, прозвучав соціалістичними ідеями в новій історичній школі і отримав подальший розвиток у націонал-соціалізмі В. Зомбарта.

Вернер Зомбарт написав величезну кількість робіт, які стали згодом об'єктом гострих дискусій. Він почав свою наукову та літературну діяльність як історик, будучи учнем Г. фон Шмоллера, потім прихильником марксизму, і, нарешті, завершив свою наукову еволюцію від марксизму до фашизму. Про його творчість сучасний історик економічної думки сказав, що «найкраще, що можна сказати про В. Зомбарта, – це те, що його роботи збуджують думку».

В. Зомбарт, досліджуючи національну економіку, величезну увагу приділив розвитку історії, яку визначає рух національного духу, що зумовлює всі явища світу матеріального. На думку вченого, при капіталізмі існує свій особливий дух, який є йому адекватним і висуває на перше місце ту націю, у якій він є найбільш розвиненим. У своїй книзі **«Євреї і господарське життя» (1911)** вчений стверджував, що капіталізм створили євреї, так як їх потяг до грошей як абстрактного багатства стимулює розвиток ринку, виконуючи роль чогось подібного на «дріжджі для тіста».

Його книга **«Торговці і герої» (1915)** носила націоналістичний характер. У ній він стверджував, що для початку розвитку капіталізму, є характерним дух людей з агресивним авантюризмом та прагненням до завоювання, а потім, з досягненням більш-менш розвиненого стану, починають усе більше цінуватися ділова мораль та раціональність поведінки господарюючого об'єкта. Звідси, на його думку, німці, що починали свій розвиток в умовах відсутності єдиної країни та внутрішнього ринку у силу історичних обставин, були змушені боротися за її об'єднання, а тому – виступали як **«нація героїв»**. Англіїці ж, що існували в умовах розвиненого ринку, протиставлялась німцям як **«нація крамарів»**.

У подальших дослідженнях В. Зомбарт **намагався поєднувати історичний підхід у вивченні економічних явищ з абстрактною теорією капіталізму**, що знайшло відображення в його фундаментальній багатотомній роботі **«Сучасний капіталізм» (1902)**. У ньому було показане господарське життя Європи в історичному розрізі від раннього середньовіччя до XIX століття. Фундаментальна праця включала і відомості про економічні уявлення людей в кожному епоху. Однак вершиною економічної думки твір не став.

У ньому В. Зомбарт увів два нові поняття **«господарська система»** і **«господарська епоха»**. Перша категорія – це абстрактна модель, очищена від історичної конкретності. Друга – реальність, що служить об'єктом аналізу. Вивчення епох знайшло своє відображення у сформованих теоретичних моделях. Згодом, у першій половині XX ст. цей підхід розвине В. Ойкен, використавши цей принцип для формування типів господарств.

Завершення ідеї «національного духу» в найновішій історичній школі отримали логічний розвиток у працях німецького філософа, історика, соціолога та економіста **Макса Вебера**. На його долю випало осмислення та підведення підсумків складного шляху, що пройшла історична школа у XX столітті. Вчений подолав упередженість націоналізму і однобічність

«історичного методу» довівши, що *розвиток економічного життя народів і їх культури визначається загальними законами, які пробивають собі дорогу крізь національні особливості.*

Коло розвитку світової економічної науки замкнулося. Відбулося своєрідне доповнення методу класичної школи і німецького історичного методу, а з ним – повернення німців у русло світової економічної думки до основ того методу з запереченням якого вона почала свій шлях, проте, вже на новому, більш високому щаблі суспільного розвитку. Крім того, М. Вебер зазначив недостатність одних описів в історичній науці. На його думку, необхідні *узагальнення* та *інтерпретація*. Ним була висунута концепція *ідеальних типів* (певна схема для пояснення конкретних фактів і процесів історичного розвитку того чи іншого народу).

Помітне значення у науці залишили його роботи «**Протестантська етика і дух капіталізму**» (1905), а також «**Господарська етика світових релігій**» (1919) про *вплив релігії на економіку*. М. Вебер показав, що у кожній релігії існує два компоненти: містичний і аскетичний. Причому аскетичний компонент більше впливає на зміцнення і розвиток раціонального початку, що становить основу капіталізму. Саме цей виток найбільш розвинений у протестантизмі, де богоугодність людини визначається її успіхом на обраному нею терені господарювання.

М. Вебер зробив те, чого не вдалося здійснити В. Зомбарту. Він створив фундаментальну історико-економічну працю, яка могла б стати результатом роботи цілого інституту. Причому, зробив усе це самотужки. Його епоха збіглася з періодом відродження кантіанства, прихильником якого він був. Саме оновлений метод І. Канта вчений використав для своїх соціально-історичних досліджень. До найвищих цінностей людства він зараховував свободу індивіда, а расизм і націоналізм вважав хибною ідеологією. Ознайомлення з твором автора справляє враження конспекту коротких записів, які відображають та інтерпретують досліджувані ним факти історії і тому важко піддаються конспектуванню.

Врешті-решт можна стверджувати, що дослідження інститутів, зроблене представниками найновішої історичної школи, як капіталістичного духу, дає можливість вважати їх першими німецькими інституціоналістами, що, у значній мірі, визначили його появу у США.

На рубежі XIX – XX століття в Німеччині виник новий етап розвитку історичної школи, що отримав назву **соціальної школи**. Якщо стара школа з'явилась у період панування в Німеччині дрібнотоварного виробництва, нова та новітня – при наявності розвиненого капіталізму епохи вільної конкуренції, то соціальний напрям виник з початком домінування монополій та державно-монополістичного регулювання.

Змінився і стан Німеччини. Так, якщо за рівнем свого розвитку вона у першій половині XIX ст. відставала навіть від Франції, то з початком XX - вийшла на перше місце в Європі, а в світі поступалася лише США.

Між історичною школою і даним етапом продовжувала зберігатися спадковість. Його представники німці **Рудольф Штаммлер (1856-1938)**, **Рудольф Штольцман (1852-1930)**, **Франц Оппенгеймер (1864-1943)**, **Карл Діль (1864-1943)** та австрієць **Отмар Шпанн (1878-1950)** при розгляді ряду проблем і категорій відрізнялися великою різноманітністю. Однак при цьому мала місце одна суттєва спільність. ***Соціальне життя суспільства вони розуміли як сферу соціальних відносин.*** Причому останні розумілися як *правові* та *етичні*, які визначають усі інші.

Причому даний напрямок кардинально відрізнявся як від маржиналізму, так і марксизму. У першому заперечувався індивідуалістичний підхід до оцінки економічних благ, а в марксистському вирішальна роль процесу виробництва. Маржиналізм, вважала ця група, не враховує *групову* дію людей, замінюючи їх дією *індивідів*. Марксизм критикувався за *заперечення ролі права і надбудови та залежність їх від базису*. Мали місце і відмінності від напрацювань попередньої німецької школи, які полягали у прагненні створити економічну теорію загальну для всіх країн. На думку авторів реформованої парадигми, вирішальну роль у розвитку суспільств відігравав етико-правовий аспект.

Якщо здобутки економічної теорії представників цього напрямку навряд чи можна назвати вагомими, то в методологічному плані вони розчистили дорогу для появи **інституціоналізму**.

Останній представник новітньої історичної школи **Артур Шпітхоф (1873-1957)** відомий як один з провідних дослідників *економічної кон'юнктури* у Німеччині, що в цілому було характерно для багатьох представників інституціоналізму, висунув постулат про сталу мінливість економіки. Він стверджував, що *не тільки кожну національну економіку, а й кожен етап її розвитку потрібно вивчати з позиції окремої економічної теорії*.

Слід відзначити, що історична школа не обмежилась у своїй діяльності виключно рамками Німеччини. Її ідеї отримали своє продовження та розвиток у окремих країнах світу і, перш за все, у Великій Британії, Франції та Росії, а з часом, закріпилися на благодатному ґрунті і у США.

Так, до найбільш видатних представників школи у Великій Британії слід віднести **Арнольда Тойнбі (Старшого) (1852-1883)**, **Вільяма Каннінгема (1849-1919)**, **Вільяма Джеймса Ешлі (1860-1927)**, **Джона Аткинсона Гобсона (1858-1940)** тощо.

Один з найвидатніших представників цього напрямку, відомий англійський історик та родоначальник економічної історії як самостійної дисципліни **В. Каннінгем** стверджував «відносність економічних учень» та вважав, що вивчення економічної історії необхідне для знання економічних фактів, які є найкращим уведенням в економічну науку. Його головним напрацюванням стала робота **«Зростання англійської промисловості і торгівлі» (1882)**, яка мала величезний стимулюючий вплив на викладання і дослідницьку роботу в університетах країни.

У Франції у цьому напрямку працювали **Клемент Жугляр (1819-1905)**, **Пьер Еміль Левассьор (1828-1911)**, **Шарль Жид (1847-1932)**, **Франсуа Сіміан (1873-1935)**, **Альбер Афгальон (1874-1956)** та інші.

Найбільш знаний представник цієї течії в країні, видатний соціолог та економіст **Ф. Сіміан** був послідовником **Е. Дюркгейма (1858-1917)**. Вчений в основу своєї методології досліджень поклав *принцип «соціологічного релятивізму»*, тобто прагнення розглядати явища у їх соціологічному контексті, приділяючи рівну увагу культурним, історичним та економічним чинникам щодо формування суспільного процесу. Скрупульозним емпіричним аналізом, заснованим на розробці статистичного матеріалу, критикою абстрактних економічних і соціологічних теорій він сприяв поширенню у Франції методів емпіричної соціології.

У полеміці з представниками історичної школи дослідник доводив, що в історії слід шукати не випадкове, а закономірне, елімінувати індивідуальне, щоб дослідити соціальне. На його думку, історія забезпечує соціологію конкретним матеріалом, тоді як соціологія відкриває історії схему розвитку. Вчений відкидав концепцію, згідно з якою історію роблять великі люди. На його думку, вчинки будь-якого індивіда обумовлені «колективними уявленнями», що відрізняються від «індивідуальних уявлень». Великі люди діють на основі надзвичайно розвиненого соціального інстинкту і їх роль вимірюється здатністю зрозуміти і передбачити потреби та тенденції колективного розуму всього суспільства.

Істотний внесок у розробку проблем історичної школи зробили також видатні українські та російські економісти **Іван Іванович Янжул (1846-1914)**, **Іларіон Ігнатійович Кауфман (1848-1916)** та **Михайло Іванович Туган-Барановський (1865-1919)**.

Таким чином, історична школа виникла як своєрідний шлях обґрунтування економічного і духовного об'єднання багаточисельних феодалних князівств в єдину могутню державу для економічного прориву.

Тому значення даної школи для країн наздоганяючого розвитку важко переоцінити. Сформований нею новий підхід у дослідженні економічних явищ через підбір та аналіз багатого історико-географічного та економічного матеріалу, на базі якого був використаний *історичний метод дослідження через вивчення господарських явищ і процесів національної та часової визначеності, дозволив обґрунтувати пріоритетність ролі держави в забезпеченні національних інтересів та соціальної злагоди*. У кінцевому рахунку, вибраний нацією вищеназваний підхід, спочатку відкинувши здобутки класики, а потім повернувши її в економічний аналіз і починаючи з творчості М. Вебера, визначив на довгі роки інструменти стратегії розвитку німецької економічної науки.

Ідеї прихильників німецької історичної школи, хоча і не отримали загального розповсюдження, все ж знайшли своє продовження у творах англійських, шведських, американських та інших економістів. Крім того, нова історична школа здійснила великий вплив на появу **інституціоналізму**.

У свій час, **Дж. М. Кейнс**, виходячи з тез **В. Зомбарта про «організований капіталізм»** обґрунтував теорію державного регулювання капіталістичної економіки, зробивши висновок про те, що тільки активна фінансова політика, що стимулює сукупний попит, може подолати масове безробіття у період загальної кризи.

Рекомендації **Л. Brentano** з приводу державного управління ринком праці знайшли відгук у американського економіста **Артура Мелвіна Оукена (1928-1980)**, який вважав, що будь-яка теорія про формування заробітної плати і ринку праці повинна виходити з його недостатньої гнучкості. Тому держава зобов'язана сприяти створенню в угоді між підприємцями та найманими робітниками таких умов, щоб вони були зацікавлені у підписанні довгострокових домовленостей про працю та гідну за неї платню. Саме те, що А. Сміт називав «невидимою рукою», яка розподіляє виробництво та продаж товарів, А. Ойкен доповнив та розвинув, її як ідею «невидимого рукостискання» між двома сторонами.

Неабияке значення ідеї історичної школи в умовах транзитивної економіки мають для сучасної України. Уряд, виходячи із існуючої ситуації, мав би надавати всіляку підтримку вітчизняним виробництвам, які визначають стратегічний розвиток у глобальній економіці. Крім того, держава, в умовах «затягування поясів» для світового прориву, повинна потурбуватися про збереження соціальної злагоди у суспільстві через стимулювання розвитку продуктивних сил, тобто «промислового виховання нації» згідно з концепцією Ф. Ліста, коли втрати, пов'язані з цим процесом, досить тривалий час будуть повинні нести всі, без винятку, верстви країни.

Підводячи підсумки, слід нагадати, що німецька історична школа пройшла у своєму розвитку ряд етапів. Так, стара школа обґрунтувала нові методологічні принципи аналізу економічних явищ та почала збирати статистичний матеріал стосовно законів зростання національного господарства. Її нова генерація приступила до його ґрунтовного аналізу і використання в практиці господарювання. Представники новітньої школи провели глибокий аналіз напрацювань попередників і дали нову інтерпретацію цим економічним явищам, доповнивши здобутки класичної школи А. Сміта і Д. Рікардо, чим вивели економічну науку на якісно новий рівень. Останній, соціальний етап, став своєрідною модифікацією історичної школи в умовах монополістичного капіталізму.

Таким чином, німецька історична школа поклала початок ретельному дослідженню суті та розвитку інститутів, але, на відміну від інституціоналізму не визначила їх у якості предмета, тобто не розглядала проблематику господарювання виключно через інституційне середовище.

Крім того, німецькою історичною школою була підкреслена значна роль держави у модифікації продуктивних сил. Взявши це положення за основу, американський інституціоналізм вніс у нього певні корективи, які в основному торкалися взаємодії суспільства та держави.

Якщо німці, за відсутності розвиненого ринку, вимушені були використовувати державу для концентрації нарощування зусиль у вирішенні господарських і політичних завдань через *принцип етатизму*, то роль держави у американському суспільстві була значно скромніша і зводилась лише до інструменту в контролі за проведенням економічної політики. Американське суспільство високо цінувало *індивідуалізм*, і тому постійно шукало ефективний механізм контролю обмеження дії держави щодо недопущення перешкод у реалізації волі окремої особистості.

Як і історична школа, інституціоналізм у дослідженні економічних проблем широко використовував *метод позитивної соціології О. Конта (1798-1857)* та *історичний підхід*, активно поглиблюючи зв'язок економічної науки з іншими дисциплінами, особливо з соціологією, обґрунтувавши глибокий зв'язок економічної теорії з економічною політикою. Одним із фундаментальних положень історичної школи став акцент на регулюючу роль держави в об'єднанні суспільства за допомогою проведення реформ в освіті та господарчих процесах.

Крім того, у методології О. Конта, інституціоналізм узяв на озброєння ще й *методи спостереження, порівняння, експерименту* тощо, які разом з німецькою історичною школою заклали для нового напрямку *першу визначальну складову*.

Другою складовою інституціоналізму став *англійський ліберальний реформізм* Дж. С. Мілля. Останній стояв на ідеях соціального позитивізму і використання досягнень науки щодо реформування суспільного устрою. Важливим для напрямку виявився і процес осмислення досвіду попередників та обґрунтування залежності характеру розподілу благ від існуючих суспільних інститутів та їх постійних змін, що багаторазово підкреслювалось у творах цього автора.

Третім складовим елементом інституціоналізму, як було сказано вище, були *ідеї фабіанства*. Вони зводились до безперервного еволюційного реформування суспільства парламентарським шляхом регулярного відслідковування функціонування чинних правових норм та їх удосконалення.

Значна диференціація тодішнього американського суспільства вимагала невідкладного згладжування існуючих соціальних протиріч, що викликало до життя певний інтерес до надбань соціалістичної ідеології. Крім того, перші інституціоналісти звертали увагу на факти, які не вписувалися в панівне у той час пояснення їх з боку неокласики. Такими були незвичні для представників цього напрямку дії людей як «демонстративне споживання», поведінка окремих людських груп (материнський інстинкт тощо), невідповідність реальному життю тлумачення поведінки представників соціуму за принципом арифмометра, що постійно розраховують вигоди та порівнюють їх із труднощами у придбанні благ або послуг. Саме на це і вперше звернув увагу основоположник даного напрямку **Т. Б. Веблен** у своєму фундаментальному творі «**Теорія бездіяльного класу**» (1899), який

став своєрідним підсумком його попередніх наукових досліджень та, як стало зрозумілим пізніше, витоків принципів **інституціоналізму**.

У ній учений вперше чітко продемонстрував значний вплив на економічні процеси позаекономічних складових, насамперед, так званих **«інститутів»**. Під ними він та його прихильники розуміли норми, правила, традиції, що панують у суспільстві, а, також, організаційні форми, що їх забезпечують через механізми їх дії, визначаючи особливість взаємодії між людьми в умовах існуючої суспільної системи. Таким чином, відбулося розширення економічної науки за рахунок включення в область її аналізу пограничних проблем, якими, також, займалися психологія, політологія, правознавство та інші науки, що, до певного часу, не були об'єктом прискіпливої уваги у попередніх напрямках економічної думки.

Інституціоналісти ж у суспільстві помітили відмирання ринкових процесів, тобто економіки, і їх заміну зазначеними вище позаекономічними компонентами. Пізніше на це зверне увагу неоліберальний напрямок та кейнсіанство, що з часом приведе їх до різноманітних варіантів синтезу з інституціоналізмом. Одночасно, інституціоналізм, у спробах знайти більш фундаментальне обґрунтування інститутам, зверне увагу на необхідність використання методології неокласики, наслідком чого, в деякій мірі, стане поява нового напрямку – **неоінституціоналізму**, при якому частина вчених визначає як своєрідну спробу усунути питання впливу інститутів на економічну складову, які, до певного часу, були для неокласиків своєрідною «чорною скринькою». Однак, такий підхід, у зв'язку з відсутністю остаточного оформлення чітких рис трансформування цього напрямку не є загальноприйнятим.

Склалось так, що, спочатку неокласичний напрям, синтезувавшись з кейнсіанством, вийшов на макроекономічну проблематику, яка дозволила вирішити основні проблеми існуючого господарського механізму. Однак, з часом, з'ясувалось, що у новому синтезі відмічених напрямків виявилась прогалина у вигляді відсутності теорії інститутів.

До методологічних особливостей інституціоналізму, *у першу чергу*, слід віднести центральну категорію **«інститут»**, про суть якої було сказано вище. *По-друге*, широке використання філософії **соціального позитивізму** і **прагматизму**, які піддаються впливу суспільства, тобто керованої еволюції, запозиченої з праць Ч. Р. Дарвіна (1809-1882) і перенесених у область суспільного розвитку. Вона отримала своє подальше продовження в принципах історизму та еволюціонізму, на відміну від наступних напрямків економічної думки. У реалізації відміченої ідеї інституціоналісти широко використовували емпірико-описовий метод і скептично ставилися до абстрактного методу дослідження неокласиків. *По-третє*, значна роль відводилася **математичному** і **статистичному**, а потім і **історичному апарату аналізу**.

Цей напрям і зараз широко використовує інтеграцію економічної теорії з іншими науками, чим розмиває межі «чистої» економічної теорії

неокласиків. Крім того, він приділяє велику увагу проблемі технологічного детермінізму завдяки об'єднанню двох раніше самостійних об'єктів вивчення – технологій та інституцій. Під технологією розуміється спосіб отримання корисного результату, а під інститутами – форма організації суспільства з його мотивами і нормативами поведінки.

2. ПЕРІОДИЗАЦІЯ ОСНОВНИХ ЕТАПІВ РОЗВИТКУ КЛАСИЧНОГО ІНСТИТУЦІОНАЛІЗМУ

Батьком інституціоналізму по праву вважають американця, сина норвезького селянина-емігранта – **Торстейна Бунде Веблена (1857-1929)**. Сумнівів відносно цього не виникає, однак, що ж стосується періодизації подальшого розвитку напрямку, який він поклав, то тут є певні питання. Це, перш за все, стосується періоду нового або неоінституціоналізму (у різних авторів його називають по різному), особливо, починаючи з 80-90-х рр. ХХ ст.

Що стосується дослідження початку напрямку – **старого інституціоналізму**, то він, великих труднощів як у визначенні його витоків, суті, так і основних характеристик теорій (трьох раннього американського та англійського Дж. А. Гобсона), не викликає. Трохи більше проблем, але не фундаментальних викликає аналіз **нового інституціоналізму**, починаючи з періоду початку Великої депресії. Серед економістів мають місце як розбіжності у наявності такого етапу, його визначення (назви), так і головних носіїв - економістів, про що більш детально буде сказано нижче.

Багато у чому, на наш погляд, такий стан справ є наслідком декількох причин, однією з яких є не до кінця розвинуті форми усупільнення виробництва, про що завжди треба пам'ятати. В економічній літературі, як відомо, прийнято виділяти декілька провідних етапів розвитку.

Звідси, автори даного курсу вимушені привести одну із періодизацій, яка частково буде відображати ту чи іншу сторону вже наведеного вище підходу до даної проблеми. Не стверджуючи, що запропонована в даному навчальному посібнику періодизація є істинною в останній інстанції, автори намагались відобразити складність та суперечність поставленого перед економічною наукою питання.

2.1. Старий інституціоналізм початку ХХ століття

Старий або класичний інституціоналізм сформувався у вигляді раннього американського інституціоналізму, представленого трьома основними теоріями та раннім англійським інституціоналізмом Дж. А. Гобсона.

Його філософсько-методологічною *основою* став *прагматизм*, а *основними інструментами* дослідження – *емпіризм*, *історичний* та *еволюційний підходи*.

2.1.1. Ранній американський інституціоналізм

Початок його формування припав на кінець ХІХ – початок ХХ століття. Перший етап даної течії виник у 20-30-ті роки минулого століття і оформився в трьох його теоретичних варіантах:

- **соціально-психологічному (технократичному інституціоналізмі)**, представленому засновником цього напрямку **Торстейном Бунде Вебленом (1857-1929)**;

- **соціально-правовому (юридичному)**, заснованому **Джоном Роджерсом Коммонсом (1862-1945)**;

- **кон'юнктурно-статистичному (емпірико-прогностичному)** на чолі з **Веслі Клер Мітчеллом (1874-1948)**.

а) соціально-психологічний інституціоналізм Т. Б. Веблена

Засновником нового напрямку в історії економічних учень є **Торстейн Бунде Веблен**. Він заснував соціально-психологічний (технократичний) напрям інституціоналізму, основні ідеї якого знайшли своє відображення у книзі «**Теорія бездіяльного класу**» (1899). Основну увагу вчений зосередив на аналізі *природних інстинктів людини*, що складають основу життєдіяльності суспільства, як то *інстинкт майстерності, самозбереження роду, схильність до суперництва* та ін. Комбінація цих інстинктів, на його думку, становить *соціальні звичаї*. Відмічені перші три інстинкти є основою позитивних складових суспільства. Такі економічні поняття, як приватна власність, нагромадження капіталу, виводяться з певних психологічних схильностей людей. У книзі він уперше ввів поняття *інституції* як «прийняту в певний час систему суспільного життя». Інституція, по Т. Веблену, – це спільність свідомості, особливий спосіб мислення, який характеризується певними групами людей і обумовлюється традиціями, звичаями, що формуються в процесі історичного розвитку. Крім інституцій, ще одним визначальним чинником розвитку він вважав *техніку і технологію*. Історизм у розгляді суспільного розвитку у Т. Веблена тісно переплетений з людською психологією, яка визначає техніку і технологію. Дана двоїстість психолого-технологічної концепції отримала однойменну назву *психолого-технологічної* і широко розроблялася в подальших напрямках інституціоналізму.

Капіталістична система ним розглядалась через *призму суперечностей*, що склалися між представниками *бізнесу (капіталістами)* і інтересами *індустріальної системи (менеджери та інженери)*. Для України ця ідея є дуже цінною в плані необхідності розмежування інтересів великого бізнесу від політики. *Метою бізнесу є отримання прибутку, а менеджерів – розвиток виробництва і його вдосконалення, які укріплюються по мірі розвитку системи*. Відмічена двоїстість інтересів

уперше була зафіксована у «Капіталі» К. Маркса, творчість якого Т. Веблен дуже високо цінував.

Однак у вирішенні цієї проблеми він, на відміну від К. Маркса, вбачав через *усунення відмічених протиріч не шляхом знищення капіталізму як системи через пролетарську революцію, а революцію менеджерів як визначальну силу суспільства*. Вони, на його думку, змінять соціальний лад шляхом страйку, позбавляючи капіталістів їх власності.

б) соціально-правовий (юридичний) інституціоналізм.

Дж. Р. Коммонс

Другим варіантом даного напрямку слід вважати соціально-правову теорію. У ній стверджувався примат права над економікою. Суть її полягала у дослідженні діяльності колективних інститутів таких, як сім'я, профспілки, держава, а, також установа соціального миру через удосконалення правових форм. Причому вади капіталізму розглядалися як результат нечесної конкуренції, що деформує відносини між різними соціальними групами, які визначаються потребами розвитку продуктивних сил.

Джон Роджерс Коммонс розробив так звану *теорію «колективних дій»*. Виходячи з неї, подолання конфліктів між різними соціальними групами він вбачав у вдосконаленні законодавства, що, на його думку, є інструментом економічного і соціального прогресу.

Правові відносини розглядалися представниками зазначеного варіанта у якості *угоди*, що містить у собі *три елементи* – *конфлікт, взаємодія та розв'язання*, навколо яких і побудоване коло проблем удосконалення суспільства і досягнення ним, кінець кінцем, соціального прогресу.

Суб'єктами угоди на стадії фінансового капіталізму вже виступають не індивіди, а об'єднання, на кшталт асоціацій підприємців, профспілок і т. ін. Єдиний спосіб примирити різні інтереси учасників угоди здійснюється у площині юридичної процедури, де роль арбітра бере на себе держава. Саме у цьому і полягає суть теорії «колективних дій».

Політичну економію, на думку Дж. Р. Коммонса, слід визначати як науку, яка встановлює процедури, що ведуть до знаходження розумної вартості. Вартість, на його думку, є оцінка майбутнього доходу, яка названа зараз. Із розвитком кредиту змінюється природа вартості відповідно до угод у майбутньому, що вимагає виконання попередніх зобов'язань. Визначення розумної вартості пов'язується з юридичними відносинами.

Таким чином, теорія Дж. Р. Коммонса ставить завдання – забезпечення соціального миру. Сучасний порядок, на думку вченого, неодмінно буде замінено адміністративним капіталізмом.

**в) кон'юнктурно-статистичний (емпірико-прогностичний)
інституціоналізм. В. К. Мітчелл**

*Головним аспектом у вивченні суспільства в даній теорії було врахування впливу на господарську поведінку людей грошового фактора через фінансово-кредитні та інші установи. Виходячи з цього, були досліджені зв'язки між грошовим обігом і поведінкою людей. Веслі Клер Мітчелл зібрав чималий статистичний матеріал, що повинен був, на базі використання економіко-математичних методів моделювання, дати всебічну характеристику всіляких обставин, пов'язаних з циклічними коливаннями в економіці. Як наслідок, з'явилася нова наука – **економетрика**, що поєднувала в собі досягнення економіки, статистики та математики.*

Значним проривом у формуванні нової науки стала побудова економічних барометрів і, перш за все, так званого **Гарвардського барометра**, створеного у 1903 році, одним із співавторів якого був саме В. К. Мітчелл. Він представляв собою опис зазначених емпіричних закономірностей і їх екстраполяцію на найближчі періоди. Однак це не змогло вберегти США від Великої депресії 1929-1933 років.

Вивчення циклічних коливань в економіці, через призму циклічності фінансової системи, грошового обігу, кредиту і т. ін. повинно було розкрити гіпотезу подальшої поведінки економічного циклу і пов'язаних з ним обставин. Розроблена ним **теорія ставила за мету дослідження природи циклічності для розробки конкретних рекомендацій державі щодо пом'якшення наслідків економічних ситуацій з нею пов'язаних.**

Таким чином, **підбиваючи підсумки раннього етапу американського інституціоналізму у зазначених вище теоріях, можна виділити загальні риси течії, що характеризують її як цілісний напрямок, пов'язаний з історичним підходом, взаємозв'язком економічних та позаекономічних явищ з регулюючою функцією держави в економіці.**

Окрім спільних рис, ранній американський інституціоналізм мав і відмінності, які можна побачити з точки зору дослідження інститутів відмічених вище теорій. Наприклад, у Т. Б. Веблена – це вплив психології і технології на суспільний розвиток, у Дж. Р. Коммонса – роль права, у В. К. Мітчелл – використання економетрики в наукових дослідженнях для подальшого аналізу і прогнозування майбутніх ситуацій.

Стосовно України, даний напрямок залишається актуальним, так як зміна соціального ладу неминуче викликає необхідність змін у психології людей, праві, етиці, моралі, ставленні до релігії і т. ін. Звідси необхідні ретельні дослідження економічних параметрів існуючого суспільства, що можливо здійснити лише за наявності добре організованого статистичного обліку в аналізі сучасних ситуацій заснованих на використанні наукового планування та прогнозування.

2.1.2. Особливості англійського варіанта раннього інституціоналізму Дж. А. Гобсона

Інституціоналізм як напрям суто американського походження, крім власної країни, знайшов свій розвиток на теренах Великої Британії у творчості **Джона Аткинсона Гобсона (1858-1940)** – публіциста, економіста та суспільного діяча, автора більш ніж 50 праць, що збагатили скарбницю світової економічної науки неординарними постановками актуальних проблем. Правда, на відміну від американського варіанта, він розробляв інституційні ідеї в якості розв'язання проблем господарчої практики, використовуючи напрацювання класики, історичної школи та деяких ідей майбутнього кейнсіанства.

Що стосується суто інституціональної проблематики, то вона багато у чому визначалась його прихильністю ідеям фабіанства, активним членом об'єднання якого він був. Отримала розвиток і інституціональна складова як центральна в аналізі проблем суспільного розподілу. Цьому питанню вчений присвятив працю **«Економіка розподілу» (1900)**, яку він побудував, головним чином, на основі фабіанської теорії ренти.

Підступом до використання основ інституціоналізму стала його праця **«Еволюція сучасного капіталізму» (1894)**, яка отримала своє фундаментальне продовження в його найбільш відомі праці **«Імперіалізм» (1902)**, де епоха сучасного капіталізму розглядалася не тільки з економічного боку, але і з етичної сторони.

Імперіалізм, на його думку, на відміну від поглядів В. І. Леніна, який дав дуже високу оцінку цій праці, дослідник розглядав не стільки як породження *економічної складової*, скільки *політичної*, проблеми якої при достатній політичній волі уряду Великої Британії досить легко вирішити.

Інституціональні аспекти вченого проявились і у тлумаченні ним інтересів людини відносно прибутку як першочергових. Крім того, він визнавав недосконалість існуючої системи найму робочої сили із-за значних вад чинного трудового законодавства, де не фіксувалася нерівноправність осіб, що вступають у ці відносини. Зазначена обставина знайшла свій подальший ґрунтовний розвиток у творчості американця Дж. Р. Коммонса. У розгляді інституціональної складової на економічні проблеми суспільства британець багато уваги приділяв дії соціальної психології та етики.

Роблячи підсумок, слід відзначити, що Дж. А. Гобсон належить до економістів з широким спектром підходів до аналізу проблем господарювання, в арсеналі якого можна віднайти і інституціональну складову, доповнену залученням таких неекономічних сторін, як дія на економічні процеси суспільства соціальної психології та етики. Тим самим було продемонстровано величезне значення пограничних станів між економічними та неекономічними площинами. У подальшому ця ідея отримала своє продовження і у **неоінституціоналізмі**, який поглибив

відмічені зв'язки, давши поштовх новому напрямку сучасної економічної науки – **економічному імперіалізму**.

2.2. Новий інституціоналізм та його основні течії

У 1929-33 рр. більшість розвинених країн світу охопила небачена до того у світовій історії економічна криза, що отримала назву Великої депресії. Вона мала всеосяжний характер, так як проникла фактично в усі сфери суспільного життя, як-то економіку, політику, культуру та ін. Не уникнула цього і наймогутніша капіталістична держава тодішнього світу – США. Більш того, відповідні процеси розпочались саме з неї і мали більш болючий характер та наслідки, ніж в інших країнах.

Відповіддю на це став пошук радикальних шляхів виходу із надскладної ситуації, до якої долучилась велика група науковців, що потім об'єдналась у команду Ф. Д. Рузвельта, покликану розробити практичні рекомендації щодо подолання причин та наслідків небаченої кризи.

Основна наукова діяльність вчених зазначеного етапу, в основному, припала на післявоєнні періоди Першої, а потім і Другої світових війн. Її ядро складали представники інституціоналізму, до яких належали **Джон Моріс Кларк (1884-1963)**, **Адольф Огастес Берлі (1895-1971)**, **Гардінер Мінз (1896-1982)** та інші. Окрім них до розробки та реалізації зазначеної проблеми були запрошені і представники інших напрямів економічної думки. Наприклад, неокласики.

Однак ключову роль у опрацюванні «Нового курсу» займали саме представники інституціоналізму. В повній мірі їх можна вважати продовжувачами лінії старого інституціоналізму, так як основні підходи стосовно предмета та методу дослідження значних змін не зазнали. Змінилась лише проблематика та особливості підходів до вирішення питань, що поставили перед урядом США поява процесів Великої депресії.

Значна роль у подоланні кризових явищ вчені відводили державі, що йшла в руслі програми інституціоналізму. Причому, до кінця 50-х – початку 60-х рр. минулого століття інституціоналізм, фактично являвся, суто американським явищем. Саме в цей період стало зрозумілим, що у середині капіталістичної системи відбулись фундаментальні зміни, що зачепили проблеми влади, організації виробництва, суспільного розподілу тощо.

Вони були викликані, у першу чергу, змінами у економічному житті суспільства: конкуренції, що із вільної, з появою монополій трансформувалася у монополістичну і мала наслідком підриг вартісного механізму саморегулювання. У цей же час набуває розвитку НТП, що в середині ХХ ст. переростає у науково-технічну революцію, яка остаточно робить закони вільного ринку надбанням історії. У зв'язку з цим, стає очевидним фактом необхідність державного регулювання економіки.

Трансформації в умовах господарювання змінюють і проблематику дослідження старого інституціоналізму, який в деяких наукових посібниках

називають **новим інституціоналізмом**. З одного боку, він використовує всі атрибути свого попередника, однак, стає більш прагматичним та розвиненим, виходячи за рамки суто американського явища.

До основних напрямків нового післявоєнного інституціоналізму, на думку українських учених В. М. Тарасевича, Ю. Є. Петруні та ін. належать: **трансформаційний, індустріально-технократичний, інституціонально-соціологічний та еволюційний** [152, с. 216].

Погоджуючись з запропонованою періодизацією як правильною, на нашу думку, треба зауважити, що останній (**еволюційний напрямок**) навряд чи можна віднести до нового інституціоналізму, так як переважна більшість робіт його авторів, що торкається даної проблеми, з'явилась наприкінці 50-70-х рр. минулого століття або була *визнана* як вельми важлива значно пізніше. Для цього досить згадати теорію трансакційних витрат Р. Г. Коуза.

2.2.1. Трансформаційний напрямок

Перша третина ХХ ст. дала потужний поштовх розвитку монополій, який базувався на поглибленні суспільного технологічного розподілу праці, наслідком чого стала поява **корпорацій** як нової продуктивної сили капіталу. Разом з цим, отримав значний поштовх процес відокремлення капіталу-власності від капіталу-функції, на що звернув увагу ще К. Маркс у III томі «Капіталу» і було відмічено авторами раніше. У зв'язку з цим, значно підвищився вплив ролі менеджерів та управлінської праці. В теоріях цього періоду з'являється концепція «народного капіталізму», яка отримує своє продовження у ряді теорій, в основі яких кладеться ідея зміни існуючих законів розподілу суспільного багатства, де величезна роль відводилась управлінцям та представникам найманої праці.

Відбувається демократизація суспільства, завдяки якій з'являється ряд різновидів концепції «народного капіталізму», як, наприклад, «**теорія демократизації капіталу**» Адольфа Огастеса Берлі та Гардінера Мінза, суть якої зводилась до перетворення більшості працівників корпорації в активних учасників організації та контролю за її діяльністю. Одночасно виникає можливість застосування напрацювань антициклічної політики.

Іншим різновидом «народного капіталізму» є концепція «**колективного капіталізму**» Гардінера Мінза, в якій проявляється взаємопроникнення власності, завдяки чому посилюється контроль та відокремлення менеджерів від власників капіталу і виникає перспектива використання можливості виробництва для задоволення потреб пересічних споживачів. Тобто, по суті, відбувається те, що в свій час К. Маркс визнавав як **економічну складову диктатури пролетаріату**, як владу споживача над виробником.

У своїй праці «**Економічні інститути та добробут людей**» (1957) Джон Моріс Кларк позитивно характеризуючи стан післявоєнної економіки Сполучених Штатів стверджував, що не державне регулювання економіки, а

шлях поступових добровільних трансформацій є найбільш раціональним. Лише таким шляхом можна створити *«збалансоване суспільство»*, яке б забезпечувало гармонію інтересів різних соціальних груп.

Серед представників команди Ф. Д. Рузвельта та прихильників даного напрямку можна назвати ще одного оригінального економіста, професора **Рексфорда Гайа Тагвелла (1891-1979)**, який в рамках концепції згладжування протиріч між класами та встановлення більш ефективної форми функціонування економіки, пропонував обмежити дію капіталу, підвищити контроль з боку суспільства над цінами і прибутком великих монополій для забезпечення вилучення значної її частини для перерозподілу в суспільстві з метою забезпечення підвищення купівельної спроможності переважно бідної маси населення США. Після візиту до СРСР у 1927 році він стає прихильником планування і рекомендує Ф. Д. Рузвельту широку участь держави у розробці цих процесів, що випередило ідеї планування у межах капіталістичної системи, запропонованої пізніше Ф. Перру.

Надрадикальність його програми наштовхнулася на шалений опір частини американського суспільства, що призвело до його відставки у 1936 році, незважаючи на всебічну підтримку його ідей з боку тодішнього Президента США.

Одним із важливих елементів трансформаційного напрямку є, крім вище згаданих, також, теорія *«революції в доходах»* американського економіста українського походження **Саймона Сміта Кузнеця (1901-1985)**, який стверджував, що з розвитком капіталізму відбувається перерозподіл доходів, що веде до їх вирівнювання між різними верствами населення. Правда, такий підхід у свій час справедливо був підданий критиці.

2.2.2. Індустріально-технократичний напрямок

У післявоєнний період в умовах *«нової індустріальної системи»* починається розвиток *другої промислової революції*, причиною якої стає утвердження технологічної безперервності та паралельності виробництва. Підірвавши вартісний механізм саморегулювання пропорцій суспільного виробництва, останні поступово створюють свої власні основи асоційованого (планомірного) виробництва. При цьому, продуктивна сила капіталу оформляється у вигляді корпорацій, які руйнують міжгалузеві бар'єри, чим полегшують упровадження досягнень науки у виробництво.

Фундаментом нових технологічних форм зв'язку стає *поточно-конвеєрне виробництво* та розвиток *наукової організації праці*. Замість вартісної форми зв'язку з її субстанцією абстрактної праці як основи, займає наука та культура. Звідси виробництво та його ефективність, у значній мірі, залежать не від кількості інвестицій, а від рівня наукових знань, а значить досвіду та кваліфікації менеджерів.

У зв'язку з цим, нові продуктивні сили суспільства неминуче породжують ряд нових наук, однією з яких стає якісно новий **менеджмент**,

що дозволяє глибше досягнути дію ряду факторів, які визначають ефективність виробництва.

Досліджуючи ці проблеми, американський економіст **Пітер Фердінанд Друкер (1909-2005)** звернув увагу на організацію діяльності бізнесу, державних установ та некомерційних організацій. Вчений передбачив багато значних економічних подій наприкінці ХХ – початку ХХІ ст., як-то майбутню *приватизацію* та *децентралізацію* виробництва, величезне значення маркетингу у новому суспільстві з його анатомією індустріального устрою та появу *інформаційного суспільства*, що постійно завдяки науці видозмінюється. Заслугою вченого було введення у науковий обіг терміна *«інформаційний робітник»*, інформаційну продуктивність роботи якого він вважав наступною межею менеджменту.

2.2.3. Інституціонально-соціологічний напрямок

До основних представників цього напрямку слід віднести французьких економістів **Франсуа Перру (1903-1987)** та **Жана Фурастьє (1907-1990)**, які ключовим інститутом суспільства вважали *економічну владу* і зосередили свою увагу на проблемах узгодження суспільних та індивідуальних інтересів за допомогою планування та державного регулювання економіки.

Так, **Ф. Перру** є автором так званої *центр-периферійної парадигми* в економіці. Вона відкидає положення стосовно наявності рівних прав у всіх учасників ринкової системи. Згідно з поглядами вченого, суб'єкти ринку з самого початку ставляться один до одного як нерівноправні партнери, що формуються природним шляхом за рахунок утворення великих компаній-лідерів, які володіють сучасними технологіями. Той самий принцип, на думку вченого, діє відносно окремих держав та територій.

Зазначене явище генерує так звані *«полюси росту»*, що стають своєрідними стратегічними центрами управління та накопичення прибутку, які сприяють розвитку периферійних, залежних від них підприємств. Таким чином, метою державного регулювання економіки стає не її макроекономічне стимулювання, а політика *«гармонізованого зростання»*, направлена, у першу чергу, на створення та підтримку таких «полюсів» та поширення зони їх впливу. Звідси, держава бере на себе завдання по забезпеченню створення *багаторічних індикативних планів* розвитку економіки країни.

Другий видатний представник цього напрямку **Ж. Фурастьє** – є одним з творців *теорії індустріального суспільства*, чим сприяв розвитку *ідеї технологічного детермінізму*.

«Науково-технічний» гуманізм, на його думку, передбачає подолання традиційної теоретичної моралі та приводить її, кінець кінцем, до до наукової та технічної реальності сьогодення. Крім того, *концепція вченого поєднує технократичні ідеї та варіанти концепції «постіндустріального суспільства»*.

Соціальний прогрес людства, що дає людині *наука* та *техніка*, розглядається ним як самодостатній процес, що не залежить від суспільних відносин, який утворює альтернативу марксистському положенню стосовно неминучості класової боротьби, яка повинна знищити капіталізм як суспільно-економічну формацію.

Цим вчений підкреслював другорядну роль політичних, юридичних, моральних факторів та *провідне значення техніки як фактора прогресу*, що спочатку визначає рівень життя населення, а вже потім – його спосіб.

3. ВИТОКИ ТА ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА СУЧАСНОГО ЕТАПУ ІНСТИТУЦІОНАЛІЗМУ

У 70-ті роки ХХ ст. стара доктрина існуючого інституціоналізму, що увібрала в себе її класичний етап, починаючи з кінця ХІХ ст. до початку Великої депресії, а потім і напрацювань, пов'язаних з останнім явищем до середини минулого століття отримує новий поштовх. Його причиною стає бурхливий розвиток НТР та необхідність відслідковування змін в існуючих інститутах. Для цього у методології дослідження інститутів починає використовуватися метод неокласики, який ставить завданням вирішення проблем, які не змогла вирішити неокласична теорія. Основний акцент тут зосереджується на проблемах контрактів між господарюючими суб'єктами, що неминуче потягло за собою необхідність деталізації побудови структури та механізму дії існуючих інститутів, які багато у чому почали визначати поведінку людини як суб'єкта господарчих процесів.

При цьому виникає цілий ряд теорій, які ґрунтовно розробляють проблему впливу інститутів на поведінку конкретного індивіда через аналіз контрактів та їх вплив на результат, що прогнозує окрема людина. Все це знаходить відображення у теоріях **неоінституціоналізму**.

Поява останнього призвела до необхідності перегляду існуючих поглядів на укладання угод, що отримує назву **«економіки угод»** або **«економіки конвенцій»**. У результаті відбувається переструктурування інституційних підсистем, у які ввійшли ринкова, індустріальна, традиційна, громадська, екологічна підсистеми, а також підсистеми суспільної думки та творчої діяльності. Все це стало наслідком напрацювань економічного імперіалізму, який розглядав життєдіяльність людини як особливий вид підприємницької діяльності щодо її відтворення. Зрозуміло, що з'ясовані закономірності поведінки людей багато у чому визначались цими аспектами, а вони, у свою чергу, суттєво впливали на виробничу діяльність через дію існуючих інститутів.

Людина у якості **«людського капіталу»** починає впливати на розвиток та ефективність функціонування економіки, а з нею потребує врахування нових аспектів її як людини, а не робочої сили. Фактично, це є не що інше, як ілюстрація на практичному рівні початку дії процесу гармонійного розвитку людини, що, з одного боку, робить її життя самоціллю, а з іншого – суттєво

впливає на результати матеріального виробництва. Саме це і дослідили прихильники «економіки угод», представлені, в основному, вченими з Франції.

Однак життя, виходячи з об'єкта аналізу – інститутів, показало ще одну сторону, яку неокласика як і етап теорії до неоінституціоналізму, конкретно не досліджував. Цією новою проблемою стала проблема поведінки окремої людини-індивіда до укладання контракту, що мало за мету з'ясування як відповідних вигод, так і необхідних компенсацій, пов'язаних із стражданнями, незручностями та напругою, які є потрібними для отримання бажаного результату. На відміну від старого інституціоналізму, тут на перше місце виходила поведінка окремої людини перед прийняттям конкретного рішення та його здійснення через укладання контракту. Причому, вона розглядалась як підприємець, що формує своє особисте життя. Фактично мова йшла про проблеми відтворення людини за межами виробництва, де відображались проблеми відтворення не тільки робочої, сили але й «гармонійно розвиненої людини», про що у свій час писав К. Маркс. У західній економічній літературі це поняття отримало назву *«людського капіталу»*, яке запропонував видатний американський економіст Г. С. Беккер.

Завдання, що постало перед економічною наукою кінця ХХ – початку ХХІ ст., добре вписувалось у концепцію маржиналізму першої хвилі, завдяки якій вдалося поставити ряд проблем поведінки окремих людей з урахуванням вигод та втрат, на які безпосередньо впливає інституційне середовище. Напрямок, який поставив та згодом вирішив поставлене завдання, отримав назву **економічного імперіалізму**.

Завершення інституціонального підходу можна побачити у специфічному напрямку економічної науки дослідників слаборозвиненості країн «третього світу» та шляхів її подолання, які зробили спробу використання отриманих напрацювань усіх етапів інституціоналізму. Ця спроба виявилась не досить вдалою і знаменувалась появою, у свій час, у частині зазначених країн нової науки – **перехідної економіки**, а, також, різноманітних альтернативних соціально-економічних теорій, як-то теорія «периферійної економіки» у країнах Латинської Америки, теорії «арабського соціалізму» та «ісламської альтернативи» у країнах Близького Сходу тощо.

3.1. Неоінституціоналізм та його головні течії

Неоінституціоналізм як напрям економічної теорії сформувався у 50-60 рр. ХХ століття у межах неокласичної теорії, хоча визнання отримав значно пізніше, у 80-90 рр., завдяки роботам Р. Г. Коуза, Дж. К. Гелбрейта, Дж. М. Бьюкенена, Г. Мюрдаля. Зовні цей напрямок постає як продовження напрацювань зазначених вище двох етапів розвитку інституціоналізму і, перш за все, його ранньої стадії.

Саме з нього і починаються основні проблеми щодо визначення суті етапу або теорії. Так, переважна більшість істориків-економістів відносять його до етапу інституціоналізму, оскільки він як об'єкт дослідження має інститути. Однак саме його поява має виток методологію неокласики, яка деякими авторами тлумачиться як така, що виникає у надрах саме неї і докорінно змінює контури самої неокласики. Ще більше питань постає з періоду 50-60-х рр. минулого століття, який більшість авторів визначають саме як **неоінституціоналізм**. Звідси неоінституціоналізм тлумачиться як особливе явище, що зовні виглядає як етап старого та нового інституціоналізму, а всередині – як розширення меж дослідження неокласики. Тому авторський колектив Національного дослідницького університету «Вищої школи економіки» (Російська Федерація) під редакцією В. С. Автономова, О. І. Ананьїна та Н. А. Макашової тлумачить неоінституціоналізм як окремий напрям економічної теорії, тобто, фактично, не відносить його ні до неокласики, ні до інституціоналізму як відповідних етапів розвитку.

Крім того, при визначенні етапів інституціоналізму треба враховувати активний та постійний процес зміни сторін дослідження як інституту. Звідси, частина авторів виділяє в інституціоналізмі, починаючи з класичного, етап нового інституціоналізму, який тягнеться до 50-х років ХХ ст. як початку активної дії НТР.

Однак при більш детальному розгляді виявляється його більш тісний зв'язок з іншим напрямком – **неокласикою**. На це вказують дві обставини. По-перше, активне використання цим етапом неоінституціоналізму методу мікроекономічного аналізу, який недостатньо застосовувався в неокласиці. По-друге, повернення до методу мікроекономіки, який дозволяв значно розширити сферу її застосування, а з нею і можливості неокласичного підходу для вивчення суспільних інститутів.

У той же час, даний напрямок зберігав зв'язок з інституціоналізмом, оскільки він підтверджував значення соціальних інститутів, посилюючи аспект зв'язків між економічною теорією, правом, соціологією, політологією, психологією і т. ін.

Таким чином, застосування неокласичного методу до аналізу інститутів дозволило значно уточнити, розширити і поглибити неокласичний аналіз і тим самим наблизити його до реалій життя. Однією з таких ідей стала, з одного боку, **ідея еволюціонізму**, поставлена ще Т. Вебленом, а детально розроблена як метод аналізу у працях Ф. фон Хайека. З іншого боку, з'явилась так звана **поведінкова економічна теорія**, розроблена Нобелівським лауреатом з економіки **Гербертом Александером Саймоном (1916-2001)**, який вперше розглянув проблему особливостей діяльності різноманітних господарюючих суб'єктів, виходячи з не економічних, а інституційних складових, як-то психології, інформатики, теорії комп'ютерів тощо. У подальшому відмічені підходи знайшли свою реалізацію та поглиблення в різноманітних неоінституційних теоріях.

Неоінституціоналізм відмовився від положення про *повну поінформованість в економічному виборі споживача*, заглянув у середину економічної організації, що не піддавалася до цього аналізу неокласиками. Таким чином, введення нового обмеження і розширення кола проблем, що аналізувались, перетворили неоінституціоналізм в узагальнену неокласичну теорію зі збереженням *зовнішніх рис* класичного інституціоналізму.

Звідси стає зрозумілим, що неоінституціоналізм має *суттєві відмінності порівняно з класичним інституціоналізмом*. *По-перше*, якщо старий інституціоналізм рухався від права і політики до економіки, то неоінституціоналізм намагався з'ясувати основу правових, соціальних, політичних та інших проблем за допомогою неокласичного підходу, іншими словами, мав відмінності у вихідних пунктах аналізу. *По-друге*, якщо у старому інституціоналізмі основним методом пізнання був метод індукції, то новий – використовував уже дедуктивний підхід, створивши, на відміну від старого, єдину економічну теорію аналізу інституцій. *По-третє*, якщо старий неоінституціоналізм виходив з колективних дій як умови захисту інтересів індивіда, то новий – звертав увагу на незалежного індивіда, який сам вибирає колектив для реалізації своїх приватних інтересів, тобто взяв на озброєння принцип «методологічного індивідуалізму».

Крім відмінностей старого інституціоналізму, неоінституціоналізм заперечує ряд важливих постулатів неокласики. По-перше, можливості людини як істоти гіперраціональної, з обмеженою раціональністю та опортуністичною поведінкою. Під останнім поняттям, розуміється стан поведінки агентів, для яких неможливо або складно досягти оптимальної діяльності в умовах доступної або обмеженої інформації.

По-друге, новий напрямок по-іншому розглядає і завдання нормативного аналізу. Так, неокласика виходить з моделі досконалої конкуренції як оптимальної ситуації, до якої прагне ринкова система. На відміну від неї неоінституціоналізм порівнює реальну ситуацію не з оптимальною, а реальний стан справ в економіці з альтернативами ситуацій, що здійснюються на практиці. Крім того, у разі провалів ринку неокласики апелювали до держави, яка, на їх думку, володіє достовірною інформацією. Неоінституціоналісти спростовують повне володіння державою необхідною інформацією, яка кардинально змінює ставлення до державного втручання в економіку.

Сучасна наукова література приводить багато різноманітних варіантів класифікації неоінституціоналізму в рамках «нової політичної економії», як наприклад:

1. Теорія суспільного вибору.
2. Теорія прав власності.
3. Теорія права і злочинності.
4. Політична економія регулювання.
5. Нова інституціональна економіка.
6. Нова економічна історія. [157, Ч. 2, с. 448]

Однак, на нашу думку, вона потребує деякого коригування. Причиною цього є не зовсім чітко виражене розуміння суті неоінституціоналізму з причини його розмитих структурних рамок (особливо останніх) теорій та напрямків.

На нашу думку, неоінституціональний напрямок має двох видатних батьків-засновників – **Джона Кеннета Гелбрейта (1908-2006)** та **Рональда Гаррі Коуза (1910-2013)**.

Першим треба назвати прізвище Дж. К. Гелбрейта, який у другій половині ХХ ст. ґрунтовно розкрив проблеми трансформації найважливішої інституції як корпорацій та форми прояву змін відносно капіталізму першої половини минулого століття з перспективами його можливої трансформації.

На відміну від нього, Р. Г. Коуз, основні ідеї якого були покладені в основу нового етапу інституціоналізму, виклав їх ще у 30-х рр. ХХ ст. у двох основних працях – **«Природа фірми» (1932)** та **«Фірма, ринок і право» (1937)**. Однак, їх визнання розтягнулось майже на півстоліття, що було пов'язано з відсутністю активної дії НТР, а з ним – кардинальних змін у організації суспільства. На відміну від свого попередника, Р. Г. Коуз звернув увагу, перш за все, на з'ясування кількісних параметрів установаження та підтримання зв'язків, пов'язаних з правами власності. Цим був започаткований новий вид витрат – **транзакційні витрати**, що дозволило підрахувати ефективність праці фірм у принципово нових умовах.

Таким чином, якщо Дж. К. Гелбрейт у своїх працях, особливо у **«Новому індустріальному суспільстві» (1967)**, показав зміни, які несе НТР, то Р. Г. Коуз, у свою чергу, запропонував механізм якісної та кількісної оцінки нових видів витрат у діяльності фірм. Зазначений аспект чимсь нагадує напрацювання англійської школи політекономії, в якій А. Сміт створив цілісну картину функціонування капіталістичного суспільства, а Д. Рікардо сформулював завдання щодо з'ясування кількісних параметрів оптимізації дії ключових факторів виробництва через систему відшкодування витрат виробництва на їх відтворення. Звідси основні теорії неоінституціоналізму у тій чи іншій мірі відображають проблеми або теоретичного плану, підняті Дж. К. Гелбрейтом, або практичні – Р. Г. Коузом.

Тому завдання даного розділу буде полягати не в детальному розгляді цих напрямків, а у визначенні найбільш значних віх становлення та розвитку неоінституціоналізму та наукового внеску його представників.

а) теорії прав власності та транзакційних витрат. Теорема Коуза

Одним з засновників неоінституціоналізму, як було сказано вище, по праву вважають **Р. Г. Коуза**. Саме йому належать ідеї, які ще в 30-х роках заклали основу переходу до нового етапу напрямку, який отримав широкий розвиток у 50-60 рр. ХХ століття. Серед нових підходів зазначеного вченого особливо виділяється його теорія прав власності та транзакційних витрат.

Теорія трансакційних витрат виявилася на той час такою постановкою проблеми, що значно випередила свою епоху і була настільки незвичайна, що виявилась до певного часу непомітною навіть для самих інституціоналістів. Її суть полягала у тому, що крім *виробничих витрат*, що відображають процес взаємодії суспільства з природою (витрати на обробку матеріалу, сировину, на планування і координацію робіт у виробництві), Р. Коуз виділив ще й *трансакційні витрати* як витрати на встановлення ринкових зв'язків між людьми. До них він відніс витрати на забезпечення прав власності, їх перехід від одних осіб до інших, захист даних прав і т. ін., тобто виділив *витрати на функціонування ринку*.

Крім цього поняття, вчений ввів поняття *«ефекту багатства»*. Нова теорія заклала основи аналізу трансакційного сектора економіки і дозволила з'ясувати явище об'єктивних закономірностей вибору людьми зв'язків за допомогою кооперування або ринку.

Іншим новим внеском у неінституціональну теорію стала *розробка прав власності*. Р. Коуз розглядав їх, як і його попередники **Армен Альберт Алчіан (1914-2013)** та **Гарольд Демсетц (1930)**, як систему прав власності, під якою розумілася вся сукупність правових норм, які регулюють доступ до рідкісних ресурсів. Для ефективного функціонування економіки необхідно було визначити права власності кожного агента ринку і надійно їх захистити для ефективного використання рідкісних ресурсів.

При цьому на відміну від теорії добробуту А. С. Пігу Р. Г. Коуз вважав, що для вирішення даної проблеми непотрібно звертатися до державного чиновника. Таким чином, утворювалися своєрідні *«пучки прав власності»*, коли одні з них належали одній або іншій людині. Це формувало ринок прав власності, де кожен громадянин, залежно від ситуації міг їх або купити, або продати.

У результаті взаємодії двох теорій Р. Г. Коуз вивів залежність, яку відомий американський економіст, лауреат Нобелівської премії **Джордж Джозеф Стіглер (1911-1991)** назвав *«теоремою Коуза»*. *Теорема свідчить: якщо права власності специфіковані (чітко визначені) і трансакційні витрати дорівнюють нулю, то структура виробництва залишатиметься незмінною і ефективною незалежно від змін у розподілі ресурсів*. Таким чином, вона вказувала на зв'язок між розподілом повноважень власності та рівнем трансакційних витрат.

Значний внесок у розвиток теорій прав власності та трансакційних витрат зробив, також, Нобелівський лауреат у галузі економіки **Олівер Ітон Уільямсон (1932)** та інші вчені-економісти.

б) теорія економічних організацій

Логічним продовженням теорій прав власності та трансакційних витрат є теорія економічних організацій, засновником якої, по праву, можна вважати **Френка Хейнемана Найта (1885-1972)**. Її початок, фундаментальний

розвиток та становлення пов'язано з іменами інституціоналістів, у першу чергу, **Р. Г. Коуза, О. І. Уільямсона, А. А. Алчіана, Г. Демсеца**, а, також, **К. Менара, В. Х. Меклінга, М. К. Дженсена, С. Д. Гроссмана, О. С. Харта, Д. М. Крепса** та інших вчених. Ця ідея дозволила з'ясувати закономірності появи фірм, їх розмір та структуру, а, також, причини заміни їх ринком.

Останнє питання (фірма або ринок) несе у собі ряд структурних елементів:

1. Поява фірми, її розмір та структура. Відповідь на питання, чому існує фірма, а не ринок, розв'язується з точки зору трансакційних витрат. Якщо вони більші на ринку, то буде мати місце фірма і навпаки. Розмір фірми визначається тими ж закономірностями, які пов'язані з витратами на обслуговування проблем прав власності у вигляді його пучка.
2. Важливим питанням функціонування фірми у ринковому середовищі є побудова відповідних відносин як у середині фірми, так і їх вплив на існуюче зовнішнє середовище. У зв'язку з цим виникає ряд проблем, наприклад, значне підвищення ефективності роботи в умовах кооперації та визначення внеску кожного в кінцевий результат; вибір оптимальної контрактної форми; проблема «вимагання», яка вирішується завдяки переводу існуючих відносин на ринкову основу тощо.
3. Велике значення в організації фірми належить такому важливому явищу, як **«організаційна структура»**, яка ставить за мету через *правове поле* з робітниками фірми встановити більш високий рівень їх захисту, і через нього значно підвищити ефективність господарювання.
4. Ще одним комплексом проблем даного аспекту є питання, пов'язані з правовим оформленням організації фірми як відповідного її типу, яка багато у чому залежить від стану розвитку акціонерних форм. Для ефективного їх функціонування необхідно виробити чітку картину розподілу прав власності, яка буде змінюватися в залежності від ряду конкретних обставин. Звідси робиться спроба побудувати найбільш ефективні варіанти організації фірм.

в) теорія економіки права

Одним з ключових елементів неоінституціоналізму є теорія економіки права, яка є своєрідним «стиком» економічної теорії та правознавства. При цьому право тлумачиться у широкому розумінні слова та поширюється на всі аспекти юриспруденції. Як і інші течії неоінституціоналізму, зазначена намагається поширити економічні методи на площину права. Віток теорії економіки права як самостійного напрямку припав на середину 60-х рр. минулого століття. Його засновниками, крім **Р. Г. Коуза**, були відомі американські правознавці **Річард Аллен Познер (1939)** та **Гвідо Калабрезі (1932)**, а, також, видатний американський економіст, Нобелівський лауреат з економіки **Гаррі Стенлі Беккер (1930-2014)**.

Основним концептуальним підходом теорії є слідування юридичних норм ефективному господарюванню. Великий вплив на ціни, що встановлює

ринок, мають існуючі правові норми. При цьому, прибічники теорії економіки права розглядають дію господарюючих агентів як таких, що ведуть себе раціонально, приймаючи рішення, виходять із усієї гамми обставин як економічного, так і позаекономічного плану, намагаючись, при цьому, максимізувати отриманий результат. Тому, ринкові агенти постійно відслідковують зміни, що відбуваються у ринковому законодавстві.

Представники даного напрямку стверджують, що правова система багато у чому схожа на ринок, так як регулює розподіл обмежених ресурсів, але на відміну від ринку його агенти приймають не добровільні, а вимушені рішення.

Цікавим у зазначеній теорії є питання про те, що визначає правові норми: економіка відповідно до її особливостей та зміни під дією економічних факторів або критерії, що забезпечують її ефективність. До певного часу стверджувалось, що правові норми повинні будуватись на основі законів розвитку ринку, тобто сприяти його дії. Однак юридична практика показала ефективність застосування прецедентів у вирішенні тих чи інших питань, які напрацювала юридична практика. Виходячи з цього стало очевидним, що правові норми повинні забезпечувати ефективне функціонування ринку, тобто «відбракувати» ті з них, що показали свою неефективність.

На думку прихильників цього напрямку, правові норми повинні стимулювати зниження трансакційних витрат, захист прав власності та знаходження оптимального варіанта для їх перерозподілу, виходячи з ефективності господарювання. Іншими словами, юридична система повинна певним чином реагувати на продуктивну роботу економіки, усуваючи правові норми, що вступають з нею у протиріччя.

г) теорія суспільного вибору (нова політична економія)

Суспільство, починаючи з часів розвиненого ринку, завжди цікавили проблеми ефективної економічної політики. Одним із провідних шляхів досягнення цього на певному етапі стали способи зниження безробіття, стримування інфляції, розвитку національної оборони при мінімальних витратах тощо. Однак, це робилось без урахування існуючої політичної системи, наприклад, авторитарної або демократичної. З часом, усе більше економістів приходило до висновку, що досягнення оптимуму в економічній політиці неможливе без урахування аспектів існуючої політичної системи. Все це мало наслідком поглиблений аналіз суспільних благ та вплив на нього політичних факторів, що, у свою чергу, призвело до появи **нової політичної економії** або **теорії суспільного вибору** як одного з ключових напрямків неоінституціоналізму, що, з часом, значно розширивши свої рамки дістав назву **економічної теорії політики**.

Відправним пунктом у дослідженні теорії суспільного вибору постала проблема з'ясування суті суспільних благ, інвестування на їх створення та

закономірностей їх колективного використання. Що стосується першої проблеми, то суспільні блага мають дві особливості. По-перше, вони вирізняються неконкурентністю у споживанні (споживання конкретною особою не вилучає споживання іншою особою без втрати корисності чи ефективності суспільних благ) і, по-друге, неможливістю вилучення таких благ при споживанні (інвестування на створення суспільних благ не завжди співпадає з особами, що їх споживають).

Багато у чому поява теорії завдячує розробкам у 50-60 рр. ХХ ст. **новій економічній історії**, яка вперше почала ретельно досліджувати історію інститутів, звільняючи методологію дослідження від чистої описовості, яка була характерна для німецької історичної школи. До цього додалися, ще ряд напрацювань у методі основним із яких став метод неокласичного дослідження.

Для з'ясування ж суті зазначеної теорії спочатку визначимо об'єкт її дослідження, предмет та особливості методу. Після чого визначимо основні структурні частини теорії або сфери аналізу. **Об'єктом дослідження** теорії є політичні процеси та наслідки, які вони справляють на людей. **Предметом дослідження** договірні та конституційні основи теорії прийняття економічних та політичних рішень. **Сферами аналізу** є: виборчий процес; діяльність депутатів; теорія бюрократії та державного регулювання.

Витоки **теорії суспільного вибору** коріняться у *двох напрямках*, які спочатку були сформульовані у працях представників **італійської школи державних фінансів**, що використали граничний аналіз та теорію ціни у дослідженні бюджету, створивши модель попиту та пропозиції на ринку суспільних благ. Крім неї, появі теорії сприяли напрацювання представників **шведської школи** (К. Вікселя та Е. Ліндаля), які основну увагу зосередили на політичних процесах у суспільстві через забезпечення ефективної державної бюджетної політики. Пізніше Дж. М. Б'юкенен поглибив зв'язок, відкритий К. Вікселем, через розгляд політичних процесів за аналогом обміну звичайних товарів.

Довгий час ідеї вищеозначених напрямків залишались маловідомими широкому економічному загалу. Ситуація на краще почала змінюватись лише з появою відомої дискусії 30-40-х рр. ХХ ст. з приводу проблем ринкового соціалізму та економіки добробуту.

Прихильники теорії суспільного вибору показали, що не можна покладатися на результати голосування, оскільки вони в значній мірі залежать від конкретного регламенту прийняття рішень. Коли виникає так званий **парадокс голосування**, то для його вирішення існує декілька прийомів – **лобізм** та **логролінг**. Так, **лобізмом** називають способи впливу на представників влади з метою прийняття вигідного для обмеженої групи виборців політичного рішення. Практика ж взаємної підтримки депутатів шляхом «торгівлі голосами» має назву **логролінгу**.

Державні діячі думають про те, як забезпечити успіх на виборах, отримати голоси виборців. При цьому вони нарощують державні витрати, чим стимулюють інфляцію. У свою чергу, це веде до посилення жорсткого

регулювання, державного контролю, роздування бюрократичного апарату. У результаті чого уряд концентрує у своїх руках усе більшу владу, а економіка опиняється в програті.

Існують економічні передумови прийняття неефективних рішень: недобросовісність чиновників, відсутність відповідальності, приховування інформації, її спотворення. А це породжує негативне ставлення виборців до урядових рішень, розпоряджень, документів, законів.

Як самостійний напрям відмічена теорія сформувалась завдяки працям американського економіста, Нобелівського лауреата у галузі економіки **Кеннета Джозефа Ерроу (1921)** та шотландського вченого **Дункана Блека (1908-1991)**. Саме у своїй праці «Соціальний вибір та індивідуальні цінності» (1951) перший сформулював принципи однойменної теореми «*Парадоксу Ерроу*» про неможливість «колективного вибору», яка базувалась на фундаменті відомого «*Парадоксу Кондорсе*».

Проте найвагомішу частку у розвиток ключових положень теорії суспільного вибору внесла Вірджинська школа, лідерами якої можна вважати **Джеймса Макгілла Б'юкенена (1919-2013)** та **Гордона Таллока (1922-2014)**. В основу досліджень зазначеної теорії перший поклав три фундаментальні передумови. По-перше, принцип *методологічного індивідуалізму*, по-друге, *концепцію «економічної людини»* і, по-третє, *аналіз політики як процесу обміну*.

Окрім цих авторів, суттєвий внесок у розвиток даного напрямку було зроблено американськими вченими **Мансуром Ллойдом Олсоном (1932-1998)**, **Вільямом Артуром Нісканеном (1933-2011)**, **Джеффері Бреннаном (1944)** та іншими науковцями.

Методи, розроблені неокласиками, ними були використані у сфері, політології. Причому акцент досліджень зміщений не на колективні інститути, типи нації, держави чи партії, а на індивідуальні – інтереси приватної особи, здатної приймати раціональні рішення, які б призводили до вигоди суспільства у цілому.

В основу теорії суспільного вибору Дж. Б'юкенен поклав такі структурні елементи: політику, державу та обмін завдяки яким йому у зазначеній царині досліджень вдалося вийти на якісно новий рівень. Велике значення у теорії суспільного вибору надавалось політиці. Вперше на неї звернув увагу К. Віксель, який визначив її як умову виявлення інтересів людей. При цьому він виокремив два види ринків: економічні та політичні.

Виходячи із теорії суспільного вибору, Дж. М. Б'юкенен дав ґрунтовне визначення політиці. «Політика, – писав він, – є складна система обміну між індивідуумами, в якій останні колективно намагаються досягнути своїх приватних цілей, оскільки не можуть реалізувати їх шляхом звичайного ринкового обміну. Тут немає інших інтересів, окрім індивідуальних. На ринку люди міняють яблука на апельсини, а в політиці – погоджуються платити податки в обмін на необхідні всім і кожному блага: від місцевої пожежної охорони до суду». [57, с. 23]

Держава, у свою чергу, є ареною конкуренції між людьми, що має наслідком: здійснення впливу на прийняття рішень; доступ до розподілу ресурсів; боротьбу за місце в ієрархічній градації. Однак, держава є інститутом, що утворює особливий ринок, де його учасники здійснюють своєрідний обмін між собою, що відбувається через: плату у вигляді податків за користування майбутніми суспільними благами, а, також, захист своєї власності, як надзвичайного права бути обраним до вищих органів держави, де обраний має можливість ухвалювати закони або стежити за їх виконанням. Тому виборці та політики виступають як особи, що обмінюються голосами та передвиборчими обіцянками.

Таким чином, суть **теорії суспільного вибору** зводиться до з'ясування передбачення поведінки індивідуальних осіб у їх політичних ролях виборців або платників податків, політичних діячів, членів уряду, суддів і т. ін., що можуть впливати на стан політичної спільноти у цілому. При цьому головним, згідно з «принципом Ліндаля», є дотримання оптимуму у фінансуванні частки індивіда на суспільне благо і граничної корисності, яке воно йому дає.

В економічній літературі розрізняють проблеми суспільного вибору, що виникають за умов **прямої** та **представницької демократії**. Причому моделі надання суспільних благ в умовах прямої демократії дозволяють сформулювати фундаментальні правила прийняття колективних рішень.

Вихідним пунктом досліджень в області теорії суспільного вибору в умовах двох типів демократій є аналіз проблеми колективного надання суспільних благ. Раціональний шлях вирішення проблеми виробництва суспільних благ **в умовах прямої демократії** полягає у виробленні процедури прийняття обов'язкових рішень щодо участі членів суспільства або груп у його фінансуванні. Причому, згідно з «принципом Ліндаля», частка індивіда у фінансуванні суспільного блага, що інтерпретується як «податкова ціна» граничної одиниці громадського блага, повинна в точності відповідати граничній корисності суспільного блага для даного індивіда.

Правда, правило більшості голосів в умовах цієї моделі демократії може виявитися оптимальним тільки в умовах, коли приймається рішення про обсяги надання лише одного конкретного суспільного блага. У випадку голосування за прийняття найкращого варіанта для декількох благ виникає явище розпорошення голосів і вирішення вибору поставленої проблеми відкладається на невизначений термін. Зазначені моделі надання суспільних благ в умовах прямої демократії дозволяють сформулювати фундаментальні правила прийняття колективних рішень.

Для вирішення парадоксу голосування («Парадоксу Кондорсе») **в умовах представницької демократії** існує, як уже було сказано вище, декілька прийомів – лобізм та логролінг. В умовах представницької демократії якість і оперативність рішень залежать від необхідної інформації та стимулів, що сприяють її перетворенню у політичні рішення. Групи інтересів концентрують свої зусилля на формуванні потрібної їм позиції

органів влади через лобізм, тобто спробу впливу на представників влади з метою прийняття вигідного для обмеженої групи виборців політичного рішення.

Можна виділити чотири механізми, за допомогою яких *групи тиску* можуть реалізувати свої інтереси:

1. Зниження витрат на голосування і отримання інформації, особливо для тих виборців, які, найімовірніше, їх підтримають.

2. Прагнення отримати інформацію від політиків, оскільки вони мають доступ до її джерел.

3. Використання фінансової та іншої підтримки політиків, які представляють їх інтереси.

4. Забезпечення поступки політикам своїх голосів через взаємну підтримку різних груп і партій (політика так званого логролінгу).

Звідси, при виборі простою більшістю голосів маленька група виборців має значний стимул для їх торгівлі, щоб досягти власних інтересів.

У рамках школи **нової політичної економії** або **теорії суспільного вибору** сформувався *ряд теорій*:

1. *Теорія конституційного вибору;*
2. *Теорія політичного ділового циклу;*
3. *Теорія ендогенного визначення економічної політики;*
4. *Теорія політичної ренти;*
5. *Економічна теорія політичних інститутів,*

Так, *теорія конституційного вибору* є однією з основних сегментів у теорії суспільного вибору. Вона базується на двостадійному процесі функціонування контрактарної (договірної) суспільної системи, що включає на першій стадії прийняття рішень щодо фіксації та захисту прав власності, формулювання правил вироблення колективних рішень щодо виробництва суспільних благ.

А на другій стадії здійснюється безпосередній вступ економічних суб'єктів у свої права відносно обміну, спираючись на встановлену раніше структуру прав власності, де друга стадія є сферою реалізації традиційної економічної теорії і базових підходів теорії суспільного вибору.

У центрі уваги теорії конституційного вибору знаходиться перша стадія контрактарного процесу, на якій закладається фундамент економічних і політичних відносин між людьми. Звідси завданням теорії конституційного вибору є дослідження закономірностей вибору обмежень, у рамках яких здійснюється не тільки економічна, але й політична діяльність.

З контрактарного процесу витікає і специфіка функцій держави, яка включає в себе, виділені Дж. М. Б'юкененом, два аспекти, коли, з одного боку, держава «захищає», а з іншого – «виробляє» суспільні блага. Перший – включає в себе захист конституційних прав суб'єктів та відносин між ними, які держава бере на себе. Другий, відповідно, пов'язаний з продукуванням процесів, що виникають на стадії безпосередніх зв'язків членів суспільства з привласнення суспільних благ. У випадку виникнення необхідності

перерозподілу багатства і доходів, держава змінює конституційні права через контракт, що стає наслідком невизначеності майбутнього, якщо виникає виключно добровільна необхідність у зміні власника багатства.

Теорія конституційного вибору дає початок формуванню правил, що визначають економічну політику в різних сферах, як-то, обмеження свавілля держави в бюджетній сфері (нарощування обсягів ресурсів, що перерозподіляються через державний бюджет, розмір бюджетного дефіциту, обмеження можливостей здійснення перерозподільних заходів тощо). Звідси, ці положення набувають важливого значення для інших напрямків у рамках концепції суспільного вибору, як-то теорія політичної ренти та теорії ендогенного визначення економічної політики.

У рамках теорії суспільного вибору сформувався *теорія політичного ділового циклу*, що бере свій початок з теорії конституційного вибору. Вона має за мету пояснити циклічні коливання в економіці, виходячи з політичних рішень які мають два варіанти пояснення.

Перший був сформульований **Вільямом Доубні Нордхаузом (1941)**, який пояснив циклічність, виходячи з тактики партій у намаганні отримати перемогу на виборах. Так, у передвиборчий період привалюють намагання проведення «популярного» курсу щодо стимулювання економічного зростання. Для цього проводиться політика прискорення економічного зростання, зменшення безробіття, що має наслідком зростання інфляції. У разі перемоги, у післявиборчий період завдання кардинально змінюються. Головним стає питання придушення інфляції, що призводить до скорочення чисельності зайнятих у суспільному виробництві та зниження темпів суспільного зростання.

Інша позиція, пояснення циклічності належить **Дугласу Альберту Гіббсу (1944)**. Її він вбачав у особливостях економічної політики суспільств, яку представляють партії «лівого» або «правого» типу, що виражають той чи інший класовий інтерес. Так, «ліві» партії, з появою їх при владі, виражають інтереси нижчих верств населення і тому намагаються знизити рівень безробіття, чим стимулюють зростання інфляції. «Праві» ж, навпаки, виражають інтереси великої буржуазії, а тому основну увагу приділяють боротьбі з інфляцією, чим викликають падіння темпів зростання та зайнятості населення.

Таким чином, у залежності від знаходження при владі партій того чи іншого спрямування, простежується домінування на певний час тієї чи іншої форми циклічного розвитку, яка змінюється з втратою влади відмічених партійних спрямувань. В останній час, точка зору на причини та особливості політичного циклу більше схиляється до пояснення другого варіанта. Однак, є більш глибокий підхід до цієї проблеми, пов'язаний з теорією ендогенного визначення макроекономічної політики.

Одним з найбільш вагомих досягнень теорії суспільного вибору є *теорія ендогенного визначення економічної політики*. Раніше у традиційному неокласичному підході аналіз параметрів державної

економічної політики розглядався як такий, що знаходиться за межами суто економічних процесів, тобто екзогенно («зовні»). Новий підхід перевів цей аналіз у бік з'ясування зовнішніх аспектів глибинно, тобто розгляд макроекономічної політики ендогенно («внутрішньо»). Виходячи з цього, визначення економічної політики, подано як вивчення поведінки суб'єктів політичного ринку, що максимізують власні цільові функції, на які накладаються ряд, у першу чергу, інформаційних та інституційних обмежень.

Новий підхід щодо процесів визначення економічної політики був здійснений американськими вченими **Джорджем Джозефом Стіглером (1911-1991)** та **Семом Пільзменом (1940)**, які вперше дали ґрунтовну характеристику впливу галузевих груп тиску на прийняття рішень, що стосуються регулювання сфери їх діяльності, який потім був поширений на аналіз широкого кола проблем як галузевого, так і макроекономічного регулювання.

Певний параметр державної політики (наприклад, обсяг бюджетних видатків, ставка податку, висота зовнішньоторговельного тарифу, сума субсидій певної галузі) розглядається як ендогенний, якщо його вибір можна пояснити раціональною максимізуючою поведінкою індивідів. Завдяки такому підходу з'являється можливість поширити методи аналізу загальної та часткової рівноваги як на політичну сферу, так і на всю економіко-політичну систему.

Завдання вказаної теорії полягало в аналізі ендогенних факторів дії як економічних, так і політичних складових, направлених на досягнення певного результату, який з'ясовується на предмет оптимального варіанта взаємодії зазначених факторів. Завдання політичних партій полягає у знаходженні балансу між інтересами груп тиску та виборцями. Оптимальний варіант подібної постановки досягається за умови, коли граничне скорочення популярності досягає рівня граничного приросту.

Один з найбільш фундаментальних результатів, пов'язаних з використанням моделей ендогенного визначення економічної політики, полягає у концептуальному підтвердженні існуючих суперечностей між економічною ефективністю за критерієм Парето, і ефективністю політичною. Іншими словами, теорія доводить, що якщо, «невидима рука» економічного ринку сприяє збільшенню багатства народів, то «невидима нога» політичних ринків, навпаки, призводить до його зниження, яке можна подолати за допомогою спеціальних конституційних обмежень через запити груп тиску.

Таким чином, зазначена теорія продовжує традицію, закладену ще А. С. Пігу, який вперше спробував визначити дію зовнішніх факторів на внутрішні процеси при дослідженні проблеми суспільних благ у теорії суспільного добробуту. Саме ним були продемонстровані як позитивні, так і негативні дії екстерналій і запропонований спосіб переводу їх із зовнішніх у внутрішні витрати виробництва. Подібний підхід і використовує теорія ендогенного визначення макроекономічної політики не тільки з прив'язкою

отриманого багатства до економічної, але й політичної складової, а, також, взаємовпливу між ними.

Наступним елементом у складі теорії суспільного вибору є **теорія політичної ренти**, яка звертає увагу на мету економічних суб'єктів у політичній діяльності, якою є отримання відповідних переваг. Таким дивідендом можуть бути, з боку економіки, економічна рента, а політики, відповідно, рента політична, привласнення якої отримало назву **«пошуку політичної ренти»**.

Господарюючі суб'єкти намагаються одержати як економічну, так і політичну вигоду, інвестуючи відповідні ресурси. Критерієм ефективності їх розподілу є однакова віддача. Найбільш характерним напрямком пошуку політичної ренти є боротьба суб'єктів господарювання за ряд переваг як-то отримання монопольних прав, обмеження діяльності конкурентів, забезпечення прийнятної для виробника рівня цін. Подібна діяльність пов'язана із специфічним видом витрат, що отримав назву розпилення політичної ренти.

Боротьба за отримання політичної ренти викликає суперництво між різними групами тиску за отримання відповідних переваг, що, в принципі, нівелює дію цих груп. Зовсім по-іншому буде виглядати справа, коли в боротьбу включаться дуже впливові гравці. Тоді відбувається величезне інвестування засобів для досягнення політичної переваги і в економіці може виникнути явище «чорної діри державного регулювання», коли значна частина ресурсів при збереженні існуючої політичної ситуації буде витрачатися даремно.

У цій теорії виділяється *три рівні пошуку політичної ренти*. Перший – пов'язаний з можливістю доступу до відповідних привілеїв, другий – має за мету отримання відповідних зв'язків, що мають можливість «вирішити питання» і, нарешті, третій ставить завдання забезпечення входу або виходу з відповідних галузей економіки, враховуючи прибутковість або збитковість знаходження в них.

Таким чином, з одного боку, теорія політичної ренти розкриває мотиви діяльності груп тиску і суб'єктів прийняття політичних рішень, а тому стає підґрунтям для теорії ендогенного визначення економічної політики. А з іншого, вказує на масштаб діяльності з пошуку політичної ренти та оцінки ефективності дії різних інститутів, пов'язаних з прийняттям державних рішень у сфері економічної політики.

Останнім елементом цього напрямку є **економічна теорія політичних інститутів**. Вона є відображенням, з одного боку, напрацювань *теорії суспільного вибору*, а з іншого – *неоінституціональної доктрини*, де чимала роль відводиться процесу організації прийняття державних рішень. Економічна теорія політичних інститутів бере за основу метод неоінституціоналізму та теорії суспільного вибору, що дозволяє вийти на трансакційні витрати при прийнятті державною владою політичних рішень у формі агентських відносин їх учасників та з'ясувати їх ефективність через –

трансакційні витрати. Все це дозволяє говорити про раціональну поведінку агентів політичного процесу та визначити її у термінах структурно детермінованої рівноваги, для чого використовують певні політичні інститути.

Велике значення зараз мають дослідження проведені у руслі аналізу структури органів влади, альтернативних процедур проведення в них заходів щодо економічного регулювання та стабільності політичних інститутів. Специфіка функціонування політичних ринків має величезне значення для з'ясування особливостей структури органів влади та розподілу повноважень між ними. Так, в залежності від країн, парламентська діяльність отримує відповідні відтінки, а іноді і разючі відмінності. Наприклад, діяльність парламенту США та європейських країн.

Крім того, між рівнями прийняття рішень, що формують економічну політику в рамках політичного та практичного шляхів їх вирішення, існує певна різниця. Вона пов'язана з характером питань, що виносяться на обговорення стосовно яких переважна частина населення може бути добре усвідомленою про їх стан і навпаки. Подібна різниця може торкатися і питань технічного або національного масштабу, характеру та особливостей політичних завдань.

Важливим моментом є питання про стабільність політичних інститутів, які завжди мають межі свого функціонування, що спираються на економічні, політичні та соціальні обмеження. Найбільш широкі межі мають економічні фактори, вужчі – політичні, можливості яких вимірюються трансакційними витратами. Але, крім зазначених вище обмежень, є ще один аспект – це соціальні обмеження, які звужують рамки перших двох. Тому важливим аспектом у даній теорії є відслідковування можливостей політичних інститутів та їх ефективність, яка дозволяє розширити рамки господарювання у межах життєдіяльності суспільства.

г) нова економічна історія (кліометрика)

Своєрідним продовженням напрацювань неоінституціоналізму у новій його площині стала **нова економічна історія**. Її точкою відліку слід вважати появу у 1958 році праць істориків-економістів **Альфреда Хаскелла Конрада (1924-1970)** та **Джона Роберта Мейера (1927-2009)** «Економіка рабства у довоєнному Півдні». Однак всесвітнє наукове визнання цьому спрямуванню принесли видатні американські економісти, Нобелівські лауреати з економіки **Роберт Вільям Фогель (1926-2013)** та **Дуглас Сесіл Норт (1920-2015)**, які тривалий час займалися науковими дослідженнями у галузі економічної історії та економетрики, синтез ключових методологічних елементів яких, і мав наслідком появу **кліометрики** або **нової економічної історії**.

Остання виникла як проблема дослідження особливостей інститутів та їх змін, які перебували у центрі уваги традиційної економічної історії. Отримані результати базувались на розробках представників німецької

історичної школи, основним методом яких був емпіричний підхід. Поворот відбувся на рубежі 50-60-х років ХХ ст. з проникненням в історико-економічне дослідження категорій неокласичної теорії та її строгих кількісних методів.

Саме завдяки «новій економічній історії» відбувався процес активного вивчення інститутів, яке спиралося на поняття прав власності, трансакційних витрат, контрактних відносин та групових інтересів, що стали основою пояснення найзагальніших закономірностей розвитку людського суспільства. Саме погляд на історію через призму інститутів та їх впливу на розвиток суспільства призвів до усвідомлення небезкоштовності їх дії. Причому ефективність інститутів була чітко кількісно підрахована через трансакційні витрати, що постійно несе те чи інше суспільство, а з ним був спрогнозований майбутній розвиток відповідних країн.

Метод неокласики, який використали представники нового напрямку у дослідженні історії суспільства, мав наслідком акцент на кількісні параметри його розвитку. Поєднання з одного боку з історією, а з іншої – з економетрикою призвело до виникнення на основі симбіозу економіки, математики та статистики **кліометрії**. Її назва або **кліометрика**, де слово «*cliometrics*» утворено від двох грецьких слів «*κλειώ*» – ім'я музи історії у давньогрецькій міфології та «*μέτρηση*» – вимір, як галузь економічної науки, отримала свою нову назву у 1961 році. Тим самим вона почала вивчати економічну історію за допомогою сучасних методів статистичного аналізу та математичного моделювання, що ставили метою **використання найсучасніших наукових методів для дослідження економічних процесів минулого з метою вивчення сьогодення та прогнозування майбутніх**. Інший термін для позначення цього ж напрямку «нова економічна історія» остаточно утвердився у науковій літературі у 1966 році завдяки виходу в світ статті **Р. Фогеля «Нова економічна історія, її відкриття та методи»**.

Крім вище означеної, до основних праць цього економіста слід віднести **«Залізниця та американське економічне зростання: нариси з економетричної історії» (1964)**, **«Нове тлумачення американської економічної історії» (1971)**, **«Час на хресті: економіка американського рабства» (1974)** (у співавторстві з С. Л. Енгерманом), **«Наукова історія і традиційна історія» (1982)**, **«Без згоди і контракту: зліт і падіння рабства в Америці» (1989)**, **«Економічне зростання, демографія і фізіологія: вплив довготривалих процесів на розробку і здійснення економічної політики» (1994)**, **«Втеча від голоду та передчасної смерті, 1700-2100: Європа, Америка і третій світ» (2004)** та багато інших. У них вчений вивчав питання моделювання тривалих періодів економічної історії, впливу нових технологій на економічний розвиток, а також економічної демографії та інших вагомих проблем.

Для нової економічної історії характерне використання **нових методів економічного дослідження**: 1) широке застосування статистичних методів дослідження за допомогою ЕОМ; 2) використання економічної теорії при

вивченні економічної історії; 3) побудова і користування гіпотетичними дедуктивними моделями для пояснення минулого. [157, Ч. 2, с. 550]

Дякуючи новому методу, вчений кардинально змінив уявлення про роль та умови розвитку американських залізниць, довівши хибність існуючу у тодішньому суспільстві думки, що залізниця стали основою економічного розвитку США у другій половині XIX століття. Як виявилось, значення залізниць не було таким, як раніше вважалося. Це стало можливим завдяки застосуванню контрфактичної гіпотези, в якій на основі статистичних даних оцінювався можливий хід розвитку американської економіки, якби в ній не було залізниць, а використовувалися інші, альтернативні транспортні артерії, як, наприклад, водні шляхи.

На початку 70-х років, слідом за Д. Нормом, Р. Фогель опублікував результати своїх досліджень з проблеми рабської праці у США. Він довів, що рабовласницьке господарство Півдня США було інтенсивним, а його крах мав суто політичні, соціальні та морально-етичні аспекти.

Наступним кроком у розвитку даного напрямку стало дослідження зрушень у демографічній структурі населення та вплив на неї різних мікроекономічних чинників з використанням комп'ютерної бази та нового програмного забезпечення. Здійснений аналіз виявився корисним для пояснення природи економічного зростання і спаду. Пізніше Р. Фогель розгорнув дослідження історії розвитку домашнього господарства і його ролі в економічній системі на основі оцінок таких показників, як норма заощадження, трудова участь, фертильність (плідність), смертність, міграція тощо.

Іншим видатним представником цієї течії, крім **Р. Фогеля**, слід вважати **Д. Норта**, який, крім нової економічної історії, вніс значний внесок і у розвиток багатьох інших напрямків неокласичної економіки. Його праці були присвячені проблемам економічного зростання, аналізу інституційних факторів (зокрема, трансакційних витрат і прав власності), причин багатства та бідності країн. Однак найбільший внесок вченого виявився у розвиток економічної історії.

До його основних праць слід віднести: **«Економічне зростання у США: 1790-1860» (1961)**, **«Зростання і добробут в американському минулому: нова економічна історія» (1966)**, **«Інституційні зміни та зростання американської економіки» (1971)** (співавтор Л. Е. Девіс), **«Підйом західного світу: нова економічна історія» (1973)** (співавтор Р. П. Томас), **«Структура і зміни в економічній історії» (1981)**, **«Інститути та економічне зростання: історичний вступ» (1989)**, **«Інститути, інституційні зміни та функціонування економіки» (1990)**, **«Трансакційні витрати, інститути та функціонування економіки» (1992)**, **«Розуміння процесу економічних змін» (2005)**, **«Насильство і соціальні порядки. Концептуальні рамки для інтерпретації письмової історії людства» (2009)** (співавтори Дж. Дж. Уолліс та Б. Р. Вейнгафт) та багато інших.

У складі інститутів Д. Норт виділяє *три головні складові*: а) неформальні обмеження (традиції, звичаї, будь-які соціальні умовності); б) формальні правила (конституції, закони, судові прецеденти, адміністративні акти); в) механізми примусу, що забезпечують дотримання правил (суди, поліція і т. ін.) .

Саме Д. Норт уперше в економічній науці довів, що рабство на півдні США не було нераціональним з точки зору господарювання та розподілу ресурсів між промисловістю та сільським господарством, а тому не сприяло зменшенню обсягів капіталовкладень та зниженню якості підприємницької діяльності. Навпаки, при існуючих умовах розвитку аграрного виробництва, переважно екстенсивного, південні плантатори господарювали раціонально, краще обробляли землю, ефективно використовуючи капітал та працю.

У своєму аналізі вчений дотримується характерного для інституціоналізму прийому **економічного імперіалізму**, тобто «вторгнення» економічної теорії у суміжні галузі гуманітарних знань. Зокрема, він зробив спробу узагальнення економічних підходів до різних сфер неекономічної людської діяльності: культури, дозвілля, злочинності, спорту, соціальної активності та інших суспільних явищ і процесів. На його думку, означені інститути породжують багато суперечностей у суспільстві, утворюючи окремі галузі економічного дослідження: економіку освіти та охорони здоров'я, наркоманії та проституції, запобігання злочинності та заборони абортів, ризику і страхування.

На відміну від більшості дослідників, Д. Норт застосовував не стільки кількісні та статистичні оцінки економічних параметрів і контрфактичних моделей, скільки реальні історичні явища та події і намагався знайти їм пояснення, де інструментом дослідження був аналітичний апарат неінституціональної економічної теорії та окремі елементи теорії ігор.

Він відмічав, що інститути можуть бути **формальними** і **неформальними**. До **формальних інститутів** дослідник відніс правові та адміністративні акти (конституції, закони, чинні норми права, судові прецеденти, адміністративні рішення і т. ін.), а до **неформальних** – різні господарські договори та угоди, норми поведінки, кодекси честі і гідності, професійної самовідданості, звичаї і традиції, різноманітні соціальні умовності тощо.

У своїх дослідженнях Д. Норт довів, що головною функцією створених людьми інститутів (законів, постанов, угод, прав власності і т. ін.) є зменшення трансакційних витрат зі створення інституційної структури економіки та суспільства. Разом з тим, народжені людьми інститути не можна відчувати, побачити й навіть виміряти.

Етапи розвитку інституційної структури Нобелівський лауреат тлумачить як «переломні моменти економічної історії», або «економічні революції». Перша з них – неолітична відбулася 8-10 тисяч років і мала наслідком виникнення держави. Наступна – у другій половині ХІХ століття

привела до фундаментальних змін в економічній системі в результаті розширення ринку і структурно-організаційних змін. Обидві «революції» означили стрибок у збільшенні трансакційних витрат, хоча інституційна структура економіки і суспільства покликана їх зменшувати.

Крім інститутів, що створюють «правила гри», Д. Норт обґрунтовує тезу, що в суспільстві існують і «гравці» за цими правилами – організації. Правила, на думку вченого, потрібно відрізнити від гравців, які повинні визначати те, як гра ведеться. Мета команди, що грає за цими правилами – отримати перемогу, поєднуючи вміння, стратегію та взаємодію гравців, користуючись чесними засобами, а іноді й нечесними. До поняття «організації» дослідник відводить політичні органи та установи, партії, економічні структури (фірми, профспілки, фермерські асоціації, спілки підприємців, кооперативи, домашні господарства), соціальні та освітні установи тощо.

Організації діють у просторі, який створюється конкретними інституційними обмеженнями, які дозволяють побачити взаємодію між правилами гри та поведінкою її учасників. Якщо організації спрямовують свої зусилля на непродуктивну діяльність, то це означає, що інституційні обмеження створили таке середовище, яке заохочує саме таку діяльність. Зокрема, окремі країни бідні тому, що їх інституційні обмеження визначають таку систему винагород і стимулів за економічні чи політичні дії, що не заохочує до продуктивної діяльності.

Значний вклад у становлення та розвиток нової економічної історії зробив відомий американський вчений **Стенлі Льюїс Енгерман (1936)** та інші науковці.

Таким чином, *центральною проблемою* нової економічної історії є стан інституційної рівноваги у суспільстві. Ця рівновага виникає тоді, коли ніхто не зацікавлений у розбудові діючої інституційної структури. Крім того, використовуючи складні методи вивчення фактів цей напрямок виступає не конкурентом теоретичного аналізу, а доповнює його.

Кліометрична школа розширила проблематику економічної теорії завдяки розробці ряду найважливіших положень, які сприяли заснуванню економічної соціології, вказавши на велику роль норм права і моралі.

д) еволюційний напрямок та еволюційна економіка

Одним із фундаментальних підходів до вивчення інститутів стала спроба використання *еволюційного підходу*. Особливу актуальність вона отримала з бурхливим розвитком НТР у другій половині ХХ ст. Сама по собі постановка була не новою. Їй передували ідеї таких видатних економістів, як А. Сміт, Т. Р. Мальтус, К. Маркс тощо. Плідними були і напрацювання у царині біології, представлені еволюційною теорією природного відбору Ч. Дарвіна. Саме вона і була покладена в основу пояснення подій кінця ХІХ – початку ХХ ст. в американському суспільстві у вигляді соціал-дарвінізму,

основні ідеї якого отримали розвиток у працях англійського філософа-еволюціоніста та соціолога **Герберта Спенсера (1820-1903)**, який «обґрунтував» закономірну логіку розвитку суспільства, що реалізувалась у вигляді казкового збагачення одних та небувалого зубожіння інших верств населення.

Ідея дарвінізму продовжила свій розвиток, але у принципово новому варіанті, як ідея пошуку закономірних змін у стані інститутів.

Основоположником сучасного *еволюціоністського методу* в економіці слід, як це не дивно, вважати неоліберала **Фрідріха Августа фон Хайєка**, що вніс значний вклад у розвиток *ідеї еволюціонізму*. Саме на його основі виник, спочатку, **еволюційний напрямок**, а потім – **еволюційна економіка**, а наявність нової методології дослідження дала можливість віднести цю течію до неоінституціоналізму.

Найбільш значною постаттю серед економістів як інституціоналізму взагалі, так і його еволюційного напрямку в неоінституціоналізмі можна вважати великого американського економіста канадського походження **Джона Кеннета Гелбрейта (1908-2006)**, праці якого набули широкого поширення і популярності у науковому світі. Їх відрізняє простота і доступність викладу, актуальність проблем, що досліджуються, які охоплюють питання характеристики стану сучасного американського суспільства, особливостей функціонування економік колишніх соціалістичних країн, зокрема, СРСР, проблеми розвитку ринку і планування і т. ін. Дж. К. Гелбрейт відомий і як автор цікавих науково-популярних романів.

Фундамент неоінституціональної доктрини він сформулював у своїй знаменитій книзі **«Нове індустріальне суспільство» (1967)**, де обґрунтував теорію *нового індустріального суспільства*, відмітивши суттєві зміни в його організації, на які, у свій час, звернув увагу ще А. Маршалл як на один із нових факторів виробництва. Дж. К. Гелбрейт вважав, що економічною основою сучасного суспільства є корпорації, панівне становище яких належить техноструктурі. Цим, слідом за Т. Вебленом, основна ідея книги якого пронизана еволюційною доктриною, він показав роздвоєння (дихотомію) пануючих класів на капіталістів-власників і функціонуючих капіталістів (менеджерів), де панівна роль належить менеджерам, що визначають глобальну стратегію розвитку виробництва, вибір технологій і та ін. Усередині корпорацій, як і за їх межами, набирає силу планування, що потребує узгодження з державою нової форми зв'язку. Одночасно з цим зберігаються ринкові зв'язки, значення яких, на думку вченого, слабшає.

Зазначена ідея знайшла свій подальший розвиток у так званій «теорії конвергенції». Суть її полягає в наявності у розвинених суспільствах, з одного боку, елементів планомірності, які автор вбачав у вигляді централізованого планування в СРСР, а з іншого, – в ринковому зв'язку, найбільш розвиненого в США. Виходячи з цього, він виводив ідею про зрощення ринкових початків елементами планування. Відмічені частини

взаємопроникають один в одне, підсилюючи і прискорюючи розвиток кожної із систем, чим сприяють їх зближенню.

Слід визнати, що ідея посилення ролі і значення планомірності в США та громадського початку не виправдалася. Дві хвилі НТР були ефективно використані приватним підприємництвом, але не шляхом використання державою планування, як передбачалося. У колишньому СРСР, централізоване планування, доповнене ринковими зв'язками та посилене ринком на кшталт капіталізму XIX століття урешті-решт мало наслідком розпад самої держави.

Продовження ідей еволюції в економіці знайшло свою реалізацію у працях **Уолта Уйтмена Ростоу (1916-2003)**, який деталізував історію розвитку людства у вигляді *п'яти послідовних стадій: традиційного суспільства, перехідного суспільства, стадії зрушення, стадії зрілості та стадії високого рівня масового споживання*.

У *теорії індустріального суспільства* він деталізував індустріальне суспільство з боку впливу промислового розвитку на його соціально-економічну структуру. Зазначені напрацювання стали спробою дати немарксистський погляд на проблему еволюції соціуму, правда, з боку не формаційного, а цивілізаційного підходу.

Визначний вклад у розвиток даного напрямку вніс і відомий американський економіст **Даніел Белл (1919-2011)**, який є автором усім відомої *теорії постіндустріального суспільства*, у якій він зробив спробу розглянути розвиток історичного прогресу у різних площинах: економічній, технологічній, соціальній, культурній та політичній сферах.

Наступним етапом розвитку еволюційного напрямку стала *теорія суперіндустріалізму* американського соціолога **Елвіна Тоффлера (1928)**, який виділив три хвилі еволюції світу, що мали у своїй основі хвилеподібний вплив на суспільство техніки, яка провокує зміни в технології та культурі.

На базі **еволюційного напрямку** сформувалась **еволюційна економіка**. Вона бере свій початок з кінця XX століття та активно функціонує і досі. Розвитку даного напрямку сприяла наукова творчість **Річарда Робінсона Нельсона (1930)**, **Сіднея Грехема Уінтера (1935)**, **Джеффри Мартіна Ходжсона (1946)**, **Ульріха Вітта (1946)**, **Ларса Магнуссона (1952)** та інших відомих учених-економістів.

Усе більше місце в економіках високорозвинених країн набирають процеси індикативного планування, прогнозування, що вимагають осмислення в аспекті визначення перспектив еволюції даних держав. Як відповідь на поставлені виклики у 1982 році виходить книга **Р. Р. Нельсона і С. Гр. Уінтера «Еволюційна теорія економічних змін»**, де був використаний еволюційний підхід **Ф. А. фон Хайєка**.

Одночасно з цим постала проблема реформування колишніх соціалістичних країн, яка також потрапила в поле зору даного напрямку. Були запропоновані методи ринкової трансформації Східноєвропейських держав. Так, пропонувалося відокремити приватний від державного сектора,

щоб уникнути корупції тощо, однак вироблені рекомендації виявились малоефективними. що мало наслідком появу курсу «Перехідна економіка» про що більш детально буде сказано у розділі 3.3. даної теми, що присвячений дослідженню економіки слаборозвинених країн і перспективам та шляхам їх можливого розвитку.

е) економіка угод (економіка конвенцій)

Серед напрямків неоінституціоналізму слід, на нашу думку, звернути особливу увагу на досить молоду школу сучасного французького інституціоналізму, що отримала найменування **економіка конвенцій** або **економіки угод**. Цей напрямок самостійно сформувався лише у другій половині 80-х років ХХ ст., після виходу у світ роботи **Лорана Тевено (1949)** та **Люка Болтанські (1940) «Економіка значимого» (1987)**. Становленню та розвитку цього напрямку, починаючи з 1989 року, активно сприяли також, відомі французькі соціологи та економісти **Франсуа Емар-Дюверне, Олів'є Фавро, Андре Орлеан, Робер Салаїс** та інші. Суттєвий вплив на формування даної теорії зробили і представники так званої **«теорії регуляції» Мішель Аглієтта (1938)** та **Робер Буайе (1943)**.

Зазначена теорія будується на тлумаченні ринкової системи, як однієї з підсистем суспільства, яка має власну логіку розвитку що, врешті-решт, і визначає, поведінку людей. Таких підсистем виділено **сім: ринкова, індустріальна, традиційна, громадянська, підсистема суспільної думки, творчої діяльності та екологічна**.

Кожна із зазначених підсистем функціонує з включенням відповідних параметрів, які визначаються конкретною ситуацією, а вона, у свою чергу, підключає до дії ту чи іншу підсистему. Періодично дії представників суспільства можуть виникати на стиках підсистем і призводити до негативних наслідків, якщо, наприклад, одна з них призводить до експансії іншої. Ілюстрацією подібного може бути заміна громадянських «угод» у політичній сфері ринковими. Крім того, важливо враховувати наявність двох визначальних аспектів поведінки, що диктуються раціональністю її способів здійснення та намаганням до ринкової рівноваги.

3.2. Економічний імперіалізм

Серед сучасного напрямку неоінституціоналізму в економічній науці на межі 50-60 рр. ХХ ст. з'являється нове явище яке, з часом виростає у потужний міжгалузевий напрям, що отримує назву економічний імперіалізм. Поява останнього була обумовлена існуючими «бар'єрами» між різними соціальними науками (політологією, соціологією, психологією, антропологією, історією, правознавством, релігієзнавством та демографією) кожна з яких досліджувала власні проблеми, не виходячи за межі свого предмета. Саме на подолання цього негативного явища і був спрямований

новий напрямок. Як результат відбулось своєрідне «вторгнення» економічної теорії в предмети зазначених наук, а з ним появи, на перший погляд, дивного явища як і його назви – **«економічний імперіалізм»**.

Його витоком, як це не дивно, стала чиказька школа, фундатор якої М. Фрідман започаткував теорію сучасного монетаризму як найвпливовішого відгалуження неолібералізму. Крім нього, саме у надрах цієї школи з'явився неоінституціоналізм, що і став підґрунтям **економічного імперіалізму**.

Він, продовжуючи неокласичні традиції, оголосив придатність методу неокласики для дослідження соціальних явищ, чим, власне, значно розширив можливості інституційних підходів. Як результат, при безпосередній участі економічного імперіалізму у рамках неоінституціональної доктрини, з'явилися нові науки: **теорія суспільного вибору, нова економічна історія, економіка права** тощо. Методологічно вчені даного напрямку, як і їх попередники, прийшли до висновку, що у соціальних науках можна скористатися методом раціональності та оптимізації не тільки для вирішення проблем зростання багатства, як це робила неокласика, але і для аналізу політичних процесів, які, на їх думку, вписуються у систему мінових взаємозв'язків.

Економічний імперіалізм можна визначити як своєрідне продовження неоінституціоналізму, який сформувався як самостійний напрямок, що виник на підґрунті поширення максимізуючого підходу («альтернативні витрати - вигоди») індивідуалізму неокласичної економічної теорії, що розповсюдилась на предметні області, суміжні з економічною наукою з опорою на категорію *людський капітал*.

У цьому визначенні треба звернути увагу на **чотири особливості**. *По-перше*, нова теорія є різновидом неоінституціоналізму як його самостійне продовження. *По-друге*, це поглиблення використання неокласичного методу стосовно дослідження інститутів. *По-третє*, розгляд усіх проблем відбувається навколо питань *людського капіталу*. *Ще однією особливістю* економічного імперіалізму став ще більший акцент у бік *методологічного індивідуалізму*, що було притаманно і для неокласики.

Економічний імперіалізм як теорія, має вихід на індивідуалізм як поведінку людини у сферах, що межують з економікою і є своєрідним доповненням до неокласичної економічної теорії завдяки категорії *трансакційних витрат*, що відбиває вплив суспільних інститутів і організацій на процеси в *максимізації ефективності господарювання*.

Для обох напрямів характерна притаманна для неолібералізму тенденція до ринкової інтерпретації *всіх типів* громадських зв'язків. Тут, наприклад, *людина* розглядається як *підприємець*, що організує власне життя за типом ділового підприємства (економічний імперіалізм), а її *соціальна взаємодія* виступає у формі *контракту* (неоінституціоналізм).

У даний час економічний імперіалізм, як і неоінституціоналізм, не має чітко вираженої логічної наукової структури і уявляє собою сукупність ряду

різноманітних теорій, які розглядають *поведінку людини* з різних боків її життєдіяльності як індивідуума за межами процесу суспільного виробництва.

У зв'язку з цим, спробуємо розглянути деякі основні теорії економічного імперіалізму, на які роблять акцент в економічній літературі.

Це насамперед:

- 1. Теорія людського капіталу.**
- 2. Економічна теорія дискримінації.**
- 3. Економічна теорія народжуваності.**

Стрижневою з них є перша, яка, власне, і поклала початок появі цього напрямку разом з деталізацією *інших фундаментальних проблем* як-то: *економічний аналіз злочинності, конкуренції та політичного ринку, економіки сім'ї* тощо.

Тому почнемо аналіз з розгляду *теорії людського капіталу*. Відразу ж відмітимо, що дана категорія виступає як своєрідний симбіоз, що утворився завдяки досягнутих результатів зі з'ясування його суті, особливостей та форм функціонування, взятих з різних дисциплін. Звідси у політичній економії, як науці, його використання є малоефективним. Однак, це не означає, що витоки категорії «людський капітал» не має значення як з точки зору його суті, так і історії її постановки.

Нагадаємо, що ще А. Сміт включив до складу основного (постійного) капіталу «набуті та корисні здатності всіх жителів, або членів суспільства» до якого прибічники А. Сміта (Ж. Б. Сей та А. К. Шторх «неречовий капітал»). Трохи пізніше, А. Маршалл при аналізі праці та організації факторів виробництва вказав на значення «природної енергії», висунувши тезу про освіту як надважливе національне інвестування.

Однак ґрунтовне опрацювання проблеми «людський капітал» у науковому середовищі відбулось тільки у 1950-60-і рр. завдяки працям американських економістів Чиказького та Колумбійського університетів США. Так, наприклад, М. Фрідман включив «людський капітал» до числа п'яти основних форм багатства, які приносять особисті доходи, поряд із грошима, акціями, облігаціями та фізичними благами.

Усе це було, як виявилось пізніше, тільки підступами до проблеми коли з'явилися праці американського економіста, Нобелівського лауреата, також представник Чиказької школи **Гаррі Стенлі Беккера (1930-2014)**, який випустив дві монографії: «**Людський капітал: теоретичний і емпіричний аналіз**» (1964) та «**Людський капітал і особистий розподіл доходу: аналітичний підхід**» (1967), що стали основою розробки ключового поняття економічного імперіалізму.

Завдяки уточненням аспектів людського капіталу **Теодором Вільямом Шульцем (1902-1998)**, теж лауреатом Нобелівської премії з економіки та **Джейкобом Мінцером (1922-2006)**, що отримав репутацію «батька сучасної економіки праці», зазначена проблематика дістала своє остаточне визнання.

Людський капітал можна визначити як оцінку наявного у кожного працівника запасу здібностей, знань, навичок і мотивацій, що є джерелом

майбутніх грошових та моральних доходів у вигляді заробітків та почуття задоволення. Крім нього, треба розрізняти *інвестиції в основний капітал*, пов'язані з освітою, накопиченням виробничого досвіду, охороною здоров'я, пошуком інформації тощо, що стали основою визначення його п'яти *основних форм капіталовкладень у людину*: навчання і виховання; підвищення трудової кваліфікації; турбота про здоров'я; міграція, географічна мобільність; пошук інформації про ціни і доходи.

Однією із найважливіших інвестицій в людський капітал на думку авторів вважались капіталовкладення в освіту. При цьому думки відносно підвищення рівня людської діяльності суттєво розійшлись. Так, Т. В. Шульц вважав, що інвестиції в освіту ведуть до беззаперечного підвищення інтелектуального рівня людини та її вирівнювання відносно інших людей, а значить – і, відповідно, підвищення рівня заробітних плат.

Представники іншої точки зору на дану проблему вважали, що такі інвестиції мають наслідком зростання освіченості певних людей і виступають у якості своєрідного «сита» стосовно відбору більш інтелектуально розвинених. Крім того, набута освіта не завжди може давати можливість для отримання більш високої заробітної плати і компенсацію витрат на неї. Так, більш висока продуктивність може стати наслідком більш високих природних здібностей людини, а збільшення кількості освічених людей призвести до підвищення стандартів при прийомі на роботу та зниження рівня заробітних плат.

Теорія людського капіталу здійснила суттєвий вплив на *проблеми функціонування сім'ї* та відкрила *нові аспекти економічної науки*. Що стосується першого питання, то тут був визначений ряд нових проблем, як-то: стандарти вибору партнера для шлюбу, визначення кількості дітей в сім'ї та їх освіти, а, також, першочерговість сімейних витрат. Було зазначено, що витрати на освіту є фінансуванням у більш високий соціальний рівень людини, а з ним отримання, з часом, і більшого рівня доходів. Таким чином, таке інвестування є ніщо інше, як інвестування у майбутнє, коли батьки порівнюють доходи, що будуть отримані з теперішніми витратами у порівнянні з інвестуванням у банки, цінні папери тощо.

Виходячи з *теорії людського капіталу*, Г. С. Беккер розробив *теорію злочинності* на базі методології оптимізації отриманого результату і витрат на його досягнення, коли майбутній правопорушник розраховує вигідність майбутньої злочинної дії у порівнянні з витратами на її здійснення та пов'язані з цим можливі ризики. Тим самим вчений відійшов від пояснення злочинності як суто психологічного феномена.

Крім *теорії людського капіталу*, особливої уваги варті *економічна теорія дискримінації та народжуваності*, також розроблені Г. С. Беккером.

Зупинимось на першій із них. Цікаво, що вона стала першою спробою відпрацювання суто «рафінованого» підходу з боку економічного імперіалізму. Її суть полягала у спробі демонстрації економічних наслідків, що несе у собі таке явище, як дискримінація (релігійна, расова, національна,

статева тощо), що породжена негативною корисністю і викликана небажанням вступати в ділові стосунки з представниками іншої раси, релігії, національності тощо. Г. С. Беккер довів, що вона має наслідком відповідні економічні збитки, які несуть суб'єкти ринку в економічній області, коли купують товари у представників певної раси або національності.

Іншим поглядом на причину економічних збитків став підхід, коли в основу для пояснення цього явища була покладена *теорія «статистичної дискримінації»*, розроблена Нобелівськими лауреатами з економіки **Ендрю Майклом Спенсем (1943)** та **Кеннетом Джоозефом Ерроу (1921)**. Вони вважали, що дискримінація не пояснює збитки, що несуть учасники ринків, а відсутністю досконалої інформації стосовно них. Вони можуть діяти, як їм здається раціонально, вбачаючи, наприклад, у людей відповідної раси більш низку продуктивність праці, надаючи їм менш оплачувані робочі місця. Дивлячись на це, представники цих груп втрачають інтерес до освіти, чим починають діяти за принципом прогнозу, що невідмінно здійсниться.

Економічна теорія народжуваності, згідно з Г. С. Беккером, розглядається аналогічно іншим інвестиційним рішенням, коли діти виступають як «блага тривалого користування». Вони стають для батьків не тільки джерелом задоволень, але і, одночасно чималих витрат (насамперед часу) на утримання та виховання. Саме тому попит на дітей пов'язаний з витратами щодо їх виховання діє негативно і позитивно в залежності від наявного доходу батьків.

Із зростанням ставок оплати праці зростає не тільки дохід сім'ї, але і дорожчає час батьків, так як виховання дітей є процес надзвичайно трудомісткий. Звідси «ефект ціни» переважає «ефект доходу», а тому із підвищенням зарплати батьків бажання народжувати дітей скорочується.

Іншим важливим елементом планування сім'ї є вибір між *кількістю дітей* та їх *якістю*, тобто станом здоров'я, рівнем освіти і т. ін. Якість і кількість дітей певною мірою взаємозамінні. Тому навіть невелике подорожчання щодо утримання дітей пов'язане, наприклад, з падінням економічної цінності праці батьків у міських умовах, порівняно з сільськими, може призвести в дію негативний мультиплікативний ефект, що, врешті-решт, може призвести до різкого скорочення народжуваності.

Підвищення *якості* не може обмежуватися однією дитиною і в тій чи іншій мірі поширюється на всіх дітей у сім'ї, на відміну від наявних у сім'ї матеріальних благ, наприклад, холодильника. Тому заможна родина може дозволити собі мати один старий, а інший – новітньої марки. На відміну від цього, вкрай рідко разом з «дорогими» дітьми ростуть і «дешеві».

Економічне зростання, підвищує норми віддачі освіти та стимулює тим самим попит на якість дітей, чим, фактично, підриває попит на їх кількість. Саме ці два фактори, на думку Г. С. Беккера, і лежать в основі різкого скорочення розмірів сім'ї у розвинених країнах.

3.3. Дослідження економіки слаборозвинених країн і перспектив та шляхів їх можливого розвитку

У другій половині 50-70-х років ХХ століття починає докорінно змінюватись суспільно-політична ситуація в світі. Загострюються протиріччя між високорозвиненими капіталістичними державами та молодими слаборозвинутими країнами Азії, Африки та Латинської Америки, що викликає цілу низку національно-визвольних рухів які завершуються утворенням замість колишніх колоній політично незалежних держав.

Наявність у ті часи двох політичних систем (капіталістичної або соціалістичної), поставило перед молодими державами складне питання стосовно напрямків їх майбутнього розвитку. Це викликало стурбованість як перших, так і других, відносно їх бідності, яка призвела до гальмування піднесення високорозвинених держав. Зацікавленість у їх майбутньому мали і країни соціалістичного табору, що стимулювало боротьбу між розвиненими капіталістичними та соціалістичними країнами за вплив на їх майбутнє.

Ця обставина викликала до життя, особливо у високорозвинених країнах, появу в економічній науці, такої проблеми, як дослідження слаборозвиненості. Остання гостро поставила питання відносно існуючих суспільних інститутів та їх можливостей для реформування економік економічно відсталих держав. Саме тому напрацювання західних країн, що виникли в рамках інституціоналізму отримали особливий наголос. Проте, це не означає, що даною проблемою інші сучасні економічні напрямки, як, наприклад, кейнсіанство та неолібералізм не займались.

Поставлене питання сконцентрувало увагу на визначенні нових категорій та дослідженні закономірностей, що витікали із проблеми аналізу слаборозвиненості. Один із перших увів поняття країни «третього світу» ввів у науковий обіг видатний голландський економіст, Нобелівський лауреат з економіки **Ян Тінберген (1903-1994)**, обґрунтувавши необхідність подолання розриву між «багатою Північчю» та «бідним Півднем». Вчений вважав, що дослідження проблем слаборозвиненості допоможе виправленню згубних наслідків минулої колоніальної спадщини та здійснить посильний внесок у сплату боргів колишніх метрополій своїм колоніям, що отримали незалежність.

Визначною постаттю, що сприяла розвитку цього напрямку слід вважати видатного англійського вченого, Нобелівського лауреата з економіки «за новаторські дослідження економічного розвитку в застосуванні до проблем країн, що розвиваються» **сера Вільяма Артура Льюїса (1915-1991)**, автора праць «**Теорія економічного зростання**» (1955), «**Зростання і коливання. 1870-1913 рр.**» (1978) та інших, який у 1979 році отримав її разом з **Т. В. Шульцем**.

Для пояснення особливостей економічного зростання відсталих країн вчений висунув *концепцію множинності факторів росту*, яка стала синтезом різних теорій соціального, економічного, психологічного

характеру. «Фактори, які визначають зростання, - писав він, - дуже різноманітні, і кожен з них має свій власний ряд теорій. Мало спільного можна знайти між теоріями, які використовуються при дослідженні землеволодіння або поширення нових ідей, для пояснення циклу, зростання населення або державних бюджетів, те, що зробив я, – це не теорія, а скоріше карта теорій».

Дослідник розглянув дві групи факторів, що впливають на економічну поведінку, які кінець кінцем і визначають характер економічного зростання: 1) суто психологічні, залежні від характеру того чи іншого народу, його смаків, звичок, схильностей і системи цінностей; 2) фактори інституційні, що пов'язані з існуючими формами організації даного суспільства, з його політичною системою і характером відносин власності. У числі перших фігурує, наприклад, такий фактор, як «широта культурного горизонту», що визначає переваги індивідів (праця і зростання матеріального споживання або гультяйство і злидні). Серед іншої групи факторів В. А. Льюїс найважливіше значення надає інституту приватної власності і здатності держави його охороняти. «Підтримання закону і порядку, – на його думку, – є однією з головних умов економічного зростання, і багато суспільств приходили в занепад, тому що держава не бажала або була не в змозі захистити господарів власності від бандитів чи натовпу».

Економічна свобода індивідів, на думку вченого, не виключає можливість планування, яке має переваги при досягненні певних суспільних цілей. Реальна проблема - це вибір найбільш плідної комбінації приватної ініціативи та державного планування. Однак він вважає, що планування доцільно використовувати лише в країнах, що розвиваються з «наздоганяючим» типом розвитку. У розвинених же країнах, які прокладають дорогу в невідоме майбутнє, планування здатне загальмувати визрівання нових структур, народження нових галузей і товарів. Особливе значення для початку економічного зростання ним надавалося зростанню заощаджень і накопиченню капіталу. Дія цього чинника пов'язувалась з появою класу капіталістичних підприємців з особливою психологією, спрямованою на збільшення капіталу та розширення своєї справи, а також з надходженням іноземного капіталу. У зв'язку з цим він підкреслював, що найважливішим гальмом економічного зростання може стати збільшення податків на прибуток підприємців.

Учений побудував свою двосекторну модель розвитку економіки відсталих країн, в якій поступово розширюється сучасний сектор, який реінвестує одержувані прибутки, поглинаючи при цьому невичерпні людські ресурси з традиційного сектора.

У цілому В. А. Льюїс заперечував існування будь-яких об'єктивних закономірностей у розвитку людського суспільства. З його точки зору, досвід передових країн лише дозволяє приблизно визначити, в якому напрямку розвиватимуться слаборозвинені країни. Що ж стосується розвинених країн, то їх майбутнє автор вважає непередбачуваним. Однак один висновок для

нього є беззаперечним: неможливо зберігати високі темпи росту протягом тривалого часу. Згодом настає уповільнення або навіть застій внаслідок вичерпання колишніх умов розвитку, і тільки виникнення нових інститутів здатне породити чергові стимули до нового підйому.

У наступній своїй великій роботі «**Планування розвитку. Основи економічної політики**» (1966) вчений, виходячи із своїх теоретичних розробок, сформулював конкретні рецепти для планування в умовах слаборозвинених країн.

Дослідженню причин слаборозвиненості та шляхів її подолання, була присвячена і багатотомна праця шведського економіста, Нобелівського лауреата **Карла Гуннара Мюрдаля (1898-1987)** «**Азіатська драма: дослідження бідності народів**» (1968), яка містить методологічні розділи, присвячені проблемам слаборозвиненості і міжнародним економічним відносинам. У цій праці обґрунтовано необхідність інтеграції, засобом досягнення якої має стати «підтягування» економічних потенціалів країн, що розвиваються, до рівня високорозвинених держав. Це, на його думку, дасть можливість згладити суперечності та стабілізувати систему світового господарства.

Згідно з його концепцією, всі біди слаборозвинених країн зумовлені, головним чином, пануванням архаїчних, застарілих інститутів і світогляду, які прогнозують усю систему соціального, економічного і духовного життя. У психології населення переважає покірність перед владою, низька здатність населення до колективних дій. Все це паралізує техніко-економічну модернізацію, знижує її результативність і, як наслідок, веде до збільшення розриву у рівні життя передових та відсталих країн.

Учений вважав, що вирішальне значення для успішного технічного та економічного розвитку має докорінна зміна відсталих соціальних та політичних інститутів. Він намагався довести, що лише техніко-економічна модернізація і глибокі реформи у сфері контролю над збільшенням населення, розподілом придатних для обробки земель, а також у галузі медицини та освіти можуть зумовити швидкий економічний розвиток країн Південної Азії і сприяти вирішенню гострих соціальних проблем регіону.

Оцінюючи роль політичних інститутів з точки зору їх участі у цьому процесі, автор дійшов висновку, що «м'який уряд» для країн цього регіону є надто слабким, щоб перебороти те, що він називає «кумулятивними силами бідності». [484, с. 170-171]

Висновком з вищенаведеного є те, що не можна докорінно змінити та модернізувати суспільство не зачепивши його підвалин: звичаїв, традицій, ставлення людей до роботи, проблем формування дисципліни тощо. Іншими словами, технологічні зрушення, на думку вченого, постійно будуть натикатися на існуючі соціальні та інституційні умови.

Оригінальну концепцію слаборозвиненості висунув видатний німецько-американський вчений **Карл Август Віттфогель (1886-1988)**. У 1957 році побачило світ його фундаментальне дослідження «**Східний**

деспотизм: порівняльне дослідження тоталітарної влади». Спираючись на поняття азіатського способу виробництва, введене К. Марксом, автор проаналізувавши історичні східні деспотії, вказав на їх особливість – велике значення іригації для ведення сільського господарства та назвав їх «іригаційними імперіями».

Відмічені системи, на думку вченого, мають загальні характерні риси: відсутність приватної власності на землю; абсолютну владу державної бюрократії, керовану з центру; скасування ринкової конкуренції та приватної власності; відсутність соціальних класів та абсолютну владу правителя, який очолює бюрократичну систему.

Переходячи до сучасності, вчений вказав на подібність «іригаційних імперій» минулого з політичними устроями СРСР та нацистської Німеччини.

Звідси він приходить до висновку, що в СРСР був побудований не соціалізм, а сучасний варіант східної деспотії, заснованої на азіатському способі виробництва.

4. ІНСТИТУЦІОНАЛІЗМ, ЙОГО МІСЦЕ ТА ЗНАЧЕННЯ В ІСТОРІЇ ЕКОНОМІЧНИХ УЧЕНЬ

З вище викладеного випливає, що в сучасних умовах найбільш розвиненим і затребуваним напрямком економічної думки став інституціоналізм. Це, у першу чергу, пов'язано з процесом подолання товарно-грошових відносин, а з ними і економіки як основи системи господарювання суспільства та включенням у якості визначальних моментів розвитку позаекономічних чинників таких, як культура, наука і т. ін. У зв'язку з цим, розмиваються грані між сучасними напрямками економічної науки як кейнсіанство, так і неокласика, що втрачають свої колишні позиції, як окремі колись впливові течії. Тому для їх збереження, наприклад, у свій час були зроблені спроби взаємопроникнення двох зазначених вище напрямів, що утворило так званий неокласичний синтез.

Крім того, все більш широко в цих напрямках робляться, і далеко не безуспішні, спроби синтезу з інституціоналізмом, коли використання, наприклад, неокласичного методу у неоінституціоналізмі приводить до докорінної зміни як проблем неокласики, так і інституціоналізму. Звідси останній перетворюється в окремий напрям, несхожий на своє джерело, коли відбувається притаманна кожному з них втрата рис, характерних як для одного, так і іншого.

Тим самим, можна констатувати своєрідний синтез різних напрямків сучасної економічної теорії через взаємопроникнення економічної складової в предмети дослідження як соціальних (соціологія, психологія тощо), так і деяких природознавчих наук, наприклад, біології, географії і т. ін.

Спроби використання інституціонального підходу в ряді держав другого ешелону розвитку та слаборозвинених країн виявились не досить вдалими і сприяли розвитку власних досліджень. Це призвело до появи нової

науки – **перехідної економіки** та різноманітних **альтернативних соціально-економічних теорій**, як-то, наприклад, *теорія «периферійної економіки»* у країнах Латинської Америки, *теорій «арабського соціалізму»* та *«ісламської альтернативи»* у країнах Близького Сходу тощо, чому присвячена наступна тема.

Причини подібного стану знаходяться у самому інституціоналізмі, особливо його останнього етапу, який розширивши рамки дослідження, завдяки використанню нових методів (неокласики), розширення рамок неоінституціональної проблематики з виходом на економічний імперіалізм і у певній мірі втратив зв'язок з чисто економічними процесами, які багато у чому в недалекому минулому визначали стан розвинених суспільств. Саме це у останні десятиліття рельєфно проявилось у спробі використання неоінституційних надбань до перехідних економік.

ПОНЯТТЯ ТА КАТЕГОРІЇ

Інстинкт, норма, правило, інститут. Інституціоналізм. Джерела інституціоналізму: найновіша німецька історична школа, англійський ліберальний реформізм Дж. С. Мілля, ідеї фабіанства.

Старий інституціоналізм. Американський варіант раннього інституціоналізму: соціально-психологічний, правовий, кон'юнктурно-емпіричний напрямки. Т. Веблен: Бездіяльний клас. Дихотомія між владою і бізнесом. Дж. Р. Коммонс: Колективні дії. Трансакція. В. К. Мітчелл: Кон'юнктурні цикли. Англійський варіант раннього інституціоналізму. Дж. А. Гобсон: теорія недоспоживання, теорія розподілу, теорія імперіалізму.

Новий інституціоналізм. Трансформаційний, індустріально-технологічний, інституціонально-соціологічний напрямки.

Неоінституціоналізм. Дж. К. Гелбрейт: Теорія нового індустріального суспільства. Корпорація. Технократія. Технологічний детермінізм. Суспільство достатку. Теорія конвергенції. Р. Г. Коуз: Трансакційні витрати. Контракти. Фірма. Теорії прав власності та трансакційних витрат. Теорема Коуза. Обмежено раціональна поведінка. Інституціональні угоди. Інституціональне середовище. Інституціональні зміни. Теорія економічних організацій. Теорія економіки права. Теорія суспільного вибору: Політичний ринок. Пряма та представницька демократія. Теорія конституційного вибору. Теорія політичного ділового циклу. Теорія ендогенного визначення економічної політики. Теорія політичної ренти. Економічна теорія політичних інститутів. Еволюційний напрямок: еволюційна економіка, еволюційна теорія: Еволюційність, послідовність, кумулятивність змін. Конгруентність інститутів. Рутини. Гістерезис. Ефект блокування. Інституціональні підсистеми. Нова економічна історія. Теорія постіндустріального суспільства Д. Белла. Теорія суперіндустріалізму Е. Тоффлера. Еволюційна теорія економічних змін. Теорія економіки угод.

Економічний імперіалізм: Теорія людського капіталу. Економічна теорія дискримінації. Економічна теорія народжуваності. Теорія «статистичної дискримінації». Економічна теорія народжуваності. Теорії слаборозвиненості країн так званого «третього світу».

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Назвіть причини появи інституціоналізму і що покладено в основу його концепції? Що розуміють під інститутом представники цього напрямку?
2. Охарактеризуйте роль німецької історичної школи в формуванні інституціоналізму.
3. У чому полягає сутність теорії бездіяльного класу Т. Веблена? Що таке «ефект Веблена» і як він проявляється?
4. Що таке трансакція? Які види трансакцій виділяє Дж. Р. Коммонс?
5. Чому В. К. Мітчелла називають автором концепції «вимірювання без теорії»?
6. Назвіть основні ідеї праці Дж. А. Гобсона «Імперіалізм».
7. Дайте загальну характеристику основних напрямків нового інституціоналізму.
8. Що собою уявляє теорія Дж. К. Гелбрейта? В чому сутність його плануючої та ринкової системи? Яка з них сьогодні домінує?
9. Які етапи проходить корпорація у своєму розвитку? Яка мета сучасної корпорації?
10. Охарактеризуйте поняття «технологічний детермінізм» та «методологічний індивідуалізм». Чи суперечать вони один одному?
11. У чому полягає єдність та різниця концепцій ранніх та сучасних інституціоналістів?
12. Що розуміють під категорією «власність» неоінституціоналісти? Які повноваження включає в себе пучок прав власності за А. Оноре?
13. Що таке трансакційні витрати і як вони пов'язані з теоремою Р. Коуза?
14. Що таке теорія суспільного вибору та як вона досліджує «політичний ринок»?
15. Що розуміється під поняттям «провалу» держави (уряду)? Наведіть приклади «провалів» у політиці уряду України.
16. У чому полягають основні напрацювання теорії еволюціонізму? Які його головні здобутки?
17. У чому полягає суть теорії економічного імперіалізму? Назвіть її основні категорії та положення.
18. У чому полягають теорії слаборозвиненості країн так званого «третього світу»?
19. Яке місце та значення інституціоналізму в історії економічної думки?

ТЕМА 6. ЕВОЛЮЦІЯ МАРКСИСТСЬКОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ТЕОРІЇ. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ТЕОРІЙ СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТІЇ

1. Передумови виникнення та ідейно-теоретичні витoki ортодоксального марксизму:
 - 1.1. Основні історичні та соціально-економічні передумови формування марксизму.
 - 1.2. Ідейно-теоретичні джерела марксизму:
 - а) німецька класична філософія Г. В. Ф. Гегеля та Л. А. фон Фейєрбаха;
 - б) англійська класична політекономія (А. Сміт та Д. Рікардо);
 - в) французький (К. А. де Сен-Симон і Ш. Фур'є) та англійський (Р. Оуен) утопічний соціалізм.
2. Основні складові ортодоксального марксизму як науки про суспільство в сучасному трактуванні:
 - 2.1. Філософія історії або теорія суспільного розвитку.
 - 2.2. Економічна теорія:
 - 2.2.1. Генеза класового погляду марксистської теорії раннього періоду на розвиток різних суспільних систем;
 - 2.2.2. Передумови, історія створення, структура та ключові проблеми «Капіталу» як основної праці зрілого етапу;
 - 2.2.3. Ключові проблеми пізнього етапу;
 - 2.2.4. Основні спільні та відмінні ознаки західної класичної політекономії та марксистської економічної теорії.
 - 2.3. Теорія класової боротьби і революції.
 - 2.4. Теорія економічної історії як спроба пристосування філософії історії й теорії класової боротьби до розвитку економічних інститутів та народного господарства як такого.
 - 2.5. Історія економічної думки.
3. Основні напрямки розвитку марксизму наприкінці ХІХ ст.
4. Російське відгалуження марксизму. Г. В. Плеханов і група «Визволення праці».
5. «Легальний марксизм». М. І. Туган-Барановський та П. Б. Струве.
6. Розвиток ортодоксальних марксистських ідей В. І. Леніним:
 - 6.1. Дослідження економічних проблем дореволюційної економіки Російської Імперії і нових рис розвитку капіталізму у ХХ ст.
 - 6.2. Використання наукової спадщини марксизму в післяреволюційний період.
7. Становлення та розвиток теорій соціал-демократії.
8. Основні тенденції розвитку марксизму у ХХ – початку ХХІ ст.
9. Марксизм та сучасність.

1. ПЕРЕДУМОВИ ВИНИКНЕННЯ ТА ІДЕЙНО-ТЕОРЕТИЧНІ ВИТОКИ ОРТОДОКСАЛЬНОГО МАРКСИЗМУ

1.1. Основні історичні та соціально-економічні передумови формування марксизму

Марксизм як напрямок економічної думки виник не випадково й мав *соціально-економічні, ідейно-теоретичні та політичні передумови*.

Соціально-економічні передумови, у першу чергу, були пов'язані з прискоренням *промислового перевороту*, і як наслідок цього кардинальні зміни в продуктивних силах суспільства, як-то *технічного, соціально-економічного та організаційно-економічного плану*. У країнах Західної Європи цей процес розпочався з 60-х років XVIII ст. на теренах Великобританії, а потім перекинувшись на континент, охопив Францію, Німеччину і ряд інших країн, отримавши своє завершення у 70-90-х роках XIX ст.

У технічному плані, після десятиліть відкриттів нових технологічних процесів та побудови на їх основі принципово нових засобів виробництва як-то механічної прядки, вдосконалень парового двигуна, тощо розпочався масовидний процес їх активного впровадження у виробництво, що перетворило мануфактурне виробництво у фабричне. Це стало початком масового та системного використання машин, які створили умови для піднесення продуктивних сил суспільства, а з ними і небаченого зростання економіки.

Одним із наслідків промислового перевороту стала *руйнація залишків феодальних відносин*, яка завершилась зміною головного протиріччя між класами, її *структури*, а з іншого *соціального стану*. З процесом первісного нагромадження капіталу відбувалась руйнація дрібнотоварного укладу, і відхід у минуле звичних для більшості населення основ життя різних соціальних прошарків як-то дрібних ремісників, селян, фермерів тощо. Одночасно значно зростала кількість найманих робітників – *пролетарів*.

Велике машинне виробництво дозволило посилити рівень експлуатації найманої праці всіх верств, починаючи від дорослих чоловіків та жінок, закінчуючи малолітніми дітьми, що неминуче викликало з їх боку спротив подібному стану речей. Відбулася ціла низка подій, від руху луддитів, направлених на руйнацію машин як засобу боротьби з експлуатацією, до збройних повстань як, наприклад, Ліонських (у Франції) та Сілезьких ткачів в Німеччині до появи організованого чартистського руху у Англії.

Як результат з вище зазначеного, на політичній арені чітко виокремлювалися *два провідні класи суспільства – буржуазія і пролетаріат* у наростаючій *боротьбі яких* антагонізм між ними досяг свого апогею. Одночасно з рухом *останнього* за свої права відбувалось зростання його згуртованості та організованість.

Відмічені закономірності вели капіталізм до *піку його розвитку, що проявлялось у переході останнього до фази вільної конкуренції*. Одночасно з процесом відтворення виникло нове раніше невідоме явище – постійно повторювані *кризи надвиробництва*, які стали постійним супутником капіталізму, починаючи з 1825 року, що засвідчило досягнення ним його найвищого ступеня розвитку на адекватній йому вартісній основі.

Одночасно на *ідейно-теоретичному та політичному підґрунті* з'являється новий погляд на характер суспільства, а нова соціальна реальність – багаточисельний *пролетаріат* викликає до життя необхідність осмислення його місця та ролі у новому соціумі. Звідси на підвалинах наукової спадщини попередників на початку 40-х років XIX століття формується нове соціальне вчення – *марксизм*, що нарешті дає новому класу, який вступив на арену політичної боротьби, цілісну та системну ідеологію. Це вилилось у *формування на основі класового підходу нових розробок, підґрунтям якого став новий погляд на філософію, економічну теорію та соціальне вчення про суспільство – науковий соціалізм*.

1.2. Ідейно - теоретичні джерела марксизму

Висхідним пунктом марксизму як вчення про суспільний устрій стали три основні джерела, названі В. І. Леніним, *трьома складовими частинами марксизму: німецька класична філософія Г. В. Ф. Гегеля й Л. А. фон Фейєрбаха, англійська класична політекономія А. Сміта й Д. Рікардо та французький (К. А. де Сен-Симон і Ш. Фур'є), а, також, англійський (Р. Оуен) утопічний соціалізм*.

Надбання *марксистської філософії* базувались на основі німецької класичної філософії, які були використані, перш за все, у якості методу дослідження як природних (*діалектичний матеріалізм*), так і суспільних явищ (*історичний матеріалізм*).

Економічний блок марксизму спирався на праці англійської школи політекономії, в якій особливу роль відіграла теорія цінності Д. Рікардо, на основі якої К. Марксом була розроблена трудова теорія вартості.

І, нарешті, третя, остання складова *марксизму* – це *практична реалізація його ідей*, що полягала у фіксації підмічених змін у системі функціонування капіталізму, знаходження в ньому діалектичних протиріч, які об'єктивно ведуть до появи нового, комуністичного суспільства. Вона доповнилась *теорією класової боротьби та пролетарської революції*.

Таким чином, третя складова марксизму – *науковий соціалізм*, який спирався на теорію матеріалістичного розуміння історії, економічною складовою якої став «Капітал» та напрацювання великих соціалістів-утопістів та була *магістральною* і тому К. Маркса можна вважати скоріше соціологом, ніж економістом, а тому його геніальний твір «Капітал» слід розглядати як обґрунтування об'єктивності появи нового *комуністичного* суспільства, на що він вказав у своїй праці «Тези про Фейєрбаха». Написана

ще у 1845 році, вона вийшла з друку тільки у 1888 році. У ній К. Маркс писав, що «філософи різним чином пояснювали світ, головна ж мета полягає у тому, щоб змінити його». [246, с. 4]

а) німецька класична філософія Г. В. Ф. Гегеля та Л. А. фон Фейєрбаха

Для дослідження економічної складової, як фундаментального елемента марксистського вчення, важливо, після визначення предмета, визначити метод, завдяки якому був опрацьований матеріал по відображенню законів розвитку суспільства, виходячи з класового (пролетарського) підходу, а з ним здійснений перегляд напрацювань філософської думки зі створення нового інструментарію аналізу капіталістичного суспільства.

Такими напрацюваннями, як занахалось раніше, стали надбання *німецької класичної філософії*, представлені творами **Георга Вільгельма Фрідріха Гегеля (1770-1831)** та **Людвіга Андреаса фон Фейєрбаха (1804-1872)**. Для дослідження економічних процесів у філософії Г. В. Ф. Гегеля були використані сформульовані ним закони діалектики (єдності й боротьби протилежностей; заперечення заперечення; переходу кількісних змін у якісні). Одночасно був використаний, створений великим філософом, інструментарій як-то чітке розмежування форми та змісту, сутності та явища, випадковості та необхідності, одиничного та загального тощо.

У марксистському трактуванні діалектика отримала нові грані, де кожен факт дійсності поставав у постійному русі та зміні заперечується самим розвитком дійсності з подальшим переходом у нову якість. Таке положення К. Маркс визначав як *діалектику* за «самою суттю своєю критичною і революційною». Більш того, відмічаючи свій внесок у розвиток діалектики, він констатував, що головне в його методі є не стільки з'ясування суті буржуазного суспільства, скільки знаходження способів його зміни. Це була *перша і головна відмінність* фундаментального марксизму від гегелівського тлумачення діалектики та результатів її використання.

Другою відмінністю став спосіб її використання для з'ясування законів дійсності, де її дослідження йшло через аналіз їх появи, розвитку та зняття. У Г. В. Ф. Гегеля ж дійсність виступала як породження деміурга (творця), який через свій розвиток породжував ті чи інші форми, де *ідеальне* продукувало *матеріальне*. У К. Маркса ідеальне було нічим іншим, як дією матеріального, пересаженого у людську голову та перетворене в ній. Таку відмінність вчений охарактеризував як ситуацію, де діалектика його вчителя стоїть на голові, яку він, за його висловом, поставив на ноги.

Виходячи з останньої відмінності, К. Маркс вимушений був віднайти в філософії вченого, який би чітко та послідовно стояв на матеріалістичних позиціях, тобто виходив би з первинності матеріального над ідеальним. Саме таким філософом у Німеччині був Л. Фейєрбах. Однак, на відміну від філософії Г. В. Ф. Гегеля, в його в трактуванні об'єктивних явищ та процесів діалектичний метод не використовувався.

Треба зауважити, що у такому підході в теорії К. Маркса був втрачений аспект дії людини на об'єктивні процеси розвитку суспільства, коли вони розглядалися як породження тільки об'єктивної дійсності. Наприклад, капіталіста як закономірності дії капіталу, найманого робітника як породження особливої форми змінного капіталу, тощо. В подальшому це призвело до неможливості всебічно пояснити ті чи інші результати дій окремих представників соціуму, а з ними втрату можливості безпосереднього виходу на проблеми практики.

Виходячи з вищенаведеного, можна помітити різкий контраст між напрацюваннями К. Маркса та західної класичної економічної думки, яка взяла за основу філософію І. Канта та Г. В. Ф. Гегеля в ній постійно досліджувалися як *об'єктивні* дії законів суспільства, так і відповідно, вплив *суб'єктивних* дій окремої людини, що переходили одне в одне. Це положення отримало у І. Канта вислів: «Є дві речі, які возвеличують наші душі, – зоряне небо над нами і моральні закони всередині нас», який з часом став крилатим.

Таким чином, на відміну від **західного економічного напрямку**, теорія К. Маркса зосередилася винятково на логіці розвитку та змін суто *зовнішніх фактів* і не торкалася *внутрішнього стану процесів*, пов'язаних з дією окремої людини. Починаючи з праць А. Сміта, А. Маршалла та інших видатних економістів, на відміну від К. Маркса, який, доречі, теж належав до цього напрямку, економічна думка пішла шляхом методу, накресленого І. Кантом та Г. В. Ф. Гегелем, де останній отримав своєрідне тлумачення.

б) англійська класична політекономія (А. Сміт та Д. Рікардо)

Як відомо з попередніх курсів, саме **Адамом Смітом (1723-1790)** вперше в історії економічної думки вдалося створити цілісну систему економічних уявлень шляхом систематизації напрацювань попередників, додавши до них ті аспекти, які випали з їх поля зору, чим створити цілісну систему економічних поглядів, у вигляді фундаментальної економічної науки. Вона стала провідним економічним твором для XVIII ст. та визначила стратегію економічного розвитку на першу половину XIX ст. та магістральний шлях західної економічної науки аж до сьогодні. На відміну від фізіократів – піонерів економічної науки, А. Сміту вдалося уточнити найбільш значущі аспекти науки, відшліфувати та вдосконалити науковий категоріальний апарат. Завдяки цьому була створена нова наука – **політична економія** в її класичному розумінні, яка, як *наука про багатство* стала головним предметом дослідження впродовж півтора століть. Можливість здійснення подібного задуму стала можлива завдяки геніальності самого автора і відповідних умов розвитку капіталізму тієї епохи.

Слід відзначити, що Великобританія XVIII століття – це країна, в якій бурхливо розвивалося мануфактурне виробництво, а з 60-х до 90-х років XVIII ст. починав набирати силу процес промислового перевороту. Завдяки цьому, країна до першої третини XIX століття перетворилася на «фабрику

світу». Буржуазія завоювала панування в промисловості, торгівлі, сільському господарстві тощо. Проте, при цьому зберігалися значні напластування феодальних епох. Звідси, основний конфлікт тогочасного суспільства проходив по лінії протистояння буржуазії лендлордам.

У 1707 році Шотландія уклала унію з Англією. Вона дозволила зняти митні бар'єри в торгівлі між цими країнами. Тепер шотландські купці могли безмитно торгувати не лише в Англії, але і її колоніях. Унія істотно розширила межі внутрішнього і зовнішнього ринку, що значно прискорило розвиток капіталізму. Знання його законів ставало ключем до розвитку виробництва та досягнення повного панування буржуазії. Ринок стимулював і розвиток знань. Довкола Глазго, де утворився крупний промисловий центр, виник університет, як один із найбільших у країні центрів освіти.

Головною книгою А. Сміта, яка визначила розвиток економічної науки на століття вперед, стало його «Дослідження про природу та причини багатства народів». **Предмет** вивчення економічної науки зафіксований у самій назві твору. З нього видно, що центральною проблемою дослідження є **багатство суспільства**, яке розглядається виходячи з його **природи**. Іншими словами, аналізувалася **сутність багатства**, а з іншого боку – **причини його зростання**, тобто **чинники виробництва**.

Заслугою вченого став **перехід від аналізу окремих проблем**, напрацьованих його попередниками, до **глибокої систематизації економічних знань**, завдяки розвитку ним існуючих на той час методів наукового дослідження. Багато в чому це стало можливим за рахунок такого ж розширення і поглиблення методологічного інструментарію досліджуваних явищ. При цьому, він використовував філософські надбання Дж. Локка і свого друга Д. Юма, про які вже було сказано вище, доповнюючи їх, у відповідних місцях, власними методологічними прийомами. Як і його попередники, він виходив з **об'єктивних законів розвитку суспільства**, які базувалися на принципах «природного порядку» та законами моралі відповідно до внутрішньої гармонії людського суспільства.

Учений виділив дві сторони економічної теорії: **позитивну** і **нормативну**. В основі його методу були покладені напрацювання англійської філософії, які базувались на аналітичному підході, коли явища досліджуються, виходячи з принципу апперцепції (відповідності частини досліджуваного процесу у його відповідності до цілісного уявлення). Звідси, кожен раз частина, яка досліджується, ставиться відповідно до цілого.

Завдяки цьому, А. Сміт виділяв, з одного боку, – **зовнішню логіку фактів**, що визначає існуюча дійсність. З іншого – **логіку поведінки окремої людини** відповідно з наявними зовнішніми закономірностями. Таким чином, абстрактно-логічний та причино-наслідковий (каузальний) методи, що ним застосовуються, виявляються більш глибокими, ніж у його попередників. Тому, у нього два підходи до процесів у суспільстві – один з яких досліджує **зовнішню форму (екзотеричний метод)**, а інший – **внутрішній зміст** явища, (**езотеричний метод**) виявляються більш глибоким, що відрізняв

його не тільки від сучасників, але і послідовників, як наприклад, у теорії К. Маркса, де досліджувалась тільки логіка зовнішніх форм.

Деталізація відзначеного підходу отримала розвиток у концепції «економічної людини», яка прагне максимізувати свої економічні інтереси в суспільстві, що представляє сукупність егоїстів, які прагнуть накопичувати власне багатство і де приватний інтерес кожної особи реалізує себе через «невидиму руку» ринку. Виходячи з цього, витікає, що **економічна політика** повинна будуватися, на його думку, на принципі «Laissez faire», тобто невтручання держави в справи товаровиробника, що є стратегічним підходом класичного напрямку. Цим А. Смітом була обґрунтована ідея економічного лібералізму, яка з часом стала основою розвитку **класичного**, а потім, у нових умовах, і **неокласичного напрямків** економічної науки.

А. Сміт починає свій твір зі з'ясування природи багатства як основи буржуазного устрою. У подальшому він показує, що під **багатством** слід розуміти як **річний продукт**, так і **фактори**, що брали участь у **його виробництві**. Річна праця кожного народу є первісним фондом, який доставляє йому всі необхідні для життя продукти, які можна використати безпосередньо для своїх потреб або обміняти на інші. Співвідношення цих продуктів з чисельністю населення показує **багатство** або, навпаки, **бідність** тієї чи іншої нації.

Другим аспектом є дослідження **умов зростання даного багатства** (за А. Смітом його причин), які визначаються **двома умовами**:

1. Мистецтвом, умінням та кмітливостю з яким застосовується праця.

2. Співвідношенням між тими, хто зайнятий корисною працею і тими, хто незайнятий.

Причому перша умова є головною. Від неї залежить процвітання народів. Так, бідні країни, як правило, на думку А. Сміта, задіюють усіх жителів до праці, але живуть, при цьому, навіть знатні люди небагато. У багатих же країнах, навпаки, є багато людей взагалі незайнятих продуктивною працею, але суспільство живе в достатку.

Як відомо, «Багатство народів» А. Сміта складається з 5 книг. Перші дві з яких присвячені проблемам політичної економії.

У **першій книзі** «Причини збільшення продуктивності праці й порядок, згідно з яким її продукт природним чином розподіляється між різними класами народу» потрібно звернути увагу на слова «**природним чином**» в її назві, що вказує на об'єкт аналізу – **виробничі відносини** як предмет політичної економії. Це підкреслює об'єктивність дії відмічених закономірностей. Головною ж метою цієї книги є дослідження **причин**, які збільшують **продуктивність праці**, а, також, з'ясування **законів розподілу продукту** між різними класами суспільства.

Друга книга «Про природу капіталу, його нагромадження та застосування» має за мету з'ясувати другий чинник зростання багатства. Відмічений поділ людей на зайнятих продуктивною та непродуктивною працею від них не залежить. Він визначається законами накопичення

капіталу, які А. Сміт безпосередньо з'ясовує у другій книзі. У ній він детально розглядає природу капіталу, способи його нагромадження, а також зміни у кількостях праці, що приводяться ними до руху, залежно від різних способів його застосування.

Третя книга А. Сміта «**Про розвиток добробуту в різних народів**» присвячена обставинам, які стимулювали у одних народів розвиток одних галузей виробництва, наприклад, промисловості, а в інших – інші. Наприклад, сільського господарства. Це предмет нової науки – **економічної історії**. Він дозволяє розглянути багатство різних народів зі сторони розвитку продуктивних сил.

У **четвертій книзі** «**Про системи політичної економії**» розглядалися два, пануючі на той час, вектори розвитку економічної думки – **меркантилізм** і **фізіократія**, як ілюстрація зростання багатства через предмет **історії економічної думки**. Ці напрямки отримували реалізацію через економічну політику держав, яка, виходячи з цих доктрин, призводила або до зростання багатства або, навпаки, зубожіння тієї чи іншої країни.

І нарешті, **п'ята книга** «**Про прибутки правителя або держави**», досліджує фінансові системи двох типів: феодальну фінансову систему та систему буржуазних фінансів, що зароджуються. Перша з них, будується на принципах максимального задоволення пануючих верств суспільства та її головне завдання полягає в знаходженні джерел доходу для потреб феодальної держави (ведення війн, паразитичного споживання і т. ін.). Звідси, у наповненні бюджету держави, головним є пошук шляхів збільшення за будь-яку ціну її прибуткової частини. У буржуазному ж суспільстві, головною є необхідність накопичення капіталу, чому і повинна слугувати фінансова система. Виходячи з цього, у бюджеті, головною проблемою є витратна частина, при правильному визначенні якої, автоматично зростає і прибуткова. У цій книзі автор формулює, також, чотири золоті правила фінансової системи. З причини того, що фінансова система у А. Сміта теж є найважливішим чинником зростання багатства нації, яка доповнює аналіз обставин, що ведуть до зростання суспільного багатства. А звідси витікає і настільки пильна увага до її побудови.

Як видно з вище приведеного аналізу 5 книг, вони, вивчаючи різні аспекти багатства і чинники його зростання, ставлять завдання розкрити, і притому з усіх боків, усі обставини, що надають визначальну роль у зростанні багатства суспільства або його падінні. Як видно з праці А. Сміта, подібний усесторонній підхід до предмета дослідження зафіксований у назві роботи в економічній літературі зустрічається у край рідко.

У вступі до свого твору, А. Сміт зазначає наявність двох факторів зростання багатства: мистецтво, вміння та кмітливості, з яким виконується праця, та другий фактор – співвідношення між тими, хто зайнятий та незайнятий корисною працею. Перший фактор виробництва є визначальним і є наслідком розподілу праці. Саме він і є першим аспектом у дослідженні першої книги.

Суспільний розподіл праці, на думку А. Сміта, є найбільш важливий чинник **зростання багатства**. Виходячи з нього, він показує причини максимального зростання продуктивної сили праці, які викликані концентрацією людини на виконанні однієї операції, значного зменшення часу як на її виконання, так і проміжку часу між операціями, що веде до спрощення операцій, і має наслідком появу машин.

Другим аспектом книги є демонстрація принципів (а не причин, як наведено в сучасних перекладах твору А. Сміта), з яких витікає розподіл праці. Вона визначається схильністю людей до обміну. Однак, в одних і тих же умовах, вона у різних людей неоднакова.

Схильність до обміну базується на дотриманні людьми їх власних інтересів. Тому з народження люди вибирають фах, який найбільше відповідає їх здатності до праці.

Розподіл праці є, як було зазначено раніше, головною умовою зростання багатства. Однак, він **небезмежний** і завжди **натикається на розміри ринку**, що визначаються двома умовами: щільністю проживання населення на відповідній території та ступенем розвитку транспортного сполучення, а точніше, коштами на його здійснення. Звідси, залежно від цих умов, ринок буде більш або менш розвинений.

З установленням розподілу праці, люди все меншу частину своїх потреб у продукті задовольняють завдяки своїй особистій праці. Тому, значна їх частина живе завдяки обміну надлишку продуктів своєї праці на продукти інших людей. Таким чином, завдяки **обміну**, торгівлі, людство перетворюється на **торговий союз**.

Виходячи з наявності надлишку, а з ним і розширенням обміну, кожна людина бажає мати у своєму розпорядженні товар, який вона у будь-який час може перетворити на іншу річ, або послугу. Так відмічений процес призводить до появи **грошей**, які стають загальним знаряддям торгівлі.

Масовидний обмін дозволяє задовольняти основну частину потреб людини. Звідси виникає необхідність з'ясування правил обміну одних товарів на інші або на гроші, які досліджуються через **відносну** або **мінову цінність** товарів. Слово **цінність** має два різних значення: **корисність** будь-якої речі для людини та **силу покупки** інших предметів, яку дає володіння даним предметом. Першу можна назвати **споживною цінністю**, а другу – **міноюю**. Причому, предмети, що мають велику споживну цінність часто можуть мати дуже невелику мінову цінність і навпаки, наприклад, вода і алмаз.

У V-VII главах першої книги вчений досліджує вже принципи (початки) як дію окремої людської душі, що дозволяє виділити головне, в її дії виходячи з **волі** та **свободи** індивіда. А. Сміт виводить три принципи, за якими товари обмінюються один на інший або на гроші. Їх з'ясування дає можливість показати:

1. Яке дійсне **мірило** мінової вартості або в чому полягає дійсна ціна товарів (V глава).

2. З яких **частин** складається дійсна ціна товару (VI глава).

3. *Обставини коливання цін*, коли деякі або всі частини ціни товару гойдаються над природним або звичайним рівнем; або обставини, які перешкоджають точному співпадінню ринкової ціни, тобто, фактичної ціни товарів над їх природною ціною (VII глава).

Залежно від того, в якій мірі людина може користуватися предметами необхідності, вона буде багата або бідна. Однак, після того, як утворився розподіл праці, лише незначну частину необхідних предметів люди отримують від своєї власної праці, тому особа буде багата або бідна залежно від тієї кількості праці, якою вона може *розпоряджатися* (мається на увазі або використання на певний час живої праці іншої людини) або *купівля* (праця, яка необхідна для виготовлення певного товару, що предстає у вигляді готового предмета).

Далі А. Сміт, з'ясовуючи перше правило обміну, з боку *дійсної* (краще було б перекласти реальної) або *номінальної ціни* виділяє двох суб'єктів ринку: продавця та покупця. Виходячи з їх поведінки, мінова цінність буде отримувати різну характеристику. Таким чином, А. Сміт виходить на поведінку людської господарської діяльності як господарюючих суб'єктів, а не тільки представників певних факторів виробництва, що уособлюють дію об'єктивних економічних процесів і тільки (К. Маркс), у формі, де: змінний капітал – це дія найманої праці; капітал – дія капіталіста; земля – лендлорда. У подальшому цей аспект А. Смітом розгортається у вигляді дослідження логіки, що характеризує внутрішні закономірності економічної діяльності окремої особи, яке не зводиться *тільки до показу* зовнішніх форм (К. Маркс).

З боку товаровиробника, цінність усякого товару для людини, яка ним володіє і хоче його *обміняти* на інші предмети, відповідає *кількості* праці, яку вона може купити на нього або отримати в своє розпорядження. Це її потенціальна сила влади над іншими людьми. Таким чином, праця представляє собою справжнє мірило мінової цінності всіх товарів, але при цьому не розглядається як уречевлена у продукті, як у К. Маркса.

З боку покупця, на думку А. Сміта: «Дійсна ціна всякого предмета, тобто те, що кожен предмет дійсно коштує тому, хто хоче його придбати, є праця і зусилля, потрібні для придбання цього предмета». [378, т. 1, с. 30] Після цього, учений уточнює характеристику *цінності для обміну*. «Те, що все це дійсно коштує людині (цінне для неї) – пише він, – яка придбала його і яку він хоче продати або обміняти на який-небудь інший предмет, полягає в праці та зусиллях, від яких вона може себе позбавити і перекласти на інших людей». [378, т. 1, с. 30] У російськомовному перекладі твору радянських часів, початок речення перекладено, як «дійсна цінність» замість «дійсно коштує, вартує», що призвело до появи нової «фундаментальної» категорії науки, якої, насправді, у нього нема. Крім того, у тексті перекладу твору міститься ще ряд серйозних упущень та помилок, про що буде сказано далі.

Виходячи з концепції А. Сміта, власне багатство не дає безпосередньої влади над працею інших людей, а тільки надає *можливість* купувати або володіти всією *працею* або всіма *продуктами праці*. Величина, яка визначає

справжнє *мірило* мінової цінності, але не надає продукту фактора вартості, за К. Марксом, визначається робочим часом, витраченим на різні види робіт. При цьому, враховується різний ступінь витрачених зусиль та необхідне мистецтво.

З точки зору А. Сміта, на цінність як основу цінності для обміну, впливає праця окремої людини, яка у всі часи і у всіх місцях виступає як однакова її кількість, що має однакову цінність для робочого при звичайному для нього стані його здоров'я, сили та здатності пожертвувати відповідну частку свого дозвілля, своєї свободи та спокою.

Крім цінності товару, як і будь-якої речі, А. Сміт вважає товаром і працю. Вона має **дійсну ціну**, яка складається з предметів необхідності та задоволення, які даються за неї, та **номінальну ціну, що** складається з певної кількості грошей. Різниця між дійсною та номінальною ціною, незалежно від того відноситься вона до речі чи праці, має величезне значення у практиці господарювання.

Іншою проблемою або принципом обміну є з'ясування складових частин ціни товарів, яку А. Сміт розглядає з боку структури всіх первісних доходів членів суспільства як заробітної плати, прибутку та ренти.

Заробітна плата, за умови, коли ще нема приватної власності на засоби виробництва та землю, визначається ціною, яка фіксує важкість праці та кваліфікацією робітника.

З появою приватної власності на засоби виробництва витрати на виготовлення товару буде визначати праця, але пропорція обміну товарів буде здійснюватися за іншими правилами. Тобто, пропорція обміну, що буде формувати основні доходи або частку в створеному продукті, не буде визначатися витратами праці. Для капіталу його частка в створеному продукті буде відповідати величині авансованого капіталу. При цьому, **доходи як заробітна плата і прибуток** капіталіста будуть **працювати у зв'язці**, впливаючи один на одного шляхом обмеження або збільшення цих частин.

Що стосується **земельної ренти**, то вона може виникати за відповідних умов. Кількісно вона є різницею між дійсною ціною товару за мінусом заробітної плати та промислового прибутку.

Звідси вчений робить висновок, що заробітна плата, прибуток та рента є трьома **первісними джерелами всякого доходу**, рівно як і будь-якої мінової цінності. Будь-який інший дохід, у решті-решт, отримується із одного або другого із цих джерел. Те, що пізніше отримало назву перенесеної цінності, у А. Сміта виступає як сума зазначених вище доходів на більш ранньому етапі переробки продукції. Цей підхід автора отримав у марксистській літературі назву **«догми Сміта»**.

Залежно від власності на фактори виробництва (праця, капітал, земля), кожен із його власників має можливість отримати відповідний дохід. Як правило, ці фактори виробництва знаходяться у різних людей, тому виникає проблема компліментарності благ (їх взаємодоповнення) та отримання

відповідного доходу у вигляді компенсації на функціонування кожного з цих факторів з відповідною винагородою. Наприклад, прибуток буде виступати як валовий та чистий, різниця між якими і будуть коштами виробництва. Такі ж частини мають заробітна плата та рента. Звідси основою нормального функціонування кожного з факторів є компенсація витрат виробництва, а тому **теорія цінності** А. Сміта, що виходить із виміру цінності працею, є **теорією витрат виробництва**, яку пізніше К. Маркс перетворив у **трудоу теорію вартості**.

Третій принцип обміну показує вплив на ціну низки обставин, що призводять до коливання ціни навколо її середнього рівня. Звідси виникає категорія середньої норми заробітної плати так і прибутку для кожного з різних застосувань праці та капіталу. Ця норма регулюється залежно від *стану розвитку суспільства*, а з іншого – від *особливої природи застосування праці та капіталу*.

У кожному суспільстві існує і середня норма ренти, яка регулюється частиною загальних умов суспільства або місцевості, де розташована земля, частково природною або штучною плодючістю землі.

Якщо ціна товару складає рівень, необхідний до сплати відповідно до природної норми земельної ренти, заробітної плати і прибутку на капітал, витрачений при добуванні, обробці й доставці на ринок, то цей товар буде продаватися за **природною ціною**.

Фактична ціна, за якою товар продається, називається **ринковою ціною**, яка може бути вища, нижча або збігатися з природною ціною. Таке коливання ціни буде регулюватися відносинами попиту та пропозиції.

У подальшому, А. Сміт деталізує обставини, які визначають кожен із первісних доходів, як заробітна плата, прибуток та рента, де позначається вплив таких обставин, як стан країни (багата чи бідна), особливу природу застосування праці та капіталу.

Крім того, ним аналізується, вплив різних промислів та законів і діючої політики в тому чи іншому суспільстві. Так, залежно від **особливостей застосування праці** (приємна чи неприємна; важкість або легкість в її навчанні або ризику, пов'язані зі здобуттям фаху та ін.) будуть змінюватися рівні заробітної плати, при яких відхилення від природної ціни буде постійним і суттєво змінюватись не зможе. Що стосується **економічної політики**, то **вплив держави** на формування цін і доходів за умови регулювання ринку буде мати подібні наслідки, коли природна ціна буде відрізнятися від її рівня за відсутності відмічених вище умов. Так, при втручанні держави в дію ринку, конкуренція буде або збільшена або зменшена відносно умов нерегульованого ринку. Це буде мати негативні наслідки, пов'язані з марнотратством відповідних видів праці, утрудненні при переливі капіталу, а значить формуванні оптимальних пропорцій виробництва. У зв'язку з цим, вчений був ярим супротивником втручання держави в економічні процеси.

Другим важливим фактором зростання багатства у А. Сміта є *співвідношення тих людей, які зайняті корисною працею і тими, які нею незайняті*. З'ясування цього фактора приводить ученого до усвідомлення законів нагромадження капіталу. Він вперше в економічній науці показує джерело, з якого виникає промисловий капітал, тобто *процес первісного нагромадження капіталу*.

Первісний фонд суспільства до певного часу дозволяє тільки забезпечити життя окремої людини. Однак з часом виникає надлишок, який можна використати для найму людей та придбання засобів виробництва для створення прибутку. Залежно від того, як компенсуються витрати виробництва, А. Сміт розрізняє дві форми доходу, з якого виникає два різновиди капіталу – *основний* (у А. Сміта як и у К. Маркса – фіксований капітал) та *оборотний* (у А. Сміта – поточний). Саме в структурних елементах та їх характеристиках, особливо такої складової, як набуття корисних здібностей у всіх мешканців або членів суспільства, пролягає корінна відмінність смітіанства від марксизму. Так, К. Маркс називав відмічені здібності як елемент робочої сили і відносив його до змінного капіталу. А. Сміт же вважав ці здібності, як фактор виробництва – інтелектуальний капітал, витрати які повинні не тільки компенсуватися але й давати додатковий дохід. Більш того, у К. Маркса цей аспект зміни у кваліфікації робітника і його вплив на вартість взагалі не розглядається. Останнє мало наслідком появу робочої аристократії (кваліфікованих робітників), яких марксисты розглядали як підкуплених буржуазією частину пролетаріату, а з ним появу опортунізму у робітничому русі, не платою за більш високу кваліфіковану працю.

Друга проблема, що виникає з другим фактором зростання багатства, пов'язана з проблемою *відтворення суспільного капіталу*. Нею А. Сміт робить значний крок в уточненні «Економічної таблиці» Ф. Кене. Більше того, на базі неї була створена основа методології підрахунку сукупного суспільного продукту, яка отримала назву національної системи рахунків, в основі якої знаходиться метод рахування за принципом доходів та витрат. З часом, цей підхід був скорегований, де в національне багатство зараховувались не тільки матеріальні блага, але й послуги.

Останнє базувалося на уточненні поняття *продуктивної* та *непродуктивної праці*, яка теж виходила із розробки великого вченого. Так, він розрізняв різні рівні класифікації відмічених понять. На першому, найбільш абстрактному рівні, він вважав працю продуктивно, якщо вона створює матеріальне благо, а не надає послугу, на другому – він вважав працю продуктивною, якщо вона виробляє певну цінність. І, нарешті, на третьому, якщо вона обмінюється на капітал та створює прибуток. У сучасних умовах, коли змінюється багатство нації від грошей до гармонійно розвиненої людини, послуги, пов'язані з освітою, культурою та охороною здоров'я сприяють розвитку людини, а, відповідно, є продуктивними і тому враховуються в національних рахунках.

Виходячи з теоретичних напрацювань вченого, економічна політика А. Сміта зводиться до **доктрини невтручання держави в економічні процеси** за винятком тих сфер, де відбувалося фіаско ринку. До них можна віднести підтримання достатньої обороноздатності держави та суспільного порядку, належної системи охорони здоров'я і т. ін. З точки зору деталізації цих питань, А. Сміт виділяє необхідність економічної та політичної свобод як основи функціонування ринку, для чого вимагає зняття всіх перепон на шляху робочої сили та капіталу, регламентації виробничої діяльності в промисловості та внутрішній торгівлі. До них він додавав введення цивілізованого ринку землі, становлення мінімальних податків на прибуток та заробітну плату, здешевлення витрат на функціонування державного апарату тощо.

Однак особливо вагомий вплив у становленні економічних поглядів К. Маркса мали праці відомого англійського суспільного діяча, фінансиста та вченого-економіста **Давида Рікардо (1772-1823)**. Причому, у марксизмі ця постать стала центральною у встановленні економічної теорії і, перш за все, її *трудової складової* в поясненні основи мінової пропорції. К. Маркс вважав Д. Рікардо своїм учителем і відштовхуючись від певних його положень, присвячених проблемі вартості, створив принципово нову теорію, *зовні* дуже схожу на побудову англійського вченого.

Епоха Д. Рікардо на відміну від епохи А. Сміта – початку промислового перевороту, знаменувала перехід від мануфактури до фабрики. Тобто, якщо епоха А. Сміта припадала на час масових науково-технічних відкриттів як предтечу промислового перевороту 60-90-х рр. XVIII ст., коли створювалися нові, одиничні екземпляри машин то на відміну від цього, епоха Д. Рікардо характеризувалась їх масовим застосуванням у виробництві, що приводило до виникнення нової форми капіталістичної кооперації у вигляді фабрик. Саме на цей час і припала найбільш активна частина життя вченого, що не могло не відбитися на його житті та творчій діяльності.

У ці часи особливо швидкими темпами поширюється наймана праця, збільшується тривалість робочого дня, що складала 12-13 годин, а то і більше. У сферу найманої праці потрапляють жінки, діти. Посилювалася експлуатація, що мала наслідком виникнення руху луддитів, які погіршення свого положення вбачали в застосуванні машин і свій гнів направляли на їх руйнування.

Промисловий переворот, не зважаючи на його входження в активну фазу, разом із тим не мав наслідком появу розвиненого капіталізму. Продовжували зберігатись значні рудименти феодальних відносин. Розвиток капіталізму гальмували, так звані хлібні закони – суть яких зводилась до заборони імпорту дешевого хліба. У зв'язку з цим, ціни на вітчизняний хліб, що складав основний продукт харчування пролетаріату, зросли, а капіталісти вимушені були платити робітникам високу зарплату. З іншого боку, частину коштів забирали землевласники, що штучно підтримували високу орендну плату за користування землею, яку вимушені були платити орендарі, а тому

основний конфлікт продовжував існувати між промисловою буржуазією і землевласниками (лендлордами).

Таким чином, капітал виявився як би затиснутим у міцних лещатах, з одного боку, робітниками, які вимагали компенсації за високі ціни на хліб, а з іншої – лендлордами, що штучно підтримувати високу орендну плату, шляхом заборони імпорту дешевого хліба з континентальної Європи. У цей час зароджується рух буржуазії Брайтона-Кобдена, що утворили Лігу за відміну «хлібних законів». Проблеми розподілу суспільного продукту, значною мірою, стали визначати майбутні перспективи розвитку та подальшого існування капіталістичної системи. Тому з'ясування розподілу продукту землі між трьома класами суспільства – робочими, капіталістами та земельними власниками виходили в ранг стратегічних проблем.

Зазначені аспекти підвели Д. Рікардо до конкретизації як предмета, так і методу дослідження економічних проблем. Вони знайшли своє відображення у «Вступі» до твору **«Начала політичної економії та оподаткування» (1817)**.

У нових умовах, як вважав учений, необхідне уточнення *предмета* дослідження. Його акцент був зміщений у бік *розподілу продукту землі*, що визначається, головним чином, рівнем плодючості ґрунтів, нагромадженням капіталу та зростанням населення, кваліфікацією та винахідливістю праці а, також, від знарядь, які використовуються в землеробстві й визначають, у решті-решт, *основні доходи*, які розподіляються *між трьома основними класами суспільства* (лендлордами, капіталістами та найманими працівниками) у вигляді – *ренти, прибутку та заробітної плати*. Тому «визначити закони, які керують цим розподілом, - писав учений, - головне завдання політичної економії». [343, с. 399]

На *метод*, який використав Д. Рікардо для вивчення економічних явищ, вплинуло його заняття природознавчими науками (математикою, фізикою, геологією і та інше). У той же час рікардіанський аналіз не може бути зведеним до набору якихось природно-аналітичних прийомів. Він прагнув, певною мірою, теоретично відобразити економіку в рамках *руху від абстрактного до конкретного*. Акцент робився на своєрідний підхід у з'ясуванні відповідності тих або інших економічних форм відповідним, абстрактним, об'єктивним принципам, в основу яких покладено закон вартості (визначення вартості товарів робочим часом).

Це був новий етап у дослідженні буржуазного суспільства, коли всі його категорії як би «просвічувалися» даною посилкою. Такі принципи аналізу носили в дослідженні вченого якість генеральних і в той же час, найбільш загальних та істотних. Причому, якщо відмічена посилка не давала результатів, то Д. Рікардо вважав причиною невдачі не подібний підхід, а обмеженість своїх творчих можливостей в досягненні поставленого завдання.

Подібний метод став можливим на основі досягнення капіталом більш розвиненого, ніж за часів А. Сміта стану і відображав дію більш зрілого закону вартості як основи капіталістичної системи, що міг бути прийнятним і

для вивчення досить розвиненого її стану. У зв'язку з цим, вартісна природа капіталу виступила більш чітко, а тому його розгляд виявився глибшим, ніж у попередників.

Таким чином, у дослідженні англійського суспільства Д. Рікардо найбільш поглиблено і послідовно використовував *метод наукової дедукції*, що дозволило поглибити проблеми функціонування капіталу у сфері виробництва і значення праці, як дуже важливого його фактора. З іншого боку, виникала нагальна необхідність дати аналіз такого фактора, як земля відтворення якої ставало важливою умовою нормального відтворення основних пропорцій у суспільстві, а з ними – отримання і оптимальних первісних видів доходів, як заробітна плата, прибуток та рента.

Виходячи з останнього, нагальною умовою ставала компенсація понесених витрат на отримання відмічених вище видів доходів, які можна було компенсувати за умови покриття коштів на виробництво. Звідси науковець не міг не залишатися в рамках західної економічної думки, дотримуватись положення про два визначальні фактори виробництва, як праця і земля, чим залишатися в руслі, перш за все, *аналітичного підходу*.

Зазначена двоїстість, на перший погляд, застосованого методу, коли дедуктивний підхід став одним із інструментів розширення аналітичного підходу, отримав специфічну оцінку творчості К. Маркса, коли була виділена, як єдина доктрина використання винятково дедуктивного підходу, що дозволив дати нові аспекти сутності капіталу, а разом з тим, закласти підвалини нової теорії вартості як трудової.

Одночасно із заслугою англійського вченого, якого К. Маркс називав своїм вчителем, причому цілком справедливо, останній відмітив недоліки його підходу, які можна звести до такого:

1. У аналізі були відсутні проміжні економічні ланки, наприклад, не розглядався розвиток форми вартості.
2. У дослідженні буржуазного устрою переважав кількісний підхід.
3. Буржуазне суспільство розглядалось позаісторично як єдине в людській цивілізації.

З точки ж зору продовження західної економічної думки, Д. Рікардо висунув нові ідеї, що, у подальшому, отримали розвиток як у послідовників класичного напрямку, так і в неокласичному його варіанті.

Треба зазначити, що він, добре розуміючи значення теорії вартості (цінності) А. Сміта, звернув увагу на проблеми уточнення самого поняття, перш за все, з точки зору процесу виробництва. Погоджуючись з положенням А. Сміта стосовно того, що вартість (цінність) є величиною *відносною*, а не *абсолютною*, як у К. Маркса, він звернув увагу на характеристику пропорцій, яка визначає дану вартість. Тут враховуються ті ж обставини, що визначають останню.

На основі двофакторної моделі створення цінності (праця та земля), була уточнена основа аналізу висхідної категорії ринкової системи – *мінової цінності*, яку, з одного боку, *визначала праця*, а з другого – *рідкість*. У

подальшому відмічені характеристики дозволили проаналізувати, спочатку, на базі рідкості пропорції обміну представниками маржинальної концепції, яка розробила метод граничних корисностей. З іншого боку – поглиблювалась розробка впливу на пропорції обміну такого фактору як праця. Особливо багато тут було зроблено в теорії К. Маркса.

Однак подібні підходи виявились обмеженими, тому що не враховували всю гаму впливу на формування мінової пропорції. Так, у маржиналізмі це була праця, а у марксизмі – корисність. Особливо це стало помітним у практиці, яка потребувала врахування дії спонукальних мотивів представників двох сторін мінових відносин: покупців та виробників. З ним стає очевидним синтез відмічених методів дослідження, що було зроблено в працях А. Маршалла. Він, як учень Дж. С. Мілля звернув увагу на розмежування практичного та теоретичного аспектів, показавши недостатність дедуктивного підходу, перш за все, у теоретичному аспекті, що стало витокком нової науки – **економікс**.

Із проблеми предмета та методу у теорії Д. Рікардо витікає його **теорія цінності**, що займає центральне місце в його творчості. Закономірності розподілу благ, які загострились з розвитком промислового перевороту, потребували уточнення особливостей процесів виробництва з точки зору формування вартості, як праці, так і рідкості. Учений звернув увагу на роль товарів, що не можуть вільно відтворюватись, при цьому, приділивши особливу увагу значущості такого аспекту, як праця.

Як і А. Сміт, він розрізняв **дві сторони вартості (вартість у споживанні та купівельну силу речі** щодо інших благ – **мінова вартість**. Однак на відміну від А. Сміта він чіткіше провів розмежування між вартістю (важкістю або легкістю виробництва) і багатством (кількістю споживних вартостей). Розглядаючи пропорцію обміну, Д. Рікардо розумів, що в її основі лежить праця. Причому, витрати на виробництво визначаються суспільно-необхідними, а не індивідуальними витратами, де основна його увага була зосереджена на з'ясуванні кількісних пропорцій обміну.

Однак при формуванні вартості враховувалась дія (що буде зроблено пізніше, особливо в теорії ренти) фактора землі. У К. Маркса ж вплив праці на формування вартості був фактично як єдиний.

У вартості товару Д. Рікардо бачив не лише живу працю, втілену в ньому, але і минулу, витрачену на знаряддя праці, будівлі, інструменти та ін. Подібний підхід мав безперечну перевагу, оскільки в умовах машинного виробництва різко зростала частка перенесеної вартості, яка постійно потребувала свого відшкодування.

Завершуючи розгляд проблеми вартості, слід зазначити відмінність трактування товару як продукту Д. Рікардо від К. Маркса. За Д. Рікардо продукт є товаром, коли він, *перш за все, (так як він ще враховував елемент рідкості товару)*, є результатом людської праці і лише тоді, коли він є масовидним та відтворюваним. На відміну від нього, за К. Марксом, який дуже високо цінував наукові досягнення Д. Рікардо, трактування умов

перетворення продукту праці в товар інше: продукт лише тоді стає товаром, коли він масовидний та відтворюваний. Тому, наприклад, виходячи з логіки К. Маркса, оригінал картини Тиціана не товар, оскільки він не масовидний, а значить не може бути відтворений людською працею. Виходячи з цього, можна зробити висновок, що марксизм, вилучивши з предмета дослідження політичної економії таку специфічну категорію, як *рідкість* та її *безпосередній* (у К. Маркса опосередкований) вплив на «мінову вартість» шляхом переміщення до предмета дослідження товарознавства, тим самим викинув з політичної економії цілий пласт практичних проблем.

Другою за значимістю проблемою в теорії Д. Рікардо, яка витікала із визначення ним предмета дослідження політичної економії, є аналіз *земельної ренти*. Ренту вчений визначає як «частку продукту землі, яка виплачується землевласнику за користування першопочатковими і неруйнівними силами ґрунту». Він вніс істотний вклад до її розробки не лише як теоретик, але і як практик. Науковець поставив питання про те, чи не викликає перехід землі до приватної власності та поява ренти до якихось змін у *відносній* вартості товару, незалежно від кількості праці, яка необхідна для її виробництва? Виходячи з його теорії вартості, де він визначав товар, перш за все як результат праці, у дослідженні ренти цей аспект залишається магістральним. Тобто, наявність ренти не є результатом дії тільки природи, хоча вона суттєво впливає на кількість створеного продукту, тобто величину багатства.

Розвиваючи ідеї А. Сміта, він звернув увагу на дію такого важливого фактора виробництва, як земля. Саме вона, в значній мірі, виходячи, безпосередньо, з теорії Д. Рікардо, як уже було сказано вище, визначала кількість продукту, яка потрапляє в розподіл між трьома основними класами суспільства (лендлордами, капіталістами та найманими працівниками) у вигляді – ренти, прибутку та заробітної плати.

Однак кількість продукту, що потрапляла у розподіл, регулювалася і працею, що застосовувалась на землі. Тому, праця впливала на результати діяльності аграрної сфери, але не безпосередньо, а опосередковано, коли її результати, в значній мірі, опинялись у залежності, головним чином, від рівня родючості землі, до якої з боку праці додавались нагромаджуваний капітал і зростання населення, кваліфікація та винахідливість праці і знарядь, що використовувались на землі. Фактично, тут вчений розробляє дію другого фактора на результат виробництва, але через призму впливу на нього праці.

Теорія ренти, як і інші проблеми, як би пропускала ним через вартість, яка була зосереджена на дії землі як окремого фактора створення вартості. Тому він акцентував увагу на дію праці в умовах визначення її ефективністю природного середовища, показуючи, що закони, які регулюють рух ренти, суттєво відрізняються від тих, які регулюють прибуток і рідко діють в одному і тому ж напрямку.

Ставилось питання про те, чи не викликає перетворення землі у власність, а з нею і утворення ренти яку-небудь зміну у відносній вартості товарів, необхідних для їх виробництва.

Виходячи з цього, вирішуються питання про:

1. Тісний зв'язок теорії ренти з теорією вартості.
2. Вплив людської праці та капіталу на формування ренти.

Виникнення ренти пов'язувалось з приватною власністю на землю, яка впливає на перетворення цього виду доходу на ренту. Другою умовою є різні умови плодючості земель та їх місця розташування до ринку. Звідси, природна ціна визначалася умовами виробництва в гірших умовах. Причому, в даному випадку, йдеться як про ренту I (якість землі та місця розташування), так і ренту II (додаткові витрати капіталу на покращення якості землі).

Обставина переходу англійського суспільства від обробки кращих земель до гірших, була викликана збільшенням кількості населення та нестачею продуктів харчування, що вироблялись на кращих та середніх за умовами виробництва землях.

Останнє викликало необхідність підвищення плодючості земель штучним шляхом для покриття зростаючого попиту. Однак збільшення інвестицій в ті часи призводили до зменшення його віддачі. Це дало можливість Д. Рікардо підтвердити ідею, яку висунув ще А. Р. Ж. Тюрго стосовно існування так званого закону убутної родючості ґрунтів. У ньому відбивався реальний факт падіння віддачі від подальших послідовних залучень капіталу.

Цікавий і інший висновок вченого про частку доходу, що припадає на ренту. Якщо буде використовуватись краща земля при тих же витратах праці, то її використання призведе до зменшення мінової вартості, а з нею і частки, що піде на земельну ренту. І навпаки, порівняльна вартість сирих матеріалів підвищується при наявності гірших умов землі і більших витрат праці, що буде мати наслідком збільшення частки земельної ренти землевласника.

«Вартість хліба, - писав учений, - регулюється кількістю праці, витраченої на виробництво її на землі тієї якості або з тією часткою капіталу, при яких не платять ренти. Не тому хліб дорогий, що платиться рента, а рента платиться тому, що хліб дорогий». [343, с. 437] Ціна хліба, на його думку, не скільки не знизилась би, якби землевласники відмовились від своєї ренти, при цьому, окремі фермери стали би жити краще.

На основі вище зазначеного, можна зробити *низку висновків* відносно теорії ренти Д. Рікардо. По-перше, вона не відмінняє відкритих законів відносної вартості. По-друге, рента розуміється як частка продукту землі, що сплачується за первісні та не руйнуючі сили ґрунтів. По-третє, поява ренти пов'язана з обставинами обмеженості земель та закріпленням її у приватній власності. По-четверте, на розміри ренти впливає ефективність праці в обробці ґрунтів, що визначається ефективністю застосування капіталу, а, також, зростанням населення, що призводить до необхідності використання

менш плодючих та найбільш віддалених від ринків збуту продукції сільськогосподарської земель. І, нарешті, по-п'яте, у Д. Рікардо як і у А. Сміта, земля виступає одним із елементів основного капіталу, що визначає ефективність функціонування всіх інших його форм.

По іншому виглядає концепція Д. Рікардо, виходячи з оцінки її економічної складової К. Марксом. Останній звертає увагу на ряд моментів, які продиктовані його особистими поглядами на відмічену проблему, що була продиктована необхідністю розробки теорії класової боротьби та пролетарської революції. На відміну від К. Маркса, у Д. Рікардо теорія ренти розроблялася, виходячи з погляду на неї, як одного із аспектів досягнення пропорційного розвитку суспільства через підтримання основних народногосподарських пропорцій. Тому в основі його теорії лежала двофакторна модель, що визначала вплив на пропорції двох складових: праці та землі. Звідси, у самому зародку ці теорії не могли суттєво не відрізнятись одна від одної.

Виходячи з класових позицій, К. Маркс виділив у свого опонента як низку визначних досягнень, так і суттєвих недопрацювань та помилок. Так, він посилався на те, що у Д. Рікардо не було теорії абсолютної ренти, хоча в деяких місцях його роботи присутні підходи, що стали надалі основою для її появи в працях першого. Якщо йдеться, про відкриті К. Марксом, абсолютну ренту, то це, виходячи із його поглядів, правильно, оскільки відміна приватної власності призведе до зниження ціни виробництва сільськогосподарської продукції. Для диференціальної ренти це неправильно, бо відміна приватної власності не позначиться на ціні сільськогосподарської продукції, з огляду на те, що вона залежатиме від умов виробництва, пов'язаних з якістю землі, і від віддаленості товаровиробника від ринків збуту, які з відміною приватної власності на землю не зникнуть.

К. Маркс звернув увагу на три основні обставини, що, на його думку, лежать в основі недоліків теорії ренти Д. Рікардо. По-перше, останній не розрізняв понять вартості та ціни виробництва. Коли він писав про вартість, по суті справи, йшлося про ціну виробництва. По-друге, не було у нього і поняття органічної будови капіталу, яка б пояснювала причини появи більшої вартості сільськогосподарської продукції при тій же величині авансованого капіталу, що і у промисловості. Третя обставина, яка б розкривала причини, що утрудняють перелив капіталу зі сфери сільськогосподарського виробництва в інші сфери, пов'язана з приватною власністю на невідтворні умови виробництва, тобто на землю. З одного боку, наявність приватної власності на землю дозволяла Д. Рікардо пояснити перехід частини створених у сільському господарстві доходів капіталістів-орендарів у власність лендлордів, а з іншої – «зачепитися» за ще один вид ренти, наявність якої він навіть не припускав – абсолютної ренти.

Підводячи висновки вищезазначеного, слід відмітити, що Д. Рікардо у своєму дослідженні проблем ренти переслідував інтереси буржуазії, що активно боролася за відміну хлібних законів та здешевлення продуктів

харчування для робітників, і як наслідок, зниження величини заробітної плати для них, що, відповідно, збільшувало їх прибутки у сфері промислового і сільськогосподарського виробництва. Крім того, він робив практичний висновок, що крупна земельна власність не відповідає природним законам розвитку капіталу. Ця ідея не залишилась тільки на папері, а й отримала свій розвиток у його парламентських виступах.

Розглядаючи сутність *глави VI «Про про природну та ринкову ціну»* та оцінюючи внесок Д. Рікардо у *розвиток теорії вартості*, слід зазначити низку важливих моментів. *По-перше*, порівняльна кількість праці, необхідна для виробництва, визначає кількісну пропорцію між товарами, які обмінюються один на один. Причому, у розмежуванні поняття *вартості* і *ціни*, головна увага приділяється *ціні*. Хоча в основу визначення вартості товару покладена праця, Д. Рікардо показав, що пропорції в обміні, або ціна товару, залежить від «природної ціни», яка визначається багатьма факторами. У процесі продажу товару до цього додається коливання попиту та пропозиції, які формують ринкову ціну. Самі коливання ринкової ціни навколо природної ціни досягаються завдяки переливу капіталу в ті галузі, де норма прибутку на капітал буде більша. Причому, переливу капіталу з однієї галузі в іншу активно сприяє грошовий капітал.

По-друге, підводячи висновки вищесказаному, можна стверджувати, що цим була поставлена *проблема сутності ціноутворення*, де вчений, підкреслив фундаментальні здобутки в дослідженні цього питання А.Смітом. З цього витікали низка роздумів і постановок, які залишаються актуальними і в наші дні. Він був прибічником вільної торгівлі і вважав, що переважання вивозу товарів з країни над ввезенням, а, також, перетікання золота не є приводом для занепокоєння. Він був упевнений, що вільне ціноутворення і вільне звернення золота встановлюватиме економічну рівновагу. Неважко побачити, що таке «вільний простір» був, за Д. Рікардо, механізмом подолання рідкості (дефіцитності) товарів. В умовах сучасної України вельми актуальним є встановлення вільного економічного простору між колишніми республіками СРСР.

У кінці *IV глави* вчений підводить підсумок. «Отже, - пише він, - кажучи про мінову вартість або купівельну силу того чи іншого товару, я завжди розумію ту купівельну силу, яку він мав би, якби вона не порушувалась тимчасовими або випадковими причинами і яка представляє його природну ціну». [343, с. 448-449] Із наведеної цитати, *по-перше*, можна зробити висновок, що пропорцію в обміні визначає купівельна сила товару, а не витрати праці, як у К. Маркса. *По-друге*, купівельна сила товару визначається багатьма обставинами, які формують природну ціну, навколо якої коливається ринкова. І, *по-третьє*, зазначене вище в повній мірі вписується в підхід у цьому питанні у А. Сміта.

Одним із аспектів його теорії, що витікає з проблеми вартості, є *аналіз суті грошей* та *грошового обігу*. Вартість *грошей* ще у ранніх творах Д. Рікардо розглядалася як внутрішня, тобто така, що безпосередньо

залежала від витраченої на них праці, закономірність. У той же час специфіка цього вигляду товару виражалася в тому, що він є *мірою вартості* всіх інших товарів. На цій основі стверджувалося, що *кількість паперових грошей* повинна відповідати вартості товарної маси, що знаходиться в обігу. Надлишок паперових грошей повинен вилучатися банками. Проте, пізніше він дещо змінив свою позицію. Тут, очевидно, відіграли роль переконання, що вартість грошей (як і будь-якого товару) визначається не тією працею, яка втілена в них (уречевленою працею), а працею, необхідною для їх відтворення (живою працею). Звідси робилися висновки, що вартість грошей встановлюється в обігу і залежить від їх кількості. Цим вказувалось на номінальну ціну товарів. Однак, з точки зору реальної ціни, хоча грошова маса може бути різною, вона буде змінювати кількість товарів, які за них можна отримати. Тобто, при надмірній кількості грошей – можлива інфляція.

Вчення про вартість пронизує всю систему знань Д. Рікардо і є таким, що охоплює його *вчення про заробітну плату і прибуток*. При цьому, треба розуміти, що вчений в двофакторну модель (праці та природи), відносно другого фактора, більше акцентує на землі, як елемента капіталу. Тому у нього, на відміну від ренти, як одного із елементів первісних доходів, *заробітна плата і прибуток, безпосередньо впливають на природну ціну товарів*.

Рікардіанський аналіз заробітної плати ґрунтувався на працях його попередників. *Заробітна плата*, на думку Д. Рікардо – *це дохід робітника, як плата за працю*. Праця як товар має природну й ринкову ціни. «Природною ціною праці є та, яка необхідна, щоб робітники мали можливість існувати і продовжувати свій рід без збільшення або зменшення їх кількості». [343, с. 449]

Отже, природна ціна праці визначається у Д. Рікардо цінністю засобів споживання робітника і його сім'ї. Природна ціна не є незмінною, нерухомою. З прогресом суспільства величина заробітної плати має тенденцію до зростання. Проте її мінімальний рівень він зводив до засобів існування робітника та його сім'ї. У зв'язку з удосконаленням у землеробстві та відкриттям нових ринків ця тенденція може слабшати.

Природна ціна всіх товарів, за винятком сировини і праці, має тенденцію до зниження з прогресом суспільства та збільшенням чисельності населення. У розвинених країнах, зі збільшенням кількості людей, праця, як важливий ресурс виробництва стає менш затребуваною і її ринкова ціна падає, що призводить до зростання цін на продовольство з переходом до обробки менш родючих земель і, як результат, скорочення чисельності населення. Це, відповідно, впливає на стан працівників, роблячи їх життя більш важким.

Капітал, як частина багатства країни, що використовується у виробництві, надає праці відповідний рух, даючи для її існування харчі, одягу, інструменти, сирий матеріал та ін. Кількість капіталу може зростати одночасно із збільшенням його вартості. Можливо збільшення кількості

капіталу при незмінній його вартості або, навіть, і зменшення. Звідси виникає два варіанти природної ціни праці: у першому варіанті – ціна харчів, одягу та інших предметів першої необхідності підвищиться, у другому – вона залишиться без змін або впаде, однак, ринкова норма заробітної плати підвищиться пропорційно зростанню капіталу.

Заробітна плата, на думку Д. Рікардо, може підвищуватися або падати з двох причин: по-перше, пропозиції та попиту на робочі руки, а, по-друге, цін на товари, на які вона витрачається.

У країнах, де у великій кількості є плідюча земля, додаткові витрати капіталу будуть мати різні наслідки. Так, для бідних країн збільшення капіталу, за умови кваліфікованого управління та освіти населення, буде вести навіть при його зростанні до підвищення заробітної плати, тому що продуктивні сили будуть зростати швидше ніж капітал. У розвинених країнах, навпаки. За умови збільшення капіталу, заробітна плата буде знижуватись.

Таким чином, зростання населення, при відповідних умовах, залежно від багатства або бідності країни, по різному буде впливати на розмір заробітної плати при збільшенні застосовування капіталу. Однак ключовим буде залишатися таке – підвищення розміру заробітної плати не буде впливати на зміну відносної вартості товарів.

У питанні про зміст заробітної плати, як і у інших питаннях, Д. Рікардо виступає як практик, пропонуючи відповідний аналіз конкретних форм господарювання, виходячи із необхідності поліпшення цих процесів. Тому, він не досліджує товар «робоча сила», а бере її такою, як вона з'являється на поверхні явищ, тобто у вигляді *ціни праці*.

Д. Рікардо, також, ретельно дослідив вплив на заробітну плату ціни товарів у різних станах суспільства, та, крім того, вплив притоку до країни грошової маси.

У зв'язку з тенденцією падіння величини реальної заробітної плати, Д. Рікардо виступав як противник створення фондів допомоги бідним, тому що їх збільшення призведе до зменшення притоку капіталу та погіршенню стану більш заможних робітників та капіталістів. Крім того, він був прибічником існування так званого «залізного закону заробітної плати». Він вважав, що збільшити заробітну плату неможливо, тому що її рівень визначається обставинами, що не залежать від волі та бажання окремих членів суспільства. Тобто, дія так званого закону «спадної родючості ґрунтів» робітників є об'єктивним процесом, який викликає збільшення цін на продовольство та веде до зменшення купівельної спроможності робітників.

Не менш цікаві погляди Д. Рікардо на *прибуток*. Необхідно вказати, що Д. Рікардо, загалом, сприйняв вчення класиків про первинні доходи як заробітну плату, прибуток та ренту. Зрозуміло, що в даному випадку йдеться не про смітіанське розуміння вартості товарів, так як фактор праці, в умовах промислового перевороту, поступово ставав домінуючим. Таким чином, для

науковця головним стає з'ясування не сутності цієї важливої категорії, тобто його джерела (хоча Д. Рікардо анітрохи не сумнівається в її «трудовому» походженні), а *взаємовідношень між величиною ціни праці і розмірами прибутку*. Адже в даному випадку встановлюється *закон*, згідно з яким *зміна заробітної плати прямо пропорційна зміні величини прибутку*.

Він аналізує прибуток в її опредмеченій формі, як частину вартості товару, яку він протиставляє іншим частинам – ціні праці та ренті. Тому, існування і отримання прибутку сповна відповідає закону вартості. Аналіз процесу виробництва був би поступкою смітовським визначенням як процесу праці, що утворює вартість.

Таку ж відповідність у логіці міркування можна простежити при розгляді рикардіанського аналізу середнього прибутку. Тут ціна на виробництво товарів визначається витратами праці, тобто дією закону вартості. Проте, практика показувала, що відносно прибутку діяв принцип «на рівновеликий капітал – рівний прибуток». Такий результат вчений пояснював процесом внутрігалузевої і міжгалузевої конкуренції через перелив капіталу, що утворювали середню норму прибутку. Саме на дії вартісних процесів, за Д. Рікардо, ґрунтувався механізм усереднення прибутку. При цьому, до певної міри, подібний механізм вступав у протиріччя із законом вартості, а тому рівність цін виробництва вже не відповідала у кожному конкретному випадку рівності отриманої кожним товаровиробником вартості. До кінця дослідити та логічно викласти цю проблему науковець так і не зміг, що викликало критику його точки зору з боку як представників західної економічної думки, так і марксизму.

Виходячи з наявності в західній економічній думці двохфакторної моделі (праця-природа) – у його попередників, у Д. Рікардо – праця-капітал, можна з великою вірогідністю допустити, як він вбачав вирішення цієї проблеми. Виходячи з закономірностей процесу виробництва, цінність речі, що потрапила в обмін, визначається співвідношенням праці на виготовлення товарів, що обмінюються. Однак з точки зору розподілу, у цей процес включаються такі фактори виробництва, як праця, капітал та земля, дослідження законів розподілу яких він поставив у центр дослідження політичної економії.

Обмін як головний процес установалення народногосподарських пропорцій показав, що закони розподілу первісних доходів визначаються тільки для заробітної плати як трудової складової (складність та важкість праці). Що стосується такого доходу, як прибуток на капітал, то він визначався ще й величиною капіталу, що був авансованим у справу та про що свідчила практика господарювання. Саме на співвідношенні праці, як основи цінності для обміну, і прибутку, що був результатом дії такого фактора як капітал, вчений спробував розібратися у факторах, що впливають на величину реально отриманого прибутку. Він вважав, що всі доходи, які отримуються від різних факторів виробництва, для їх нормального функціонування повинні давати покриття витрат на виробництво. Тому,

кожен із доходів у своїй складовій повинен був мати відповідну частину у загальному доході на покриття витрат для нормального функціонування та відтворення кожного з відмічених раніше факторів.

У цьому відтворенні Д. Рікардо помітив зростаючу роль дії такого стратегічного фактора як праця, що утворює вартість. Величина заробітної плати, на його думку, безпосередньо впливає на розмір прибутку. Вони «працюють» у тісному зв'язку, що підкреслював ще А. Сміт. У Д. Рікардо цей зв'язок, як відомо, був зосереджений на дослідженні законів відтворення. Тому, у нього визначальний вплив на пропорції обміну і доходи мали два фактори – праця та капітал. Саме вони і формували ту ціну, відповідно до якої реалізувалися товари. Це означало, що вона відрізнялась від ціни, яка визначалася витратами на виробництво товару, що визначала праця. На ціну ж продажу значний вплив справляв капітал. Таким чином, формувалась ціна, яка враховувала як дію праці, так і капіталу.

Підводячи підсумки творчості Д. Рікардо, можна впевнено стверджувати, що *економічна політика*, яка витікала з його наукової творчості, як і у А. Сміта, будувалась на принципах *економічного лібералізму*. Тому, всі проблеми, пов'язані з порушенням пропорцій суспільного виробництва та похідні від них соціальні аспекти, можуть бути вирішені шляхом підтримання державою вільного ринку.

в) французький (К. А. де Сен-Симон і Ш. Фур'є) та англійський (Р. Оуен) утопічний соціалізм

Утопічний напрям як елемент вчень про суспільний устрій бере свій початок з ідей раннього християнства. У часи середньовіччя він отримав розвиток у вигляді трьох складових: розвитку ідей раннього християнства, програм селянських повстань і, нарешті, ідей соціалістів-утопістів.

Розрізняють два етапи розвитку останнього відгалуження: ранній та пізній утопічний соціалізм. *Перший (ранній) етап (XV-XVI ст.)* – пов'язаний з творчістю **Т. Мора**, **Т. Кампанелли** та ін. В основі ідей останніх авторів були покладені такі положення: критика недоліків наявного соціального устрою з точки зору моралі; перехід до суспільної власності; обмеження робочого дня; ліквідація грошей; рівність суспільного розподілу створених благ та ін.

Представники пізнього етапу (XVIII-XIX ст.) активно розвивали напрацювання авторів раннього періоду. Серед працівників цього періоду можна відзначити три визначальні постаті – французів **Клода Анрі де Сен-Сімона** і **Шарля Фур'є** та англійця **Роберта Оуена**.

Клод Анрі де Рувруа, граф де Сен-Симон (1760-1825) обґрунтував еволюційно-історичний підхід до вивчення людського суспільства та історичного прогресу, а, також, неминучість переходу до справедливого суспільства. Учений гостро критикував вади існуючого капіталістичного суспільства. Рушійною силою історичного розвитку він вважав науку та

індустрію, а ідеальне суспільство вбачав в індустріалізмі. На його думку основними рисами ідеального суспільства повинні були стати панування великого машинного виробництва, що управлялося б з єдиного центру планомірно. Ці основні положення доповнювались ідеями заміни конкуренції асоціаціями виробників, обов'язковістю праці для всіх членів суспільства, збереженням приватної власності та поступовим зникненням класів та соціальних відмінностей, крім тих, які засновані на праці та здібностях.

Способом переходу до нового суспільства він вважав створення асоціації кооперативів, а способом переходу до нього – створення партії промисловців, яка б разом з урядом проводила реформи за впровадження соціальної політики, направленої на реформування суспільства в бік подолання експлуатації та соціальної нерівності, а, також, принципова переорієнтація основної функції держави на «керівництво речами» та основний суб'єкт реформ.

Шарль Фур'є (1772-1837) розглядав періоди історичного розвитку суспільства виділяючи, при цьому, періоди, що передують виробничій діяльності та етап соціального, привабливого виробництва. Ідеальне суспільство він вбачав у гармонії, яке будувалось на ліквідації експлуатації, обов'язковості та привабливості праці для всіх, виконання робіт за планом та перехід виробництва від конкуренції до змагання між трудящими. При цьому, розподіл благ вбачався за капіталом, працею та талантом.

Перехідною економічною моделлю, на відміну від К. А. Сен-Сімона, виступала не асоціація кооперативів, а фаланга, що поєднувала риси комуни і акціонерного товариства. Спосіб переходу до нового суспільства вбачався досліднику на основі гармонізації праці та капіталу, де роль держави повинна бути зведена до мінімуму.

Роберт Оуен (1771-1858) є єдиним представником цього напрямку, який спробував здійснення власних ідей реформування суспільства на практиці. Вони базувались на тому, що рушійною силою історичного розвитку є освічені люди, а ідеальним суспільством – комунізм. Характерні ознаки цього суспільства були зведені до необхідності повної ліквідації приватної власності на засадах суспільної власності, рівності в правах та обов'язках, ліквідації грошей, встановлення соціалістичного принципу розподілу: від кожного по здібностях, кожному за працею.

Перехідною економічною моделлю у нього була не асоціація кооперативів і не фаланга, а кооперована община. Спосіб переходу до нового суспільства вбачався ним у вихованні людей, «розумних» законах уряду та створенні кооперативних общин. При цьому, роль держави зводилась ним до формування «сприятливого соціального середовища» для розвитку комуністичних відносин.

Напрацювання цього напрямку соціально-економічної думки далі розвивали Ж. Ш. Л. С. де Сісмонді, П. Ж. Прудон, соціалісти-рікардіанці тощо. Не оминув увагою їх спадщину і К. Маркс, ідеї якого щодо побудови нового суспільства, багато у чому перекликаються з науковими висновками

представників зазначеного напрямку. Однак, на відміну від них, вони базувались на класовому підході, зробленому К. Марксом у «Капіталі», що дозволило взяти з напрацювань пізнього утопічного соціалізму ті аспекти, які базувались, на відкритих К. Марксом суспільних законах. Завдяки цьому і з'явилась *третьа складова марксизму – науковий соціалізм*. [207, с. 63-64]

2. ОСНОВНІ СКЛАДОВІ ОРТОДОКСАЛЬНОГО МАРКСИЗМУ ЯК НАУКИ ПРО СУСПІЛЬСТВО В СУЧАСНОМУ ТРАКТУВАННІ

При викладенні проблем даної дисципліни, перш за все, треба враховувати економічний аспект як ключовий. Однак він стане зрозумілий за умови виходу за межі суто економічного аналізу вчення К. Маркса, а для цього треба дослідити, безпосередньо, сам методологічний інструментарій дослідження (діалектичний метод) у марксистській інтерпретації. Тільки після цього можуть бути розглянуті витoki марксизму, які витікають з його філософії і відзеркалюються в економічній проблематиці. Тому спочатку буде проаналізований метод К. Маркса взагалі через призму діалектичного матеріалізму, і лише потім його застосування в аналізі суспільства, що міститься в другому розділі марксистської філософії – *історичному матеріалізмі*. Його центральною ідеєю є матеріалістичне розуміння історії. Саме воно закладене у вигляді основного посилу в *економічній* проблематиці автора.

Крім вище зазначеного, марксизм має практичну складову, тобто реалізацію економічних принципів теорії, що знаходить своє відображення у третьому розділі складової частини марксизму – науковому соціалізмі, основні постулати якого не можливо зрозуміти без знання марксистської філософії та економічної складової, що ґрунтується на магістральному положенні теорії К. Маркса – *класовому підході* до розуміння дії об'єктивних законів для побудови нового суспільства. Звідси економічний блок вчення виходить за межі суто економічного дослідження й включає в себе висновки наукового соціалізму.

І, нарешті, останнє. Курс має показати не тільки напрацювання К. Маркса в економічній сфері, але й зміну його підходів та поглядів на розвиток суспільства, як стратегічний. Звідси, по мірі змін за життя дослідника, відбувались уточнення в його наукових поглядах, що, з часом, трансформувалось у творчості його послідовників уже після смерті автора. Вони стали наслідком змін у суспільстві ще періоду класичного капіталізму вільної конкуренції, які досягли свого піку в умовах становлення та розвитку монополій, що посилили процеси економічної диференціації не тільки в середині суспільств, але і між країнами.

Саме це поставило перед державами, що відставали у своєму соціально-економічному розвитку від розвинених, питання подолання економічного відставання. Воно залишається актуальним і за умов сучасних розвинених суспільств, до яких можна віднести деякі держави Західної

Європи та Північної Америки та ряд інших регіонів. Диференціацію між країнами, особливо стимулювали процеси монополізації, а ті з них, що почали відставати, отримали назву країн так званого «доганяючого розвитку».

Виходячи з класифікації трьох складових частин марксизму, виникає необхідність дати розгляд п'яти ключових питань (проблем) через висвітлення її *економічної* складової. Це завдання вперше ґрунтовно поставили й запропонували його вирішення російські вчені-економісти **Єгор Тимурович Гайдар (1956-2009)** та **Володимир Олександрович Мау (1959)** [78]. У марксистській теорії, вони виділили такі, на їх думку, *фундаментальні блоки*:

- а) філософія історії або теорія суспільного розвитку;*
- б) економічна теорія;*
- в) теорія класової боротьби та революції;*
- г) теорія економічної історії як пристосування філософії історії й теорії класової боротьби до розвитку економічних інститутів та народного господарства як такого;*
- д) історія економічної думки.*

2.1. Філософія історії або теорія суспільного розвитку

Як було вказано раніше, коріння економічних ідей К. Маркса знаходяться в його філософії, в якій виділяють дві складові: *діалектичний* та *історичний матеріалізм*. Перша з них визначає загальний підхід К. Маркса у вирішенні основних питань філософії, а, також, особливості методу дослідження, який базується на двох складових – формулюванні висновків на базі аналізу фактів дійсності і розгляду їх у постійному розвитку та зміні. Друга – деталізації цього методу в конкретному досліджуванні суспільства. До К. Маркса філософія позитивізму бачила завдання науки в описанні та систематизації того, що дає досвід. Іншим підходом був критицизм або утопізм. К. Маркс поєднав критичність та науковість нової наукової традиції, яка з часом отримала назву соціальної критичної теорії.

Визначним досягненням марксизму в історичному матеріалізмі стала спочатку сформульована, а потім і науково обґрунтована, після виходу I тому «Капіталу» гіпотеза про *матеріалістичне розуміння історії*. Саме тут К. Марксом уперше були з'ясовані загальні форми руху суспільної матерії, конкретизовані через *специфічні економічні форми* капіталізму. Вони мали загальні риси з природними формами, які були досліджені у діалектичному матеріалізмі, через такі риси як об'єктивність їх розвитку, наявність зовнішньої і внутрішньої форм та інше.

Разом з тим, було зазначено, що суспільна форма руху матерії має певні суттєві особливості. По-перше, це стан її органічної цілісності, яка має такі характеристики, як саморух, саморозвиток і самовідтворення, що є характерним тільки для певної частини природної форми матерії, як

наприклад, її біологічна форма. Процес розвитку матерії приводить до її постійних змін, які потребують свого відображення в методі дослідження. Воно віддзеркалюється в особливості використаного К. Марксом підходу, де суспільство розглядається в постійному розвитку, яке на відповідних етапах, через заперечення старих форм приводить до появи принципово нових, не тільки за формою, але і за суттю явищ. Наприклад, доринкові форми суспільства суттєво відрізняються від їх ринкових (буржуазних) форм. Фіксація відмічених вище закономірностей отримала у К. Маркса деталізацію в дослідженні суспільних явищ через метод історичного матеріалізму, центральною ідеєю якого стала об'єктивність розвитку суспільств.

Сама по собі вона не була новою. Ще Ібн-Хальдун звертав увагу на те, що розвиток суспільства визначається не указами правителів та впливових суспільних та громадських діячів, а залежить від об'єктивних законів, які, як і в природі, людина змінити не може. Ця ідея стала визначальною у формуванні предмета політичної економії. Принципу об'єктивності законів у суспільстві дотримувались також В. Петті, П. Л. Буагільбер, фізіократи і, нарешті, А. Сміт, який зафіксував це в назві першої книги своєї знаменитої роботи «Дослідження про природу і причини багатства народів», в якій він зазначив, що «...продукт *природним* (курсив наш – П. Н.) чином розподіляється між різними класами народа» [378, т. 1, с. 7], де слова «природно» означає незалежність цих процесів від волі та свідомості людей. Однак тільки після виходу в світ I тому «Капіталу» ця гіпотеза вперше стала науково доведеною істиною. Про це її автор писав, що найкращим у моїй книзі є матеріалістичне розуміння історії та представлений в другій главі двоїстий характер праці.

Відмічена К. Марксом різниця між природною і суспільною формами матерії мала наслідком появу *історичного методу дослідження суспільств*, який отримав високу оцінку навіть у непримиримих критиків марксизму. Виходячи з цього, можна констатувати, що головним у підході до аналізу будь-яких явищ, зокрема і економічних, став розгляд дійсності, виходячи з фактів, які привалюють при її вивченні та дослідженні тих змін, які вони проходять у своєму розвитку. Другим аспектом проблеми є вивчення предмета дослідження, який починається із визначення об'єкта аналізу.

При його розгляді автор починає історією суспільства не як завершеного об'єкта дослідження та його місця у майбутньому, а розглядає ***реальність усієї людської історії в її безкінечності***. Причому констатація незавершеності, незакінченості історичного процесу розвитку для будь якої фази суспільства в марксизмі є визначальною.

Об'єктом політичної економії, згідно з К. Марксом, є ***виробничі відносини***. У зв'язку з цим у своїй праці «**До критики політичної економії**» (1859) він писав: «В суспільному виробництві свого життя люди вступають у певні, необхідні, від їх волі не залежні відносини – ***виробничі відносини***, які відповідають певному ступеню розвитку їх матеріальних ***продуктивних сил***.

Сукупність цих виробничих відносин становить економічну структуру суспільства, реальний базис, на якому підноситься юридична і політична надбудова і якому відповідають певні форми суспільної свідомості. Спосіб виробництва матеріального життя зумовлює соціальний, політичний і духовний процеси життя взагалі. Не свідомість людей визначає їх буття, а навпаки, їх суспільне буття визначає їх свідомість» [240, с. 6].

Виходячи з цього, важливими ознаками виробничих відносин є їх три ключові аспекти: *визначеність*, тобто наявність такими, які вони є, по-друге, *необхідність*, що означає їх неминучість і, нарешті, по-третє, *незалежність від волі та бажання людей (об'єктивність)*, що вступають у них. Сукупність економічних відносин, згідно з К. Марксом, утворює *економічний базис суспільства*. Другою стороною життєдіяльності людей є *продуктивні сили*, які визначають стан відповідних їм *виробничих відносин*.

Діалектична взаємодія продуктивних сил та виробничих відносин становлять *спосіб виробництва*, який визначає соціальні, політичні й духовні процеси життя соціуму. Виходячи із цього, економічні епохи (первісне суспільство, рабство, феодалізм, економіка буржуазного суспільства) відрізняються одна від другої особливостями виробничих відносин, що демонструють способи, якими виробляються матеріальні блага. Політична економія вивчає, також, закономірності переходу від одного економічного ладу до іншого. З цієї позиції предмет політекономії в широкому розумінні – це наука, що досліджує економічні закони, які регулюють виробництво, обмін, розподіл і споживання матеріальних благ.

Як було вказано вище, заслугою К. Маркса є розгляд економічних явищ через *принцип історизму*, які на відміну від явищ природи носять тимчасовий, плінний характер. Причому, вчений зазначав, що стадії цивілізації суспільство досягає за умов капіталізму, при якому починається вихід за його межі, як перехід у «епоху свободи» із спільною формою власності. Особливо чітким показом такого переходу стало осмислення категорії *абстрактної праці* як особливої субстанції форми зв'язку в умовах капіталістичного суспільства, з якої починається формування цивілізації і разом з тим початок закладання фундаменту в основи суспільства «епохи свободи», спочатку економічної, а потім і *повної* особистої.

Новим у цьому напрямку було й застосування при аналізі буржуазного суспільства *методу діалектики*, що вивчає об'єктивну реальність в постійному її розвитку. Ця сторона методу була взята К. Марксом у Г. В. Ф. Гегеля. Однак, вихідним пунктом з'ясування об'єктивних закономірностей розвитку стала не «абсолютна ідея» Г. В. Ф. Гегеля, а матеріалізм Л. А. фон Фейєрбаха. *Матеріалістичний підхід*, як інша сторона методу, містив у собі аналіз масовидних фактів об'єкта дослідження, на базі яких розкривався закон їх розвитку та зміни.

Тому для К. Маркса головним було знаходження закону, який визначає зміни в досліджуваних ним явищах у розвитку, як перехід від однієї форми до іншої. Причому, відправним пунктом є зовнішні явища, де один факт

дійсності зіставляється з іншим у їх зв'язку таким чином, щоб дослідити ступінь розвитку більш складної економічної форми. Для К. Маркса кожний історичний період має свої закони, які при зміні дійсності теж змінюються. З'ясування змін у самій дійсності показує, що вона має причиною різні умови, в яких ці соціальні організми функціонують. Тому, наукова цінність аналізу полягає в з'ясуванні тих часткових законів, яким піддається виникнення, існування і смерть того соціального організму, який досліджується.

Наукова презентація отриманих результатів здійснювалась у вигляді *сходження від абстрактного до конкретного*, шляхом *методу логічних абстракцій, індукції та дедукції*, де головним було використання такого підходу, як *метод органічної цілісності*. При аналізі суспільних явищ, насамперед, акцентувалося на дотриманні *принципу історизму*, тобто постійної фіксації об'єкта дослідження, що змінювався. Він поєднувався з *логічним підходом*, де представлені факти виводилися у взаємозв'язку й взаємозалежності один з другим – від найпростішої загальної форми (товар) до найрозвиненішої (капіталу). При цьому, застосований метод історизму був принципово новим словом в економічній науці. Відзначений вище підхід у дослідженні економічних проблем уперше в історії економічної думки був реалізований при написанні «Капіталу» К. Марксом.

2.2. Економічна теорія

Марксистське вчення починаючи із другої половини XIX ст. справило великий вплив на багато сфер суспільствознавства. Особливо на історію, політологію, соціологію, політичну економію, а також появу впливових партій. Правда, при цьому треба пам'ятати, що економічна складова для К. Маркса як для соціального філософа, ніколи не була самоціллю і виконувала роль лише знаряддя для з'ясування пружин суспільного розвитку. У виникненні та піднесенні економічної теорії марксизму можна умовно виділити три її етапи: **ранній марксизм** – від 40 – 50-х років XIX століття, **зрілий марксизм** – до кінця 70-х років, **пізній** – до 1895 року (смерті Ф. Енгельса).

2.2.1. Генеза класового погляду марксистської теорії раннього періоду на розвиток різних суспільних систем

Ранній етап марксизму (від 40-50-х років XIX століття) характеризувався розробкою основних положень теорії, і був заснований на зібраному і проаналізованому К. Марксом та Ф. Енгельсом історичному, соціологічному та соціально-філософському науковому матеріалі. Одночасно відпрацьовувався та уточнювався принципово новий метод дослідження (**діалектичний матеріалізм**), який пізніше, вперше в історії економічної науки, був використаний для аналізу такого складного соціального організму,

як буржуазне суспільство та здійснювались спроби щодо реалізації якісно нових програмних завдань – формування ідеології партії комуністів.

Основними науковими здобутками цього періоду стали, в першу чергу, твори самого **К. Маркса** «**Економіко-філософські рукописи 1844 року**» та «**Злиденність філософії. Відповідь на «Філософію злиднів» пана Прудона**» (1847), а також написані у співавторстві з **Ф. Енгельсом** їх перша робота «**Святе сімейство, або Критика критичної критики. Проти Бруно Бауера та компанії**» (1844), «**Німецька ідеологія**» (1845-1846) та пізніше – «**Маніфест Комуністичної партії**» (1848).

Перші роботи ставили за мету як уточнення предмета дослідження, так і відпрацювання нового методу – діалектичного матеріалізму з розробкою певних економічних проблем, виходячи з нової методології. Діалектику як метод, у той час, активно використовували та пропагували младогегельянці. Саме знайомство з їх працями, та з ними особисто, поклали початок вивченню К. Марксом діалектики самого Г. В. Ф. Гегеля.

Поштовхом до цього стала його робота в якості головного редактора спочатку «Рейнської газети», а потім – «Нової Рейнської газети». Написання статей на економічну проблематику поставило К. Маркса перед необхідністю занурення у питання по з'ясуванню економічної поведінки людей, а через неї – законів функціонування суспільства, а точніше – *відносин між класами*. Після його звільнення з посади головного редактора, робота з дослідження вище означених питань набуває ще більшої гостроти, що спонукає К. Маркса до вивчення економічної соціології, яка стає своєрідним містком для безпосереднього виходу вченого на економічну проблематику.

Знайомство К. Маркса з Ф. Енгельсом все більше зміщує його інтереси у бік дослідження економічних питань. Саме в цей період ним у співавторстві з Ф. Енгельсом були написані праці, які ставили завданням, як писав К. Маркс, «розібратися у питанні для самих себе». Такими виявились роботи «Німецька ідеологія» та «Святе сімейство». У розвиток проблем дослідження законів розвитку суспільства на стику економіки та філософії К. Маркс пише «Економіко-філософські рукописи 1844 року» та «Злиденність філософії. Відповідь на «Філософію злиднів» пана Прудона».

На відміну від цих робіт «Маніфест Комуністичної партії» ставив за мету вихід філософських досліджень та економічних напрацювань у політичну площину, а саме – створення пролетарської партії принципово нового зразка, що стало б завершенням розробки однієї з відгалужень до тлумачення ідеї *класового підходу*. Робота в даному руслі почалася публікацією у 1848 році «Маніфесту Комуністичної партії», який мав завданням розкрити завдання пролетарської партії, виходячи зі створених контурів проекту моделі комуністичного світогляду. Саме після виходу відміченого твору, разом з Ф. Енгельсом, К. Маркс приступає до активного формування спочатку «Союзу комуністів», а згодом і I Інтернаціоналу.

Одночасно з ними з'являються економічні твори самого К. Маркса «**Наймана праця і капітал**» (1849) та «**До критики політичної економії**»

(1859), що став, по суті, початком системного викладу економічної теорії капіталістичного способу виробництва, який отримав подальшу деталізацію з появою I тому «Капіталу». Цей том, як відомо, мав назву «Процес виробництва капіталу». Початком видання роботи «До критики політичної економії» К. Маркс намічав публікувати основні результати свого дослідження економічних проблем частинами. Перша частина твору розкрила природу товару та грошей, однак, безпосередньо не стосувалась аналізу проблем виробництва капіталу, а тому була сприйнята нейтрально.

Після виходу цієї праці, К. Маркс зрозумів, що її основні закономірності та висновки, після ознайомлення з ними, як, наприклад, теорія додаткової вартості, можуть викликати несамовитий спротив з боку пануючих верств населення й поставити під загрозу реалізацію його ідеї стосовно видання наступних частин. Ця обставина, у значній мірі, змушує його активно працювати над завершенням цілісного викладу зазначений питань у I томі «Капіталу» (1867).

До його появи у світ у цей період в економічному аспекті були написані «Економічні рукописи 1857-59 рр.». Пізніше вони стали основою для доопрацювання I тому «Капіталу». Крім них він створив так званий «Економічний рукопис 1861-1863 рр.» (до 40% якого займали проблеми I тому «Капіталу», майже половину матеріалу – майбутнього IV тому, а решта – проблематика II тому). У 1864-1865 рр. К. Маркс працював над рукописом з проблем III тому капіталу. У цей же період у 1865 році були написані деякі розділи для II тому твору. Саме вони склали головну частину матеріалу для подальшого доопрацювання і видання Ф. Енгельсом II та III томів.

Як видно із вище зазначеного, К. Маркс виступив як соціальний філософ і його вчення розроблялося у тісному зв'язку із трьома проблемами. По-перше, філософії, яка дала новий метод дослідження – діалектичний матеріалізм. По-друге, економічної складової – теорії дослідження буржуазного суспільства, По-третє, і це найголовніше, вихід на практику побудови нового суспільства (науковий соціалізм). Для здійснення останньої як *практичної складової* нового вчення потрібна була *партія*, першим завданням якої було *захоплення влади та встановлення диктатури пролетаріату для побудови соціалізму*. Треба відмітити, що всі ці завдання в науковому доробку марксизму виявились між собою тісно пов'язаними та переплетеними. Звідси неважко побачити діаметральну відмінність такої практичної постановки від західної економічної думки, де центральною проблемою ставила за мету посилення ефективності функціонування процесів господарювання.

2.2.2. Передумови, історія створення, структура та ключові проблеми «Капіталу» як основної праці зрілого етапу

Зрілий етап ознаменувався роботою К. Маркса й Ф. Енгельса над фундаментальним економічним надбанням марксизму «Капіталом». І хоча на

титолі книги стоїть прізвище однієї людини – К. Маркса, фактично він є роботою двох. Відомо, що перед публікацією першого тому «Капіталу» К. Маркс запропонував своєму другу поставити і його прізвище на титул твору. Однак той відмовився, сказавши що це, перш за все, твір самого К. Маркса.

Над своїм визначальним економічним твором К. Маркс працював більше сорока років, але так його і не завершив. Виходу у світ «Капіталу», як було зазначено вище, передували ряд економічних рукописів. Спочатку в ході їх написання К. Маркс планував видати свою фундаментальну працю у шести томах. Проблеми передбачалось викласти як рубрики в шести книгах у наступній послідовності: капітал, земельна власність, наймана праця, держава, міжнародна торгівля та світовий ринок. Ця ідея добре проглядається в економічному рукопису К. Маркса 1857-58 рр. (так зване «Грундріссе»), де він працював у руслі зазначеного плану. Відмічений рукопис став фундаментом основних економічних положень марксизму до I тому «Капіталу».

Однак із поступовим зануренням у проблематику дослідження, структура твору змінювалась. У кінцевому підсумку «Капітал» отримав структуру, що складалась із чотирьох томів і наближалась за своєю архітектонікою (перші три томи) до першої та другої книги відомої праці А. Сміта «Багатство націй» (1776). Що стосується основи теорії дослідження буржуазного суспільства як об'єкта, то за його основу була взята основна праця Д. Рікардо «Начала політичної економії та оподаткування» (1817).

Перший том «Процес виробництва капіталу» побачив світ у 1867 році і був присвячений проблемі виробництва капіталу. У передмові до твору були визначені предмет і метод дослідження автора. Предметом визначався капіталістичний спосіб виробництва і відповідні йому відносини виробництва та обміну. В економічній літературі радянських часів професор І. Т. Балуків уперше звернув увагу на фундаментальну різницю у визначенні понять «капіталістичний спосіб виробництва» та «відносини виробництва та обміну», чим виявив малодосліджений пласт проблем, що пов'язаний з першим поняттям [14]. Головне завдання твору К. Маркс вбачав у визначенні основного закону капіталістичної системи (закону вартості) та розкритті закону її руху, як закону додаткової вартості – наріжного каменю економічної теорії марксизму.

У «Капіталі» вперше в економічній літературі був застосований **діалектичний метод як метод сходження від абстрактного до конкретного**, головною складовою якого стало осмислення об'єкта дослідження закладеному в діалектичному методі філософії Г. В. Ф. Гегеля. Одночасно з цим, К. Маркс запозичив у нього та розвив ідею історизму.

Початок дослідження I тому «Капіталу» він починає безпосередньо, з аналізу **товару** як самої «абстрактної» форми буржуазного суспільства. Головним **фактором товару** (саме фактором, тому що властивостей у товару

нескінченна безліч, особливо з боку споживної вартості) він визначає його *вартість*.

З розвитком товарного обміну на основі розгортання вартісних процесів виникають гроші і їх три функції як міра вартості, засіб обігу і гроші як гроші. Остання функція згідно з теорією К. Маркса має підфункції: засобів накопичення скарбів, засобів платежу та світових грошей. Причому якщо у функціях грошей як міри вартості та засобу обігу рух грошей визначають товари, то у функції грошей як гроші вже останні визначають та регулюють рух товарів.

Вартісні процеси отримують вигляд $T - G - T$, тобто простого товарного обігу. Надалі вартісні процеси перетворюються в процеси, що реалізуються за формулою $G - T - G'$. Такий обіг перетворює гроші у капітал і виникає проблема пошуку причин їх зростання, а з ними вихід на системоутворюючі процеси – виробництва *додаткової вартості*.

У цьому томі автор розглянув доходи основних класів у «розчині», як додаткову вартість, тобто без аналізу конкретних форм, в яких вони виникають на поверхні (прибуток промисловця, торговця, відсоток банкіра та рента), а з нею – саме загальні та найбільш суттєві характеристики буржуазного суспільства, виходячи із площини процесу виробництва.

Уперше в історії економічної думки, К. Маркс розглянув капітал з боку *його виробництва* як самозростаючої вартості, в якому проявляються відносини між основними класами буржуазного суспільства: капіталістами та найманими робітниками як уречевлені частини вартості. Процес виробництва капіталу був показаний як такий, де одночасно відбувалось створення найманим робітником додаткової вартості та вартості змінного капіталу, через який К. Маркс вперше зафіксував антагоністичне протиріччя між пролетаріатом та буржуазією.

На визначення частки доходів між цими класами, як заробітної плати та прибутку, що повинні були б забезпечити нормальне відтворення факторів виробництва праці та капіталу вперше звернув увагу Д. Рікардо, одночасно показавши розбіжність інтересів між ними. Але його хвилювали не самі по собі протиріччя між класами, а та оптимальна пропорція, яка б давала нормальне відтворення процесів виробництва.

К. Маркс побачив у цьому антагоністичне протиріччя між зазначеними класами, яке отримало кількісне вираження у вигляді визначення ним ступеня експлуатації робітничого класу як норми додаткової вартості. Більш того, якщо у Д. Рікардо заробітна плата і прибуток як економічні форми доходу фіксувалися у вигляді конкретних форм господарської практики, то К. Маркс звів їх до абстрактних понять змінного капіталу та додаткової вартості.

Надалі у викладенні матеріалу намічається новий аспект. Процеси трансформації капіталізму розглядаються ним через проблеми відтворення капіталу як процесу постійного повторення виробництва. Разом з цим, К. Маркс фіксує нове для капіталізму явище – соціалізації як фундаменту

становлення нового (комуністичного) суспільства. У філософських працях ці аспекти будуть конкретизовані, але не всі отримають розвиток у економічних працях. Зараз же, на самому абстрактному рівні, вони простежуються у проблемі суспільного нагромадження капіталу як проблематики кінця I тому.

К. Маркс показує, що з процесами концентрації та централізації капіталу відбувається укрупнення індивідуальних капіталів, а з ним – поява нової форми усупільнення виробництва як акціонерний капітал. Намічається діалектика процесу заміни приватної власності суспільною. Спочатку не приватна власність як масовидна, що домінувала у докапіталістичних суспільствах, в умовах буржуазного все більше перетворюється у приватну, а потім – з процесами усупільнення виробництва знімається і стає все більш суспільною як за формою, так і за змістом. Виробництво відносною додатковою вартості у вигляді її різновиду надлишкової і є ілюстрацією такого процесу з боку економічних закономірностей. Це, на поверхневому рівні, виглядає як усе більше використання не праці як такої, а її результатів у вигляді наукових відкриттів, що впроваджуються у виробничі процеси, які, у свою чергу, поступово виводять людину із процесу виробництва і роблять наглядачем.

У філософських працях, ідеї які активно розвиває К. Маркс у I томі «Капіталу», деталізуються через форми розгортання поступового процесу зникнення експлуатації людини людиною, демонструючи зміщення експлуатації людини людиною у бік експлуатації природних процесів.

Знімається і приватна форма власності, яка реалізувала себе через суспільний розподіл економічно уособленої праці. Спочатку вона є нічим іншим, як проявом місця людини, що нав'язане таким розподілом через протиставлення цивілізації новій формі існування людини – культурі як зростаючого простору розвитку людини. Відповідна форма конкретної праці через товарну форму на ринку і її реалізацію людина отримує відповідну частину благ, що стають її власністю, яке і закріплюється у приватній формі такої власності.

З часом виробництво розвивається і кількість благ збільшується, що веде до зменшення частини робочого часу в суспільстві і збільшення часу неробочого. Виникає принципово нове мірило багатства – вільний час. На перше місце виходить і нова продуктивна форма виробничих сил – наука замість праці. Причому вона, з одного боку, створює підґрунтя для подолання праці як головного багатства суспільства через надвисоку її продуктивність, а з іншого – кладе початок розвитку людини, яке потребує виробництво і необхідність простору її розвитку.

Тим самим формується нова суспільна форма власності, яке є не речовим проявом розподілу благ як приватним, а власністю всіх на наукові досягнення, а значить і розвиток кожного. Уже в межах буржуазного суспільства виникає різниця між *цивілізацією* з її принципом соціального розподілу людей і їх частковим існуванням і *культурою* (об'єднанням людей на базі їх міжособистих індивідуальних комунікацій).

У «Післямові до другого видання I тому «Капіталу» К. Маркс звертає увагу на природно-історичний закон трансформації соціальних організмів. Останнє саме й дає ключ до розуміння сутності функціонування системи господарювання розвинених країн, що різючим чином відрізняється від економіки XIX століття, що доводить правильність висновків К. Маркса. Забігаючи трохи вперед, слід зазначити, що практичну реалізацію ідея соціалізації К. Маркса знайшла в умовах теорії соціального ринкового господарства в Німеччині в другій половині XX століття.

Другий том «Процес обігу капіталу», підготовлений до видання Ф. Енгельсом, вийшов з друку у 1885 році і розглядав капітал уже з погляду його відтворення як індивідуального, так і суспільного капіталу. Це теж односторонній, абстрактний підхід, але не з погляду виробництва, а обігу.

Як і представники західної думки, К. Маркс використав термін основний та оборотний капітал. Однак він уточнюється в дусі уже дослідженого у першому тому постійного та змінного капіталу. Найбільш велика відмінність між марксизмом та західною думкою пролягає через трактування основного капіталу. Так, західна думка віднесла до основного капіталу і знання людини. Пізніше у XX ст. вона розроблялась як теорія людського капіталу.

Однак до найбільш вагомих частин марксового твору слід віднести *теорію суспільного відтворення*, яка дозволила вийти на практичні проблеми, що продовжили досліджуватись у західній літературі через призму економічних теорій циклів та криз, саме на її базі було багато зроблено нашим видатним співвітчизником М. І. Туган-Барановським.

Одночасно з цим К. Маркс указав на явище відкрите соціалістами-рікардіанцями назване безперервністю та паралельністю виробництва. Саме воно лягло в основу пояснення К. Марксом основи появи комуністичного суспільства, що за суттю нагадує значимість суспільного розподілу праці для появи товарного виробництва.

Третій том «Процес капіталістичного виробництва і обігу, взятий у цілому», також був підготовлений Ф. Енгельсом та побачив світ у 1894 році, був присвячений розгляду економічних форм у діалектичній єдності процесу виробництва та обігу. Така єдність виводила на форми господарювання, як, наприклад, витрати виробництва, норма прибутку, середній прибуток і ціна виробництва, а також, доходи основних панівних класів, як прояв форм додаткової вартості.

В економічній літературі зведення основних доходів панівних класів до додаткової вартості мало місце і до створення економічної теорії К. Маркса. Так, у працях фізіократів, щось схоже на додаткову вартість представляв чистий продукт, про що було сказано вище. Однак, він мав, виходячи з концепції фізіократії, одну єдину форму реалізації – земельну ренту. Поняттям, схожим на додаткову вартість користувався і К. Родбертус-Ягцов. Однак, на відміну від них, К. Маркс поклав цей підхід в основу свого економічного вчення, де кожна із форм господарського доходу, як зарплата,

прибуток та рента, спочатку розглядались у єдності, без виділення відмічених конкретних форм їх реалізації, що і стало (за винятком проблеми заробітної плати, яка розглядається в I томі «Капіталу») об'єктом дослідження III тому.

Спочатку К. Маркс досліджує таку специфічну форму доходу, як **промисловий прибуток** – дохід промислового капіталу. З розвитком капіталізму виникає уособлення від промислового капіталу двох його форм – **торгового** та **банківського**, які сприяють його функціонуванню.

У дослідженні банківського капіталу вчений звертає увагу на банківську систему як перехідну форму до нового типу суспільства, яка дає систему національного рахівництва. Крім того, при характеристиці такої форми доходу, як **відсоток**, з появою акціонерного капіталу, з'являється ще один аспект конкретного підриву класової структури, як розмежування капіталу власності від капіталу функції. Утворюється новий прошарок – менеджери, які вбачають свою роль у розвитку виробництва з використання надбань науки. Останній аспект детально проаналізував засновник інституціоналізму Т. Веблен. Кінець кінцем можна сказати, що виникає «асоціація в якій вільний розвиток кожного стає умовою вільного розвитку всіх».

Ще одним з надбань марксизму стало дослідження питання про усереднення середньої норми прибутку та його тенденції до зниження. У класичній політичній економії перша частина відміченого питання активно досліджувалась. Однак до нього К. Маркс вніс ряд уточнень, зв'язавши питання дослідження щодо утворення вартості на базі витрат праці з поясненням утворення ціни виробництва і відповідної частки прибутку як форми додаткової вартості. Цим він здійснив спробу довести відсутність протиріч між вартістю товару та ціною його виробництва.

Що стосується другої частини питання, то воно теж досліджувалось представниками західної класичної школи, наприклад, Д. Рікардо. Однак, останній пов'язував існування цієї тенденції із законом убутної родючості ґрунтів, іншими словами – не пов'язував її з розвитком технічного прогресу, що зробив К. Маркс. Його теорія будувалась на понятті органічної будови капіталу та її зростанні, та уповільненні швидкості обігу капіталу. Крім тенденції до зниження норми прибутку, він дослідив тенденції, що їй протидіють. Цим у марксизмі був закладений принципово новий підхід у дослідженні згаданого явища.

Кінцевою проблемою III тому стало питання **особливості функціонування аграрних відносин** на відміну від інших сфер матеріального виробництва, що визначило місце та значення цієї проблеми. К. Маркс розрізнив орендну плату та ренту, виділивши з останньої такі її типи, як **диференційна рента I** (по плодючості та місцеположенню) та **диференційна рента II**, пов'язана зі штучною родючістю (додатковим інвестуванням капіталу). Крім того, була досліджена така специфічна форма рента, як **монопольна**.

Особливою гордістю К. Маркса було відкриття ним нової форми ренти – *абсолютної*, що стало можливим завдяки розмежуванню цін виробництва від вартості створеного товару та введенню в обіг поняття *органічної будови капіталу*.

Дослідження аграрних відносин у зв'язку з наявністю однофакторної моделі та відсутності такої форми основного капіталу, як земля, у К.Маркса утворилась вартість, природа якої із його одно факторної моделі не вкладалась у питання аграрних відносин. Вирішенням наявного протиріччя стала поява категорії «хибної соціальної вартості».

Четвертий том, представлений у трьох частинах, отримав назву «Теорії додаткової вартості», який побачив світ у 1905-10 рр. та був підготовлений одним із учнів і активних послідовників марксизму К. Каутським. У ньому був здійснений критичний аналіз із погляду існуючих на той час економічних поглядів, з погляду наближення їх до відкриття додаткової вартості, по суті, і форм розподілу.

2.2.3. Ключові проблеми пізнього етапу

Пізній етап марксизму пов'язаний, в основному, з діяльністю Ф. Енгельса через те, що К. Маркс в останні роки свого життя, практично, не займався науковою діяльністю у зв'язку із значним погіршенням стану здоров'я і скоріше за все тих протиріч «Капіталу», які окреслились з появою робіт маржиналістів австрійської школи. Найбільш значними подіями, як було сказано раніше, цього часу стали підготовка Ф. Енгельсом до видання другого та третього томів «Капіталу».

Крім цієї роботи, він видає «**Переворот у науці, зроблений паном Євгеном Дюрингом**» або «**Анти-Дюринг**» (1878), «**Діалектику природи**» (1872-1882), опублікована у 1925 році в СРСР, «**Походження сім'ї, приватної власності та держави**» (1884) та ряд інших. У них, з одного боку, уточнювалися деякі положення марксизму як у філософському – «Діалектика природи», так і економічному плані – «Анти-Дюринг». Особливе місце в цьому ряду зайняла праця «Походження сім'ї, приватної власності та держави», в якій на основі методу діалектичного матеріалізму та творів американського історика і етнографа Л. Г. Моргана (1818-1881) ним були розкриті закономірності, зокрема і економічні, появи сім'ї, приватної власності та особливості зміни державних устроїв в історії цивілізації.

2.2.4. Основні спільні та відмінні ознаки західної класичної політекономії та марксистської економічної теорії

Підводячи висновки, які витікають з аналізу економічної теорії марксизму, виділимо *спільне* та *відмінне* у порівнянні із західним класичним напрямком економічної думки, що став одним із його початків. У цілому погоджуючись з основними положеннями вчених київської школи стосовно

зазначеного питання, на нашу думку, до нього треба внести деякі значні корективи та доповнення. [157, Ч. 1, с. 325]

Почнемо із *загальних рис* марксизму та західного класичного напрямку. До них можна віднести:

1. Погляд на суспільство як таке, що розвивається за *об'єктивними законами*.
2. Домінування у відображенні економічних явищ об'єкта як органічної цілісності.
3. Визначна роль в аналізі ринку теорії *цінності*.
4. Важливість теорії продуктивної та непродуктивної праці.
5. Визначення економічного фундаменту капіталістичного суспільства як його основи.
6. Доведення об'єктивності процесу нагромадження капіталу як автономного та незалежного від зовнішніх умов.

Однак, крім загальних рис мають місце і суттєві відмінності, що полягають в особливості погляду цих напрямків на специфіку тлумачення розвитку суспільств. Так, у західному класичному напрямку основна увага зосереджена на з'ясуванні *законів регулювання суспільних пропорцій* як у сфері виробництва, так і обміну. Марксизм як відгалуження класичного напрямку навпаки основну увагу зосереджує, *перш за все*, на *суспільному розвитку* через призму *класового підходу*. Тому пропорції суспільного відтворення у ньому виступають як похідні, і в дослідженні відходять на другий план.

Виходячи з цього, можна розгледіти як базові відмінності так і їх деталі. До *відмінних рис* західного *класичного напрямку* та *марксизму* можна віднести:

1. Різницю у визначенні *мети, предмета*, так і *методу* дослідження економічної теорії. Так, якщо метою марксизму була зміна світу, то західної класики – покращання процесів господарювання.
2. Трагування предмета політичної економії, яка багато у чому визначає неоднаковість у тлумаченні конкретних проблем. Так, у класичному напрямку предметом дослідження політичної економії як суспільної науки, є наука про багатство нації, закони його нагромадження (А. Сміт) та розподілу (Д. Рікардо). У марксизмі ж – предмет політекономії визначається як капіталістичний спосіб виробництва та відповідні йому відносини виробництва та обміну.
3. Практична складова марксизму реалізована у Науковому соціалізмі, а західний її варіант у економікс.
4. В основі розподілу класичної школи покладена *теорія витрат виробництва* або *концепція граничної корисності* на відміну від марксизму, де в основі і виробництва, і розподілу лежить *трудова теорія вартості*.
5. Розгляд суспільства західною класикою як гармонійної структури, що підпорядковується дії «невидимої руки», яка спрямовує приватні інтереси до суспільного блага з виправленням порушень у пропорціях розвитку

еволюційно за допомогою дії законів ринку. У марксизмі ж головна увага зосереджується на об'єктивних змінах існуючого суспільства і неминучості його руйнації через загострення внутрішніх суперечностей з їх крайньою формою розв'язання – соціалістичною революцією.

6. Аналіз «людини економічної» західною класикою спрямований на з'ясування її егоїстичних устремлінь як власних інтересів. У марксизмі – людина розглядається як основний елемент продуктивної сили суспільства, соціально-класова істота, здатна свідомо впливати на суспільне життя, що стало можливим завдяки чіткому виділенню К. Марксом понять продуктивних сил та виробничих відносин.

7. Акцент у західній класиці на трьох основних класах суспільства (капіталістів, робітників та землевласників) та аналіз розподілу доходів між ними у формі заробітної плати, прибутку та ренти. У марксизмі – основна увага зосереджена на поляризації цих груп навколо головних антагоністичних класів: буржуазії та пролетаріату. Причому аналіз розподілу доходів між ними ведеться, виходячи із процесів експлуатації.

8. Трагування класичним напрямком заробітної плати як плати за працю. У марксизмі вона трактується як перетворена форма вартості товару «робоча сила».

9. У класичній школі відбувається ототожнення капіталу із засобами виробництва, а у марксизмі – капітал тлумачиться як саморушна, самозростаюча та самовідтворювана вартість, де робиться акцент на відносини експлуатації.

10. Існування в західному напрямку поділу капіталу тільки на основний та обіговий на відміну від марксизму, де є ще й поділ капіталу на постійний та змінний. Крім того, що стосується першого поділу, то тут суттєво різняться не тільки принципи поділу, але і деякі його структурні елементи.

Заперечення загальних криз надвиробництва більшістю представників класичного напрямку, дослідження економіки у стані довгострокової рівноваги. У марксизмі – визначення неминучості криз надвиробництва в силу внутрішньо притаманних капіталізму закономірностей та механізмів.

2.3. Теорія класової боротьби та революції

Дана теорія є однією з практичних висновків марксизму, які, безпосередньо, пов'язані з економічним блоком теорії. Вона базується на висновках економічних праць марксизму і, особливо, «Капіталу». Як ні одне інше положення К. Маркса, воно найбільше спрощувалося, деформувалося та викривлялося. Як би відчуваючи ці проблеми у майбутньому, він у листі до Й. Вейдемеєра від 5 березня 1852 року, стосовно цього питання писав: «Що стосується мене, то мені не належить ні заслуга, що я відкрив існування класів у сучасному суспільстві, ні те, що я відкрив їх боротьбу між собою. Буржуазні історики задовго до мене виклали історичний розвиток цієї боротьби класів, а буржуазні економісти – економічну анатомію класів. Те,

що я зробив нового, полягає в доведенні такого: 1) що *існування класів пов'язано лише з відповідними історичними фазами розвитку виробництва*, 2) що *класова боротьба неодмінно веде до диктатури пролетаріату*, 3) що *ця диктатура сама складає лише перехід до знищення всяких класів і до суспільства без класів*». [244, с. 424-427].

Розкриваючи глибше і доповнюючи дане положення самого автора, треба відмітити, перш за все, нечітке розуміння марксизму в плані його класової приналежності, що витікає з аналізу суспільства в історичному аспекті через метод діалектичного матеріалізму. Звідси, К.Маркс об'єктивно, виходячи з економічних інтересів як визначальних потрапляє на суб'єкти їх реалізації – класи. Цей термін належить не К. Марксу, однак, навряд чи є теорія, яка розглядала класову структуру суспільства так ретельно. Відмічена практична значимість теорії класів знайшла свою реалізацію у третьому блоці марксизму – науковому соціалізмі, в якому К. Маркс поставив і розробив теорію класової боротьби та революції.

Навряд чи є положення, практична реалізація якого мала б такі катастрофічні наслідки. Перш за все, на ньому будувалась практика найбільш тоталітарних режимів від диктаторів типу Й. В. Сталіна в колишньому СРСР до Пол-Пота в Камбоджі та Кім Ір Сена в сьогоднішній КНДР. На цьому положенні навіть виникла ідея про нелюдське обличчя марксизму як вчення, особливо в плані його застосування.

Спробуємо розібратися в цьому за чергою. Проаналізуємо низку положень, що дозволяють, на наш погляд, зрозуміти причину подібного стану речей. По-перше, треба дати чітку відповідь на питання, чи були в самому марксизмі теоретичні положення, які б мали наслідком подібні події. По-друге, чи мали місце інші положення, які не витікали безпосередньо із розуміння цього питання самим К. Марксом і якщо так, то які відхилення в тлумаченні марксизму певними авторами до цього призвели.

Відповідаючи на перше питання треба розрізнити ідеї К. Маркса, його найближчого друга і послідовника Ф. Енгельса, оточення К. Маркса – соціал-демократів і нарешті, наступних продовжувачів. Можна сказати однозначно, що вчення К. Маркса, по мірі віддалення у часі, його тлумачення нащадками та послідовниками все більше відходило від тлумачення самим автором. Причиною цього стало напластування нащадками помилок щодо тлумачення ними вчення з причини нечіткого розуміння як його мети, предмета, методу дослідження, практичної значущості, так і отриманих результатів.

Наприклад, візьмемо метод діалектики, який вперше ґрунтовно був використаний в «Капіталі». Його, у повній мірі, не зрозумів, навіть його соратник – Ф. Енгельс. Що стосується положення про класи, їх місце і роль, то вони, виходячи з діалектичного підходу, мають тимчасовий характер, який проявляє себе в діалектичному розвитку спочатку нерозвинених класів як прошарків суспільства, а потім їх розвиненого стану, і нарешті, знятті класової структури через процеси розмивання шляхом усупільнення (соціалізації).

По-друге, у положенні про класову боротьбу треба правильно розуміти поняття *диктатури пролетаріату*. З одного боку, у К. Маркса воно має *політичний аспект*, як спосіб політичної влади пролетаріату. Але є і інший - *економічний*, під яким розуміється диктатура споживача над виробником про що мало, або взагалі не пишуть у науковій літературі.

Що стосується положення про соціальні революції, то відносно соціалістичного їх типу, виходячи з діалектики всього марксистського вчення, погляди К. Маркса на неї змінювались. Про це красномовно заявив Ф. Енгельс словами про те, що коли з'являються монополії, необхідність у соціалістичних революціях відпадає. Події ХХ століття стосовно розвинених країн яскраво його підтвердили. Що стосується так званих нерозвинених країн, то там, де соціальні конфлікти були доведені до крайнього стану, такі революції все ж відбулись. Однак найбільш глибокі знавці марксизму розуміли, що вони не є соціалістичними. Наприклад, після жовтневих подій 1917 року, В. І. Ленін був категорично проти назви її як соціалістичної і погодився тільки з подібною назвою у плані розуміння цієї події як досягнення остаточної її мети – побудови соціалізму.

Що стосується відповіді на питання знаходження в теорії К. Маркса тих висхідних пунктів, які призвели до появи тоталітарних суспільств, то вони мали місце. Так, аналізуючи вартість як форму зв'язку, в основі якої лежить проста, некваліфікована праця як домінуюча, вчений прекрасно розумів, що її характер буде змінюватися під дією розвитку науки, як пізніше показало ХХ століття та та її головна подія – НТР. Однак це положення отримало розвиток тільки в рукописах, що передували написанню «Капіталу», але не у самому творі. Це призвело до низки невідповідностей між положеннями К. Маркса і дійсністю ХІХ століття, особливо в ХХ, як, наприклад, закон абсолютного і відносного зuboжіння пролетаріату.

Так, орієнтація на просту, некваліфіковану працю, як основу вартості, на перших порах виступала могутньою рушійною силою руйнування капіталізму як політичної системи. Однак з отриманням пролетаріатом влади, якщо таке відбувалось, повставала проблема подолання «відчуження праці», яке, крім загального, всеохоплюючого оволодіння людьми, спочатку початкової освіти, а потім і фундаментальних знань, повинно було перетворитись в органічне злиття людини із засобами виробництва, з якими вона вступала в контакт. Це потребувало постійного розвитку самої людини та засобів виробництва через підвищення їх технологічного рівня.

Виходячи з останніх робіт К. Маркса, можна зробити висновок, що побудова нового суспільства досягалась через *класову боротьбу*, але двома різними тільки *за формами* шляхами: *еволюційним* (тобто без революцій), або *революційним* (захоплення влади пролетаріатом). Однак в обох випадках, головним залишалась проблема подолання цим класом відчуження праці, яке викликало зміну і самого типу конкуренції, яка із сфери обігу, спочатку як боротьба за максимальний прибуток, а потім за розвиток більш сучасних технологій переміщувалася у сферу виробництва, де змагання між

людьми відбувалося не за прибуток або максимальну грошову винагороду, а за більш високий стан розвитку людини як гармонійної особистості.

2.4. Теорія економічної історії як пристосування філософії історії й теорії класової боротьби до розвитку економічних інститутів та народного господарства як такого

З назви розділу витікає необхідність з'ясування тісно пов'язаних між собою трьох аспектів дослідження. Перш за все, це погляд на *марксистську філософію історії, класову боротьбу, економічні інститути та народне господарство*.

Основні принципи марксистської філософії історії були розглянуті раніше, у ході реалізації яких, по мірі розвитку буржуазного суспільства, К. Маркс робив відповідні уточнення. Вони, на першому етапі модифікації капіталізму стосувались демонстрації варіантів у розвитку самого капіталізму, тенденцій до пом'якшення класових протиріч, а також, особливостей багатоваріантностей розвитку в країнах, так званого, «доганяючого розвитку». Що стосується розвинених країн, то К. Маркс відходить від ідеї проведення в них соціалістичних революцій і визнання можливостей еволюційних змін, що ведуть до соціалізму. У країнах «доганяючого розвитку» він визнавав багатоваріантність переходу до соціалізму, чим вносив нові нюанси в ідею лінійного розвитку і руху соціальної форми матерії від простих до більш складних форм. В епоху першої половини ХХ століття, марксистські положення, значною мірою, виправдалися, про що говорив ще Й. А. Шумпетер.

З другої половини ХХ століття стали відбуватися події посиленого розвитку НТР, що почали суттєво змінювати продуктивні сили старого суспільства, а з ними, і їх виробничі відносини. Звідси, на перший погляд, спростовувалися стратегічні прогнози К. Маркса на розвиток історії. Однак, це положення буде дійсним за умови *не діалектичного підходу* до аналізу цих змін у країнах «золотого мільярду». Якщо ж використати метод діалектичного матеріалізму, що до речі є душею марксизму, то стає зрозумілим, що ці перетворення органічно вписуються в марксистську доктрину, тому що дозволяють продемонструвати підрив вартісного механізму саморегулювання капіталізму, посилення форм соціалізації і, разом з цим, необхідність зміни як у внутрішніх закономірностях функціонування сучасних суспільств, так і їх форм. Вони торкаються і змін у самих інститутах суспільства, які глибоко досліджує такий напрям сучасності, як інституціоналізм. До речі, його представники, особливо неінституціоналісти, показали тісний зв'язок своєї теорії з марксизмом.

Достоїнством марксизму є обґрунтування тісного зв'язку продуктивних сил і виробничих відносин, що разом визначають спосіб виробництва будь-якого суспільства. Останній формує надбудову суспільства, його інститути, як сукупність групової психології людей, так і інститутів самої держави, як

політичної, господарської, ідеологічної та інших систем, які в процесі НТР швидко застарівають і потребують постійного оновлення. На це положення, звертає увагу інституціоналізм, хоча у *реши́ті реши́т* головною причиною таких змін, є зміни в продуктивних силах. Самі ж підходи країн до формування надбудови свого суспільства приймають багатоваріантний характер, який все більше визначається станом культури, науки, менталітету нації та багатьма іншими вже не економічними чинниками.

Слід відмітити і проблематику розвитку відображення змін в економічній дійсності різними школами та напрямками. Вони виступають у К. Маркса предметом спеціального дослідження, якому він надавав величезного значення. Достатньо вказати, що провідний твір марксизму «Капітал» мав підзаголовок «Критика політичної економії», що отримав своє логічне продовження у IV томі, названому «Теоріями додаткової вартості».

2.5. Історія економічної думки

У цьому розділі автор проаналізував підходи економістів як рух до відкриття ним у «Капіталі» поняття «додаткова вартість», яка характеризує найбільш розвинений стан капіталістичного суспільства, де діє основний закон, виходячи із тлумачення К. Маркса – **закон вартості**. Неважко зрозуміти, що підрив цього закону разом із зняттям самої вартісної природи капіталу як підґрунтя буржуазного суспільства, неминуче включає та відтворює розмаїття прямо протилежних йому процесів соціалізації, що мають наслідком зміни продуктивних сил і виробничих відносин та інститутів суспільства. Тому дослідження сучасних економістів можна було б віднести до розряду проблем IV тому «Капіталу», але виведених на сучасні умови. Це дозволило б зняти ті «протиріччя», які мають місце в ряді робіт як сучасних, вітчизняних, так і зарубіжних авторів.

Якщо ж відкинути метод діалектичного матеріалізму і механічно накласти їх на сучасний стан розвинених країн, то ми, на перший погляд, потрапимо в явну невідповідність щодо висновків К. Маркса. Однак, суспільство, яке він аналізував було капіталістичним, а сучасне, багато в чому інше, з елементами соціалізму. Причому за суттю, а не за назвою, як це було за часів СРСР. При такому «підході» висновки вченого костеніють і стають несумісними з сучасними формами суспільного розвитку. Але це вже не проблема протиріч самого марксизму як вчення, а тих дослідників, які його аналізують. Звідси до тих тлумачень, які йому приписують Є. Т. Гайдар, В. О. Мау та інші вчені, К. Маркс ніякого відношення не має.

3. ОСНОВНІ НАПРЯМКИ РОЗВИТКУ МАРКСИЗМУ НАПРИКІНЦІ ХІХ СТ.

Після смерті К. Маркса вчення розвивав Ф. Енгельс, а після кончини останнього розвиток марксизму *пішов за двома провідними напрямками:*

1. Німецької соціал-демократії (Е. Бернштейн, К. Каутський та Р. Гільфердінг).

2. Російського відгалуження марксизму (Г. В. Плеханов, М. І. Туган-Барановський, В. І. Ленін).

Як це не дивно (вчення було створене для високорозвинених країн), але найбільшу популярність, марксизм отримав там, де умов для його безпосереднього застосування було найменше – в Російській Імперії. Його поява мала три основні вектори, зазначені вище. Перший з них був пов'язаний з ім'ям Г. В. Плеханова, який вперше поєднав російський робітничий рух з новою ідеологією, заснувавши у Женеві у 1883 році першу марксистську групу «Визволення праці».

Окрім революційного крила, марксизм розвивався і як суто практичне спрямування у так званому «легальному марксизмі», – течії суспільної думки, що виникла наприкінці ХІХ століття, і теж на теренах Російської Імперії. До неї належали такі видатні економісти, як М. І. Туган-Барановський, П. Б. Струве та філософи М. О Бердяєв, С. М. Булгаков тощо.

Основною причиною появи цього напрямку була об'єктивна неминучість вибору шляху подальшого розвитку країни. Почата давньою дискусією між західниками та слов'янофілами, а, також, так званими почвенниками ще у середині ХІХ століття, вона незабаром отримала своє продовження з приєднанням до неї представників «легального марксизму».

Третій вектор розвитку марксизму, як і перший, з'явився як революційне крило і мав за кінцеву мету кардинальну зміну соціального ладу в Росії. Він був пов'язаний з ім'ям В. І. Леніна. На першому етапі ставилося завдання осмислення російської дійсності, визначення рушійних сил майбутньої революції та захоплення влади трудящими. Другий етап, на відміну від першого, передбачав кардинальні перетворення в економіці, як умови будівництва фундаменту соціалізму.

У кінці ХІХ ст., марксизм посприяв становленню в економічній науці нового напрямку – американського інституціоналізму, фундатор якого Т. Веблен високо цінував наукову спадщину К. Маркса.

4. РОСІЙСЬКЕ ВІДГАЛУЖЕННЯ МАРКСИЗМУ. Г. В. ПЛЕХАНОВ І ГРУПА «ВИЗВОЛЕННЯ ПРАЦІ»

Першими в умовах Російської Імперії марксизмом зацікавились представники народництва. Причому як *революційного*, так і *ліберального* напрямків. Основний акцент у марксизмі революційні народники робили на його пізнавальну функцію, відкидаючи ідею переходу до нового суспільства за допомогою *диктатури пролетаріату*, роблячи основну ставку на селянство або інтелігенцію. Ліберальні ж народники взагалі не ставили питання про зміну суспільного ладу, а вбачали у марксизмі спосіб пізнання дійсності для використання набутих знань у господарській практиці. В

цілому, характеризуючи народництво, слід відмітити, що воно вважало можливим перехід Росії до соціалізму, минаючи капіталізм.

Ґрунтовно досліджував марксизм у Росії **Георгій Валентинович Плеханов (1856-1918)**, який вперше поставив завдання поєднання його з робітничим рухом. Почавши свою діяльність як революціонер-народник, він усе більше усвідомлював обмеженість народництва для вирішення завдань побудови нового суспільства і, поступово, поглиблюючи у вчення К. Маркса, почав відходити від цієї доктрини, критикуючи її ключові положення.

Опинившись за кордоном, у Швейцарії, він зосередився на вирішенні відмічених вище завдань, створивши групу «Визволення праці» (1883). Вирішуючи питання побудови соціалізму в Росії, одна з учасниць його групи В. Засулич написала листа К. Марксу, де поставила питання про перспективи побудови соціалізму в Росії. Відповідь К. Маркса зводилась до необхідності глибокого вивчення економіки цієї країни.

Скоро Г. В. Плеханову, як потім і В. І. Леніну, стало зрозуміло, що перехід до соціалізму в Росії на основі общинної власності неможливий з причини підриву капіталізмом феодального укладу, який все більше ставав несумісним із закономірностями розвитку великого машинного виробництва.

Високо оцінюючи діяльність Г. В. Плеханова, В. І. Ленін називав саме його своїм вчителем, відзначаючи, що «Хто не знає робіт Плеханова, той не знає історії російської соціал-демократії».

5. «ЛЕГАЛЬНИЙ МАРКСИЗМ». М. І. ТУГАН-БАРАНОВСЬКИЙ ТА П. Б. СТРУВЕ

Боротьба проти «насадження капіталізму» згори для розвитку соціуму неминуче викликала деформацію всієї системи суспільних відносин та моральних цінностей, а значить і загострення соціальних конфліктів. Цю небезпеку, у свій час, миттєво відчували на батьківщині марксизму та історичної школи в Німеччині, де вихід із соціальної кризи вбачали у ідеї побудови «державного соціалізму», яку сповідував канцлер країни **Отто Едуард Леопольд фон Бісмарк-Шенгаузен (1815-1898)**. Зазначений європейський досвід зайняв важливе місце і у роботах марксистів Росії, продовжений в працях представників соціального напрямку української економічної думки кінця XIX – початку XX ст. Про це більш детально буде сказано у темі № 8.

До «легальних марксистів», як зазначалось раніше, належали, у першу чергу, найбільш визнані на той час економісти – **Михайло Іванович Туган-Барановський (1865-1919)** та **Петро Бернгардович Струве (1870-1944)**.

Однак до числа перших економістів, які відкрили зазначений напрям, слід віднести, як це не дивно, праці М. І. Зібера – найкращого вітчизняного знавця і популяризатора «Капіталу» К. Маркса, завдяки діяльності якого, в значній мірі, трудова теорія цінності Рікардо-Маркса отримала в Російській Імперії величезну популярність.

У «легальних марксистів» ключовою тезою було визнання прогресивності капіталізму, від нерозвиненості якого, на їх думку, страждала економіка тодішньої Російської Імперії. Звідси головним ідейним опонентом марксизму постало народництво, яке ідеалізувало натуральне господарство і вело економіку до консервації феодального ладу. Саме проти цього положення і виступив **П. Б. Струве** у своїй роботі **«Критичні замітки до питання про економічний розвиток Росії» (1894)**. У ній автор протиставив поглядам народників теорію історичного матеріалізму, звинувачуючи їх в ідеалізації «кріпостницько-консервативної ідеології».

Він доводив, що «розвиток мінового господарства» та «великого централізованого виробництва» має «величезне об'єктивне економічне і загальнокультурне значення» для капіталістичного способу виробництва, який несе Російській Імперії культурний прогрес.

Твір П. Б. Струве спровокував, з одного боку, полеміку з народниками, а з іншого – призвів до розмежування всередині самого середовища російських марксистів. З критикою його статті одночасно виступили як патріарх марксизму Г. В. Плеханов, так і молодий В. І. Ульянов. У своїй статті **«Економічний зміст народництва і критика його в книзі п. Струве (Відображення марксизму в буржуазній літературі)» (1895)** останній визнав використання позитивних сторін вчення К. Маркса П. Б. Струве як спробу пристосування робітничого руху до потреб інтересів буржуазного суспільного розвитку, а не як вчення про класову боротьбу пролетаріату. Стаття В. І. Леніна потрапила у розряд «нелегального марксизму» і послужила системоутворюючим початком у генезі теоретичних основ російської соціал-демократичної, а надалі більшовицької, доктрини в частині її співвідношення з вченням К. Маркса.

Окремо від цієї групи вчених стоїть постать найбільш визнаного вітчизняного економіста та політика М. І. Туган-Барановського, оригінальні роботи якого в галузі економіки привернули увагу критиків далеко за межами Росії. Наприклад, Й. А. Шумпетера, який називав його найбільш визначним вітчизняним економістом того періоду.

Дослідженням М. І. Туган-Барановського, на відміну від П. Б. Струве, у галузі марксизму, передували поглиблені науково-теоретичні роботи, засновані на солідному фундаменті попереднього аналізу соціалістичних та комуністичних вчень. У ряді праць він робив власні висновки та оцінки стосовно капіталістичного ладу, які місцями збігались з позицією К. Маркса, хоча не в усьому. Про це більш детально буде сказано в темі 8.

Таким чином, російський «легальний марксизм» став локальним феноменом в умовах загальносвітового розвитку марксизму як соціально-економічного вчення. Розмежування між марксистами відбулось за ознакою ставлення до соціалістичної революції, і не тільки в Росії. У цьому сенсі, можна відзначити, що легальні марксистичні передреволюційної Росії мали генетичну спорідненість з ревізіоністськими течіями тієї ж епохи на Заході як, наприклад, з бернштейніанством.

6. РОЗВИТОК ОРТОДОКСАЛЬНИХ МАРКСИСТСЬКИХ ІДЕЙ В. І. ЛЕНІНИМ

6.1. Дослідження економічних проблем дореволюційної економіки Російської Імперії і нових рис розвитку капіталізму у ХХ ст.

Дана проблема є предметом гострих дискусій як у науковій літературі, так і у засобах масової інформації вже багато десятиліть, де останнім часом стало переважати негативне акцентування оцінки діяльності цієї людини. Спробуємо розібратися у всьому цьому по порядку.

Життя та творчу діяльність **Володимира Ілліча Ульянова (Леніна) (1870-1924)** можна умовно поділити на *два періоди: дореволюційний* (до жовтня 1917 року) та *післяреволюційний* (до 1924 року).

На першому етапі з'явилися два фундаментальні економічні твори: **«Розвиток капіталізму в Росії» (1899)** та **«Імперіалізм як вища стадія капіталізму» (1916)**. У першій роботі був представлений аналіз російської економіки на предмет підтвердження наявності розвитку капіталізму через внутрішній ринок. Книга стала результатом гострих дискусій з народниками, які заперечували можливість розвитку капіталізму в країні.

Друга книга **«Імперіалізм як вища стадія капіталізму»** ставила завданням показати нові явища у розвитку капіталізму ХХ століття, яка характеризувалася пануванням монополій. Крім того, вирішувалися ще три основні завдання: по-перше, показати його імперіалістичну стадію як нову рису капіталізму ХХ століття, по-друге, пояснити причини виникнення Першої світової війни, і, нарешті, по-третє, уточнити стратегію робітничого класу відносно цієї війни та майбутніх соціалістичних революцій.

Після жовтня 1917 року завдання докорінно змінилися. Головними стали проблеми визначення стратегії подальшого розвитку країни та господарського будівництва в умовах нової влади, що загострили розбіжності між Г. В. Плехановим та В. І. Леніним. Вони почалися з 1903 року з II з'їзду РСДРП, де російська соціал-демократія розкололася на два основні табори – більшовиків (що мали більшість на з'їзді) та меншовиків.

Щодо проблеми жовтневого перевороту 1917 року і перспектив подальшого розвитку країни, то протиріччя змістилися в площину оцінки рівня економічного розвитку Росії. Г. В. Плеханов вважав, що капіталізм у Російській Імперії є недостатньо розвиненим для здійснення соціалістичної революції, що потребує більш високого рівня розвитку продуктивних сил.

Саме з цього і почалась критика Г. В. Плехановим В. І. Леніна напередодні жовтневого перевороту. До речі, відразу ж після його здійснення В. І. Ленін категорично виступав проти назви його соціалістичним і погодився на цей термін тільки з розумінням його як майбутніх перспектив розвитку. У цьому він був солідарним з Г. В. Плехановим. Однак, у лютому 1917 року, за 8 місяців до цієї події, останній попередив В. І. Леніна про

згубність цієї ідеї, вказуючи на те, що така «революція» наробить стільки бід у країні, що цього не бачить тільки «сліпонароджений».

Проте, оцінюючи перспективи побудови соціалізму в Росії В. І. Ленін, на відміну від свого вчителя, виходив із зовсім інших передумов, розробивши *теорію, так званої революційної ситуації, коли «низи не хочуть жити по старому, а верхи – управляти по новому»*. Саме вона і склалася у той момент у Росії у розпал Першої Світової війни, коли в країні панували розруха і голод. Тимчасовий буржуазний уряд, що був тоді при владі, не зміг прийняти ефективних заходів боротьби з нею і був усунений. З цього приводу, вже потім, В. І. Ленін скаже, що жодна партія в Росії не взяла на себе відповідальність за її майбутнє, крім партії більшовиків, яка не побоялася взяти владу в свої руки.

Існує різноманітна література з величезною кількістю негативних точок зору щодо діяльності В. І. Леніна, якого звинувачують у розв'язуванні громадянської війни, організації концтаборів, «червоного терору» та ін. Однак, щоб відповісти на це питання, слід зазначити, що тут дійсно є багато білих плям. У цілому ж можна констатувати таке.

Мабуть розуміючи, що будуть розбіжності у тлумаченні тих чи інших його дій, В. І. Ленін віддає всі свої розпорядження у письмовій формі, які тут же надходять до архіву. У своїх роботах він безліч разів говорить про дослідження майбутніх істориків, і у відповідь на «білий терор» організовує «червоний терор», пояснюючи власні дії однозначно – на війні, як на війні, білі розстрілювали червоних, червоні – білих. Тут не можна промовчати лише про те, що мала місце міжнародна інтервенція в Росії 16 держав.

Історія знає, що американська та англійська армії, коли захопили північні регіони Росії, розстрілювали і вирізали цілі села, не жаліючи навіть немовлят. Наприклад, події в Одесі, що була окупована французами, деякі історики та письменники висвітлюють дуже «делікатно». Насправді ж, все було трохи інакше. На населення міста здійснювався не тільки психологічний вплив, але й розстріли багатьох цивільних осіб.

У результаті, для історії важливо те, як розглядати економічні концепції цього періоду. Відомо, що у період громадянської війни панував, так званий, *«військовий комунізм»*, головною рисою якого стала *продовольча розкладка (продрозкладка)*. На кожен повіт, волость, село розписували жорсткі рознарядки вилучення у селян хліба та інших продуктів харчування та виконання тих чи інших повинностей (наприклад, перевезення будь-яких вантажів на своїх конях – гужова повинність та ін.). У промисловості йшла повним ходом націоналізація підприємств (крім малих – один двигун і не більше п'яти робітників). Підприємства повинні були поставляти державі свою продукцію. У країні панувала колосальна інфляція, а тому основні розрахунки здійснювались у натуральній формі.

Практично всі соратники В. І. Леніна вважали, що «військовий комунізм» є переходом, можливо, якщо не до комунізму, то, вже точно, до першої його фази – соціалізму. Наприклад, один з близьких соратників

В. І. Леніна, Ю. Ларін (М. О. Лур'є) в одній із газет писав, що знецінення грошей є переходом до комунізму. У записці-відповіді на цю публікацію В. І. Ленін написав: «Заради Бога, завантажте товариша іншою роботою, не давайте часу на літературну діяльність».

В. І. Ленін спеціально звертав увагу, що «військовий комунізм» впливає з реалій обложеної ворогами фортеці. Такою фортецею тоді і була Радянська Росія. В. І. Ленін спеціально підкреслював, що продрозкладка та й інші реалії «воєнного комунізму» не є якимось відкриттям більшовиків. Прусска Німеччина в умовах війни історично перша ввела продрозкладку. Адже для того, щоб армія воювала, необхідно її забезпечити продовольством, амуніцією, зброєю і т. ін. У таких умовах економічні важелі нормальної економіки просто не діють.

Отже, підсумовуючи вище сказане, можна стверджувати, що російське відгалуження марксизму і його спроба практичного застосування зіткнулося з проблемою «так званого марксизму», якому спробував дати відсіч ще К. Маркс.

6.2. Використання наукової спадщини марксизму в післяреволюційний період

Досліджуючи наукову спадщину марксизму в післяреволюційний період можна констатувати, що панівною точкою зору є та, що В. І. Ленін переконавшись у неможливості прямого переходу до комунізму (соціалізму), вирішив використати своєрідний маневр, так званого тимчасового відступу і запропонував *нову економічну політику (НЕП)*. Однак, незважаючи на те, що слова В. І. Леніна «тимчасовий відступ» можна знайти в його роботах, (хоча не слід виключати можливість редагування цих робіт Й. В. Сталіним) того періоду, слід відповісти на питання, а був взагалі в реальності такий відхід. Тому звернемо увагу на головні положення ленінського підходу.

Розглядаючи економіку колишньої Російської Імперії, В. І. Ленін вказує на існування в ній багатоукладності. Уклад – це своєрідний уламок, фрагмент того чи іншого економічного ладу, який не займає у суспільстві панівного становища. *У Росії він виділив п'ять основних укладів:*

*1. **Натуральне господарство – доринковий тип економіки в якій здійснювалось виробництво для задоволення власних потреб.***

*2. **Мілкотоварний уклад – об'єднання простих товаровиробників, селян, ремісників і та ін., що здійснюють зв'язок через ринок не використовуючи найманної праці.***

*3. **Приватнокапіталістичний уклад – це господарства засновані на обміні, які діють з використанням найманної праці.***

*4. **Державний капіталізм (держкапіталізм) – це вища форма розвитку капіталізму, заснована на монополіях, де держава виконує координуючі та регулюючі функції.***

5. Соціалістичний уклад – форма усупільнення виробництва, яка виходить за межі попередніх укладів і функціонує на основі технологічних зв'язків. У тодішній Росії він мав лише ледь помітні паростки. Наприклад, заходи щодо безоплатних освіти та медицини. Однак, займаючи командні висоти, цей уклад не мав під собою економічної основи. Її треба було створити в умовах нової Радянської влади.

Початком найважливішого заходу для цього можна вважати розробку та здійснення плану ГОЕЛРО. Саме він створював умови для нової, нетоварної (технологічної) форми зв'язку як основи соціалізації, а звідси – соціалізму. Відсіля витікає відомий вислів В. І. Леніна, що «комунізм є Радянська влада плюс електрифікація всієї країни». До нього він додавав «плюс трестування по-американськи, плюс освіта по-пруськи і т. ін.»

Основою НЕПу, за В. І. Леніним, як не дивно, вважався такий розвиток багатоукладної економіки, де **провідним укладом** повинен був стати не соціалістичний, а **державно-капіталістичний**. Останнє і є принципово важливим, тому що, якби держава перейшла б безпосередньо до побудови соціалізму через п'ятий уклад, то тут був би правий Г. В. Плеханов, тому що соціалізм не можна побудувати без розвинених форм капіталу, а в Росії їх на той час не було. За В. І. Леніним їх і повинен був створити НЕП.

Таким чином, розвинені форми капіталізму постійно «випромінюють» соціалізацію виробництва – його «технічний розвиток» та інші умови для розвитку особистості. Характерно, що один з опонентів В. І. Леніна Л. Д. Троцький (його пізнання соціалізму були приблизно на рівні згаданого вище Ю. Ларіна, хоча агресивність була, мабуть, ще більшою, ніж у Й. В. Сталіна) спробував звинуватити В. І. Леніна у відході від комуністичного ідеалу, отже, і від ідеалу Жовтневої революції. Ленінська відповідь була простою: він запропонував Л. Д. Троцькому почитати свої роботи такі, як **«Чергові завдання Радянської влади» (1918)**, **«Про продподаток» (1921)**, де були чітко сформульовані ідеї стосовно багатоукладності економіки, ведучого укладу та ін.

Іншими словами, при розгляді проблем будівництва соціалізму в Росії, треба пам'ятати, що його найважливішою ланкою є рух до основ соціалізму через розвиток державно-капіталістичного устрою. В. І. Ленін підкреслював, що держава, у даному випадку, має відображати інтереси всіх членів суспільства і, перш за все, найбільш бідних (союз робітників і селян). Останнє є надзвичайно важливим для розуміння проблем будівництва соціалізму, де держава з буржуазної перетворюється на державу **диктатури пролетаріату**. Зазвичай, суть такої держави розуміється дуже примітивно, як влада озброєних солдатів і матросів, які конфіскують, націоналізують, усупільнюють та ін. Однак – це прояв *політичної* сторони диктатури. Головне ж полягає **в економічній її суті, що є як панування споживача над виробником**. Це може здійснюватися через регульований ринок, де Держплан мав перевіряти ефективність наукових напрацювань для

застосування у виробництві і не більше. В епоху ж Й. В. Сталіна ця структура перетворилась на орган жорсткого планування і регулювання економіки.

Повертаючись до розуміння *диктатури пролетаріату*, про неї можна судити якраз з позиції проведення НЕПу. Кожен суб'єкт власності (особистої або приватної – натуральний і дрібнотоварний уклади), власник свого капіталу (приватнокапіталістичний уклад) ведуть своє господарство і платять податки. На початку це був продуктовий податок, а потім, зі стабілізацією виробництва і валюти – грошовий.

Державний капіталізм, на думку В. І. Леніна, мав через державу, реалізувати монополію «в інтересах і на користь кожного члена суспільства». Наприклад, виконання плану ГОЕЛРО (державний план електрифікації Росії) через державні податки і доходи від підприємств повинен був створити умови для суцільної електрифікації, тобто надати можливість кожному члену суспільства користуватися благами, які надає цей вид енергії.

НЕП мав наслідком різкий підйом виробництва, коли Росія після закінчення громадянської війни дуже швидко змогла забезпечити себе хлібом і знову, як і раніше, стати одним з головних експортерів його до Європи. Проте історично принципи НЕПу, завдяки так званим «марксистам» сталінського типу, так і не були у нас до кінця використані, хоча отримали широке та ефективне застосування у таких країнах, як Швеція та КНР.

7. СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК ТЕОРІЙ СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТІЇ

Наприкінці XIX - початку XX ст. в економіках розвинених країн відбувся підрип вартісного механізму саморегулювання, а з ним і еволюція капіталу та пов'язані з цим значні суспільні потрясіння. Однак капіталізм вистояв, довівши свою живучість та спроможність до постійних змін, на що у своїх пізніх роботах звернули увагу К. Маркс та Ф. Енгельс.

Наприклад, останній, з появою монополій визнав і необхідність переміни стратегії пролетаріату по досягненню нового устрою, вказавши, що з капіталістичними монополіями соціалістичні революції відходять в історію. Правда, початок стрімкого розгортання змін у суспільстві та смерть не дозволила їм дати більш деталізовану стратегію та тактику дій пролетаріату у нових умовах.

Тим часом піднесення економіки, зумовлене науково-технічними зрушеннями у кінці XIX ст., значно поліпшило становище пролетаріату, утворивши в його середовищі заможну частку – *середній клас*. Зміни торкнулись і розвитку інститутів політичної демократії, а з ними все більш очевидною ставала необхідність швидкого вирішення завдань поставлених самим життям за які і взялись представники **соціал-демократії**, які згодом започаткували два *відгалуження марксизму* у вигляді *ліберально-реформістського* та *революційно-радикального напрямків*. Останній остаточно виділився із соціал-демократичного руху у 1919 році, як вкрай ліве крило, представники якого (комуністи) утворили міжнародне об'єднання

– III Інтернаціонал, про що більш детально буде сказано у наступному розділі.

У зв'язку із вище зазначеним виникає ряд питань. По-перше, *чи можна вважати ці відгалуження продовженням марксизмом*, по-друге, якщо так то в чому це проявилось, *чим викликана і в чому конкретно проявилась реакція виразників саме робітничого класу на подібні зміни*, і по третє, *в яких формах вона ними представлялась*.

Щоб їх досягнення та прорахунки зробити більш зрозумілими та логічними, спочатку, у першому наближенні, визначимо етапи розвитку капіталізму які дозволять показати кожен із них об'єктивним, хоча і суперечливим кроком розвитку економічних ідей *саме марксизму*.

Нагадаємо, що ще піонер марксизму в Російській Імперії, який першим поєднав його із робітничим рухом – Г. В. Плеханов, досліджуючи капіталізм та його еволюцію, у кінці свого життя визначав такі етапи змін старого суспільства: спочатку *хижацького* як в національному, так і міжнародному плані, потім *ліберального* – з елементами демократії, і нарешті *гуманно-демократичного* з розвинутою системою соціального захисту. Висновок провідного соціал-демократа Росії був однозначним: подібна модифікація капіталізму вказує на те, що труна йому не знадобиться.

Кардинальні зміни у суспільстві затребували дати оцінку стану та надбань тогочасного марксизму, визначити положення, які у ньому застаріли і посилити ті, які до цього або не відігравали помітної ролі або взагалі були відсутні. Такий перегляд викликав появу **ревізіонізму** (від лат. *revisio* – перегляд), основні положення якого ми і спробуємо більш детально продемонструвати через визначення сутності та економічних концепцій соціал-реформізму.

Перший напрямок, про що вже було сказано вище, виріс на ґрунті німецької соціал-демократії, яка базувалась на ідеях II Інтернаціоналу, отримав назву *ліберально-реформістського*. Ґрунтовно ця тема висвітлена у підручнику з «Історії економічних вчень» під редакцією В. Д. Базилевича (розділ 6.3. «Соціал-демократичні економічні концепції») [Див 157, Ч. 1, с. 360-386]. Його основними теоретиками стали **Едуард Бернштейн (1850-1932)**, **Карл Каутський (1854-1938)** та **Рудольф Гільфердінг (1877-1941)**.

Продовжуючи відстоювати інтереси основної маси пролетарів та інших знедолених верств тогочасного суспільства, як це робив до цього марксизм, зазначені економісти побачили у ньому кардинальні зміни і зафіксували чималі можливості тогочасного капіталізму до *трансформації* та *адаптації* у нових умовах. Разом з цим, почався пошук для широких народних мас способів щодо пристосування до нових умов життя. Цим, з одного боку, на противагу теорії пануючих класів була продовжена лінія К. Маркса на поглиблення та розробку стратегії робітничого руху, а з іншого – визначені шляхи покращення положення пролетарів через їх активну участь у процесах

виробництва, розподілі його результатів та демократизації життя, але не шляхом революцій щодо зміни існуючого ладу, а еволюційно.

Початком трансформації ідеології пролетаріату послужила теорія К. Маркса. Тому саме вона і повинна стати прологом до розуміння напрацювань Е. Бернштейна як ученика К. Маркса, у чому він неодноразово зізнавався, у плані як своїх досягнень у якості провідного представника ревізіонізму, так і неточностей та помилок у критиці свого вчителя.

На нашу думку, основою методології щодо вирішення поставленої проблеми повинно стати розмежування *прогностичної функції теорії* К. Маркса від її можливостей безпосереднього використання у *господарській практиці*, на кшталт *тлумачення проблем економіки західною класикою*. Правда з одним застереженням – розгляд цих питань останніми повинен тлумачитись, *виходячи із погляду пануючих верств суспільства, а не пролетаріату*.

Початок пролетарського підходу до вирішення безпосередніх господарських питань у нових умовах поклала творчість **Едуарда Бернштейна**, який у 1896-1898 рр. виступив з циклом статей в теоретичному журналі німецьких соціал-демократів «Die Neue Zeit», які в 1899 році були опубліковані окремою книгою **«Проблеми соціалізму і завдання соціал-демократії» засновані на перегляді марксистської доктрини, новому розумінні суті робітничого руху, стратегії і тактики побудови соціалістичного суспільства**.

Спочатку звернемо увагу та виділимо його аргументи щодо критики теорії К. Маркса виходячи із її *прогностичної* функції, яка була тісно пов'язана з методом діалектичного матеріалізму. Саме вона дозволила розкрити трансформацію капіталізму через закон додаткової вартості. До речі, наступні події підтвердили правоту К. Маркса щодо евтаназії (вмирання) капіталізму (термін Дж. М. Кейнса), але *остаточно* не шляхом *революції*, а *еволюційно* через поступове зняття вартісних форм і широкого використання процесів соціалізації при збереженні існуючої системи.

Що стосується другого аспекту проблеми – виведення принципів економічної теорії, то К. Маркс ніколи не ставив її основним завданням свого вчення так як мав іншу мету – показати приходящий характер капіталістичного суспільства і створення ним економічних форм нового – комуністичного ладу, перехід до якого мислився через революцію та встановлення після неї *диктатури пролетаріату*. Звідси Е. Бернштейн виявився правим коли вказав на відсутність у дослідженні К. Маркса принципів поведінки окремої людини, фаталізму його теорії, недооцінки ролі людини і перебільшення значення гострих форм політичної боротьби.

Однак він виявився неправим стосовно безперспективності застосування К. Марксом теорії вартості, методу історичного матеріалізму з використанням діалектики Г. В. Ф. Гегеля для дослідження капіталістичного суспільства, тому що висновки отримані на їх основі знайшли блискуче підтвердження в ХХ - початку ХХІ ст. І справа навіть не в тому, як вони були

досягнуті – підігнані під попередньо визначену схему, як стверджував автор, чи без неї.

Тепер подивимось на можливості використання теорії К. Маркса до безпосередньої практики. Вони невеликі, тому що погано узгоджуються з нею і непридатні для пояснення руху цін і заробітної плати і не тільки. Від себе додамо, що безпосередня практична цінність марксизму проявилася тільки при аналізі відтворення сукупного суспільного капіталу, де автор вимушений був урахувати одночасну дію як цінності для обміну, так і для споживання.

Е. Бернштейн запропонував іншу методологію, яка включала в себе напрацювання німецької історичної школи щодо врахування ролі та значення численних неекономічних чинників і можливостей еволюційного розвитку людства, маржиналізму, теорії витрат виробництва А. Сміта тощо. Тому потрібно «поряд з розвитком і впливом продуктивних сил і відносин відводити належне місце правовим і моральним поняттям, історичним і релігійним традиціям епохи, впливу географічних та інших факторів, до яких, безумовно, належить і природа самої людини, і її духовних здібностей». [29, с. 11] Такий підхід нагадує напрацювання А. Маршалла економічна теорія для якого має значення, перш за все, як суто практичне використання будь-якої теорії, а не тільки економічної.

Цікаво, що Е. Бернштейн вказує на відсутність методологічної різниці трудової теорії вартості та концепції граничної корисності. І це дійсно так, тому що, як перша, так і друга парадигма побудовані на однофакторній моделі цінності для обміну, а в практиці діють два фактори. Звідси автор пропонує користуватися категорією «економічної вартості» як синтезу трудової вартості та граничної корисності, що однак теж має вади.

Недооцінка в марксистській теорії сторони цінності для споживання та відсутність трансформації характеру праці від простої, що утворює вартість до більш складного її характеру, призвела К. Маркса до хибного тлумачення теорії капіталістичного нагромадження, де він виділив дві його форми: у вигляді абсолютного і відносного зубожіння пролетаріату як провідної соціально-економічної тенденції.

З початком ХХ ст. перше положення почало суперечити фактам дійсності. Друге ж дійсно мало місце, через те, що умови, що створював капітал для розвитку людини як гармонічно розвиненої особистості вступали у протиріччя із можливостями, який до цього створив капіталізм. Більш того відкрилась реальна тенденція до поліпшення становища робітничого класу через глибокі трансформації і якісні зміни у рівні життя найманих працівників. На думку Е. Бернштейна, «сучасний найманий робітничий клас не є тією однорідною, рівною мірою позбавленою власності масою, як це передбачав Комуністичний Маніфест. У розвинутих фабричних індустріях панує ціла ієрархія диференційованих робітників, між групами яких існує лише досить помірне почуття солідарності». [29, с. 113]

З часом процеси капіталізації, а з ними і соціалізації, відкрили нові резерви подолання подібної ієрархії та згладжування протиріч між класами.

Проблема нагромадження капіталу в теорії К. Маркса показана через зростання процесів соціалізації та підриив приватної власності, що створює фантом нового устрою. Однією із її форм стає зростання чисельності та розмірів великих підприємств які починають включати в орбіту своєї діяльності і дрібне виробництво, що, відповідно, викликає його часткове витіснення і відмирання. Закону капіталістичного нагромадження К. Маркса ревізіоніст Е. Бернштейн протиставив концепцію стійкості дрібного виробництва і дифузії власності внаслідок розвитку акціонерних товариств, децентралізації та демократизації капіталу. Більш того, зростання суспільного багатства не супроводжується зменшенням великих капіталів, а навпаки, зростанням кількості капіталістів різного роду, а з ним існуванням дрібних і середніх підприємств поряд з великими.

Процес загального нагромадження капіталу, на думку Е. Бернштейна, стимулює розвиток акціонерного капіталу, значною мірою протидіючи тенденції централізації в результаті значного подрібнення вже сконцентрованих капіталів. Одночасно «соціальні завдання» і «суспільні функції підприємців» спрямовуються на підвищення продуктивності праці та здешевлення виробництва товарів та послуг.

У результаті Е. Бернштейн показав, що соціальний вплив антагонізмів у К. Маркса видається сильнішим, ніж є насправді» тому, що при цьому не враховуються обставини, які його пом'якшують.

Аналізуючи *процеси монополізації виробництва та його форми у вигляді трестів, картелів, розвитку кредитної системи, засобів зв'язку та інформації*, вчений помітив створення капіталом нових можливостей для **подолання анархії ринку та ліквідації кризових явищ у рамках капіталістичної системи, яка стає все більш організованою**, де демократизація одночасно є засобом і метою по завоюванню у такий спосіб соціалізму і стає, також, формою його здійснення. При цьому соціалізм розглядався як рух до кооперованого суспільного устрою, що піднімає пролетаріат до стану громадянина і власника, роблячи його повноправним учасником суспільного процесу.

Звідси німецький дослідник велике значення надавав розвитку споживчої кооперації. В споживчих товариствах він вбачав знаряддя, за допомогою якого робочий клас без прямого знищення існуючого ладу може оволодіти досить значною часткою суспільного багатства.

Демократію як засіб досягнення «класового миру», вчений протиставив **диктатурі пролетаріату** підкреслюючи, що ліберальні порядки сучасного суспільства треба не розбивати, а розвивати далі з метою посилення дії політичних і господарських органів демократії, через профспілковий рух та парламентаризм, які необхідні для того, щоб зламати абсолютизм капіталізму і дати робітникам можливість безпосередньо впливати на ведення індустрії, чим втілити в життя мирний перехід до

соціалістичного суспільства, при якому жоден клас не користується спеціальними привілеями. Звідси бере початок його відомий вислів: «Рух – все, кінцева мета ніщо».

Таким чином, в основі аналізу Е. Бернштейна знаходився новий принцип марксистської теорії аналізу дійсності, з теорією багатоваріантності розвитку суспільств, яка визначалась не тільки його об'єктивними законами але з урахуванням правових та моральних норм, релігійних традицій, природи самої людини та її духовних складових, що у подальшому стали засадами у вирішенні проблем господарювання, направлених на врахування інтересів та забезпечення заможного життя всіх верств населення у суспільстві.

Посилення монополізації економіки, демократизація економічного і політичного життя суспільства, а також становлення світової системи ринкового господарювання потребували сформулювати і вирішити на той момент нові, поставлені самим життям, питання розвитку капіталізму. Саме з ними, продовживши ревізію марксизму, і виступив лідер німецького та австрійського соціал-демократичного руху **Карл Каутський**.

Він обґрунтував неминучість соціалізму як об'єктивно зумовленого явища, підготовленого еволюцією людського суспільства і висунув *теорію імперіалізму* як особливий вид політики високорозвинених країн щодо підпорядкування промисловими капіталістичними націями аграрних регіонів. Учений стверджував, що з монополізацією економіки набуває поглиблення суспільний характер виробництва і планомірність господарського розвитку, що робить непотрібними революційні дії пролетаріату щодо завоювання влади збройним шляхом.

Він обґрунтував *теорію «мирного вrostання»* капіталізму в соціалізм через проходження стадії *«ультраімперіалізму»* як нової економічної політики індустріально розвинених держав, які прагнуть розширити і зміцнити свій вплив у світі шляхом узгодження своїх інтересів. Еволюція світової економіки на основі злиття великих галузевих монополій у єдиний всесвітній картель сприяє створенню умов щодо планомірного регулювання господарств у світовому масштабі, усуненню конкуренції і заміни анархії виробництва плановим регулюванням, що має наслідком суттєве зростання продуктивних сил людства в умовах роззброєння, модернізації виробництва і демократизації.

Дослідник наголошував на можливості безмежного розвитку суспільства на основі досягнень науки і техніки та використання криз надвиробництва для оптимального функціонування господарського механізму.

У центр аналізу динаміки суспільного розвитку він поставив *проблеми політичної та економічної демократії, переглянувши марксистське трактування поняття «соціалізації»*. Тому *процеси одержавлення засобів виробництва та розширення державного контролю над економікою представлені в концепції «державного соціалізму» самі по собі, на його*

думку, не є заporукою соціалізму. Дане положення є правильним, якщо розуміти соціалізацію за Й. В. Сталіним, але хибним за К. Марксом та його продовжувачем В. І. Лениним. Наприклад, останній виділяв в усупільненні *формальне* і «*на ділі*», а перший показав це ж саме на прикладі критики розуміння власності та її реформування відомим французьким економістом П. Ж. Прудоном.

Головним вважав К. Каутський є *демократія* як невід'ємний атрибут соціальної природи людини, як мета та ідеал соціалістичних перетворень не тільки в громадській організації виробництва, але і в демократичній організації соціуму. Тому, на його думку, *немає соціалізму без демократії.* Це положення не потирічить ордоксальному марксизму, якщо розуміти його як спосіб руху до соціалізму в *нових умовах*, в яких К. Маркс не жив.

К. Каутський заперечував марксистське положення, про те, що боротьба класів є рушійною силою суспільного розвитку, яке непридатне для розуміння логіки історичного прогресу. Як показала історія, класовий підхід виявився досить дієвим для *прогностичної функції економічної теорії* і ніяк не протирічить практиці господарювання за двома причинами. По-перше, К. Маркс її ніколи не робив головним завданням своєї теорії, а, по-друге, хоча теорія і практика пов'язані, але це не одне і те ж.

Заслуговує на увагу розпочате К. Каутським *тлумачення держави як важливого інституту управління економікою, підвладного суспільному контролю, гаранта громадянського миру на основі демократичного політичного консенсусу.*

Соціалізм, на його думку, не є готовою на всі часи заданою формулою, а лише створює нову форму громадського руху і розвитку.

Соціалізм як засіб звільнення пролетаріату неможливий без демократії яка потребує не тільки звільнення праці від капіталістичного гніту але і необхідні економічні, моральні та інтелектуальні передумови, що повинні визріти в рамках існуючого ладу шляхом поєднання приватної та колективної власності, переваг державного планування та ринкового господарювання.

Цікаво порівняти ці положення з відомим висловом В. І. Леніна стосовно того, що «соціалізм – це жива творчість мас». Що це як не прояв демократії? Інша справа, що провести це положення у життя В. І. Леніну так і не довелось. Однак за цю ідею активно захопився його «учень» Й. В. Сталін.

Реформи були визнані К. Каутським основним засобом здійснення суспільної перебудови при збереженні класового миру та компромісу при переході до соціалізму мирним шляхом через завоювання більшості в парламенті.

В історію економічної думки вчений ввійшов як *теоретик, що одним з перших поставив проблему взаємозв'язку і взаємозумовленості демократії і соціалізму.* Його ідеї дали поштовх подальшим дослідженням перспектив соціалістичної економіки, співвідношення держави і ринку у здійсненні виробництва і розподілу на демократичних засадах.

У подібному напрямку наприкінці ХІХ – початку ХХ в. соціал-демократичні ідеї розвивались і в Україні, про що більш детально буде сказано у темі 8. Так видатний український письменник, вчений, публіцист та громадський діяч **Іван Якович Франко (1856-1916)** як стихійний марксист, став його адептом та критиком, заперечуючи принцип історичного матеріалізму та ідею диктатури пролетаріату. Він визначав теорію соціалізму як таку, що заснована на ідеалах справедливості, рівності, громадянських і політичних свобод, поєднанні національних та особистих інтересів, що потребує знищення експлуатації і соціального гніту і створення умов для праці «за своїми власними здібностями».

До європейського соціал-демократизму належав і видатний український політичний і громадський діяч, вчений і публіцист **Михайло Петрович Драгоманов (1841-1895)**. Розтлумачуючи історичний матеріалізм як один з методів вивчення суспільства, політики, держави і права, вчений відносив К. Маркса до представників «державно-економічного порядку» як диктаторського різновиду соціалізму. У своїх творах він відстоював *еволюційний шлях розвитку суспільства*, стверджуючи, що будь-яка революція є спонтанним явищем, здатним змінити політичний устрій, але не «створити новий лад сучасного життя, бо цей лад сучасного життя повинен органічно і повільно виростати із попередніх, як дерево з даного ґрунту, а продиктувати його ніякими едиктами не можна».

До ліберально-реформістського крила європейської соціал-демократії відносився також відомий німецький політичний і державний діяч, один з лідерів австрійського і німецького соціал-демократичного руху **Рудольф Гільфердінг (1877-1941)**.

У своїй головній роботі «**Фінансовий капітал**» (1910) він один із перших провів дослідження нових тенденцій у розвитку капіталізму на межі кінця ХІХ - початку ХХ ст. показавши процеси виникнення та еволюції системи капіталістичного кредиту, фінансового капіталу, поглиблення монополізації економіки, поширення акціонерних товариств та розвитку акціонерного капіталу, засновницького прибутку, фіктивного капіталу тощо. При цьому, як і його попередники, він переглянув ряд важливих положень економічної теорії марксизму.

Теоретико-методологічні особливості економічної теорії вченого полягали у *відображенні ним сучасного капіталізму як новітньої фази його розвитку в епоху «фінансового капіталу», який «перебуває під управлінням банків і у користуванні промисловців»*. Р. Гільфердінг показав тенденцію до монополізації промисловості, яка стимулюється збільшенням обсягів основного капіталу і прагненням банків усунути суперництво між підконтрольними їм підприємствами.

«Характерну особливість «сучасного» капіталізму - зазначав він у Передмові до свого головного твору, - представляють ті процеси концентрації, які виявляються, з одного боку, у «знищенні вільної конкуренції» за допомогою утворення картелів і трестів, а з іншого боку – в

усе більш тісному зв'язку між банковим капіталом і промисловим капіталом. Завдяки цьому зв'язку капітал...приймає форму фінансового капіталу, що представляє найвищу і найбільш абстрактну форму прояву капіталу». [90, с. VII]

Р. Гільфердінг став фундатором *теорії «організованого капіталізму» на основі свідомого і планомірного регулювання суспільного виробництва фінансовим капіталом*. Він стверджував, що фінансовий капітал «відкидає самостійність окремих капіталістів...вимагає її обмеження. Він гидує анархією конкуренції й хоче організації».

Отже, на думку вченого, *фінансовий капітал як важливий фактор впорядкування виробництва призводить до існування регульованого ринку і «заміну капіталістичного принципу вільної конкуренції соціалістичним принципом планомірного виробництва», забезпечуючи передумови для становлення господарської демократії*.

Важливим фактором концентрації власності в руках небагатьох великих капіталістів стає розвиток акціонування з поширенням яких через концентрацію власності випереджає централізацію, а економічний розвиток звільняється від випадковостей. Звідси беруть початки організаційних форм єдиного, регульованого суспільного господарства.

Вчений *обґрунтував необхідність державного втручання у сферу грошового кредитного обігу з метою створення передумов для громадського контролю над виробництвом і соціальним середовищем* через залучення до нього трудящих шляхом поширення впливу найманих робітників та їх профспілок на процес прийняття управлінських рішень. При цьому, фінансовий капітал, усупільнивши процес виробництва і створивши механізм контролю за ним, суттєво полегшує перемогу над капіталізмом. Для цього достатньо створити свідомий виконавчий орган через завойовану пролетаріатом державу для управління провідними галузями економіки.

Протиставивши марксистській програмі революційної перебудови капіталістичного суспільства через диктатуру пролетаріату концепцію свідомого формування «економічної демократії» на шляху мирного переходу до соціалізму, він поєднав її з організацією вільних спілок трудящих усередині союзів і держави, відмічаючи необхідність посилення позицій фабричних союзів, установлення робітничого контролю над виробництвом, зростання участі робітників в управлінні капіталістичним виробництвами тощо.

Історія показала правоту **ревізіонізму** як системи поглядів у реформуванні соціуму, коли все слабке у марксизмі було відкинута, чим поставлена перешкода ідеології люмпенізованих мас, які бачили девіз «рівності» К. Маркса як основу для перетворення його у засіб пограбування чесних і працюючих людей.

Соціал-демократичний рух виник в Європі в другій половині XIX ст. і був спочатку зорієнтований на марксистську доктрину. Однак у XX ст. під впливом **неолібералізму, інституціоналізму та кейнсіанства** у руслі

доктрини «демократичного соціалізму» (термін вперше використав в кінці XIX в. англійський письменник Д. Б. Шоу) почалася **еволюція соціал-демократичних ідей** у вигляді продовження еволюційної парадигми її попередників. Тепер нею стала розробка процесів суспільних перетворень, досліджень принципів економічної діяльності або суспільства майбутнього, що знайшли відображення в програмах західноєвропейських соціал-демократичних партій у 20-30-і рр. XX ст. Автори **соціал-реформізму** виступили за еволюційне здійснення економічних реформ (плюралізм форм власності, державне планування виробництва та соціальної сфери, справедливий розподіл) та соціальних перетворень (забезпечення прав і свобод особи тощо).

Поступово відмінності між **ортодоксальним марксизмом** і **соціал-реформізмом** стали проявлятися все чіткіше. Це, у першу чергу, торкнулось **поглядів на соціалізм** як систему, де перша доктрина визначала його як **кінцеву мету процесів соціалізації**, розпочатих ще за часи капіталізму, то друга – бачилась у **досягненні людських цінностей через свободу, справедливість, солідарність суспільного життя** з модифікацією існуючих інститутів буржуазного ладу в залежності від стану розвитку суспільства, нагромадженого досвіду та практичних дій.

Якщо **ортодоксальний марксизм** йшов до нового суспільства через **соціальні революції**, то **другий** вбачав його в поступовій **еволюції існуючого ладу** шляхом демократизації усіх сфер життя. По різному тлумачилось і поняття **соціалізація**. *Так, якщо в ортодоксальному марксизмі вона бачилась як досягнення суспільної власності без точного визначення її носіїв та організаційних форм, то у соціал-реформізмі вона визначалась як передача прав розпорядження засобами виробництва різним суспільним верствам.* І нарешті, **держава** першим напрямком визначалась як **інструмент у руках економічно панівного класу**, то у другому випадку тлумачилась як **демократичний інститут, який діє в інтересах усього суспільства**.

Поступово **демократичний соціалізм** став офіційною доктриною Соціалістичного Інтернаціоналу (1951) в основу якої були покладені результати реальної практики реформування західних соціально-економічних систем. У життя розвинених країн упроваджувалась кейнсіанська доктрина необхідності посилення ролі держави в забезпеченні ефективного попиту та участі трудящих в управлінні виробництвом, регулюванні соціальних процесів, упровадженні соціальних реформ та ін.

У сучасних умовах концепція «демократичного соціалізму» виступає комплексною програмою поступового реформування західних соціально-економічних систем на шляху соціалізації у її західному варіанті як саморегулювання громадянського суспільства в дусі основних цінностей – свободи, справедливості та солідарності.

Основою руху до соціалізму є утвердження **принципів демократії у трьох сферах: політичній, економічній та соціальній**.

Політична демократія має засадами парламентаризм, профспілковий рух та демократизм господарського законодавства і економічної політики.

Економічна демократія як основа істинної демократії будується на змішаній економіці як «третьому» шляху розвитку, що відмінний від державного капіталізму і соціалізму, плюралізмі форм власності та співіснуванні різних форм управління виробництвом та демократизації державного управління.

Соціальна демократія будується на реформуванні соціальної сфери, активній соціальній політиці та соціальному захисті широких верств населення.

Сутність і найважливіша передумова реформування суспільства на всіх рівнях у взаємодії прийняття господарських рішень комбінування елементів ринку, суспільного регулювання і співучасті складають **зміст економічної демократії**.

Важливим моментом у її досягненні є **концепція «змішаної економіки»**. Вона передбачає плюралізм відносин власності, співучасть найманих працівників у капіталі, доходах, управлінні, створення відрахувань від прибутків компаній, спеціальних державних фондів під керівництвом профспілок, нейтралізації капіталу та кооперативного соціалізму. При цьому сучасні соціал-демократи роблять акцент на тому, що «головне – це реальна демократія повноважень на прийняття рішень в економіці, а не просто формальна зміна юридичної назви власності».

Крім того, важливим є співіснування різних суб'єктів управління виробництвом, взаємодія менеджерів, власників, профспілок; реформування органів управління, що знайшло відображення в концепціях виробничої демократії (представництва найманих робітників в органах управління підприємств усіх рівнів, створення на підприємствах, демократичного контролю трудящих за управлінням підприємств, над їх власниками з метою обмеження локаутів, спекуляції землею тощо).

Демократизація державного управління полягає у поєднанні ринкових і свідомих (колективних) методів регулювання на макрорівні.

Важливу роль соціал-демократи відводять державі, покликаний регулювати ринок на основі індикативного планування, суспільного контролю над інвестиційними процесами, участі трудящих у розробці національної економічної політики для всіх верств населення і т. ін.

Стверджуючи, що «ринкове суспільство в чистому вигляді, де доступ до освіти, праці, вільного часу, визнання, соціальної захищеності визначається тільки економічним становищем людини, є така ж тиранія, як панування бюрократичної номенклатури», соціал-демократи виступають проти ринкового фундаменталізму. Коли свобода ринку стає самоціллю, то обмежується свобода людини.

Держава в соціал-демократичних концепціях є гарантом демократії, інститутом збереження та поглиблення свобод суспільства та примирення

суспільних інтересів при якій ринок залишається важливим механізмом стимулювання нововведень та виявлення суспільних потреб.

Демократичний соціалізм будується на рівноправності трудящих на підприємстві і суспільній відповідальності за економіку, що є **принципами соціалістичного устрою суспільства**, які на різних стадіях розвитку суспільств постійно конкретизувались.

При цьому принципи і прагматизм відносно інститутів стали основними елементами **демократичного соціалізму** і отримали модифікацію у національних моделях руху до побудови соціалістичного суспільства. Нагадаємо, що **економічна модель**, на яких будуються, у тому числі, **моделі руху до побудови соціалістичного суспільства** – це теоретична конструкція, яка є конкретизацією відповідної економічної політики, що побудована для наближеного опису економічних процесів за допомогою відносно невеликого числа концепцій або змінних. Соціал-демократична концепція першої половини ХХ в. дала декілька таких моделей руху до соціалістичного суспільства, серед яких умовно виділяють скандинавський «розподільчий соціалізм», лейбористський «корпоративний соціалізм», французький «самокерований соціалізм» і т. ін.

Так, наприклад, **англійська модель «корпоративного соціалізму»** базується на ідеї усупільнення виробництва через корпоратизацію економіки та активізацію участі трудящих у прибутках та управлінні корпоративними капіталами. Разом з цим, діє громадський і робітничий контроль за діяльністю акціонерних товариств.

Характерними рисами цієї моделі є:

- активне втручання держави у економічні процеси, проведення реформ з метою поступової трансформації капіталізму в соціалізм;
- реформування власності шляхом націоналізації та акціонування підприємств;
- широке застосування методів впливу на процеси виробництва через директивне планування для державних підприємств та індикативне у приватному секторі;
- урядовий контроль над розвитком соціальної сфери та суспільний над розподілом доходів;
- сильні профспілки, діяльність яких включає не тільки контрольні функції, але і організатора виробництва.

Скандинавська модель «розподільчого соціалізму» має в основі модель демократичного соціалізму, заснована на еволюційному переході до нового суспільства на принципах компромісу зацікавлених соціальних груп, пануванні приватної власності, державного перерозподілу та вирівнюванні доходів, розвинутої системи соціального забезпечення.

Її характерними рисами є:

- панування приватної власності, що не передбачає усупільнення власності та централізованого втручання в економіку;

- державний перерозподіл і вирівнювання доходів з метою розвитку системи соціального забезпечення і колективного споживання;
- еволюційний перехід до соціалізму шляхом удосконалення, принципів солідарності та компромісу «зацікавлених соціальних груп»;
- формування профспілкових фондів як засіб перерозподілу капіталів, перехід під контроль трудящих частини функцій приватних підприємств.

Французька модель «самокерованого соціалізму» побудована на системі демократичного соціалізму, господарській автономії виробничих та територіально адміністративних одиниць, децентралізації і суспільному контролю за ціноутворенням та використанням ресурсів.

Основними рисами даної моделі є:

- відмова від націоналізації та вирішення проблем усупільнення шляхом розвитку акціонерного капіталу і активного державного регулювання соціально-економічної сфери;
- використання державного індикативного планування, координація планів приватних підприємств як найважливіша передумова переходу до соціалізму;
- участь трудящих у прибутках підприємств, розвиток самоуправління, суспільний контроль над ціноутворенням, використання ресурсів і розвиток соціальної інфраструктури;
- державне регулювання зовнішньоекономічної діяльності. Використання політики протекціонізму для захисту національних товаровиробників. [157, Ч. 1, с. 379]

Національні моделі «змішаної економіки» мають загальні риси, які мають за мету вирішення проблем поєднання планових і ринкових механізмів регулювання економіки при створенні умов для розвитку і співіснування різних форм власності; вдосконалення системи державного управління; розвитку самоврядування та участі трудящих в управлінні; утвердження громадянського суспільства та реформування соціальної сфери.

Однак вони мають і розбіжності, викликані визначенням пріоритетів у реформуванні відносин власності; принципів участі трудящих в управлінні; форм планування та громадського контролю над економікою; заходами втручання держави в господарське життя; здійсненням реформ у соціальній сфері і тощо.

У кінці ХХ ст. відбулась еволюція економічних ідей соціал-демократизму, пов'язана з:

- **новим етапом науково-технічної революції**, що проявилось у модернізації та інформатизації економіки, бурхливому розвитку сфери послуг і зміні соціальної бази соціал-демократичного руху на основі зростання частки представників нових середніх верств: висококваліфікованих робочих, менеджерів, малих підприємців, зайнятих у сфері послуг тощо;
- **посиленням ідей неоконсерватизму, тиском монетаризму та ослабленням регулюючої ролі держави в більшості розвинених країн.** До

цього додалися ослаблення впливу соціал-демократичних партій на соціально-економічну політику західних суспільств;

- *економічними і політичними потрясіннями ХХ ст., крахом так званої «соціалістичної системи» і розвалом СРСР*, який соціал-демократи розглядають як незаперечну перемогу соціал-реформізму;

- *процесами глобалізації економіки* з із зростанням впливу ТНК та міжнародних управлінських структур на світову господарську систему, загостренням глобальних проблем та активізацією пошуку шляхів виходу із ситуації, що склалась.

Усе це потребувало оновлення економічних концепцій сучасного соціал-демократизму, який почав більше враховувати дію ринкових та інституційних факторів суспільного розвитку з використанням провідних економічних доктрин (кейнсіанства, неокласики, інституціоналізму) до вирішення конкретних соціально-економічних проблем. При цьому продовжували зберігатись положення про визнання плюралізму форм демократії, культурних, історичних та національних особливостей розвитку різних країн, відсутність універсальної моделі переходу до соціалізму.

Сучасні соціал-демократичні концепції характеризуються:

- *переорієнтацією з проблем реформування власності на питання демократизації управління від яких, перш за все, і залежить економічна ефективність та соціальна справедливість, що визначається рівнем свободи людини і справедливості в суспільному житті людей;*

- *спробами поєднати динаміку конкурентної ринкової економіки з ідеалами соціальної справедливості в руслі концепції «етичного соціалізму». Сучасні соціал-демократи все більшу увагу звертають на своєрідну «моральну революцію» в соціал-демократичній думці на основі новітніх досягнень світових етичних учень при відмові від економічного детермінізму та історизму.*

Велике значення приділяється моральним і етичним аспектам господарського розвитку, інститутів сім'ї, школи, церкви, громадських організацій тощо. У зв'язку з цим, одним з найважливіших завдань держави є сприяння розвитку громадських інститутів, в яких формується індивід;

- *новими підходами до визначення місця і ролі держави в економіці.* Йдеться про відмову від етатичних, кейнсіанських підходів і консенсус з неоконсерваторами на основі принципів соціально орієнтованої ринкової економіки, де держава повинна не тільки гарантувати недоторканність власності і порядок. Вона повинна сама забезпечувати свободу для всіх шляхом суспільних перетворень та створення справедливого економічного і соціального порядку.

Сучасні соціал-демократи відстоюють перехід від соціального захисту, заснованого на перерозподілі функцій держави, до активної соціальної політики, спрямованої на стимулювання високопродуктивної зайнятості та активізації економічної самодостатності різних верств населення на основі реалізації тих переваг, які формуються ринковим

механізмом з відмовою від широкомасштабних програм соціальної допомоги, які перешкоджають свободі вибору особистості і породжують марнотратство і утриманство;

- перенесенням акцентів з питань підвищення матеріального добробуту на питання зміни в «якості життя» і задоволення вищих потреб особистості;

- підвищенням уваги до загострення глобальних проблем та необхідності консолідації зусиль світового співтовариства на основі формування нового міжнародного економічного порядку. В зв'язку з цим, у сучасних умовах невідповідно посилюється у середині ХХ ст. актуальність руху по третьому шляху суспільного розвитку запропонованого соціал-демократами як напрям демократичного соціалізму».

У цьому контексті **«демократичний соціалізм»** трактується як міжнародний рух за свободу, соціальну справедливість, мир і контрольоване роззброєння, гармонізацію інтересів різних країн, створення умов для їх рівноправного співробітництва на основі реформування міжнародних економічних відносин, демократизації міжнародних фінансових інститутів, міжнародного контролю за діяльністю транснаціональних корпорацій, посилення ролі профспілок тощо. [157, Ч 1, с. 380-382]

З посиленням екологічних проблем все більша увага приділяється подоланню екологічної кризи та збереженню навколишнього середовища, а з ними у 90-х рр. ХХ ст. в соціал-демократичних концепціях з'являються терміни «екосоціалізм», «екореформізм» тісно **пов'язані зі зміною моделі економічного зростання на основі врахування швидкості регенерації екосистеми і подолання екологічної кризи.** [157, Ч 1, с. 382-383]

Разом з тим, визнається **важливість інституційних факторів економічного розвитку та реформування існуючого суспільного ладу.** Свідченням цього є зростання популярності **концепції «економіки узгодження»**, висунутої в кінці 80-х рр. ХХ ст. соціал-демократами скандинавських країн. [157, Ч 1, с. 383]

Підводячи підсумки, слід відзначити, що соціалізм у поглядах соціал-демократів не означає неминучої і повної заміни капіталістичного суспільства альтернативною моделлю, так як воно бачиться не як інституційно визначена модель суспільства, а принципи його формування відповідно до їх соціалістичних принципів і конкретного досвіду.

Діяльність соціал-демократії у багатьох західноєвропейських країнах значно демократизувала відносини власності та управління, що мали наслідком підвищення рівня і якості життя населення та зміни у господарському житті та свідомості жителів цих країн.

Постійний пошук, критичний перегляд уявлень, які колись склалися, об'єктивний, вільний від ідеологічних нашарувань аналіз ситуації став суттю демократичного руху, з обов'язковим дотриманням принципів моральності та правил демократичного волевиявлення, які тісно взаємопов'язані.

Разом з тим, відбулась відмова від прихильності соціал-демократів до марксистських положень при збереженні поваги до марксизму як історичного явища, а негативна практика країн, які взяли на озброєння соціалістичні ідеї і дискредитували їх, дозволила уточнити підходи до поняття «соціалізм».

Соціально-економічні перетворення, здійснені на основі соціал-демократичних програм, є свідомим формуванням прогресивних напрямків розвитку суспільства на інституційній основі, як еволюцію економічних систем, дозволили довести тезу про мирне еволюційне переростання капіталізму в соціалізм. Марксистській теорії соціалістичної революції була протиставлена концепція економічних реформ, утвердження парламентаризму і демократії, яка була підтверджена практикою історичного розвитку провідних країн світу.

Другий напрямок цієї політичної течії мав витoki та найбільше розповсюдження на теренах Російської Імперії, про що було сказано вище. В основному він базувався на ідеях I Інтернаціоналу, який своїм ключовим завданням бачив повалення існуючого ладу та отримав відповідну назву – *революційно-радикального*. До чого це призвело – добре відомо з історії. Його найбільш визначним представником на теренах Росії був **В. І. Ленін**, а у витоках німецької соціал-демократії – **Роза Люксембург (1871-1919)**.

8. ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ МАРКСИЗМУ У ХХ – ПОЧАТКУ ХХІ СТ.

Після кардинальних змін у розвитку суспільства, починаючи з ХХ ст. у нових умовах монополістичного капіталізму та здійсненні Жовтневого перевороту 1917 року в Росії, як і у першому напрямку, виникла необхідність скоригувати дії пролетаріату при збереженні стратегії ортодоксального марксизму, направленої на завоювання пролетаріатом влади у всесвітньому масштабі. Для цього, власне, у 1919 році і був створений III Інтернаціонал або Комінтерн на противагу II Інтернаціоналу, що ознаменувало, також, остаточний розкол у світовому соціал-демократичному середовищі.

Ця інституція була однією з найважливіших політичних організацій першої половини ХХ століття. Основною офіційно зазначеною метою її створення була підготовка та здійснення світової пролетарської революції, яка повинна була охопити весь Світ. Однак наприкінці 20-х рр. ця ідея поступово втратила минулу актуальність та була замінена сталінською теорією побудови соціалізму в окремо взятій країні, з якою, зрозуміло, вступала у пряму конфронтацію.

Комінтерн практично перетворився на інструмент радянської ідеологічної пропаганди, а доволі часто, і дестабілізації політичної та економічної ситуації, у першу чергу, у країнах Заходу. Крім того, від середини 20-х рр. ХХ ст., використовувався керівництвом СРСР для так званої «більшовизації» комуністичних партій і організацій та став знярядям

активного впливу на них в інших країнах. Після захоплення Й. В. Сталінін та його оточенням абсолютної влади в країні, у відносинах із іноземними комуністами ключовою домінантою став пріоритет інтересів Радянського Союзу, а як наслідок – підпорядкування власним інтересам та амбіціям нового керівництва країни діяльності багатьох компартій.

Наслідки діяльності цієї організації, хоча вона і була ліквідована у 1943 році, полягали у розповсюдженні десятиліттями її багаточисельними прихильниками та послідовниками по всьому світу, особливо після завершення Другої світової війни, ідей **догматизованого марксизму**.

Критика ідей сталінізму з боку Світової лівої опозиції привела до утворення у 1938 році у Парижі IV Інтернаціоналу і швидкого поширення такого відгалуження марксизму, як **троцькізм**, що отримала назву від прізвища його засновника – **Льва Давидовича Троцького (Бронштейна) (1879-1940)**. Після розпаду СРСР та руйнації світової соціалістичної системи у 90-х роках ХХ ст. значно посилюються позиції **неотроцькізму**. Його представники вважають, що зазначені події наочно підтвердили правильність ідеї теорії перманентної революції як одного з провідних положень троцькізму, щодо можливості побудови соціалізму лише у світовому масштабі.

Сучасні відгалуження марксизму можна умовно звести до таких **п'ятьох напрямків**:

1. Подальша розробка **марксистської теорії циклу**. [152, с. 117]
2. Розробка **демократичної альтернативи та соціального ідеалу стосовно розвитку західного суспільства**. [152, с. 117]
3. **Неомарксизм та єврокомунізм**.
4. **Ліворадикальна політична економія**.
5. Розробка **альтернативи та соціального ідеалу стосовно розвитку східного суспільства**.

Конкретизуємо ці напрямки більш детально.

Найбільш плідним практичним напрацюванням марксизму є його теорії відтворення індивідуального та суспільного капіталу, що стали основою теорії економічного циклу. Саме подальша розробка **марксистської теорії циклу** отримала новий науковий розвиток у працях ряду західних економістів. Найбільш відомою розробкою даної проблеми стала, перш за все, концепція, представлена у творчості **М. Д. Кондратьєва** про довготривалі коливання економічної кон'юнктури, яка набула розвитку у роботах **П. Боккара, Л. Фонтвея, Е. Манделя, Е. Альтфатера** та інших.

Інший напрям у ХХ ст. активно розвивали, перш за все, представники соціал-демократичної партії Німеччини **К. Шумахер, Е. Олленхауер, Ф. Фартманн, Н. Вичорек, В. Майснер, К. Цинн**. Однак, основну увагу вони приділяли не теоретичному аспекту марксистської доктрини, а її практичній реалізації. На першому етапі СДПН розробляла шлях соціалістичних перетворень, відмінний від капіталістичного устрою та соціалізму радянського типу із забезпеченням активної участі трудящих у

житті суспільства. З 60-х років минулого століття відбувся відхід партії від марксизму як єдиної ідеології руху з використанням класичної філософії, християнської етики та гуманізму на основі теорії представників етичних вчень. Головною метою держави ставала спрямованість суспільства до соціалізму через забезпечення соціального партнерства різних класів та соціального захисту населення в якому на відміну від політики неолібералізму величезну роль, на їх думку, повинна була забезпечувати держава. [152, с. 118]

Одними з ключових течій сучасного марксизму є **неомарксизм** та **єврокомунізм**.

Неомарксизм або **західний марксизм** означає філософські та соціологічні теорії ХХ ст., що намагалися продовжити та модернізувати марксизм з урахуванням новітньої філософської думки, як-то фрейдизму, соціальної філософії **М. Вебера** тощо.

До його найбільш знаних течій належать *франкфуртська школа*, зокрема *«фрейд-марксизм»*, *аналітичний марксизм*, *технологічний марксизм* та інші напрямки.

Так, наприклад, представники *франкфуртської школи* критично відносилися до капіталізму, але у той же час вважали, що ліві партії вихолостили і вульгаризували діалектичний підхід. Тому цей напрямок виступив за прив'язаність марксистській діалектиці, гуманізму та звільненню людини від усіх форм експлуатації, акцентуючи увагу на значимості у соціальних стосунках людського чиннику. Однак, разом з тим, відкидалися марксистські положення про класову боротьбу та ленінську ідею «первинності політики над економікою». Успадковувалося лише одне – критичне ставлення до буржуазного суспільства. Новаціями школи стали ключові положення, по-перше, про рушійну силу революції так званих, «аутсайдерів» – люмпенів, а не пролетаріату, який обуржуазився та вмонтувався в систему капіталізму, по-друге, положення про слабку ланку буржуазного суспільства – не владу і державу, а існуючу систему духовних та моральних цінностей. При цьому, спільним зі старим марксистів залишалось специфічне розуміння моралі за принципом усе, що сприяє революції – етично, що перешкоджає – аморально.

Частина представників франкфуртської школи, що емігрували до США створили там так звану *«критичну теорію»*, в якій піддали нещадній критиці головні елементи західної культури – християнство, владу, сім'ю, традиції, патріотизм, консерватизм, сексуальні обмеження тощо. Наприклад, одним із лідерів цієї школи – **Герберт Маркузе (1898-1979)** ключовим елементом її альтернативи вважав «сексуальну революцію». [371, с. 137-138]

Наступним, найбільш відомим напрямом неомарксизму став так званий *«аналітичний марксизм»*, який особливу популярність отримав у 80-х рр. як свого роду реконструкція марксистської теорії на базі сучасних «загальноприйнятих наукових методів», при цьому відмовившись від гегелівської діалектики і методологічного холізму.

Виникнення «аналітичного марксизму» пов'язують з виходом у світ у 1978 році книги Джеральда Аллана Коена (1941-2009) «В захист історичної теорії Карла Маркса» і розпочатого ним її обговорення в Лондоні у 1979 році.

До його основних представників відносять також Ю. Елстера, Д. Ремера, Е. О. Райта, С. Боулса та інших науковців, що прагнули розвинути вчення про суспільство як науку на основі сучасних методів.

У рамках цього напрямку розвивалися мікро- і макрорівневі підходи. На макрорівні була запропонована концепція співвідношення продуктивних сил та виробничих стосунків, базису та надбудови, а на мікрорівні – досліджувалася поведінка індивідів, що проводилась за допомогою методів математичного моделювання, теорії ігор та ін.

Даний напрямок, по суті, здійснив перехід від ортодоксального методу марксизму до неокласичного інструментарію, за що зазнав різку критику з боку інших неомарксистських шкіл. [449]

До найбільш знаних теорій неомарксизму належить і теорія «технологічного марксизму», що об'єднує спроби зіставити людину і виробничі стосунки з метою пошуку «третього шляху», за яким історія почне свій рух нібито з нуля, відкидаючи існуючі сучасні суспільні системи. Її автором є Артур Леонард Стінчкомб (1933), робота якого «Економічна соціологія» (1983) стала своєрідною спробою «представити на розгляд трактування економічної соціології, необхідної для об'єднання і завершення немарксистських традицій». Згідно зі своєю теорією він пропонував кожен спосіб виробництва розглядати за допомогою схеми «екологія, технологія, економічна організація і населення».

Дослідник стверджував, що неомарксистки відійшли від теорії класів К. Маркса, яка витікала з ретельного аналізу економічної організації. Замість перегляду марксистської теорії господарства, вони розбавили її політичною теорією без урахування зовнішнього оточення. Так, у *теорії держави і соціальної революції* Т. Скопхола виявилась відсутня екологічна основа способу виробництва. У *«сучасній світовій системі»* І. Валлерстайна немає місця теорії розвитку виробничої сфери. *«Аграрна революція»* Д. Пейджа, на думку автора, нездатна визначити структуру стимулів, а *«класова структура і нерівність доходів»* Е. О. Райта не показує, яким чином технічні характеристики організації праці спричиняють попит на робочу силу.

Згідно з теорією *технологічного марксизму*:

- розподіл економічних здібностей і видів діяльності індивідів у рамках способу виробництва спричиняється трьома групами чинників: розташуванням ресурсів, їх ефектом в організації економічної діяльності і доступом до ресурсів;

- іманентні властивості видів економічної діяльності впливають на її організаційно-технічну ефективність, яка формує соціальні ролі і соціальну структуру (у організаціях, які використовують технології безперервних

процесів, необхідні постійні інновації для підтримки темпів зростання, що є можливим лише за наявності висококваліфікованих працівників);

- сучасне виробництво є капіталомістким, що викликає у працівників якість високої особистої відповідальності (тобто, технологія безперервних процесів заставляє збільшувати питому вагу «середнього класу» в структурі трудових ресурсів);

- елементи способу виробництва визначають межі трудової мобільності (оскільки існують екологічні і технологічні обмеження в організації суспільства, то вони можуть стати і обмеженнями в способі виробництва).

Теорія технологічного марксизму збагатила практику підприємництва аналізом різних технологій і організації праці в різнобічних організаційних і промислових контекстах. Неважко побачити зміщення акценту дослідження у бік людського капіталу, коли з 70-х рр. ХХ ст. особливу увагу до його аналізу проявили такі науки, як соціальна психологія, психіатрія та інші у дослідженні яких потрапив розгляд зв'язку між особливостями технології, структури трудового колективу та проблеми досягнення високої організації продуктивності праці. Останнє отримало назву – «соціології моралі», запропонованої **Е. Дюркгеймом**, під якою він розумів моральні вимоги до індивідуума щодо підтримки законів соціального оточення в якому той існує. [152, с. 243-245] Соціально-технологічні зв'язки як основа реалізації виробничих відносин у такому суспільстві отримують ще один акцент у бік життєдіяльності людини, де їх основним компонентом усе більше стає гармонічний розвиток людини, як самоціль існуючої людської спільноти або основний економічний закон існуючої системи.

Варіантом неомарксизму були і ідеї одного із засновників Італійської компартії – **Антоніо Грамші (1891-1937)**. Рушійною силою історії, на його думку, є не розвиток продуктивних сил, а конкуренція гегемонії і культурних моделей, причому не обов'язково пов'язаних з економікою. Звідси однією із головних ідей його політичної філософії стала *теорія гегемонії*, що використовувалася для обґрунтування стратегії переходу до соціалізму. Її сенс полягав у досягненні робочим класом у суспільстві економічного, політичного та ідейно-морального панування шляхом створення союзу з іншими пригнобленими класами та прошарками шляхом упровадження в масову свідомість нової культури, орієнтованої на соціалістичні цінності.

А. Грамші важливу роль у завоюванні робочим класом пануючих позицій відводив робочій інтелігенції, а інтелектуальним лідером нації вважав марксистську партію. Він стверджував, що в умовах гегемонії буржуазії робочому класу буде нелегко взяти владу і тому для утримання ключових позицій йому необхідна тактика «маневреної війни». [371, с. 138-139]

Інша група неомарксистів, наприклад, таких, як **Іммануїл Моріс Валлерстайн (1930)**, **Андре Гундер Франк (1929-2005)**, **Самір Амін (1931)** та інші ключовим елементом міжнародної системи вважала *стосунки власності* або за їх термінологією «*світ-системи*». Вони є авторами так

званого *світ-системного аналізу* або *підходу* та розробляли проблематику економічної нерівності та залежності у сучасному світі, соціальної диференціації населення, перш за все, по осі «багата Північ – бідний Південь». Подолання цієї системи нерівності залежить, перш за все, від готовності та здатності народів периферії консолідувати власні зусилля для боротьби проти монополій центру за соціальну справедливість та перерозподіл багатств.

Версіями неомарксизму є *«теорія залежності»* і *«структурної нерівності»*. Згідно з першою з них благополуччя економічно розвинених країн базується на експлуатації ресурсів відсталих народів та нееквівалентному обміні між багатими та бідними державами. Теорія ж *«структурної нерівності»* вбачає причини міжнаціональних конфліктів у нерівноцінному положенні одних і тих же держав у різних типах міжнародних структур (економічній, політичній, військовій тощо).

У цілому, підводячи підсумок, слід відмітити, що неомарксизм відображав *пошук марксистами та їх прибічниками «третього шляху» розвитку, вільного від відчуження особистості*. [371, с. 139-140]

До неомарксизму дуже близьким є **єврокомунізм** – ідейна течія, що сформувалася в компартіях Західної Європи в 70-80-х рр. минулого століття. Свої теоретичні витoki цей напрямок сягає праць **А. Грамші** та його наступника на посту керівника італійських комуністів – **Пальміро Мікеле Нікола Тольятті (1893-1964)**.

Його прихильники проголошували свою відданість марксизму (але не марксизму-ленінізму) і не пов'язували себе з соціал-демократією. Вони вважали за необхідне: враховувати специфічні національні особливості своїх країн; об'єднання всіх прогресивних сил світу в ім'я демократичного та соціалістичного оновлення суспільства та виступали за ізоляцію реакційних сил; дотримання в діяльності комуністичних партій демократичних принципів тощо.

Свого часу єврокомунізм підтримувався багатьма компартіями і мав великий вплив не тільки в Європі, але і в компартіях Японії, Австралії лівих партіях Венесуели, Мексики тощо. Однак після розпаду СРСР, а з ним і матеріальної підтримки цих рухів єврокомунізм зійшов нанівець. [371, с. 140-142]

Ліворадикальна політекономія виникла на хвилі політичної кризи, що охопила ряд капіталістичних країн наприкінці 60-х років минулого століття і, паралельно з цим, зростанням популярності соціалістичних ідей. Цей напрямок отримав розвиток у багатьох університетах розвинених країн світу, насамперед США, де у 1968 році був створений Союз радикальної політекономії, до складу якого у середині 70-х рр. входило 1550 науковців, які критично досліджували проблеми капіталізму.

Засновниками зазначеного напрямку вважають американських учених **Пола Александра Барана (1910-1964)** та **Пола Мейлора Суїзі (1910-2004)**, які свої погляди виклали у книзі **«Монополістичний капітал» (1966)**. [15]

До представників цієї течії так само належали Р. Едванс, Г. Шерман, Ч. Р. Міллс, Г. Маркузе, Е. Фромм зі США, Р. Ебінхаузен та Р. Вінкельман з Німеччини, П. Андерсон, Дж. Харрісон та А. Ратгансі з Великої Британії та інші.

Помітний вплив на еволюцію ліворадикальної течії мали твори носіїв інституціоналізму – Дж. К. Гелбрейта, Р. Хейлброннера та ін.

Ліворадикали були впевнені у історичній неминучості загибелі капіталізму. Цей висновок, запозичений ними у К. Маркса, вони вважали за необхідне підтвердити новими аргументами, отриманими на основі вивчення реальних економічних процесів, отриманих з інших концепцій, як виявилось з часом, далеких від ортодоксального марксизму.

Ними різко критикувався неокласичний напрям політичної економії, панування транснаціональних корпорацій та великої капіталістичної власності, надмірних військових витрат, нерівномірність розподілу доходів та експлуатація.

Вищим критерієм суспільного прогресу вважався всебічний розвиток особистості, а соціалізм проголошувався більш досконалим суспільством порівняно з капіталістичним устроєм. При цьому справедливо критикувалась практика будівництва соціалізму в СРСР за недостатній рівень демократизації радянського суспільства, відчуження трудящих від засобів виробництва, надмірний централізм в управлінні економікою, бюрократизацію тощо. Виходячи з цього, робився висновок про відсутність реального соціалізму в СРСР.

Економічні ідеї лівого радикалізму, який спирався на розмиту соціальну базу і тому своєрідно представляв шляхи руху до соціалізму як, власне, і сам його характер, були взяті на озброєння різними лівацькими угрупованнями, дуже далекими від ідей реального марксизму. Ці ідеї і сьогодні часто використовуються ними для обґрунтування та виправдання екстремістських методів боротьби, застосування яких завдає величезної невинної шкоди демократичним силам.

Особливої уваги заслуговує дослідження подальшого розвитку сучасного марксизму в плані розробки **альтернативи та соціального ідеалу стосовно розвитку східного суспільства**.

Подібний до більшовизму революційний радикалізм був характерний і **маоїзму**, своєрідній лівацькій націоналістичній течії, що домінувала у Китаї у 40-70-х рр. ХХ ст. Його адепти, утилітарно використовуючи марксистську фразеологію, намагалися видати його за «марксизм-ленінізм сучасної епохи».

Основні постулати цієї течії полягали у тлумаченні втрати робітничим класом Заходу революційні міці і тому вирішення всіх проблем, на їх думку, можливе тільки через насилля та війни, де Китай є природним лідером країн третього світу у боротьбі проти гегемонії наддержав – СРСР і США.

Протягом декількох десятиліть ідеологія маоїзму була популярна в колишніх колоніях з переважаючим селянським населенням. Вона отримала

певне поширення і в середовищі ліворадикальної налаштованої молоді країн Заходу та Східної Америки в 1960-х роках. Однак зараз її вплив значно впав.

Нинішнє китайське керівництво врахувало досвід власної країни періоду «великого стрибка» (1958-1960 рр.) та «культурної революції» (1966-1976 рр.). На відміну від надмірної опори **Мао Цзедуна (1893-1976)** на класову боротьбу, його послідовники не вважають це головним протиріччям китайського суспільства, уважаючи заслугою «великого кормчого» китаїзацію марксизму у поєднанні його загальних принципів з конкретною практикою китайської революції.

Зараз оформленої концепції китайського марксизму не існує, а її теоретичну основу складають погляди **Ден Сяопіна (1904-1997)**. Їх зміст полягає в усвідомленні специфіки Китаю та спрямованості необхідних країні перетворень, де досягнуту стадію соціалізму вважають як початкову без визначення її тривалості. У практичній діяльності партія далеко відійшла від догматичних уявлень про соціалізм, поширених у СРСР, країнах Східної Європи та й в самому Китаї. Із основних положень курсу, що проводиться нею протягом останніх десятиліть, можна виділити такі:

1. Відмова від суспільної власності на засоби виробництва як єдиної форми власності.

2. Надання селянам землі у тривале користування.

3. Наявність індивідуальних селянських господарств як переважної форми господарювання на селі.

4. Використання по суті капіталістичних форм (існування у великих масштабах приватних промислових підприємств, наявність на території країни змішаних за участю іноземного капіталу і повністю іноземних підприємств), інструментів господарювання, характерних для капіталізму (акції, біржі та ін.) та його наслідків (нерівності у доходах, розширення соціального складу компартії).

5. Використання міжнародного капіталу (створення спеціальних економічних зон, залучення іноземних інвестицій), правил господарювання (вступ Китаю до СОТ) та його досвіду (впровадження передових навичок у галузі науки і техніки, використання іноземних фахівців та їх досвіду).

Але мабуть провідною стратегією китайських реформ є «розкріпачення свідомості», тобто культивування пріоритетності практики над теорією.

Політика, що зараз проводить КПК, багато в чому нагадує НЕП, коли орієнтиром стала побудова «самобутнього (своєрідного) китайського соціалізму», хоча в партійних документах останніх років імена класиків марксизму-ленінізму не згадуються.

Властивістю «китайського соціалізму» є і оголошена КПК «соціальна гармонія», що припускає всебічний, збалансований розвиток суспільства з акцентом на економіці, демократичному управлінні на основі законів, забезпечення соціальної справедливості, гарантій прав і свобод громадян.

Виходячи з вище викладеного, можна стверджувати, що модель модернізаційного розвитку, обрана керівництвом Китаю, у цілому не

відповідає загальним принципам класичного марксизму та його вченню про соціалізм, а за рядом параметрів (насамперед економічних) проглядається схожість з моделлю та шляхом розвитку, пройдених Японією, Південною Кореєю, Сінгапуром і Тайванем. [371, с. 133-136]

За дуже схожим до Китаю шляхом ринкових перетворень, відмовившись від догматизованого марксизму, у другій половині 80 – початку 90-х років минулого століття, почав рухатись і В'єтнам, досягнувши, на сьогодні, суттєвих економічних результатів.

Одним із відгалужень східного марксизму у КНДР є **ідеї чучхе** як своєрідна північнокорейська версія марксизму, яка була проголошена у 1956 році та на початку 70-х років минулого століття повністю підмінила собою марксизм. У перекладі цей термін означає «людина – господар усього на землі» або «самодостатність». Чучхе, по суті, є офіційною ідеологією країни та вважається гармонічною трансформацією ідей марксизму-ленінізму на основі старокорейської філософської думки. Керуючись ідеями цього вчення, всі питання внутрішнього життя країни вирішуються з позицій самостійності та опори виключно на власні сили, а негативні наслідки цієї політики на сьогоднішній день усім добре відомі.

9. МАРКСИЗМ ТА СУЧАСНІСТЬ

Економічна теорія марксизму, викладена насамперед у «Капіталі» К. Маркса, дуже непроста для сприйняття. Відомо, що К. Маркс побудував її на застосуванні діалектичного методу, розуміння якого викликає часом значні труднощі навіть для професійних економістів. Невипадково стародавнього діалектика Геракліта Ефеського називали Гераклітом Темним, а його висловлювання, що «в одну й ту ж річку не можна ввійти двічі», сприймалось нелегко.

Однак головне в напрацюваннях марксизму виявилось нерівнозначним. Здається дивним, але в радянський період те, що було в марксизмі не досить значним надбанням, яке підтвердив час, пропагувалось і розвивалось (теорія класової боротьби, розкриття капіталістичної експлуатації тощо). При цьому забувалось про напрацювання відносно проблем відтворення індивідуального та суспільного капіталу, прогностичної функції та ін. Саме на це і звернули увагу представники західної економічної думки.

Однак є ще один аспект, який вимагає уваги. Ще за життя К. Маркса у нього з'явилися послідовники, які були значно молодші за нього і тому називали себе «молодими марксистами». Вони займалися видавничою діяльністю, намагаючись пропагувати економічну теорію марксизму. Коли ж К. Маркс познайомився з ними і їх творами, то промовив: «Якщо це марксизм, тоді я не Маркс».

Проблема так званих марксистів, тобто примарних послідовників К. Маркса, переслідувала його все життя і залишається після його смерті ще більш драматичною як в історії економічної думки, так і в історії розвитку

ряду країн. Саме він, так званий марксизм, завдав найбільшої шкоди в СРСР, у зв'язку з його використанням у будівництві «соціалізму».

Тому перераховуючи негативні сторони марксизму, сучасним вітчизняним та зарубіжним економістам корисно пригадати історію з молодими марксистами.

А тепер нагадаємо найбільш значущі критичні зауваження відносно економічної теорії марксизму.

Найбільш рельєфно межа між уявним і реальним марксизмом виявляється в методі К. Маркса і висновками, отриманими ним на його підґрунті. *Діалектичний метод* за К. Марксом, передбачав розгляд усіх явищ і процесів у розвитку. Звідси, факти дійсності виявлялися правомірними лише для певного періоду часу та певному рівні абстракції, що постійно змінюючись, набували, інший, іноді прямо протилежний зміст.

Звинувачення вченого в аналізі суспільства у руслі *класового підходу і класової боротьби* справедливе лише з того моменту, коли людина перестає залишатися частиною процесу виробництва і класи зникають. Правда, це не означає, що зазначений вище підхід є єдино можливим та правильним, але за даних умов життя вченого він мав право на існування.

Щодо критики *жорсткої залежності між базисом і надбудовою*, ще Ф. Енгельс зазначав, *що базис визначає надбудову тільки в кінцевому рахунку*. При розгляді конкретної ситуації і під певним кутом зору, надбудовні відносини можуть виявлятися домінуючими. У цьому особливість діалектики, коли положення міняються місцями.

Відносно так званої *сумнівної цінності деяких прогностичних положень марксизму, які не підтвердились часом*, як, наприклад, неминучість соціалістичних революцій у розвинених країнах капіталу, то треба мати на увазі, що вони були актуальними, насамперед у період ХІХ століття, тобто до появи монополій як клітинки соціалізму. Про це писав, ще Ф. Енгельс, що коли з'являються монополії, необхідність у соціалістичних революціях відпадає.

Це ж стосується і фрази у кінці І тому «Капіталу», про «експропріацію експропріаторів», тобто капіталістів, що було сприйнято частиною економічного загалу як заклик до соціалістичної революції. Однак тут мова йшла тільки про закономірність *еволюції процесу виробництва капіталу* як абстракцію і не більше. Тобто, дійсність розглядалась однобічно як фрагмент, коли у процесі виробництва поступово створювались умови підриву і руйнування самим капіталом вартісних процесів як своєї генетичної основи.

Підводячи підсумок вищесказаного, можна зробити висновок про те, що *прогностичні висновки К. Маркса* про рух суспільства до соціалізму через підриву вартісних процесів, виведення людини з виробництва, руйнування класової структури суспільства, незалежно від того, яка термінологія використовується, блискуче підтвердились. Однак, крім позитиву вчення марксизму мало і негативні риси.

Так, перш за все, треба нагадати, що їх автор – *К. Маркс не був ідеальним вченим і людиною*. Так, *по-перше*, в його творах дійсно є претензійність на володіння абсолютною істиною і жорстка непримиримість до інших, протилежних йому, наукових поглядів. Піддаючи критиці думки інших вчених, позиції яких не збігалися з його власними, він використовував у наукових дискусіях дуже некоректні висловлювання, типу «божевільний Сей», «брудний нехлюй» (відносно філософа та економіста С. Бейлі) тощо.

По-друге, К. Маркс побудував економічний аналіз на *однофакторній моделі*, де вартість утворює *тільки праця*, що значно звузило можливості використання його теорії у безпосередній практиці. Не врятувало справу і твердження автора, що праця є обставиною, яка формує *якісні* параметри вартості, а корисність впливає тільки на її *кількісні* параметри. Тому дія корисності пояснювалася опосередковано через кількісну сторону вартості, а дослідження споживної вартості (термін К. Маркса) відправлялося у конкретні економічні науки.

Відсутність у вченого впливу на вартість (цінність) дії фактора землі рано чи пізно повинна була проявитись, і воно «вилізла» в аналізі аграрних проблем, де з'явилась вартість, яка виходячи із фактора праці, не отримала ніякого наукового пояснення і отримала назву «хибної соціальної вартості».

Отже, марксизм, з погляду абстрактної побудови теорії (значні спрощення в економічному аналізі, коли, наприклад, береться до уваги тільки некваліфікована, проста робоча сила, відкидається земля як основний капітал або знання людини як капітал, тощо), виявився малоефективним щодо рекомендацій для *безпосередньої* практики господарювання. Достатньо нагадати розробку політики НЕПу, яку В. І. Ленін вимушений був писати з чистого аркуша, так як у арсеналі ортодоксального марксизму нічого подібного не було.

По-третє, розробки економістів, орієнтовані на опрацювання безпосередньо практичних проблем, К. Марксом ставилися у розряд вульгарних, якщо вони відходили від його позиції трудової теорії вартості. Наприклад, висунуті Ж. Б. Сеєм «теорія трьох факторів виробництва» та «закон ринків», а також «гармонії класів» Г. Ч. Кері та ін. нещадно критикувались, хоча дуже скоро підтвердили свою цінність на практиці.

По-четверте, у трактуванні окремих проблем, як наприклад, критики багатоваріантності теорії цінності А. Сміта, з позицій розвинених форм кінця ХІХ століття як часу її створення (1776) ігнорувалася, хоча автор критики чудово розумів, що вартісні процеси того часу перебували ще у стані становлення, тобто в незрілих формах. Сама ж багатоваріантність теорії цінності А. Сміта з часом довела свою винятковість і стала величезним надбанням економічної думки.

Усе вищезазначене, хоча і дещо нівелює цінність марксизму, але не перекреслює його силу, перш за все, у прогностичних розрахунках, особливо у аналізі приходящого стану капіталістичного суспільства і невідворотності становлення нової системи відносин, яке К. Маркс назвав комуністичним.

Безпосередньо практичним надбанням марксизму, яке правда, для нього не є характерним, продовжує залишатись грандіозна теорія відтворення капіталу.

Таким чином, можна констатувати, що марксизм у своєму розвитку пройшов ряд етапів від зародження вчення самим К. Марксом та Ф. Енгельсом до подальшого його опрацювання в кінці XIX - початку XX ст. німецькою та російською соціал-демократіями. Причому, перший напрямок кардинально його змінив, що стало умовою суттєвої модифікації марксизму в XX ст. до стану, коли він місцями, як економічна теорія, почав відкидатись, або змінюватись настільки, що ставав мало впізнаним відносно його початкового варіанта. Особливо це характерно для моделей застосування марксизму у країнах Сходу, де він інколи отримував догматизований вигляд, подібний до сталінізму. Другий напрям продовжував триматись канонічних положень вчення і надалі, відстоюючи навіть ті з них, що давно себе зжили. Цим подібне «використання» завдало йому, як і суспільствам, де він «працював» непоправної шкоди. Яскравим прикладом цього може бути його застосування в СРСР після 1929 року, спочатку Й. В. Сталіним, а потім як радянської моделі у країнах Східної Європи.

Фундаментальним висновком з вище зробленого аналізу марксизму, як вчення про суспільство, стає його магістральна складова, що визначається не стільки економічним, скільки соціологічним аспектом як відкриття законів зміни капіталізму та побудови на його основі нового комуністичного устрою. Звідси, ***К. Маркс***, швидше за все, був ***соціологом*** у вченні якого економічна складова лише становила підґрунтя демонстрації та появи нового суспільства, що виникає із надр капіталістичної системи. Тож не дивно, що послідовників марксизму (спочатку XX ст., а особливо в його останні десятиліття) цікавили, перш за все, його соціологічні напрацювання, які, перш за все, і отримали свій подальший розвиток та світове визнання. При цьому, послідовно відкидалися теоретичні напрацювання вченого в галузі економічної теорії, особливо в «Капіталі», і на перший план виходили ***проблеми філософсько-соціологічного спрямування.***

ПОНЯТТЯ ТА КАТЕГОРІЇ

Марксизм: джерела, складові частини, науковий соціалізм: теорія класів, класової боротьби і революції. Предмет політичної економії капіталізму. Метод: історичний, діалектичний матеріалізм, основний закон капіталізму, закон руху капіталістичного способу виробництва, двоїстий характер праці, додаткова вартість, норма додаткової вартості, номінальна та реальна заробітна плата, нагромадження капіталу, просте і розширене відтворення, закон капіталістичного нагромадження, абсолютне і відносне погіршення положення пролетаріату. Обіг і кругообіг капіталу, прибуток, норма прибутку, торговий прибуток, процент, рента.

Теорії західної соціал-демократії: ревізіонізм. соціальний реформізм.

Еволюційний підхід. Е. Бернштейн: методологія дослідження; концепція стійкості дрібного виробництва. К. Каутський: «теорія ультраімперіалізму»; концепція «демократичного соціалізму». Р. Гільфердінг: теорія «організованого капіталізму». Концепція «змішаної економіки». Економічна модель. Національні моделі руху до побудови соціалізму: «Корпоративний соціалізм»; «Розподільчий соціалізм»; «Самокерований соціалізм».

Російський марксизм: народники, Г. В. Плеханов. Група «Визволення праці». Легальний марксизм: економічні ідеї П. Б. Струве та М. І. Туган-Барановського. В. І. Ленін: теорія пролетарської революції, диктатура пролетаріату: політична складова, економічна, монополістичний капіталізм, націоналізація, продуктивні сили, виробничі відносини, «воєнний комунізм», НЕП, електрифікація, індустріалізація, колективізація. Сталінізм. Троцькізм.

Сучасний марксизм: Марксистські теорії циклу. Демократична альтернатива соціального ідеалу західного суспільства. Ліворадикальна політекономія. Неомарксизм: франкфуртська школа, аналітичний марксизм, технологічний марксизм. Єврокомунізм. Східний марксизм: маоїзм (КНР), реформи Ден Сяопіна, «Китайський соціалізм»: ідея «соціальної гармонії»; китайський марксизм. Північна Корея (КНДР): ідеї чучхе. Альтернативи розвитку східного суспільства.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. У чому полягають основні передумови виникнення марксизму та його теоретико-методологічні особливості?
2. Перерахуйте та охарактеризуйте основні ідейно-теоретичні джерела економічної теорії марксизму.
3. Назвіть і розкрийте основні етапи розвитку економічної теорії марксизму.
4. У чому полягають основні відкриття К. Маркса та Ф. Енгельса в області політичної економії?
5. Які проблеми розглянуті в розділі «Філософія історії або теорія суспільного розвитку» соціальної доктрини марксизму? Які наукові праці слід до нього віднести?
6. Які проблеми розглянуті в розділі «Економічна теорія» соціальної доктрини марксизму? Які наукові праці слід до нього віднести?
7. Дайте загальну характеристику та розкрийте основні проблеми I, II, III та IV томів «Капіталу».
8. У чому полягав внесок у розвиток марксизму Ф. Енгельса?
9. Які проблеми розглянуті в розділі «Теорія класової боротьби і революції» соціальної доктрини марксизму? Які наукові праці слід до нього віднести?
10. Які проблеми розглянуті в розділі «Теорія економічної історії» соціальної доктрини марксизму? Які наукові праці слід до нього віднести?
11. Які проблеми розглянуті в розділі «Історія економічної думки» соціальної доктрини марксизму? Які наукові праці слід до нього віднести?
12. У чому полягають основні відмінності марксизму від західної класики?

13. Назвіть основні наукові досягнення та обмеження марксизму.
14. У чому полягає специфіка основних напрямків російського відгалуження марксизму?
15. Порівняйте основні економічні положення В. І. Леніна та М. І. Туган-Барановського. У чому їх схожість та розбіжності?
16. Чим була викликана поява соціал-демократичної концепції?
17. Чим відрізнялись її ключові положення від ортодоксального марксизму?
18. Назвіть ключові положення економічної теорії Е. Бернштейна.
19. Охарактеризуйте провідні економічні напрацювання К. Каутського.
20. Яку роль та значення відводив Р. Гільфердінг фінансовому капіталу?
21. На яких основних положеннях базується концепція «демократичного соціалізму»?
22. Дайте визначення та загальну характеристику економічної моделі.
23. У чому полягають особливості англійської моделі «корпоративного соціалізму».
24. У чому полягає специфічність скандинавської моделі «розподільчого соціалізму»?
25. Чим відрізняється від попередніх моделей французька модель «самокерованого соціалізму». Які у неї із попередніми моделями спільні та відмінні риси?
26. Які чинники наприкінці ХХ ст. визначили еволюцію економічних ідей соціал-демократизму?
27. Перерахуйте основні принципи сучасних соціал-демократичних концепцій.
28. Чим викликава поява та у чому полягає сутність термінів «екосоціалізм» та «екореформізм»?
29. Який вплив здійснили ідеї соціал-демократії на розвиток світової економічної думки?
30. Дайте загальну характеристику основних сучасних відгалужень марксизму.
31. У чому полягає сучасна марксистська теорія циклу?
32. Охарактеризуйте розробку демократичної альтернативи та соціального ідеалу стосовно розвитку західного суспільства.
33. У чому сутність та особливість ліворадикальної політекономії?
34. Що являє собою неомарксизм та єврокомунізм?
35. У чому специфіка використання східного марксизму?
36. Охарактеризуйте значення марксизму в історії економічної думки.

ТЕМА 7. ФОРМУВАННЯ ТА РОЗВИТОК НЕТРАДИЦІЙНИХ ЕКОНОМІЧНИХ ТЕОРІЙ У РЯДІ КРАЇН ЛАТИНСЬКОЇ АМЕРИКИ, БЛИЗЬКОГО СХОДУ ТА ІНДІЇ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХХ СТ.

3. Передумови формування нетрадиційних економічних теорій.
4. Економічні теорії країн Латинської Америки. Концепція «периферійної економіки».
3. Економічна думка країн Близького Сходу.
4. Основні напрями економічної думки в Індії.
5. Місце та значення нетрадиційних економічних теорій в економічній науці.

1. ПЕРЕДУМОВИ ФОРМУВАННЯ НЕТРАДИЦІЙНИХ ЕКОНОМІЧНИХ ТЕОРІЙ

Для країн, які раніше чи пізніше звільнилися від колоніальної експансії, у другій половині ХХ століття постало питання пошуку національних моделей економічного розвитку. Швидке зростання чисельності населення в «третьому світі» відкрило на рівні глобальної економіки великі резерви додаткової робочої сили та нові ринки збуту. У 70-80-ті роки минулого століття остаточно виявилось, що механічне перенесення елементів розвинутої ринкової економіки на країни, що розвиваються, в яких ще не сформувалися необхідні умови для їх органічного засвоєння, може призводити до негативних наслідків. Капіталістична трансформація таких країн ускладнюється наявністю в них значних залишків докапіталістичних способів виробництва, які цілком можуть співіснувати з розвинутими формами господарювання, притаманними монополістичному капіталізму. Активне включення країн, що розвиваються, у процеси глобалізації може мати зворотній бік, а саме – призводити до консервації їхньої відсталості, коли в рамках міжнародного поділу праці за цими державами закріплюється «сировинна» спеціалізація.

Осмислення зазначених проблем і постановка питань щодо формулювання власної економічної моделі, яка б урахувала національну та конкретно-історичну специфіку країн, що розвиваються, знайшли відображення в наступних концепціях: *«теорія периферійної економіки»*, *«теорія залежного капіталізму»*, *«особливого шляху до соціалізму»*, *«ісламської альтернативи»* тощо. Вся сукупність перерахованих доктрин є дуже неоднорідною, об'єднуючи умовно ринково орієнтовані (хоча й з суттєвими застереженнями), соціалістичні (ліві) та традиціоналістські підходи, отже, у подальшому викладі вони будуть розділені на групи відповідно до територіальної і цивілізаційної приналежності даних концепцій. Першою з них є сформована в країнах Латинської Америки *«теорія периферійної економіки»*.

2. ЕКОНОМІЧНІ ТЕОРІЇ КРАЇН ЛАТИНСЬКОЇ АМЕРИКИ. КОНЦЕПЦІЯ «ПЕРИФЕРІЙНОЇ ЕКОНОМІКИ»

Після звільнення від колоніальної залежності латиноамериканські країни активно долучилися до світового ринку, перетворившись переважно у експортерів сировини, найважливішими видами якої стали нафта, цукор, кава, мідь, бавовна тощо. На зазначені статті експорту припадало 62% усієї його вартості [148, с. 704]. Зростання зовнішнього боргу цих країн та поглиблення їх відставання від індустріально розвинутих держав стали об'єктивним підґрунтям для виникнення ряду економічних концепцій. Так, наприкінці 40-х років минулого століття народилася **концепція «периферійної економіки»**, фундатором якої був аргентинський економіст **Рауль Пребіш (1901-1986)**.

Вчений ввів в економічне використання поняття **«центр»** (економічно розвинуті країни) та **«периферія»** (економічно відсталі райони світу) і наголосив на необхідності суттєвої перебудови системи міжнародних економічних зв'язків. Подальший розвиток теорії периферійної економіки, підштовхуваний поглибленням глобалізації світової економіки, порушив ряд практичних запитань, пов'язаних з підвищенням якості експортної складової латиноамериканських економік, їхньої індустріалізації, удосконалення розподілу доходів і забезпечення прийняттого рівня споживання жителів розвинутих країн. Крім нього, значний вклад у концепцію периферійної економіки вніс бразильський дослідник **Селсо Фуртадо (1920-2004)**.

У теоретичному плані, представники концепції периферійної економіки поставили під сумнів теорію відносних конкретних переваг Д. Рікардо. На їх думку, порівняльні вигоди не забезпечують на світовому ринку найліпшу алокацію ресурсів, а світовий поділ праці, що склався, призводить до постійної нерівноваги та не є взаємовигідним для всіх його учасників. Іншим теоретичним постулатом доктрини периферійної економіки є доказ того, що слаборозвиненість «третього світу» напряду пов'язана зі зростанням розвинутих країн. Цей факт може бути викликаний як нееквівалентним обміном між різними країнами, так і переважною спеціалізацією деяких з них на сировинному випуску. На основі сформульованих теоретичних висновків, теоретиками периферійної економіки був розроблений ряд практичних рекомендацій щодо індустріалізації країн, що розвиваються, та розвитку імпортозаміщення, що повинно було б призвести до збільшення обсягу доданої вартості, що створюється всередині цих країн.

Слід відзначити, що дана концепція, претендуючи на всезагальний і універсальний характер, намагається водночас знайти своє специфічне застосування для країн Латинської Америки. Основні положення започаткованої концепції доповнені **Р. Пребішем** у роботах **«Теоретичні та практичні проблеми економічного зростання» (1951)**, **«Глобальна криза капіталізму та трансформація теорії» (1984)** та ін.

Однією з центральних категорій в теоретичній системі цього дослідника є *надлишок*, тобто «результат зростання продуктивності праці, який, не розповсюджуючись на робочу силу, залишається на підприємстві як результат використання засобів виробництва» [148, с. 706]. Іншими словами, мова йде про надлишкову додаткову вартість, яка є стимулом для прогресу капіталістичного виробництва та досягається за рахунок упровадження окремими підприємствами більш продуктивних засобів виробництва та методів господарювання. Щоб утримувати свої позиції у конкурентній боротьбі, левова частка надлишкової додаткової вартості повинна знову спрямовуватися на модернізацію виробництва, що забезпечує безперервність інноваційного процесу.

Однак, на думку вченого, у країнах, що розвиваються, ситуація виглядає по-іншому. Результати науково-технічного прогресу, так чи інакше, проникають з «центру» на «периферію», однак, у довгостроковій перспективі не приводять до суттєвого економічного зростання в країнах, що розвиваються: «Внутрішня причина цих дефектів може бути знайдена в способі привласнення та розподілу результатів зростаючої продуктивності, що виникає внаслідок розповсюдження технологій центрів на гетерогенну соціальну структуру периферії, дуже відмінної від аналогічної структури центрів» [336, с. 28]. Оскільки власники засобів виробництва на «периферії» прагнуть імітувати споживання капіталістів «центру», «надлишок» не нагромаджується, а спрямовується на особисте споживання предметів розкоші місцевими капіталістами: «Цей нерівний розподіл доходів на користь вищого класу спонукає його представників до бездумного наслідування способів споживання центру» [336, с. 28]. Завдяки певній демократизації суспільства та активності профспілок, держава перерозподіляє певну частку «надлишку» на свою користь і спрямовує його на боротьбу з надлишковою пропозицією робочої сили, створюючи робочі місця в державному секторі, потреба в яких насправді дуже сумнівна: «В результаті цього подвійного тиску на надлишок з боку ринкової сфери та з боку держави, імітація зразків споживання центру поступово охоплює і середній клас, хоча й набагато меншою мірою, ніж вищий клас» [336, с. 29].

Така ситуація поглиблює економічне та технологічне відставання периферійних країн від держав «центру», перешкоджає реалізації «наздоганяючого» розвитку країнами периферії. Виникає «хибне» коло: у довгостроковій перспективі в країнах, що розвиваються устанавлюється «застійна» рівновага, коли продуктивність є низькою через нестачу капіталу, а нестача капіталу викликана нестачею заощаджень. Остання, у свою чергу, є безпосереднім результатом низької продуктивності виробництва.

У сучасній економічній літературі ім'я Р. Пребіша відомого як співавтор моделі (гіпотези) Пребіша-Зінгера, згідно з якою у довгостроковій перспективі ціни на експортовані сировинні товари знижуються відносно цін на імпортовану готову продукцію. Це призводить до ще більшого погіршення стану економічно відсталих країн і їх зростаючого відриву від економічно

розвинутих держав. Він пояснював таку залежність низкою причин: різна еластичність попиту на сировину та кінцеві товари, відмінні умови виробництва цих груп товарів, різна геополітична потуга країн «першого» і «третього» світу. До даного списку причин можна додати й той факт, що у сировинних галузях у вартості товару присутня значно нижча частка доданої вартості, ніж у галузях, що виробляють продукти, які проходять більшу обробку людською працею.

Гіпотеза Пребіша-Зінгера стала теоретичною основою для **«Інтегрованої програми для сировинних товарів»**, що була розроблена ЮНКТАД у 60-ті роки минулого століття та мала на меті стабілізацію цін на 16 найважливіших сировинних товарів. У серпні 2013 року група дослідників Міжнародного валютного фонду, проаналізувавши динаміку цін на 25 груп товарів, починаючи з 1650 року до наших днів, у цілому підтвердила обґрунтованість моделі Пребіша-Зінгера [10].

Відійшовши від кейнсіанських уявлень щодо короткострокового регулювання економіки в періоди економічної нестабільності, Р. Пребіш наголошував на необхідності проведення довгострокової структурної політики з метою збалансування галузевої структури національних економік країн, що розвиваються. Більш того, вчений скептично ставився до кейнсіанських рецептів «інфляційного» зростання ринкової економіки. Одним із основних інвестиційних ресурсів у країнах, що розвиваються, повинні стати прямі іноземні інвестиції, які б спрямовувалися на індустріалізацію економіки. Однак у такому разі постає проблема надлишкової пропозиції робочої сили, яка вивільняється в процесі заміщення праці капіталом, що також є серйозним викликом для державної соціально-економічної політики.

Продовжувачем теорії «периферійної економіки», як уже було сказано вище, був відомий бразильський дослідник **Селсо Фуртадо**, автор фундаментальної книги **«Економічний розвиток Латинської Америки: дослідження від колоніальних часів до Кубинської революції» (1970)**, а також ряду інших праць, як, наприклад, **«Розвинутість та слаборозвинутість» (1964)**, **«Нагромадження та розвиток: логіка індустріальної цивілізації» (1983)**, **«Глобальний капіталізм» (1998)** та ін.

У своїх дослідженнях він ретельно дослідив економічну динаміку окремих постколоніальних країн. Роботи цього вченого не обмежуються суто економічними питаннями, а відрізняються великим зацікавленням у соціальних і культурних аспектах, проблемах розвитку людського потенціалу. На думку С. Фуртадо, хибою латиноамериканських країн виявилось те, що в них «модернізація відбулася через запозичення готових продуктів і перенесення образу поведінки, спрямованого більшою мірою на використання продукту, ніж на засвоєння його виробництва, пов'язаного з продуктивними формами та процесами» [446, с. 309].

Услід за К. Пребішем, С. Фуртадо відзначає наслідування жителями країн, що розвиваються більш високих стандартів споживання. Дослідник

наголошує на необхідності асиміляції латиноамериканськими країнами сучасних технологій і забезпеченні цими країнами більш раціонального використання результатів науково-технічного прогресу, що вже були ними засвоєні.

Своєрідним ліворадикальним варіантом латиноамериканської економічної думки є *теорія «залежного капіталізму»* Теотоніо Душ Сантуша (1936). На відміну від згаданих авторів, вчений вбачає у «залежності» не дію зовнішньоекономічних чинників, а результат внутрішніх суперечностей слаборозвинених економік: «Відтворюючи таку виробничу систему та такі міжнародні відносини, розвиток залежного капіталізму відтворює фактори, що перешкоджають досягненню ним сприятливого національного та міжнародного стану» [364, с. 235]. На його думку, дані проблеми можна вирішити лише шляхом руху до соціалізму, виключення «паразитичного споживання місцевої олігархії», перерозподілу «експлуататорських» доходів, що присвоюються транснаціональними корпораціями.

Отже, *основними рисами економічних теорій, що виникли та розвиваються в латиноамериканських країнах після Другої світової війни, є:*

- *критичний перегляд класичних теорій міжнародного поділу праці;*
- *пошук причин економічної відсталості країн Латинської Америки;*
- *дослідження впливу світового науково-технічного прогресу на країни, що розвиваються;*
- *аналіз норми нагромадження надлишкової додаткової вартості в країнах «центру» і «периферії»;*
- *співставлення структури виробництва та споживання в розвинутих і країнах, що розвиваються;*
- *розробка рекомендацій щодо індустріалізації латиноамериканських країн, підвищення рівня їх соціально-економічного та культурного розвитку;*
- *пропозиції щодо більш справедливої (з точки зору зазначених авторів) організації міжнародної торгівлі;*
- *універсальний підхід, який синтезує надбання різних економічних шкіл (за винятком лівої теорії «залежного капіталізму»).*

3. ЕКОНОМІЧНА ДУМКА КРАЇН БЛИЗЬКОГО СХОДУ

Сукупність економічних концепцій країн Близького Сходу, які формувалися в другій половині ХХ ст., можна згрупувати у два великих напрями: доктрини *«арабського соціалізму»* та *«ісламської альтернативи»* [148, с. 711].

Теорія «особливого шляху до соціалізму» стала формуватися в 1950-ті роки в арабських країнах, які намагалися побудувати соціалістичне суспільство, а саме в Єгипті, Алжирі, Судані, Південному Йемені та ін. Доктрина «особливого шляху до соціалізму» стала офіційною програмою

баасистської партії Ірака та Сирії. Всі перелічені країни в процесі побудови соціалізму зіткнулися з проблемами націоналізації власності місцевої та іноземної буржуазії, формування «суспільної» власності, необхідністю індустріалізації економіки. Теоретичним центром «*арабського соціалізму*» став Інститут арабських досліджень у Каїрі.

В іншій групі ісламських країн традиційний соціально-економічний уклад почав певною мірою підриватися впливом на них капіталістичного світу. У другій половині 70-х років ХХ століття, зважаючи на певні економічні успіхи найбільших експортерів нафти (Об'єднаних Арабських Еміратів, Саудівської Аравії, Кувейту), низка арабських країн усе активніше починає шукати форми співпраці з економічно розвинутими країнами. Однак зростання економічного та культурного впливу Заходу на арабські країни викликало реакцію з боку фундаменталістів, яка отримала назву «*ісламської альтернативи*».

Один з варіантів концепції «ісламської альтернативи» знайшов відображення в поглядах іракського мислителя шіїтського напрямку **Мухаммеда Бакра ас-Садра (1935-1980)**, страченого режимом Саддама Хуссейна за опозиційну діяльність і схвальне ставлення до Ісламської революції в Ірані. У монографії «**Наша економіка (1960-1961)**» як одна з центральних постає проблема подолання арабськими країнами економічної відсталості. Аналіз основних принципів і законів капіталізму, а також доволі ґрунтовне вивчення економічних і філософських ідей К. Маркса та Ф. Енгельса, приводять вченого до думки щодо хибності як індивідуалістичного егоїзму капіталізму, так і класового егоїзму, притаманному соціалістичній системі [12, с. 34]. На думку вченого, концепція природного добра, закон єдності та боротьби протилежностей, ідея класової боротьби та система вільної ринкової конкуренції імпліцитно базуються на спільному методологічному та ідеологічному корінні, невластивому для мусульманського світогляду, який тяжіє до гармонії і злагоди [12, с. 35]. Дослідник визнає успішність «європейської економічної етики» на певному історичному етапі, однак, дорікає Західній цивілізації через примат матеріальних цінностей відносно до цінностей духовних.

Зазначений підхід характеризується позаісторичністю та нехтуванням об'єктивними закономірностями розвитку суспільства, оскільки визнає вічними та непорушними викладені у Корані догмати. Отже, виходячи з цієї логіки, альтернативний «ісламський шлях» може бути сприйнятий усім людством, оскільки, на думку дослідника, «небесні ворота» донині не зачинені лише для мусульман. Мусульманин, згідно зі своєю природою, «дивиться на небеса перш, ніж на землю», «спрямований на інтелектуальне прозріння», а не на накопичення багатств, прагне до суспільного блага [12, с. 36]. Капіталізм же заперечує внутрішню, «суттєву» свободу на користь зовнішньої, юридичної свободі, у той час як соціалізм, підриваючи своїм диктаторським апаратом зовнішню свободу, намагається надати людині свободу внутрішню через певні соціальні та матеріальні гарантії. Поєднати внутрішню й зовнішню свободу, за М. Б. ас-Садром, може лише іслам, який «пропонує суспільству суттєву свободу через установлення розумних гарантій, що дають кожному члену мусульманського суспільства можливість

вести гідне життя та задовольняти необхідні потреби... У той же час ісламський лад не зробив із цих гарантій підставу для відмови від зовнішньої свободи...», а, отже, не заперечує «отримання більш широкого сектора свобод відповідно до індивідуального розуміння життя та буття». [12, с. 297]

Згідно з М. Б. ас-Садром, основами «ісламського економічного устрою» повинні стати три принципи: комбінована (змішана) власність, економічна свобода в обмежених рамках, суспільна справедливість [12, с. 303]. Задля досягнення суспільного блага допускається активне втручання держави в економіку та інші сфери суспільного життя, що є цілком виправданим з точки зору шаріату.

Зіа ад-Дін Сардар (1951), вчений з Саудівської Аравії, який у даний час живе та працює в Лондоні, є автором співзвучної концепції, викладеної в ряді його праць, зокрема у книзі «**Майбутнє мусульманської цивілізації**» (1979). Вчений запозичив у **Ібн Хальдуна (1332-1406)** поняття «Урман», яким назвав проект ісламського відродження. Дослідник вважає, що всі інші шляхи розвитку: розбудова «технократичної» держави, наслідування капіталізму західного типу, а також побудова планової, соціалістичної економіки, є колишню неприйнятними для мусульманських країн і суперечать принципам Ісламу. За Сардаром, оптимальним шляхом є прагнення до побудови «Мединської держави», певного ідеального ісламського суспільства, сутність якого викладена у **Корані**. Утім, шляхи досягнення такого ідеалу, не задані заздалегідь і потребують застосування раціоналізму, планування; вони повинні бути науково обгрунтовані [365, с. 117-121]. У цьому полягає головна різниця між його доктриною та радикальним ісламським фундаменталізмом. На думку даного автора, ісламське планування повинно охоплювати всі сфери суспільного життя: суспільні потреби, політику, освіту, технології, інформаційний простір, правопорядок і (що найважливіше) світоглядні, ідеологічні основи суспільства.

Серед теоретиків «ісламської альтернативи» варто виділити, також, кувейтського дослідника **Абл-аль-Азіз Каміля**. Розвиваючи цивілізаційний підхід, вчений у своїй праці «**Ісламський проект**» (1989) визнає, що на певному етапі європейська цивілізація стає найвищою сходинкою розвитку людства, однак, учений впевнений, що вже зараз відбувається перехід світової спільноти до «цивілізаційної множинності». Критикуючи, як і згадані вище автори, технократичність західної цивілізації, він підкреслює особливості ісламської цивілізації: «божественність, людське братство, цілісність і наукова програмність» [148, с. 715-716]. «Ісламський проект», на думку мислителя, може існувати в рамках різних цивілізацій та повинен базуватися на засадах Корану, моральних принципах чесності, рівності, справедливості, підкріплених заохоченням дослідницької та творчої діяльності. При цьому окремі «регіональні ісламські проекти» можуть мати власну специфіку та використовувати такі надбання європейської цивілізації, як ринок і парламентаризм. Комбінація цих елементів з його загальною ідеєю про пріоритет «божественного одкровення» виглядає досить суперечливо, водночас йдучи у розріз із найрадикальнішими ісламськими доктринами.

Одним із варіантів «регіонального ісламського проекту» можна вважати колишню Лівійську Арабську Джамахірію, яка припинила своє існування у ході громадянської війни в країні у 2011 році. Її правитель **Муамар Каддафі (1942-2011)** у своїй «Зеленій книзі» (1976-1979), що складається з трьох частин (друга частина «Рішення економічної проблеми (Соціалізм). Економічний аспект Третьої Всесвітньої Теорії» побачила світ 2 лютого 1978 року) виклав концепцію, яка прагнула поєднати Іслам з общинно-племінним устроєм. Він проголошував «природну демократію» у якості альтернативи класичній ліберальній демократії. Найману працю та заробітну плату в Джамахірії передбачалося замінити безпосереднім «обміном працею» та її продуктами, а ринкові відносини – конкретними, безпосередньо суспільними зв'язками між виробниками, об'єднаними в націю як єдине велике «плем'я». При цьому ніхто не має права присвоювати більше, ніж необхідно для задоволення його особистих потреб: «Надлишки, що перевищують потреби, повинні належати всім членам суспільства... Майстерність і старання умілих робітників не є для них підставою претендувати на чужу частку...» [158]. При цьому М. Каддафі не розкриває механізм визначення достатнього рівня задоволення особистих потреб, понад якого доходи індивіда мають бути перерозподілені «на користь суспільства». Отже, описана доктрина не знайшла достатнього практичного втілення і, на думку ряду дослідників, мала переважно пропагандистський характер [232, с. 165].

Паралельно з доктринами «ісламської альтернативи», в арабських країнах не припиняли свого розвитку і *ліві та ліворадикальні концепції* (представлені єгипетським ученим **Саміром Аміном (1931)**, алжирським дослідником та державним діячем **Абд аль-Хамідом Барахамі** та ін.). Їх головною ідеєю була «опора на власні сили», певне обмеження невігідних або «несправедливих» зв'язків із західними країнами, більш тісна згуртованість арабського світу. Тільки за рахунок внутрішнього соціально-економічного та науково-технічного розвитку арабських країн можна подолати їхню економічну залежність від великих капіталістичних країн [12].

Підсумовуючи викладене вище, можна зробити висновок, що розвиток економічної думки в арабському світі у другій половині ХХ століття тісно пов'язаний із історичними та політичними особливостями даного регіону:

- перші економічні теорії арабського світу новітнього часу присвячені проблемам побудови «арабського соціалізму». В Єгипті та Алжирі даний напрям певною мірою розвивався і в подальшому;

- як реакція на соціалістичний «бум» у ряді арабських країн, а також спроби «вестернізації» інших з них (зокрема Ірану), почали з'являтися альтернативні ісламістські концепції, основна ідея яких зводилася до розповсюдження «ісламського проекту» по усьому світу;

- ряд напрямів у рамках «ісламської альтернативи» не заперечує передових досягнень європейської цивілізації та допускає існування «регіональних ісламських проектів», які можуть значно відрізнятися один від одного.

4. ОСНОВНІ НАПРЯМИ ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ В ІНДІЇ

Для Індії з середини ХХ ст., яка щойно звільнилася від британської колоніальної експансії, *постала проблема самостійного вибору власної економічної системи. Більшість концепцій, які виникли у цей період, були покликані знайти баланс між елементами ринку, державним впливом на економіку та частковим збереженням традиційних суспільних відносин.*

Серед основних напрямів економічної думки в Індії у другій половині ХХ ст. слід виділити такі.

Теорія «оптимального компромісу» (Р. К. Хазарі, А. М. Кхурсо, В. К. Рао), яка декларувала необхідність уникати як великих комерційних монополій, так і надмірної монополізації економіки з боку держави. Представники даної концепції роблять великий акцент на необхідність державного стимулювання малого та середнього бізнесу.

Концепція «децентралізованої економіки», яка декларувала, що спирається на «гандистські» принципи. Окрім обмеження централізації капіталу, теоретики «децентралізованої економіки» вимагали запровадження жорсткого протекціонізму. В інших же питаннях держава повинна була усунутися від активного втручання в економічні процеси. Незважаючи на внутрішньо суперечливий характер, дана доктрина користується певною популярністю і в сучасній Індії.

Концепція державного капіталізму (Д. Р. Гадгіл), репрезентована лівими партіями Індії. На думку представників даної теорії, на певному етапі шляху до «чистого соціалізму» припустима наявність приватної власності та підприємництва у вигляді малого та середнього бізнесу. При цьому необхідно обмежувати діяльність великих монополістичних об'єднань, створювати потужний державний сектор, посилювати вплив держави в усіх сферах.

Концепція вільного підприємництва (А. Д. Шрофф, Н. А. Палкхивала) є виразником інтересів великого бізнесу. Формально не заперечуючи соціалістичні ідеали попередньої концепції, теоретики вільного підприємництва виступають за економічний лібералізм, мінімальне державне регулювання, припускають збереження економічної нерівності як у деяких аспектах позитивний чинник економічного розвитку. В останні десятиліття представники даної концепції особливо наголошують на необхідності активного залучення іноземних інвестицій до Індії [151, с. 720-727].

5. МІСЦЕ ТА ЗНАЧЕННЯ НЕТРАДИЦІЙНИХ ЕКОНОМІЧНИХ ТЕОРІЙ В ЕКОНОМІЧНІЙ НАУЦІ

Таким чином, підводячи підсумки даної теми, слід зазначити, що палітра економічної думки у країнах, що розвиваються, у другій половині ХХ ст. є дуже строкатою. Кожна з нетрадиційних економічних концепцій більшою мірою тяжіє чи до критичного наслідування ринкової моделі, чи до

ідеї побудови місцевого варіанта соціалізму, або ж прагне відстояти та захистити традиційні соціально-економічні й ідеологічні устої, притаманні тій чи іншій країні. Утім, більшість з даних доктрин об'єднують спроби пошуку національної моделі економічного розвитку, яка б урахувала як успіхи і недоліки класичної капіталістичної системи, так і зберігала соціально-економічні та соціокультурні елементи, які є «цементуючими» для даних націй.

Значна частина нетрадиційних економічних теорій знайшла своє практичне застосування в економічній політиці відповідних країн. Якщо латиноамериканські економічні теорії отримали досить широке світове визнання, у тому числі й на рівні міжнародних організацій, то деякі з економічних доктрин арабського світу нерідко слугували ідеологічному виправданню для існування диктаторських політичних режимів.

Іншою проблемою економічних теорій країн, що розвиваються, є пошук шляху подолання економічної відсталості, намагання вибудувати для себе вигідну нішу в світовому поділі праці, яка б відповідала національним інтересам цих країн і сприяла їхньому подальшому соціально-економічному, науково-технічному та культурному розвитку.

ПОНЯТТЯ ТА КАТЕГОРІЇ

Економічні теорії країн Латинської Америки. Концепція «периферійної економіки». Центр і периферія. Надлишок. Гіпотеза Пребіша-Зінгера. Теорія «залежного капіталізму».

Економічна думка країн Близького Сходу. Арабський соціалізм. «Ісламська альтернатива». Ліворадикальні течії арабської економічної думки.

Економічна думка Індії. Теорія «оптимального компромісу». Концепція «децентралізованої економіки». Концепція державного капіталізму. Концепція вільного підприємництва.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Сформулюйте об'єктивні соціально-економічні передумови становлення нетрадиційних економічних теорій у країнах «третього світу».
2. Поясніть зміст, який укладав у поняття «надлишок» Р. Пребіш. Які особливості розподілу «надлишку» в периферійних країнах?
3. Які основні економічні проблеми слабкорозвинених країн відзначав С. Фуртадо? Які шляхи їхнього вирішення він пропонував?
3. Чому, на думку ас-Садра, ісламський світ не може сприйняти ані капіталізм вільної конкуренції, ані соціалізм? У чому дослідник вбачав альтернативу зазначеним системам?
4. У чому полягають головні економічні ідеї «арабського соціалізму» і ліворадикальних концепцій арабського світу?
5. Дайте стислу характеристику основним напрямкам економічної думки в післявоєнній Індії.

ТЕМА 8. СТАНОВЛЕННЯ СУЧАСНОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ В УКРАЇНІ

1. Розвиток вітчизняної економічної думки в кінці XIX - початку XX ст.:
 - 1.1. Загальні передумови та основні напрямки розвитку економічних досліджень в Україні;
 - 1.2. Стан розробленості основних течій світової економічної думки в Україні:
 - 1.2.1. Маржиналізм та його математичний напрям;
 - 1.2.2. Економічна теорія марксизму;
 - 1.2.3. Соціальний напрям політичної економії.
 - 1.3. Економічне вчення М. І. Туган-Барановського.
 - 1.4. Місце і значення даного етапу економічної думки України.
2. Соціально-економічний стан та розвиток економічної думки України часів громадянської війни, «воєнного комунізму» та НЕПу.
3. Економічна думка періоду 30-70-х років XX ст.
4. Пізній етап радянського періоду розвитку економічної думки України 80-90-х років XX ст.
5. Проблеми розвитку української економічної думки в умовах незалежності.
6. Зарубіжна українська економічна думка.
7. Перспективи розвитку вітчизняної економічної думки.

1. РОЗВИТОК ВІТЧИЗНЯНОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ В КІНЦІ XIX - ПОЧАТКУ XX СТ.

1.1. Загальні передумови та основні напрямки розвитку економічних досліджень в Україні

Період, який пройшла українська економічна наука на зламі епох XIX і XX століття виявився надзвичайно плідним. *Багато в чому цьому сприяв бурхливий розвиток суспільних світових процесів, як, наприклад, початок підриву вартісних форм у розвинених країнах світу, і зміцнення ринкових (економічних) відносин в українському суспільстві того часу. В кінцевому підсумку це відбилося і на активному пошуку нових підходів в економічній науці, що розпочалися в цей період. Локомотивом піонерських досліджень виступили наукові сили, які зосередилися переважно на Сході – в Харківському, Київському, Новоросійському університетах, а на Заході – у Львівському, Чернівецькому університетах і Науковому товаристві ім. Шевченка у Львові.*

Період кінця XIX початку XX століття знаменувався цілим рядом подій, а саме: промисловою і грошовою кризою, трьома революціями, поразкою Російської імперії в російсько-японській війні, двома незавершеними спробами проведення реформ спочатку Сергієм Юлійовичем Вітте (1849-1915), а потім і Петром Аркадійовичем Столипініним (1862-1911). Значною світовою подією стала поява на зламі

епох *монополій, які почали визначати світові тенденції розвитку багатьох країн.* Відповіддю на зазначені події став пошук українським науковим співтовариством свого шляху вирішення поставлених життєвими проблемами.

Продовжуючи залишатися частиною Російської імперії, ці відповіді не могли не переплітатися, насамперед, з російською і ще в більшій мірі, ніж у Росії, зі світовою економічною думкою. На початку ХХ століття і до Російської Жовтневої революції 1917 року всі існуючі економічні напрями в Україні умовно можна звести до трьох.

Перший напрям – розвивався у руслі маржинального підходу, започаткованого ще представниками австрійської школи граничної корисності К. Менгером, О. Бьом-Баверком, Ф. Візером, що знайшло подальше продовження в роботах математичного напрямку, спочатку лондонської школи в особі В. С. Джевонса, а потім і лозаннської школи – представленої Л. Вальрасом і В. Парето. Однак, незважаючи на те, що напрями відрізнялися, завдання маржинальної доктрини полягало у переході від проблем з'ясування законів розподілу продукту до питань функціонування економіки з метою раціонального споживання і використання ресурсів.

Другий напрям представляли спроби розробки соціалістичної доктрини, на основі вчення марксизму. Необхідно сказати, що марксизм набув у Росії небувалого поширення, хоча вчення було написано для економічно розвинених країн, де робочий клас переважав. Цікаво, що його використовували навіть народники як радикального, так і ліберального спрямування. Значення цього напрямку з початком ХХ століття і до жовтня 1917 року зменшилося, хоча його ідеї продовжували розвиватись.

Третій напрям – мав за мету створення умов для асоціації приватної власності та підприємництва з державним регулюванням на засадах вчення німецької історичної школи. Для України воно стало новою спробою посилення економікою динамізму і нівелювання класових протиріч в умовах їх наростання.

Вивчення української реальності ознаменувалися виходом нових праць з політичної економії та історії економічної думки. Що ж стосується характеристики зазначених вище напрямів, і умов їх появи, то про них детально було сказано у попередніх темах курсу. Тому обмежимося найбільш загальними характеристиками їх *основних положень.*

Представники першого напрямку (маржиналізму) змінили акцент аналізу економічних проблем, що розглядались раніше школою Сміта-Рікардо і перенесли дослідження законів, які формують економічну рівновагу у бік розробки нових методологічних підходів. Останнє корінним чином змінило як визначення *предмета економічної теорії*, так і *найважливішої категорії*. Замість стрижневого поняття *вартості в західній класичній теорії витрат виробництва*, головне поняття у новій доктрині зайняло поняття *«гранична корисність»*, яке визначало *суб'єктивну поведінку кожного об'єкта, а категорію «товар» було замінено на поняття «благо».* *Каузальний (причинно-наслідковий) підхід* у доктрині

австрійців, *без використання математики*, змінився *функціональним у представників математичного напрямку лондонської і лозаннських шкіл.*

Другий напрямок представляв *марксизм*. В його основі лежав *моністичний підхід*, побудований на засадах абстрактно-логічного *дедуктивного підходу*, в основі якого була покладена *трудова теорія вартості і принцип історизму*. Причому *відносини сфери виробництва визначали характер зв'язків сфери обміну і розподілу доходів як об'єктивні, що не залежать від волі та свідомості людей.*

Третій напрям – соціальний, будувався на засадах німецької історичної школи і ставив завданням поєднання приватної власності з державним регулюванням. Німці, як і марксистки, використовували принцип історизму, але розглядали всі явища поза підведення їх під економічний закон. В основі розвитку суспільства лежала ідея націоналізму, а не індивід з його принципом економічного лібералізму і не суспільство, як у класичній політичній економії та маржиналізмі. Проблема полягала у з'ясуванні чинників впливу на продуктивні сили націй як економічних, так і позаекономічних сторін дійсності. Таким чином, в основі концепції німців лежали обставини, які впливають на ту чи іншу сторону розвитку продуктивних сил. Звідси чільну позицію в економічних науках замість політичної економії зайняла історія народного господарства.

Саме відмічені вище три напрями економічної думки і отримали широкий розвиток на теренах України.

1.2. Стан розробленості основних течій світової економічної думки в Україні

1.2.1. Маржиналізм та його математичний напрям

Головна проблема, на яку натрапила практика на теренах українського господарювання, полягала у відсутності відповіді на питання, що лежить в основі ціни. Її і спробував вирішити український маржиналізм. Його українське відгалуження отримало продовження в *Київській психологічній школі*, де головним став акцент на *дослідженні потреб, які формують попит*. Причому, спочатку пошуки йшли без урахування напрацювань австрійської та математичної шкіл. Пізніше основи австрійської та математичної шкіл були враховані. Цьому сприяли дослідження **М. І. Туган-Барановського**, який розглянув сутність австрійського тлумачення «граничної корисності» та її зв'язок з трудовою теорією вартості Д. Рікардо, а також переваги і недоліки останніх підходів. Стало очевидним, що без об'єднання напрацювань концепції корисності зі суспільними витратами в трактуванні Д. Рікардо, неможливо зіставити результати виробництва з витратами на нього, а з ним стали очевидними і недоліки моністичного підходу у вирішенні проблеми ціноутворення на практиці.

За цих умов широко розповсюдилась суб'єктивно-психологічна концепція так званої «київської» економічної школи, яку започаткував ще М. Х. Бунге, а його послідовником на рубежі двох століть став **Дмитро Іванович Піхно (1853-1913)**, теж професор політичної економії Київського університету. В його працях **«Закон попиту і пропозиції: до теорії цінності» (1886)**, **«Основи політичної економії» (1890)** та інших розвивалось положення про обмін і споживання як основні сфери економічних досліджень. Корисність речей як джерело і мірило цінності і ціни визначались як основні засади в його концепції попиту і пропозиції. Досліджувалась і роль потреб у формуванні попиту та їх конкретні форми, які класифікувались за родами та видами.

М. І. Туган-Барановський на окреслені проблеми мав схожі погляди з А. Маршаллом, хоча й не в усьому. Головна їх відмінність полягала у тому, що А. Маршалл в основі **мінової пропорції** більше визнавав вплив **трудових витрат**, а український дослідник – **корисності**.

Поступово, на українському ґрунті, все більш очевидною ставала необхідність розробки проблеми **цінності**, яку й продовжив у своїх роботах **Роман Михайлович Орженцький (1863-1923)**. Він здійснив історико-філософську розвідку виникнення цього напрямку, використавши роботи австрійських послідовників маржиналізму – К. Менгера, О. Бьом-Баверка і Ф. Візера. **Спочатку вчений посилює психологічний аспект у дослідженні ціни з боку попиту, а пізніше звернув увагу і на роль у її формуванні витрат виробництва**. Причому, подібний підхід у дослідженні відносин між ціною та витратами виробництва спочатку базувався на роботах російського економіста **Володимира Карповіча Дмитрієва (1868-1913)**, а в останньому варіанті мав вигляд теорії витрат виробництва **Д. Рікардо**. **Пізніше, в ціноутворення вчений ввів і соціальні фактори, для яких використав підходи німецької історичної школи**.

Видатною постаттю українського маржиналізму був **Олександр Дмитрович Білімович (1876-1963)**. **Основу ціни він виводив із людських потреб як суб'єктивної цінності. Вчений відкидав можливість виміру суб'єктивних величин, як то інтенсивності потреб, корисності та суб'єктивної цінності. Причому концепція граничної корисності ним доповнювалася теорією витрат виробництва з основами концепції приписування. Автор вважав, що у формуванні ціни закладається ціна виробничих факторів, які визначають їх продуктивність та закони розподілу благ. Останні розглядалися через їх використання залежно від результатів їх діяльності з урахуванням дії соціальних факторів, які на неї впливають. З цього випливав принцип ефективності, що базувався на двох аспектах: ефективності використання факторів виробництва, а також гармонізації відносин між їх власниками. Таким чином, частка заробітної плати робочого визначалася, через сферу розподілу національного продукту, а також соціально-психологічними аспектами**.

У вивченні економічних процесів він заперечував математичні методи і використовував їх лише при викладі отриманих результатів, що мало схожість з поглядами А. Маршалла, який використав математичний арсенал, як правило, у додатках до розділів для кращої ілюстрації отриманих результатів. Що стосується представників австрійської школи, то вони взагалі не використовували математичний апарат, хоча, наприклад, К. Менгер, був чудовим математиком.

Вагомий внесок у справу математизації концепції маржиналізму зробив видатний український економіст Євген Євгенович Слущкий (1880-1948). *Він, вперше, при вивченні корисності благ, пов'язав функцію корисності з рухом цін та доходів. Крім того, йому теж уперше вдалося відійти від суб'єктивного підходу у визначенні корисності, завдяки введенню в аналіз ступенів корисності, використавши для цього складний математичний апарат у демонстрації умов досягнення максимуму корисності.*

Таким чином, українським вченим вдалося розвинути напрацювання маржиналізму, а Є. Є. Слущкому придати йому нове дихання.

1.2.2. Економічна теорія марксизму

Другим напрямком, широко представленим в Україні, був **марксизм**.

У його витоків у нашій країні стояв видатний учень М. П. Драгоманова, представник революційного крила «Молодої громади», доктор медицини **Сергій Андрійович Подолинський (1850-1891)**. Будучи соціалістом, він зберіг свої переконання до останніх днів свого життя. Економічні погляди молодого вченого сформувались шляхом осмислення ідей громадівства, прудонізму, з домінуючим впливом марксизму. Як і його вчитель, він розглядав соціалізм як своєрідний синтез прогресивних ідей громад, пересипаних ідеями анархізму та федералізму з використанням обшинного ладу громадівського землеволодіння. Соціалістичні ж перетворення бачилися ним через здійснення селянської революції.

Українську дійсність С. А. Подолинський аналізував у руслі підходу, що використовував К. Маркс у I томі «Капіталу». У своїй праці **«Ремесла і фабрики на Україні» (1880)** він показав три стадії розвитку капіталізму в промисловості та пояснив основні категорії капіталістичного способу виробництва, показавши, що приватну власність, як основу існуючого ладу, можна знищити тільки через соціальну революцію, тобто шляхом насильства.

Однак основною роботою вченого слід вважати твір **«Праця людини та її відношення до розподілу енергії» (1880)**, в якій він зробив спробу «узгодити додаткову працю з панівними фізичними теоріями». Кількість фізичних сил у поєднанні з незмінністю енергії, він вважав величиною незмінною. Енергія розподіляється по земній кулі нерівномірно. А тому, на його думку, лише праця людей, здатна накопичувати сонячну енергію і найкращим чином бути використана для потреб людини. Ладом, здатним найбільш ефективно використати сонячну енергію, вчений вважав

соціалістичне суспільство. Його видатне відкриття не отримало гідної оцінки сучасників і здобуло широке визнання тільки завдяки працям видатного українського філософа **В. І. Вернадського (1863-1945)**.

Крім напрацювань **С. А. Подолинського** та народників, що використовували у своїх дослідженнях марксистську методологію, з'являються роботи і інших авторів, які приділяли велику увагу цьому вченню. Найбільш знаними з них були відомий письменник, вчений і громадський діяч **Іван Якович Франко (1856-1916)** та професор Київського університету **Микола Іванович Зібер (1844-1888)**, які продовжили розвиток ідей марксизму на українському ґрунті.

Так, **І. Я. Франко** був добре обізнаним з основними творами К. Маркса і використовував їх для дослідження стану економіки Галичини. Серед економічних наук значну увагу він приділяв *політичній економії, яку визначив як науку, що вивчає не тільки економічні закономірності розвитку суспільства і його історичний характер, але і загальні закони людської праці*. Вчений широко використовував у своїх роботах *марксистські категорії – товар, вартість, гроші, капітал, рента тощо*. Одночасно з цим, він увів і свої *власні терміни*, наприклад, «*працівник*», під яким розумів не тільки пролетаря, селянина, що працює за наймом, але і *мало підприємця та інтелігенцію*.

Використовуючи марксистський метод, **І. Я. Франко** *своєрідно тлумачив сутність досліджуваних явищ*. Так, в аналізі зарплати він *виходив із «залізного закону заробітної плати» Ф. Лассаля*. *Не в усьому погоджувався він і з висновками К. Маркса відносно побудови нового суспільства*. *Наприклад, соціалізм пов'язувався ним з ідеями громадівців*. Крім того, **І. Я. Франко**, *активно виступав проти пролетарської революції та диктатури пролетаріату*.

Серед науковців, що сприяли розвитку марксизму, слід виділити твори **Миколи Івановича Зібера (1844-1888)** та його видатних послідовників – **Г. М. Цехановецького**, **М. М. Коссовського** та інших вчених.

Твори першого були високо оцінені самим К. Марксом, який у другій Передмові до «Капіталу» дослівно цитував пояснення ним використаних особливостей його методу дослідження капіталістичного суспільства. **М. І. Зібер** довів, що *теорія вартості і капіталу К. Маркса є продовженням і розвитком теорії А. Сміта і Д. Рікардо в умовах трансформації капіталістичного суспільства*.

Високо оцінивши трудову теорію вартості і додаткової вартості, розвиток форми вартості, теорію капіталу і прибутку М. І. Зібер не поділяв поглядів К. Марксом щодо принципів та методів побудови соціалізму, вважаючи що це має відбуватися поступово, еволюційно, шляхом соціалізації виробничих відносин.

Марксистську доктрину продовжував розвивати професор Київського, а потім і Харківського університету **Григорій Матвійович Цехановецький (1833–1898)**. У своєму лекційному курсі він *широко використовував*

напрацювання К. Маркса, розглядаючи економічні проблеми, виходячи з економічного лібералізму та вільного підприємництва.

У тому ж дусі розроблялися ідеї марксизму його учнем, професором Харківського університету **Миколою Миколайовичем Коссовським** (1864–1920), у роботах якого використовувався діалектичний метод К. Маркса, який дозволив йому показати основний закон політичної економії – *закон мінової вартості*. Абсолютизуючи трудову теорію вартості, він виступив проти концепції граничної корисності австрійської школи і спроби поєднання праці та корисності як двох факторів утворення вартості благ.

На початку ХХ ст. багато положень марксизму у вітчизняній економічній науці піддається переосмисленню і гострій критиці. Так, наприклад, заперечуються матеріалістичне розуміння історії, основні категорії марксизму (праця, зарплата, прибуток) тощо. Критикується теорія вартості як центральна складова аналізу всіх економічних явищ. Одночасно вказується на відсутність тісного зв'язку ціни і цінності.

Однак навіть активними опонентами марксизму, визнавався принцип історизму. М. І. Туган-Барановський вважав видатним досягненням вченого його теорію відносно концентрації суспільного виробництва, однак, указував на існування поряд з ним дрібної та крупної власності, що, на його думку, суперечило поглядам самого К. Маркса. Вважались обмеженими ідеї вченого стосовно економічного детермінізму та моністичного погляду на розвиток історії людства.

Критиці піддавалося і пояснення К. Марксом причин явищ переважно економічними чинниками. Деякими вченими, у марксизмі заперечувалося надмірне значення класової боротьби. Замість революцій, як способу зміни суспільства, пропонувався шлях реформ, де майбутній устрій бачився не в місії одного класу – пролетаріату, як зазначав Тихін Іванович Осадчий (1866-1945), а і в урахуванні психології людей та їх моралі. Крім того, останній вважав за необхідне створювати сприятливі умови розвитку для всіх, а не для одного класу.

Серед українського наукового загалу всебічно опанував і широко використовував у дослідженні народного господарства Російської Імперії економічні ідеї марксизму М. І. Туган-Барановський. Це знайшло відображення у дослідженні ним економічних циклів, криз, теорії розподілу, питань кооперування тощо, які, виходячи з марксистських підходів, він постійно коригував усуваючи, на його думку, застарілі або помилкові положення.

Ще одне продовження російське відгалуження марксизму отримало в працях В. І. Леніна та українських більшовиків. В основному, його прибічники розглядали марксизм у контексті ідей В. І. Леніна, де основними питаннями поставали проблеми робітничого руху, революції з поверховою економічною складовою. Навіть найбільш вагомим напрацюванням В. І. Леніна, особливо періоду НЕПу, на жаль, для них виявилися незрозумілими і трактувалися в догматичному дусі.

Що стосується прибічників марксизму то більшість з них у післяреволюційний період відійшли від марксизму і пробували певний час розвивати економічні напрацювання конкретних наук або інших напрямків.

1.2.3. Соціальний напрям політичної економії

Третій напрям української думки представляли виразники соціального спрямування, які на українському ґрунті намагалися «заземлити» розробки німецької історичної школи. Економічні явища розглядалися у руслі їх соціальної та історичної обумовленості, коли в аналіз вводилися психологічні, правові, етичні, моральні аспекти, що виводило історико-економічне соціальне спрямування на ідеї інституціоналізму. Головні практичні рекомендації цього напрямку бачились у втручанні держави у піднесення продуктивних сил та мирне розв'язання соціальних протиріч, з примиренням індивідуалістичних інтересів із суспільними.

У зв'язку з цим, по-новому визначався і предмет політичної економії, як науки про суспільні відносини людей у межах їх господарської діяльності, що здійснюється у історичному просторі сфери вільного мінового господарства, яке постійно розвивається.

1.3. Економічне вчення М. І. Туган-Барановського

Михайло Іванович Туган-Барановський (1865-1919) був і продовжує залишатись зіркою першої величини на небосхилі української економічної думки. Всесвітньо відомий економіст, історик і громадський діяч народився в Україні у сім'ї дворян Харківської губернії. Отримав вищу фізико-математичну, а потім і юридичну освіту. Захистивши докторську дисертацію, але будучи політично неблагонадійним, він не отримав посаду професора. Згодом почав читати лекції з політичної економії в Петербурзькому політехнічному інституті. Був редактором видання «Нові ідеї в економіці».

Він як політичний діяч деякий час був членом партії кадетів. Виконував обов'язки міністра фінансів Української Центральної Ради (1917-1918). Пізніше, ставши професором Київського університету і деканом юридичного факультету, брав активну участь в організації Академії наук України, будучи головою її соціально-економічного відділу (1919).

Головними здобутками цього економіста стало широке охоплення ним економічних питань, поставлених трьома напрямками економічної думки: маржинальним, марксистським та історичною школою Німеччини. Він визначив предметом політичної економії науку, яка вивчає господарський лад в історичному розвитку.

Він же довів, що концепція граничної корисності не суперечить трудовій теорії Д. Рікардо і К. Маркса, а є синтезом, з одного боку, концепції граничної корисності господарських благ, а з іншого – трудової теорії. Звідси граничні корисності господарських благ, що вільно

відтворюються прямо пропорційні їх трудовим вартостям. В аннали історії економічної думки це положення ввійшло як психологічна теорія цінності, більш відоме під назвою «теорема Туган-Барановського».

На основі величезного статистичного матеріалу економіки Англії вчений показав обмеженість тоді існуючих спроб пояснити причин економічних криз. На його думку, вони настають у зв'язку з надмірними інвестиціями, яким були передбачені наступні відкриття в цій області.

М. І. Туган-Барановський з великою повагою ставився до вчення К. Маркса. Тому його називали «*легальним марксистом*» (на відміну від «нелегалів» Г. В. Плеханова, В. І. Леніна). Однак як зазначалось раніше, *не завжди погоджуючись з К. Марксом, він вважав правильним його центральне положення про визрівання в надрах капіталізму зародків нового, більш досконалого суспільства.*

Вчений здійснив вихід економічної науки з питань мікро – на проблеми макроекономіки. У їх дослідженні були по-новому поставлені питання, пов'язані з продуктивною і непродуктивною працею, економічними кризами, кон'юктурою ринку, розподілом і кооперацією.

Досягненням М. І. Туган-Барановського стала його *соціальна теорія розподілу*, де він визначив два чинники, що визначають розмір заробітної плати, як продуктивність праці та соціальна сила пролетаріату.

Взявши за основу марксистський підхід, вчений вніс до нього суттєві корективи, після чого зазначені питання отримали оригінальне тлумачення і були сприйняті західною економічною думкою як значні напрацювання науки. Так, наприклад, його аналіз економічних криз і кон'юктури ринку на двадцять років випередив послідувачі відкриття Дж. М. Кейнса. Наприкінці життя вчений зайнявся проблемами кооперації та соціалістичного суспільства.

На відміну від свого друга Петра Бернгардовича Струве (1870-1944), який, з часом, відмовився від соціалістичних ідей, М. І. Туган-Барановський не переставав постійно повторювати, що все ще залишається під прапором соціалізму.

1.4. Місце і значення даного етапу економічної думки України

Підводячи підсумки, можна визначити даний період як найбільш плідний в історії України. *Напрацювання українських економістів знайшли своє відображення в маржиналістському, марксистському та соціальному напрямках. Завдяки конкуренції різних поглядів і підходів на одні та ті ж питання відпрацьовувалися найбільш раціональні прийоми як у дослідженні дійсності, так і у впровадженні їх у практику господарювання.*

З перемогою Жовтневої революції 1917 року, починаючи з 20-х років ХХ століття розвиток зазначених напрямів суттєво сповільнюється, а з 30-х – замінюється виключно догматизованим марксизмом.

2. СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ СТАН ТА РОЗВИТОК ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ УКРАЇНИ ЧАСІВ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ, «ВОЄННОГО КОМУНІЗМУ» ТА НЕПУ

Період з лютого 1917 року до кінця 20-х років ознаменувався кардинальною зміною існуючого соціального ладу та спробою побудови нового, раніше невідомого громадського порядку. Для тодішньої України Лютнева революція знаменувалася двояким звільненням. У соціальному плані – від влади капіталу, а у національному – ліквідації національного гніту та третьою спробою побудови незалежної української держави.

У період з лютого 1917 до встановлення Радянської влади у 1919 році, на території України відбувалась постійна зміна урядів – від Української Центральної Ради, Гетьманату П. П. Скоропадського до Директорії УНР.

Кожний з них намагався запропонувати свою економічну політику покращенню життя. Певною мірою частково вдавалося вирішувати окремі поставлені завдання, як-то оздоровлення фінансів, введення нових грошових одиниць, незначного, але підвищення життєвого рівня простих громадян. Однак в умовах громадянської війни і німецької окупації, кардинально змінити економічну ситуацію на краще було неможливо. Звідси головне завдання цього періоду фактично звелось до забезпечення воюючих сторін необхідними ресурсами.

З приходом до влади більшовиків, 10 березня 1919 року у Харкові відбулося юридичне оформлення радянської державності і поставлено завдання щодо звільнення трудящих від гніту експлуататорів, націоналізації промисловості та землі. Одночасно відбувалось упровадження громадянського законодавства з охорони праці, соціального страхування та пенсійного забезпечення, а також реформування системи освіти і охорони здоров'я. Однак, початок процесу підготовки економічних перетворень щодо зміни економічної складової довелося відкласти до 1920 року – завершення громадянської війни. Отже, єдиною формою економічної політики залишався «воєнний комунізм», що передбачав централізоване управління економікою, безкоштовне вилучення продовольства, забезпечення воюючої армії всім необхідним. Ця політика отримала форму «продрозкладки», а її реалізація продовжувалася до березня 1921 року та була замінена продподатком, що поклало початок переходу України до нової економічної політики (НЕПу).

У ХХ столітті Україною прокотились три революції та Перша світова війна, а потім, з лютого 1917 року до середини 30-х років ХХ ст., відбувся і небувалий до того в світовій історії за своїми катастрофічними наслідками соціальний злам. Початок розбудови на українських землях державності змінився громадянською війною, потім НЕПом і нарешті тоталітаризмом. Громадянська війна висунула на порядок денний політику «воєнного комунізму», яка потім змінилась новою економічною політикою (НЕПом), та встановленням диктатури пролетаріату. Після закінчення громадянської війни курс змінився. Відродження економіки потребували нової політики. Як

показав час, курс вибраний В. І. Леніним, виявився правильним і дозволив за короткий період відновити економіку довоєнної України та дати небачений поштовх розвитку культури (українське відродження), зацікавити селян в ефективній праці на себе чим швидко відновити економіку.

В економічній думці України того періоду намітились три основні напрями:

- економічні теорії, що формувалась на засадах основних економічних шкіл Заходу, зокрема маржиналізму, або неокласичного напрямку;
- теорія марксизму в її ортодоксальному варіанті;
- немарксистські економічні соціалістичні теорії.

Перший напрям розвивався такими видатними теоретиками, як М. І. Туган-Барановський, Є. Є. Слуцький, О. В. Чаянов, К. Г. Воблій, О. М. Челінцев та інші.

Другий – спочатку знаходився на позиціях ленінського варіанта ортодоксального марксизму, а потім після згорання НЕПу марксизму догматизованого і закостенілого сталінському типу.

Третій напрям – був представлений теоріями немарксистського соціалізму. Серед його представників був перший та єдиний президент УНР М. І. Грушевський, визначний письменник В. К. Винниченка та ряд інших, економічні погляди яких були близькими до поглядів меншовиків, які представляли праве крило російської соціал-демократії та західноєвропейських соціал-реформаторів, а, також, анархіста Н. І. Махна.

Що стосується першого напрямку економічної думки, то тут велике значення, після повернення у 1917 році в Україну, мали праці **М. І. Туган-Барановського**. Вони торкалися питань кооперації – **«Кооперація, її соціально-економічна природа і мета» (1919)** та небезпеки централізації економіки показаних у роботі **«Соціалізм як позитивне вчення» (1917)**.

Особливий інтерес мали і роботи **Олександра Васильовича Чаянова (1888-1937)**, **Олександра Миколайовича Челінцева (1874-1962)**, **Євгена Євгеновича Слуцького (1880-1948)** та інших вчених-економістів. У них автори з предосторогою ставилися до економічної програми більшовиків побоюючись, що націоналізація землі призведе до голоду і розрухи, а ліквідація культурних, високоефективних маєтків до нестачі продовольства в містах, та конфліктів між робітниками і селянами. У цей же час О. В. Чаянов, на засадах теорії граничної корисності довів ефективність індивідуального селянського господарства. Йому вторить О. М. Челінцев, що розробляє наукові основи організації сімейно-трудового селянського господарства, а Є. Є. Слуцький – на неокласичних традиціях психологічні засади раціональної поведінки господарських суб'єктів.

Треба зазначити, що відмічені автори відносно політики більшовиків у одному помилялись, а у іншому мали рацію. Так, якщо НЕП, який врахував паритет між ринком та планом спростував ці побоювання, то з певного часу вони почали справджуватися. Особливо, коли у жовтні 1929 року побачила світ стаття **Йосифа Віссаріоновича Сталіна (Джугашвілі) (1879-1953)** **«Рік**

великого перелому: До XII річниці Жовтня», надрукована у газеті «Правда» від 7 листопада, що стала стратегією централізації або централізація економіки, яка охопила й село.

Якщо уважно подивитись на два підходи до економіки, що запропонував В. І. Ленін (*регульований ринок*) та Й. В. Сталін (*одержавлення економіки*), то різниця і підходах буде разюча. Для цього достатньо подивитись на темпи зростання Країни Рад при НЕПі (19.5% приросту національного доходу у рік) і їх значне зниження зразу ж після його скасування у 1929 році. Тож не дивно, що НЕП палко підтримало, перш за все, селянство, яке тільки після анулювання заборгованості поземельному банку Російської імперії, отримало від нової влади фактично безоплатний кредит на розвиток власних господарств для повернення якого вони повинні були б працювати тільки на його відшкодування впродовж двох років. Це всього за п'ять років, з 1921 по 1925 рік, дозволило відновити рівень довоєнного сільгоспвиробництва 1913 року, а промисловості у 1927 році. Подібних темпів світова економіка не знала.

Тож стає зрозумілим, чому такі видатні вчені, як **Є. Є. Слуцький**, про наукові здобутки якого вже багато було сказано вище, **Володимир Фавстович Левитський (1854-1939)**, **Костянтин Григорович Воблій (1876-1947)**, **Володимир Андрійович Косинський (1864-1938)**, **Михайло Васильович Птуха (1884-1961)** та інші, як **Є. Є. Слуцький** а також **Р. М. Орженцький**, що утворили товариство економістів, яке досліджувало народне господарства тих часів і критикувало ідею централізованого соціалістичного планування, схвально сприйняли політику НЕПу.

Хоча частина вчених як **О. Д. Білімович**, **Р. М. Орженцький**, **В. В. Садовський** та інші емігрували за кордон, що стало невідворотною втратою для майбутньої української економічної науки.

Треба зазначити, що на той час, роботи українських вчених перебували в авангарді економічної думки і їх ідеї широко використовували на Заході. Так, наприклад, робота **Є. Є. Слуцького «Етюд до проблеми побудови формально-праксеологічних засад економіки» (1926)** набагато випередила дослідження західних вчених у галузі праксеології. Будучи математиком, він широко користувався нею в дослідженні економіки.

У цей же час з'являються напрацювання, **М. І. Туган-Барановського**, **А. І. Челінцева**, **Є. Є. Слуцького**, **В. А. Косинського**, **К. Г. Воблого** і **М. С. Волобуєва**, які доводили можливість самостійного економічного розвитку України. Прикладом цього є стаття **«До проблеми української економіки» Михайла Симоновича Волобуєва (1903-1972)**, яка побачила світ у 1928 році. Вона розвивала ідею переваг самостійного економічного розвитку України та з можливістю її інтегрування у світове господарство.

У кінці 20-х років НЕП відмінили і ситуація почала кардинально змінюватися на гірше. Частина вчених була змушена припинити заняття проблемами економічної теорії і зайнятись конкретними економічними

науками, так як їх ідеї йшли в розріз із завданнями централізації економіки або одержавлення. Так, після 30-х років Є. Є. Слуцький був змушений обмежити свої дослідження сферою чистої математики.

Ситуація ще більше погіршилась, коли наприкінці 20-х років напрацювання економістів української генерації були визнані «ворожими» і вже осінню 1930 року зі справи «Промпартії» була заарештована група працівників Держплану України за звинуваченням у шкідництві і контрреволюційній діяльності. Серед них: Я. Б. Діманштейн, К. К. Хартуларі, М. М. Соколов, А. І. Челінцев та інші. Причому, репресії, які тривали до 1937-38 рр., завдали удару як економістам дореволюційної школи, так і новітньої генерації.

Таким чином, можна констатувати, що українська економічна думка активізувалась лише на досить короткий період, що розпочався періодом буремних подій 1917 року з проголошенням Центральною Радою в Києві спочатку автономії, а потім і повної незалежності України з розбудовою незалежної держави, а потім і НЕПу вже при більшовиках.

Коли ж країна потрапила під прес одержавлення економіки і сталінської «комуністичної» (феодальної) ідеології, економічна думка почала розвивалась односторонньо і тенденційно. Цікаво, що за час що передував взяттю влади Радами економічне зростання, причому видиме, вдалося здійснити тільки за часів П. П. Скоропадського (1873-1945), яке дуже нагадувало майбутній підхід часів НЕПу. Але, нажаль, воно тривало недовго.

Другий напрям спочатку знаходився в рамках ленінського варіанта ортодоксального марксизму, що певною мірою віддзеркалилось у НЕПі. Правда, і на той час, значні сили більшовицької верхівки як і рядових її членів перебували на позиціях марксизму догматизованого та закоснілого.

На Україні економічна концепція проведення НЕПу здійснювалася представниками керівних органів більшовицької партії, як то В. Я. Чубар, С. В. Косіор, Х. Г. Раковський, Г. І. Петровський, О. Г. Шліхтер та інші. Як виявилось пізніше, вони не дуже розумілися в тонкощах марксизму, а тим більше в програмі здійснення НЕПу, запропонованої В. І. Леніним, яким вона у ході свого виконання постійного піддавалася коригуванню.

У цьому відношенні ленінські праці як післяреволюційного періоду (1918), так і після 1921 року стосовно економічної політики, носили творчий підхід з постійним внесенням корективів у ході проведення відповідно до динамічного господарського середовища. Діяв, так званий, принцип «промацування» господарської ситуації, де напрямки руху виступали як ескіз, який постійно піддається коригуванню практикою.

Наприклад, побачивши неефективне господарювання насаджуваних зверху перших виробничих сільськогосподарських кооперативів, В. І. Ленін заборонив проведення подібної політики і рекомендував зберігати лише ті з них, які показали свою економічну ефективність. Підтвердженням наміченої стратегії є його план руху до соціалізму, так званий ленінський заповіт викладений в останніх статтях 1923 року. Останнє – своєрідні *намітки у*

визначенні вектора подальшого руху розвитку молоді держави, але аж ніяк не конкретизація форм його здійснення.

По іншому дивились на зазначені вище проблеми представники нової влади, які вважали за необхідне прискорення розвитку економіки *шляхом централізації всіх її сфер*, причому починаючи з найбільш розвинених виробничих форм. І хоча час показав безперспективність такого підходу, подібне положення потім дуже рідко піддавалось перегляду.

Тут можна провести порівняння між революційним і ліберальним народництвом. І перші, і другі стояли, в основному, на позиціях марксизму. Але, якщо перші бажали радикальних змін через революцію, то другі вибрали еволюційний шлях перетворень. Перераховані вище партійні діячі були саме «революціонерами», а тому вони схвально сприйняли перехід країни до централізованої економіки. Коли ж негативні наслідки її надцентралізації об'єктивно почали проявлятися у вигляді зниження темпів розвитку, зuboжіння населення та його невдоволення своїм станом – вони були негайно знищені як «вороги народу». Відносно них прекрасно написав В. В. Маяковський: «Ми діалектики навчались не по Гегелю».

Крім перших двох напрямів, був ще один напрям побудови соціалізму – його **немарксистський варіант** до якого, окрім згаданих представників Центральної Ради, можна віднести українських соціал-демократів **Володимира Кириловича Винниченка (1880-1951)**, **Валентина Васильовича Садовського (1886-1947)** та **Івана Миколайовича Лизанівського (1892-1934)**, а також «боротьбистів» (поета **Василя Еллан-Блакитного (Василя Михайловича Елланського) (1894-1925)**, політичного діяча **Олександра Яковича Шумського (1890-1946)** та інших), які заперечували можливість проведення соціалістичних трансформацій, апелюючи на відсутність необхідних умов для виробництва та соціалістичного розподілу. Історія спростувала подібні тлумачення схожі з висновками головного опонента В. І. Леніна Г. В. Плеханова вже у ХХ ст. Вона переконливо довела, що відсутність матеріальних передумов не стала на заваді створенню могутніх економік Японії, Малайзії, Південної Кореї тощо, що підтвердило правоту ортодоксальних марксистів ленінського типу.

Ще одним цікавим різновидом побудови нового суспільства була **концепція анархо-комунізму**, висунута захисником українського селянства, **Нестором Івановичем Махно (1888-1934)**, який ратував за безкласове суспільство із загальнонародною (общинною) власністю на землю та інші засоби виробництва. Його соціальну основу він вбачав у «селянській республіці» без центральної влади, із сімейними господарствами заможних селян та справедливим нетоварним обміном продуктів між містом та селом.

Підводячи підсумок даного етапу розвитку, треба відзначити його для української економічної науки як досить плідний. Однак подальша ідеологізація і тоталітаризм на багато десятиліть перервали розвиток економічної думки України, перетворивши її у складову частину російської економічної науки з усіма позитивними та негативними її сторонами.

3. ЕКОНОМІЧНА ДУМКА ПЕРІОДУ 30-70-Х РОКІВ ХХ СТ.

У кінці 20-х років ХХ ст. становище України як частини СРСР, починає суттєво змінюватися, чому сприяв ряд обставин. Насамперед, це необхідність проведення прискореної індустріалізації з метою підведення економічної основи під побудову соціалізму в окремо взятій країні. Іншою причиною стала наявність ворожого оточення з боку капіталістичних держав та необхідність у зв'язку з цим переозброєння. Крім того, продовження політики НЕПу об'єктивно відроджувало до життя носіїв старого ладу у вигляді дрібної та середньої буржуазії, у якій Й. В. Сталін побачив, і небезпідставно, загрозу ліквідації радянської влади, а тому вважав продовження в тих умовах подібної політики справою вельми небезпечною.

Після виходу у світ його праці «Рік великого перелому: До XII річниці Жовтня» почався перехід країни до прискореної тотальної індустріалізації, яка мала за головну мету розірвати порочне коло низьких темпів розвитку як села, так і промисловості. Зрозуміло, що і засоби для індустріалізації, в основному, знаходились в аграрному секторі, який міг надати як кошти на її проведення, через сплату податків, для так і трудовий ресурс у міста.

Це викликало серед економістів гострі дискусії відносно поставленого питання. Достатньо згадати видатних радянських економістів **М. І. Бухаріна (1888-1938)** з **Є. О. Преображенським (1886-1937)** та їх суперечки стосовно джерел та шляхів її здійснення. З виходом роботи Й. В. Сталіна та початком тотальної колективізації сільського господарства у 1929 року подібні дебати стосовно засобів її проведення припинились.

Нагадаємо, що ні в одній країні світу індустріалізація не відбулася без втрат, викликаючи не тільки зубожіння населення, але і його фізичну смерть. Варто згадати політику огорожування в Англії у XVI ст., що передувала розвитку національної індустрії, громадянську війну у США у другій половині XIX століття, що стала наслідком активної протидії індустріалізації з боку Півдня. Подібні приклади можна продовжити.

Крім вирішення суто економічних завдань, індустріалізації передували якісні зміни у свідомості людей – освіті, охороні здоров'я, культурі, що, не могло не позначитися на якості та способі життя. У колишньому СРСР зміни в освіті та науці отримали назву «культурної революції», яка охопила також літературу, кіно, образотворче мистецтво і тощо. При цьому, за основу освіти була взята пруська система XIX століття, як найкраща в світі. Реформування зазнала також і система охорони здоров'я.

Однак, на відміну від західного досвіду індустріалізації в СРСР відбувалася не шляхом концентрації та централізації виробництва на основі дії вартісних процесів, а централізованим диктатом зверху. Наслідком цього стали закладені у цей час майбутні диспропорції народного господарства, які Україна як частина колишнього СРСР відчуває і досі.

Командно-адміністративний перехід до індустріалізації полегшувався відсутністю у більшій частині населення досвіду політичної демократії, наявності однопартійної системи, особистих якостей і амбіцій Й. В. Сталіна, а також недостатнім рівнем демократії, освіти та культури. Здійснивши

захоплення влади в партії, Й. В. Сталіну, при наявності однопартійної системи, легко вдалося підпорядкувати своєму впливу і управління економікою. Починає формуватися жорстка централізовано-директивна система управління народним господарством, що проходить через усю подальшу історію розвитку СРСР.

Небачена за своїм розмахом соціальна трансформація не могла не торкнутися переоцінки вже існуючої економічної думки. З 20-х років минулого століття під гаслом так званого марксизму починається боротьба проти залишків інших шкіл і поглядів як єдиний правильний шлях побудови соціалізму в СРСР. На цьому шляху ще у в 20-х роках ліквідується Інститут кон'юнктури ринку, переглядаються підходи до проблем кооперування, піддаються критиці і переслідуванням вчені, які дотримуються немарксистських поглядів (прихильники маржиналізму, історичної школи, немарксистських підходів до побудови соціалізму). Частина з них була вимушена емігрувати, а решта – змінити тематику наукових досліджень. Складність ситуації в науці полягала і в тому, що взятий на озброєння марксизм, його основні положення були видозмінені й деформовані до невпізнанності під завдання централізованої економіки, що формувалась. Це й, як було сказано вище, і стало породженням *догматизованого марксизму*.

Одним із його «визначних надбань» стало положення про домінуючу роль власності як основи або вихідного пункту появи соціалізму, а разом з ним, планування, пропорційності, ціноутворення, форм розподілу тощо. Апофеозом такого підходу стали дискусії періоду пізнього сталінізму 1951 року та поява у 1952 книги Й. В. Сталіна **«Економічні проблеми соціалізму в СРСР»**.

Відмічену дискусію з написання зазначеної роботи спонукали ряд обставин, як то: перемога СРСР у великій вітчизняній війні 1941-1945 рр., що значно підняло його авторитет у світі, перехід колишніх союзників країни у ранг противників та завдання швидшої відбудови зруйнованого народного господарства.

Крім того, тридцятип'ятирічний період існування країни все гостріше ставив питання про з'ясування суті системи, законів розвитку її економіки, перспектив та закономірностей руху економічної системи. Не можна сказати, що до цього у даному питанні нічого не робилось. Однак стан економічної науки і її королеви – політичної економії був з причини нерозвиненості навіть ринкових відносин того періоду на початковій стадії і тому потребував відповідних суттєвих досліджень та уточнень для більш чіткого розуміння картини існуючої системи, що склалася.

Як показав час, результати обговорення проблем, що передували написанню посібника з політичної економії, мали величезні негативні наслідки як на всю наступну економічну науку, так і суспільство у цілому, аж до середини 80-х років ХХ ст. Тому зупинимось на ній більш детально.

«Політична економія соціалізму» почала писатись «з коліс» і формувалася шляхом проб та помилок у ході аналізу політики перехідного періоду в СРСР: від військового комунізму і НЕПу до індустріалізації та колективізації, але тільки з часом постало питання про написання

грунтовного підручника з даного предмета. Правда, треба відзначити, що подібне завдання з самого початку було зведене нанівець з причини відсутності в СРСР самого соціалізму. Що ж являли собою роботи, які все ж давали матеріал для аналізу, хоча й не соціалізму?

Для цього треба було спочатку дати *загальну характеристику* існуючої дійсності і того, що було зроблено у цьому напрямку. Перш за все, констатуємо те, що Радянська Росія і близько не знаходиться неподалік соціалізму з причини нерозвиненості засад капіталізму. По-друге, стало очевидно, що рівень розвинутого капіталізму треба ще досягнути, але в нових умовах і тільки після цього можна рухатись до *розбудови засад реального соціалізму*. Зазначений період і був визначений В. І. Леніним як перехідний період, завдання якого і повинен був вирішити НЕП. Результати останнього нам відомі. Правда, він не буде доведений до кінця.

Тому постало питання про те, як рухатись далі. І тут шляхи вирішення проблеми розійшлися. За В. І. Леніним, цей шлях – регульований ринок. По Й. В. Сталіну – централізована економіка. Напрямок, який вибрав останній мав не тільки суб'єктивні, але і об'єктивні підґрунтя про що теж було вказано раніше.

З кінця 20-х рр. ХХ ст. почала створюватись нова система яка потребувала від науки пояснення, і перш за все, її сутності. Зрозуміло, що це була не система соціалізму навіть у першому наближенні. Тоді що? Це питання і було в основі дискусій по обговоренню макета посібника з політичної економії соціалізму, яке по суті вилилось у дискусії відносно того суспільства, яке тоді не існувало. Однак ряд важливих для економічної науки питань вона все ж поставила. Правда, суперечки, які між собою вели економісти носили більше ідеологічний, ніж науковий характер.

Але все ж яка система, явно не соціалістична, тоді існувала реально? Питання для науки не пустопорожнє. Систему назвали соціалізмом, що й зафіксували у відомому посібнику, який виявився у кінцевому підсумку «політичним заповітом Сталіна», а ґрунт для нього, як було сказано вище, поклала запропонована керівництвом СРСР на чолі з «вождем усіх народів» дискусія 1951 року.

Їй передували ряд подій. Перша була пов'язана із дискусією 1925 року, що відбулась у стінах Комуністичної академії, де видатні вчені-суспільствознавці свого часу **І. І. Скворцов-Степанов, О. О. Богданов, М. М. Покровський** та інші доводили, що *предметом політичної економії є економічні закони, загальні для всіх способів виробництва*. Потім вийшла постанова ЦК ВКП(б) 1936 року «**Про перебудову викладання політичної економії**», де констатовалося, що у нормативних документах неправильно трактується предмет, обсяг та зміст дисципліни, що і стало відправною точкою у роботі над підручником з політекономії соціалізму. Згідно з постановою до існуючої структури курсу, був включений великий розділ «Соціалізм». Завданням нового курсу було «викладення законів розвитку соціалістичної економіки..., які створюються і змінюються самою соціалістичною державою». Велике значення у постанові мало положення

про підміну понять економічних та юридичних законів, що ґрунтувалися на оцінці *радянської держави* у якості джерела законів соціалізму.

Через декілька років, а саме 29 січня 1941 року, відбулась зустріч Й. В. Сталіна із вченими-економістами на якій він вніс свої роз'яснення у тлумачення ролі держави в соціалістичній економіці, чим визначив вектор наукового пошуку у створенні теоретичної концепції. Навесні 1941 року з урахуванням результатів зустрічі був підготовлений макет підручника, видання якого, однак, зупинила війна.

Закони товарного виробництва «поверталися» в соціалістичну економіку. Стало очевидним, що закон вартості «не подоланий», а набув іншого змісту та форми.

Нарешті, у липні 1951 року, перероблений у черговий раз, макет підручника, підготовлений робочою групою на чолі з директором Інституту економіки АН СРСР **К. В. Островітяновим (1892-1969)**, був розісланий для рецензії фахівцям для чого і підготували дискусію 1951 року. Окрім обговорення макета підручника, дискусія охопила широке коло теоретичних питань, які є актуальними і досі викликають суперечки як-то: обговорення трактування характеру економічних законів соціалізму, роль закону вартості в соціалістичній економіці, зв'язок радянських грошей із золотом, проблема необхідної і додаткової праці при соціалізмі, характер загального відтворення в період загальної кризи капіталізму, *економічна основа феодалного суспільства і роль у ньому позаекономічного примусу*. Остання постановка питання (виділена курсивом) виявилась не випадковою і потрапила у саму серцевину суті реально існуючих проблем.

На конференції з обговорення макета посібника були організовані три секції: докапіталістичні способи виробництва, капіталістичний спосіб виробництва, соціалістичний спосіб виробництва. Зрозуміло, що найбільші дискусії торкнулись останньої проблеми.

Науковці, які прийняли участь у дискусії, піддали жорсткій критиці останній макет підручника. Після цього роботу по доопрацюванню та редагуванню даного видання негласно очолив особисто Й. В. Сталін.

До найважливіших теоретичних «проривів», що не тільки сформували подальший розвиток економічної науки, а й заклали вектор подій нашої історії, можна віднести спробу осмислення ролі держави в економіці і природи економічних законів соціалізму, визнання дії закону вартості.

Й. В. Сталін уважно прочитав виступи дослідників на диспуті. В його зауваженнях на полях матеріалів дискусії були поставлені два питання: про закони оптимізації соціалістичної економіки та її ефективність. Однак в його головну книгу вони не потрапили, а чому – стане зрозуміло пізніше.

За результатами диспуту Й. В. Сталін написав свій головний економічний твір **«Економічні проблеми соціалізму в СРСР» (1952)**, який був побудований у вигляді статей з зауваженнями щодо проекту створення нового підручника політичної економії. Як і деякі попередні роботи Й. В. Сталіна, ця праця побудована у формі відповідей на питання і висвітлення найважливіших аспектів розвитку держави. В них автор пропонував переглянути основоположні поняття марксизму стосовно

соціалістичної економіки, які є породженням капіталістичного способу виробництва, але ніяк не придатні для нового етапу – соціалізму.

У ньому він провів ревізію марксизму, наголосивши, на його думку, на ряді визначальних положень. По-перше, ідеї перемоги соціалістичної революції у деяких розвинених країн, яка була замінена положенням про мирне співіснування країн з різними суспільно-економічними системами. По-друге, засоби виробництва в умовах соціалізму не є товаром, а тому не повинні функціонувати у сфері обігу. По-третє, товарний обіг має стати продуктообміном. І, нарешті, по-четверте, кооперативно-колгоспна власність є самою нерозвиненою формою власності соціалістичної.

Однак при цьому визнавалась дія в умовах соціалізму закону вартості, існування двох форм власності, визначався основний закон соціалізму та демонструвався механізм його дії.

Уже після смерті Й. В. Сталіна, у 1954 році, перший підручник з політичної економії нарешті побачив світ. Його побудова та основні ідеї були викладені у трьох основних розділах: докапіталістичні способи виробництва, капіталістичний спосіб виробництва та соціалістичний спосіб виробництва.

Виходячи з вище викладеного, спробуємо підвести деякі підсумки. По-перше, питання створення посібника з політичної економії соціалізму виявилось завданням нереальним за відсутності самого об'єкта аналізу. По-друге, під кінець життя Й. В. Сталін це зрозумів і поставив головним завданням науки дослідження реальних фактів та їх тлумачення все далі відсторонюючись від питань теорії. По-третє, практика господарювання показала, що те, що було побудовано в СРСР, не є соціалізмом.

Що ж було створено? Для цього нагадаємо головні риси того соціуму. По-перше, це централізована система управління через державний апарат у вигляді міністерств та відомств. По-друге, існування в СРСР не тільки відносно «вільної» праці, але і рабської (у ГУЛАГах) та кріпацької (на селі). По-третє, велика, добре організована, всепроникаюча та керована зверху система бюрократії. В четверте, існування широкої системи соціального захисту. Суспільство мало певні риси, які дозволяють зробити неоднозначні висновки. Всі вони є тим, що добре підпадає під категорію суспільства, яке К. Маркс назвав *феодальним соціалізмом*. Причому з двох слів головним є термін *феодальний*. Що це так стало остаточно зрозуміло під кінець 90-х років минулого століття. Правда, те суспільство отримало іншу назву – *командно-адміністративна система*, що, на наш погляд, не зовсім точно відображає його соціально-економічну сутність, хоча термін добре прижився в науковій і не тільки літературі.

У 50-ті роки минулого століття, після смерті Й. В. Сталіна, у період «хрущовської відлиги», спочатку боязко, а потім більш впевнено відбувається перегляд зазначених вище сталінських поглядів на соціалізм. Отримують широке розповсюдження погляди як у теорії, так і у практиці, більше сумнівні ніж реалії, про домінуючу роль власності в системі виробничих відносин. Визнається більш низький рівень розвитку існуючого на той час соціуму, що проявилось в розробці проблем та ролі товарно-грошових відносин, у зв'язку з чим дістає поширення практика впровадження

господарського розрахунку. У цьому зв'язку досить згадати, так звані, хрущовську (1957 року) та косигінську (1965 року) реформи. У ці ж роки робиться чергова спроба написання підручника з політичної економії соціалізму.

Наприкінці 60-х років ХХ ст. починають формуватися ряд політико-економічних шкіл у СРСР. Серед них найбільш відомими стають п'ять: московська (МДУ), ярославська, ростовська, одеська та алма-атинська.

Саме в цей час почав свою наукову кар'єру засновник одеської школи політичної економії **Анатолій Карпович Покритан (1920-2003)**. Першим питанням у переосмисленні ним існуючих поглядів стала проблема про місце та роль власності. В її дослідженні він підмітив відмінності власності з точки зору права та економічного змісту. Вчений довів, що власність як економічні відносини являє собою всю систему виробничих взаємозв'язків, а тому спроба безпосереднього пояснення нею інших відносин безперспективна і буде виглядати як тлумачення суспільства тільки з боку права. В подальшому він зосередив свою увагу на розробці питань методології дослідження економічних проблем соціалізму, створивши при Одеському інституті народного господарства (нині Одеському національному економічному університеті) цілий напрям (школу), який отримав визнання не лише в Україні, а й в СРСР.

У 1966 році з'являється стаття київського професора **В. П. Корнієнка «Основні риси загальнонародної власності»**, у якій автор обґрунтував наявність при соціалізмі робочої сили як товару. У цей же період наростають процеси централізації у господарському житті, які в літературі отримують трактування процесів посилення плановірності в економіці. Посилення негативних наслідків зазначених явищ призводять до постановки питання про їх причини та появу відповідних економічних досліджень. Вони мали наслідком постановку на рубежі 70-80-х років низки нових проблем і склали, як з'ясувалося потім, початок останнього етапу розвитку радянської економічної думки.

4. ПІЗНІЙ ЕТАП РАДЯНСЬКОГО ПЕРІОДУ РОЗВИТКУ ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ УКРАЇНИ 80-90-Х РОКІВ ХХ СТ.

Період 80-90-х років ХХ століття в Україні характеризується початком нового, завершального етапу радянської економічної думки. Глибока економічна криза остаточно зруйнувала тоталітарну систему, а з нею поставила перед вітчизняними економістами нові завдання щодо глибокого осмислення ситуації, яка виникла. Починається пошук та розробка якісно нових підходів дослідження дійсності, а з нею і остаточний відхід від *догматизованого марксизму*, що, охопив як питання аналізу господарської діяльності, так і написання якісно нових підручників з економічної теорії.

Першою постановкою подібного питання цього періоду, як не дивно, стала робота **Юрія Володимировича Андропова (1914-1984) «Теорія Карла Маркса та сучасність» (1983)**, в якій зазначалась відсутність розуміння вітчизняною економічною наукою особливостей тодішнього

суспільства та містився заклик до необхідності перегляду ролі товарно-грошових відносин в умовах соціалізму, розширення недержавних форм власності при збереженні соціалістичного шляху розвитку як магістрального. Зазначена праця поклала початок процесам демократизації та «перебудови» в країні, які були ініційовані останнім Президентом СРСР М. С. Горбачовим. Однак, треба зазначити, що оновлення економічної науки бачилось у руслі регенерації марксистського вчення при поступовому, з часом, використанні інших методологічних підходів.

Відповіддю на поставлені керівництвом КПРС і держави завдання стала поява в економічній літературі ряду оригінальних постановок в яких робилися спроби переосмислення надбань попередньої економічної науки, з одночасним визначенням нових до вирішення проблем, що накопичились за багато десятиліть у радянському суспільстві.

Українськими економістами **Ю. М. Пахомовим** та **В. К. Черняком** були висунуті тези про багатомірність і неоднорідність відносин соціалістичної власності. Зазначені відмінності між державною і загальнонародною власністю продовжував розвивати **В. П. Корнієнко**. Активно проводились дослідження в області існуючого господарського механізму, підприємництва та історії їх виникнення. Окремою темою стає обговорення проблем сутності та організації індивідуальної трудової діяльності, необхідності врахування приватних інтересів.

Частиною українських економістів усе більше визнається причиною кризового стану тодішньої економічної науки її неспроможність дати об'єктивний аналіз реальної ситуації, заміна ґрунтового дослідження існуючого суспільства його апологетикою. З критикою догматичних положень політичної економії соціалізму виступив відомий український науковець **В. К. Черняк**. Він засвідчив, що сучасні економічні відносини не відкривають безмежний простір для розвитку продуктивних сил, що не виключає їх стихійність, а державна форма власності не завжди є самою найефективнішою формою господарювання. В царині макроекономічного регулювання та фіскальної політики активно працювали економісти **А. С. Гальчинський** та **В. М. Пинзеник**.

З часом ставало все більш очевидним те, що моністичний підхід, навіть очищеного марксизму від накипу догм та перекручень не в змозі дати повний спектр проблем, що накопичились у радянському суспільстві за часи його існування. Звідси все більше ставало необхідною умовою для розв'язання проблем тодішньої України повернення до надбань світової економічної думки.

В економічній теорії починають масово перекладатись та видаватись популярні за кордоном навчальні посібники «Економікс» з одночасною спробою написання нових вітчизняних підручників з політичної економії та економікс, адаптованих до реалій тодішнього життя.

Посилюється інтерес економістів до вивчення історії економічної думки. Після багаторічної перерви курс «Історія економічних вчень» знову з'являється в програмах вищих навчальних закладів економічного спрямування, а з ним і створення нових підручників для вивчення даного

курсу. Так, на базі Московського державного університету (МДУ) ім. М. В. Ломоносова, з 1987 року розпочинається публікація багатотомної праці «**Всесвітня історія економічної думки**», що розтягнулась майже на 10 років. Великими тиражами виходять твори економістів немарксистського спрямування, а з ними починаються спроби подолання одностороннього марксистського підходу у трактуванні економічної думки та прагнення замінити критику К. Марксом відповідних авторів ґрунтовним аналізом їх напрацювань.

Першою ластівкою визначення основних напрямків розвитку України в умовах назріваючого розпаду СРСР, виявилася Концепція переходу республіки до ринку, прийнята Верховною Радою УРСР 1 листопада 1990 року. У зазначеному документі передбачалося право України на частину загальносоюзної власності, намічалось формування незалежної бюджетної, банківської, цінової, фінансової, митної, податкової систем та ін.

З метою реалізації вищезазваної програми 1990-1991 рр. приймається ряд основних Законів, стосовно проблем власності, бюджетної системи, підприємництва, банків та банківської діяльності, цінних паперів і фондових бірж, митної справи, зовнішньоекономічної діяльності та ряд інших. Як показав час, це мало наслідком прискорення невідповідності між існуючими продуктивними силами і новим законодавством, що поклало початок підризу колись єдиного та монолітного народногосподарського комплексу СРСР. Відсутність в Україні продуктивних сил ринкового типу, поглиблювалася виходом УРСР з єдиного народногосподарського комплексу та вело до катастрофічного падіння обсягів виробництва, масового безробіття та небаченого раніше зубожіння значної частини населення.

5. ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ В УМОВАХ НЕЗАЛЕЖНОСТІ

Період перебудови та розпаду колишнього СРСР поставив перед Україною, як і перед іншими союзними республіками, питання про шляхи і перспективи подальшого соціально-економічного розвитку. Сформований за багато років єдиний народногосподарський комплекс, що працював за єдиним народногосподарським планом, представляв найвищий рівень централізації у державі господарських процесів. З розпадом колишньої супердержави певні строго зорієнтовані і тісно пов'язані один з одним частини продуктивних сил були розірвані. У зв'язку з цим, виникла проблема, як ними ефективно розпорядитися, де чітко окреслились *два шляхи її вирішення*.

Перший – збереження єдиного економічного простору для всіх колишніх союзних республік. Другий – входження в Європейське Співтовариство (ЄС), який виявлявся тоді більш перспективним. Однак він вимагав швидкого приведення продуктивних сил, і українського законодавства відповідно до європейських стандартів. Разом з тим, швидко здійснити зазначений вибір підштовхували і процеси глобалізації економіки.

Збереження ж автономного внутрішнього ринку загрожувало поступовою деградацією та розпадом молодого національної економіки.

Стратегію євроінтеграції, вперше у вітчизняній історії чітко визначив у 1994 році другий Президент України **Л. Д. Кучма** у представленій ним програмі «**Шляхом радикальних економічних реформ**». На сьогодні проблеми інтеграційного впливу на економічний розвиток незалежної України отримали широке висвітлення у публікаціях багатьох українських вчених – **А. С. Гальчинського, С. М. Злупка, Ю. Г. Козака, В. С. Сікори** та інших вчених-економістів.

Одночасно виникла необхідність ґрунтовного вивчення економіки колишньої Української РСР напередодні отримання нею незалежності та після її проголошення. Постановка означеної проблеми і зараз входить до розряду найважливіших завдань вітчизняної економічної науки, тому що фундаментальних праць з поясненням того, що являв собою суспільний устрій України, від глибокого осмислення якого залежала економічна політика, на той час було обмаль. Зрозумілою була лише стратегія реформування, якою передбачалося створити простір для суттєвого розширення ринкових (економічних) процесів, що вимагали докорінних змін у законодавчій базі, усунення старої і створення нової інфраструктури з посиленням у ній відповідних елементів ринкового типу.

Представники фундаментальної економічної науки цього періоду активно зайнялися вирішенням трьох найважливіших питань: з'ясуванням сутності українського суспільства, перспектив його нової інтеграції в світове товариство, а також вивченням та вирішенням повсякденних проблем, що виникали перед господарською практикою в процесі її реформування.

Громадянське суспільство, створене в Україні у Конституції було визначене як ***соціально орієнтоване ринкове суспільство***. Це повинно було б стати орієнтиром для його реформування. Час показав, що подібна трансформація суспільних систем виявилася для України, як і інших країн з перехідною економікою, питанням надзвичайно складним. Так, необхідно було провести макроекономічну стабілізацію, приборкати інфляційні процеси, дати новий імпульс розвитку підприємств, законодавчої бази і, нарешті, створення нової – інфраструктури ринкового типу. Однак, остання, реформована згідно з моделями неокласичної та інституційної західної доктрини, виявилась малоефективною, що викликало появу нової науки – **економіки перехідного періоду** з намаганням ґрунтовного вивчення економічних процесів тодішньої України.

Реформування економіки почалося, як багатьом тоді здавалось, з вирішення ключової проблеми ринкової системи – *приватизації*, без вирішення якої неможливе існування ринку. Однак, практика реформ несподівано наткнулась на неочікувані перепони. Стало зрозумілим, що в ній необхідно постійно підтримувати міру між реально досягнутим рівнем усупільнення та економічною уособленістю виробничих ланок. Як показав подальший досвід, зазначені пропорції були зміщені в бік суттєвого перевищення рівня приватизації. Виникла ситуація, схожа на ту, що була колись за часів після Жовтневої революції, але на відміну від неї все

відбувалось навпаки, коли рівень націоналізації виявився вище рівня усупільнення виробництва.

Одночасно проявилася невідповідність між новою юридичною формою та старими продуктивними силами. В результаті цього, частина їх просто перестала функціонувати і була, у кращому випадку, зупинена або просто демонтована, а інша, частково дієздатна, розкрадена як, наприклад, ЧМП.

У першій половині 90-х років у країні почалася ваучеризація, що мала за мету закріпити за кожним громадянином України частину колись загальнодержавної власності. У ході її здійснення, керівна еліта, що отримала через владні структури необмежену владу та всі важелі управління економікою, значну частину ефективних виробництв штучно доводила банкрутства для подальшої приватизації. Інша, малоефективна частина виявлялась або розкраденою, або використана у якості вторинної сировини. Таким чином, результат здійснених реформ виявився протилежний очікуванню більшості населення. Кардинальний перерозподіл власності, а разом з нею і значних доходів, перевів значну частину власності і прибутків до рук олігархічних кланів. Таким чином, утворилася якісно нова економічна структура – *клановий* або *олігархічний капіталізм*.

Означені зміни у суспільстві із самого початку розбудови української держави активізували економічну науку на пошук осмислення нових явищ і розробку рекомендацій з подолання низки негативних наслідків реформ. Одним із таких стала спровокована у 1993 році гіперінфляція, що викликала хвилю публікацій відносно з'ясування причин її виникнення та подолання наслідків. Крім цього, у поле зору науки потрапляють питання значного падіння обсягів виробництва, спровоковані руйнуванням економічного потенціалу країни. До їх вирішення як і інших важливих проблем підключається ряд наукових установ держави, як, наприклад, колектив Інституту економіки та прогнозування НАН України на чолі з його теперішнім директором, академіком НАН України **Валерієм Михайловичем Гейцем** та його заступником, членом-кореспондентом НАН України, завідувачем відділу економічної теорії **Андрієм Андрійовичем Гриценком** та іншими науковцями.

Розв'язанням окресленого кола питань стали активно займатися представники *п'яти основних українських шкіл: київської, харківської, тернопільської, львівської та одеської*. Це заставило спрямувати українську економічну думку на уточнення ряду фундаментальних економічних проблем, поставлених ще в період горбачовської перебудови. Спроба пояснення їх з точки зору популярного на заході «Економікс», а в середовищі українських економістів, перш за все, київської школи виключно власністю, як і представників зазначених трьох наступних за київською шкіл, особливого успіху не мала. Потрібно було віднайти свій особливий підхід до осмислення даної проблематики, що спонукало вітчизняну економічну думку звернутися до проблем методології дослідження ринку.

Виняткових успіхів у даному напрямку досягла одеська економічна школа на базі ОДЕУ (нинішнього ОНЕУ), яка вже мала в запасі унікальні теоретичні напрацювання, зроблені ще в радянську епоху, які стали міцним

фундаментом для теперішніх та наступних економічних досліджень в Україні. Серед них слід назвати імена **І. Т. Балуква**, який поставив проблеми технологічного способу виробництва, **В. І. Касаткіної** та **В. А. Грималюка** у дослідженні питань усупільнення виробництва. Крім того, величезний внесок у становлення і розвиток зазначеної школи внесли наукові праці **І. А. Болдирєва**, **С. В. Новікова**, **В. В. Лапіна**, **Ю. Г. Козака**, **С. О. Матвєєва**, **І. В. Пусенкової**, **Т. Ю. Тиханової** та інших.

У цей період з'являються статті одеських авторів у провідних економічних виданнях нашої країни і за кордоном, в яких висвітлюються питання «анатомії» українського суспільства. Результатом цього стає видання професорсько-викладацьким складом ОНЕУ нових навчальних посібників та курсів лекцій з політичної економії, мікро-, макроекономіки, історії економічних вчень, економічної історії України, економічної історії зарубіжних країн і т. ін., і, нарешті, введення викладання курсу з перехідної економіки, який, фактично, завершував вивчення блоку дисциплін загальної економічної теорії з конкретизацією трансформаційних процесів, що відбуваються в сучасному вітчизняному соціумі.

У ряді статей метра одеської школи академіка **А. К. Покритана**, на базі проведених досліджень, пролунало попередження про небезпеку необдуманого спрямування економіки в русло неоліберальних концепцій, а також обмеженого застосування провідних напрямів сучасної економічної думки (кейнсіанства та інституціоналізму) щодо української дійсності.

У зазначений період побачили світ ряд робіт професора **Сергія Володимировича Мартиновського**, присвячених проблемам економічних криз і циклів в умовах сучасного капіталізму та їх еволюції. Значну увагу автором було приділено вивченню економічної політики та історії економічної думки, в яких зроблено спробу показати рівень української дійсності у світлі трансформаційних процесів розвинених країн.

Нове покоління представників одеської школи, розвиваючи ідеї свого засновника, розширювало методологічну базу досліджень свого вчителя з виходом на аналіз та можливості застосування популярних на Заході економічних теорій до вивчення проблем української економічної дійсності. Прикладом цього можуть слугувати наукові праці доктора економічних наук, професора, члена-кореспондента НАН України **Михайла Івановича Зверякова**, присвячені методології дослідження проблем трансформації українського суспільства, який, у даний час, очолює школу.

Значним проривом у вітчизняних теоретико-економічних дослідженнях став аналіз генези економіки незалежної України, відображений вченим у його праці «Теоретичні проблеми формування національної економічної системи», яка побачила світ у 2012 році. Ця робота вперше за роки незалежності дала *цілісну картину* трансформації ринкових відносин в Україні з боку як теоретичних, так і методологічних аспектів проблеми та відобразивши, загальні та специфічні риси національної економіки, науково довела необхідність переходу нашої країни до нової моделі соціально-економічного розвитку. Причому цей висновок автор підтвердив детальним аналізом популярної колись ліберальної доктрини, показавши не тільки її

переваги над іншими, але і суттєві вади, застерігаючи від її необдуманого впровадження у вітчизняних умовах. [131]

Крім М. І. Зверякова, слід назвати ще ряд провідних науковців кафедри загальної економічної теорії Одеського національного економічного університету, які внесли помітний внесок у розвиток вітчизняної економічної науки, а саме **М. О. Уперенка**, **І. А. Болдирєва**, **Л. Л. Жданову** та інших вчених і, на жаль, вже покійних **С. О. Матвєєва** та **І. Д. Романенкова**.

6. ЗАРУБІЖНА УКРАЇНСЬКА ЕКОНОМІЧНА ДУМКА

Розглядаючи українську економічну думку, не можна не звернути увагу на наукові дослідження української діаспори. Остання з'явилася на рубежі ХІХ-ХХ століть, періодично поповнюючись після соціальних потрясінь: революцій і Другої світової війни. На жаль, і досі вітчизняна наукова громадськість не досить ґрунтовно знайома з їх працями.

Початок науковим дослідженням в еміграції був покладений у Відні, де у 1921 році відкрився Український вільний університет, ректором якого було обрано М. І. Грушевського.

Однією з найбільш відомих спроб узагальнення напрацювань даного напрямку стала книга колишнього львів'янина **Богдана Степана Винара (1926-2013)**, професора зі США – «**Матеріали з історії економічних досліджень в еміграції 1919-1964**».

На теренах колишньої Чехословаччини плідно працював в Українській господарській академії **Сергій Васильович Бородаєвський (1870-1942)**, яким були видані праці з проблем історії кооперації, де отримали логічне завершення дослідження даної проблеми, що перевершили кращі твори французьких, німецьких та англійських економістів у цій галузі.

У Польщі в 1928-39 рр. функціонував Український науковий інститут, в якому були написані роботи **Валентина Васильовича Садовського (1886-1947)**. Його публікації присвячені проблемам робочої сили в сільському господарстві України, а також праці в СРСР. Здійснивши глибокий аналіз радянського законодавства в галузі трудових відносин, із залученням величезного статистичного матеріалу, автор дійшов висновку про колоніальний характер української економіки. Зробивши аналіз стану проблем вітчизняного бюджету і кредиту, до подібних висновків прийшов і **Євген Олексійович Гловінський (1894-1964)** у монографії «**Фінанси УРСР**».

У США і до цього дня активно продовжують працювати наукові установи, які займаються проблемами української економіки. До них можна віднести відділ наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка, Інститут українознавчих студій при Гарвардському університеті, а також Українську вільну академію наук, що переїхала з ФРН.

З діяльністю останньої пов'язані імена двох видатних українців – **В. П. Тимошенка (1885-1965)** та **В. С. Голубничого (1928-1977)**.

Володимир Прокопович Тимошенко глибоко вивчав вплив циклічних коливань в аграрному секторі на економічну кон'юнктуру,

господарські цикли і динаміку ринку. Він заперечував природність циклічних коливань, довівши, що перехід від депресії до зростання здійснюється не автоматично, а через дію деяких економічних факторів таких, як врожайність і зростання експорту сільськогосподарської продукції. У 1932 році вийшла у світ його книга «**Сільськогосподарська Росія і зернова проблема**», яка отримала широке міжнародне визнання наукової громадськості.

Всеволод Сергійович Голубничий займався вивченням особливостей розвитку СРСР та УРСР. Він дослідив розвиток статистичних методів і вплив використання теорії вартості К. Маркса на практику ціноутворення в Радянському Союзі. Крім того, був здійснений порівняльний аналіз економічних систем США, СРСР та Франції. Розглядаючи розподіл капіталовкладень, вчений прийшов до висновку, що метою радянської економіки є не зростання виробництва продукції для підвищення рівня та якості життя населення країни, а політичні та військові інтереси. Звернувши увагу на відмінності розвитку радянських республік, він спрогнозував, що вони стимулюють протиріччя, які в кінцевому підсумку призведуть до розвалу СРСР, що, власне, і відбулося у 1991 році.

До когорти видатних економістів можна віднести найбільш плідного фахівця в галузі методології дослідження теорії К. Маркса **Романа Йосифовича Роздольського (1898-1967)**. Проаналізувавши економічні рукописи і чорновий варіант «Капіталу», він дійшов висновку, що методом марксизму – є метод абстракції, який неможливо використати для вирішення завдань господарської практики.

Значний внесок у розробку проблем розвитку промисловості України та пропаганду історії економічних вчень нашої держави належить **Івану-Святославу Коропецькому (1921-2012)**.

У сучасній Україні триває громадська і наукова діяльність видатного українського, канадського та швейцарського економіста **Богдана Дмитровича Гаврилишина (1926)**, відомого фахівця в області громадського менеджменту, глобальних економічних проблем, економічного та політичного середовищ.

Крім названих вище авторів, слід згадати ще ряд видатних економістів першої величини, американців українського походження, як, наприклад, лауреатів Нобелівської премії з економіки **Саймона Сміта Кузнеця (1901-1985)**, **Мілтона Фрідмана (1912-2006)** та **Роберта Вільяма Фогеля (1926-2013)**, котрі ведуть свій родовід з України. Крім вище згаданих, можна назвати ще **Пола Александера Барана (1910-1964)**, одного із засновників ліворадикальної політекономії.

7. ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ВІТЧИЗНЯНОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ

Економічна думка Україна пройшла у своєму розвитку складний шлях, де поряд із визначними досягненнями, що стали проривами у світовій економічній думці, в основному мала місце спроба осмислення існуючої

господарської дійсності, для чого використовувались надбання досягнень економічної науки світового світового рівня.

Найбільш плідний розвиток в Україні економічна наука отримала наприкінці 90-х років XIX – першої третини XX ст., у працях українських дослідників маржиналізму, марксизму та соціального напрямку, що, на перших порах, після Жовтневого перевороту 1917 року визначили її динамічний стан.

Однак, починаючи з 30-х років минулого століття існуючій в економічній науці стан почав різко змінюватись. Настала епоха **догматизованого марксизму** у формі **сталінізму**, який призвів до її розриву зі світовою економічною думкою. Саме у цей час, світова економічна наука здійснила різкий поворот та прорив у бік вивчення кардинальних змін, що проявились у розвинутих країнах капіталізму у 1929-33 рр. у вигляді вивчення наслідків Великої депресії. Зрозуміло, що такі події, у зв'язку з ізольованістю СРСР його не торкнулись, а тому вітчизняні економісти цими проблемами ґрунтовно не займались.

Ситуація почала різко змінюватись у період 80-90-х років XX століття, у зв'язку з початком процесів розпаду колишнього СРСР, що змусило частину економічного загалу повернутись обличчям до вивчення реальних проблем господарювання, як, перш за все, питань західної науки, а з ним, відповідно, і до їх праць.

З остаточним розвалом СРСР виникла потреба у побудові власної національної економічної моделі незалежної України. Спроба її побудови, з оглядом на існуючі провідні напрямки західної економічної науки, завершилась провалом. Наприклад, застосування рекомендацій сучасного монетаризму або напрацювань інституціональної доктрини. У зв'язку з цим, стала очевидною необхідність вивчення того суспільства, яке утворилось на теренах колишнього СРСР. Як результат цього – поява, у свій час, курсу з **перехідної економіки**. Однак і він бажаних результатів не дав, тому що не були з'ясовані навіть контури тієї економічної системи, які утворились з появою незалежної України. Звідси остання проблема залишається і досі відкритою, а тому будь-які спроби побудови нової економічної моделі будуть постійно натикатись на протиріччя та хитання.

Звідси, прогрес або регрес у вітчизняному суспільстві, а відповідно, і розвиток економічної науки, буде багато у чому залежати від вирішення питання щодо з'ясування суті перехідного періоду сучасної України.

ПОНЯТТЯ ТА КАТЕГОРІЇ

Український математичний маржиналізм. Марксизм. Соціальний напрям.

М. І. Туган-Барановського: Предмет політичної економії. «Теорема Туган-Барановського». Соціальна теорія розподілу. Інвестиційна теорія циклів. Теорія кооперації.

Економічна думка часів Української Центральної Ради, Гетьманата, Директорії УНР.

Економічна думка в Україні радянського періоду: початку громадянської війни, «воєнного комунізму» та НЕПу; 30-70-х років ХХ ст.; пізнього етапу 80-90-х рр. ХХ ст.

Українська економічна думка періоду незалежності. Провідні економічні школи. Одеська школа.

Економічна думка українського зарубіжжя.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. У чому полягали причини кризи політичної економії в кінці ХІХ ст. початку ХХ ст. і як вони вирішувались у трьох її напрямках?
2. Що собою являла київська школа маржиналізму, що нового вона внесла в напрацювання австрійської школи граничної корисності?
3. У чому полягали причини популярності марксизму в Україні і які постулати цього вчення були переглянуті представниками інших напрямів економічної думки кінця ХІХ – початку ХХ ст.?
4. На яких соціальних та методологічних засадах базувався український соціальний напрям та в чому полягали його основні напрацювання?
5. Охарактеризуйте основні досягнення вчення М. І. Туган-Барановського.
6. Дайте загальну характеристику основних економічних ідей Української Центральної Ради, Гетьманату П. П. Скоропадського та Директорії УНР.
7. Якими проблемами займалась економічна думка в Україні радянського періоду: громадянської війни, «воєнного комунізму» та НЕПу?
8. Якими проблемами займалась економічна думка в Україні 30-70-х років ХХ століття?
9. Які проблеми кооперації розроблялись у цей період?
10. Які основні передумови викликали до життя необхідність створення курсу політичної економії соціалізму?
11. Якими проблемами займалась економічна думка в Україні пізнього етапу 80-90-х рр. ХХ століття?
12. Охарактеризуйте напрацювання української економічної думки в умовах незалежності.
13. Охарактеризуйте основні ідеї Одеської економічної школи.
14. Що являла собою економічна думка українського зарубіжжя та які проблеми вона досліджувала?
15. Охарактеризуйте перспективи розвитку вітчизняної економічної думки.

ЛІТЕРАТУРА

1. Австрийская школа в политической экономии / К. Менгер, Е. Бём-Баверк, Ф. Визер ; пер. с нем. ; предисл., коммент., сост. В. С. Автономова. – М. : Экономика, 1992. – 494 с.
2. Акерлоф Дж. Spiritus Animalis: или как человеческая психология управляет экономикой и почему это важно для мирового капитализма / Дж. Акерлоф, Р. Шиллер. – М. : Юнайтед Пресс, 2010. – 273 с.
3. Ананьин О. И. Структура экономико-теоретического знания : Методологический анализ / О. И. Ананьин. – М. : Наука, 2005. – 243, [1] с.
4. Ананьин О. Карл Маркс и его «Капитал»: из девятнадцатого в двадцать первый век / О. Ананьин // Вопросы экономики. – 2007. – № 9. – С. 72 – 86.
5. Андропов Ю. В. Избранные речи и статьи / Ю. В. Андропов. – М. : Политиздат, 1983. – 320 с.
6. Аникин А. В. Юность науки: Жизнь и идеи мыслителей-экономистов до Маркса / А. В. Аникин. – М. : Политиздат, 1985. – 367 с.
7. Антология мировой философии : в 4-х т. – М.: Мысль, 1969-1971.
8. Антонович А. Я. Курс политической экономии : лекции читанные в университете Св. Владимира, проф. А. Я. Антоновичем / А. Я. Антонович. – Киев : Ун-т. тип., 1886. – [2], IV, 654 с.
9. Аристотель. Сочинения : в 4-х т. / Аристотель. – М.: Мысль, 1975-1983.
10. Arezki R. Testing the Prebisch-Singer Hypothesis since 1650: Evidence from Panel Techniques that Allow for Multiple Breaks / R. Arezki, K. Hadr, P. Loungani, Y. Rao. – International Monetary Fund, 2013. – 36 p.
11. Артеменко О. А. Про енергетичні аспекти формування вартості / О. А. Артеменко, П. П. Несененко // Економіка АПК. – 1998. – № 11. – С. 68 – 71.
12. Ас-Садр М.-Б. Наша экономика / М.-Б. Ас-Садр ; пер. с араб. Т. Г. Черниенко. – М. : 2012. – 388 с.
13. Афанасьев В. С. Этапы развития буржуазной политической экономии : Очерк теории / В. С. Афанасьев. – М. : Экономика, 1985. – 342 с.
14. Балуков И. Т. Процесс социалистического производства (вопросы теории и методологии) / И. Т. Балуков. – Киев ; Одесса : Вища школа, 1978. – 175 с.
15. Baran P. A. Monopoly capital: an essay on the American economic and social order / P. A. Baran, P. M. Sweezy. – New York : Monthly Review Press, 1966. – IX, 402 p.
16. Барр Р. Политическая экономия : в 2 т. / Р. Барр. – М. : Международные отношения, 1995.
17. Бартенев С. А. История экономических учений : учебник для вузов / С. А. Бартенев. – М. : Экономистъ, 2005. – 457 с.

18. Бартенев С. А. Экономические теории и школы (история и современность): Курс лекций / С. А. Бартенев. – М. : Издательство БЕК, 1996. – 352 с.
19. Бастиа Ф. Экономические гармонии и другие работы / Ф. Бастиа. – М. : Изд. К. Т. Солдатенкова, 1896. – 238 с.
20. Бастиа Ф. Экономические софизмы / Ф. Бастиа. – М. : Экономика, 2002. – 304 с.
21. Баумоль У. Чего не знал Альфред Маршалл. Вклад XX столетия в экономическую теорию / У. Баумоль // Мировая экономическая мысль. Сквозь призму веков : в 5 т. – М. : Мысль, 2004-2005. Т. IV : Век глобальных трансформаций / отв. ред. Г. Г. Фетисов. – 2004. – С. 110 – 126.
22. Беккер Г. С. Человеческое поведение: экономический подход. Избранные труды по экономической теории. Пер. с англ. / Сост., науч. ред., послесл. Р. И. Капелюшникова, предисл. М. И. Левина / Г. С. Беккер. – М. : ГУ ВШЭ, 2003. – 672 с.
23. Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество. Опыт социального прогнозирования / Д. Белл ; пер. с англ. под ред. В. Л. Иноземцева. – М.: Academia, 1999. – 956 с.
24. Бем-Баверк Е. Основы теории ценности хозяйственных благ / Е. Бем-Баверк ; пер с нем. А. Санина. – СПб. : О. Н. Попова, 1903. – 212, [2] с.
25. Бем-Баверк О. Критика теории Маркса : [Пер. с нем.] / О. Бем-Баверк ; Сост. А. В. Куряев. – М. : Челябинск : Социум, 2002. – 283 с.
26. Бентам И. Введение в основания нравственности и законодательства / И. Бентам. – М. : РОССПЭН, 1998. – 415 с.
27. Бернштейн Э. Изложение 3-го тома «Капитала». Послесловие Ф. Энгельса / Э. Бернштейн. – Полтава : Пролетарий, 1924. – 88 с.
28. Бернштейн Э. Проблемы социализма и задачи социал-демократии / Э. Бернштейн ; пер с нем. К. Я. Бутковского. – М. : Д. П. Ефимов, 1901. – 360 с.
29. Бернштейн Э. Условия возможности социализма и задачи социал-демократии / Э. Бернштейн ; пер. с нем. – СПб. : [В. Врублевский], 1906. – 240 с.
30. Билимович А. К вопросу о расценке хозяйственных благ. Ч. 1: Теория потребностей. Понятие субъективной ценности, цены и объективной меновой ценности / А. Билимович. – К. : Тип. Император. Ун-та Св. Владимира, 1914. – X, 301 с.
31. Блауг М. 100 великих экономистов до Кейнса = Great Economists before Keynes [Текст] : пер. с англ. / М. Блауг ; под ред. А. А. Фофонова. – СПб. : Экономическая школа, 2005. – 352 с.
32. Блауг М. 100 великих экономистов после Кейнса = Great Economists since Keynes [Текст] : пер. с англ. / М. Блауг ; ред. М. А. Сторчевого. – СПб. : Экономическая школа, 2005. – 384 с.

33. Блауг М. Экономическая мысль в ретроспективе [Текст] : пер. с англ. / М. Блауг. – М. : Дело Лтд, 1994. – 687 с.
34. Бодриков М. Трудовая теория ценности: проблемные вопросы и историческое значение / М. Бодриков // Вопросы экономики. – 2008. – № 4. – С. 110 – 129.
35. Болдырев И. А. «Итак, этот том готов...»: (К истории создания окончательного варианта первого тома «Капитала» К. Маркса) / И. А. Болдырев. – М. : Мысль, 1984. – 172 с.
36. Болдырев І. А. Мої «Грундріссе» / І. А. Болдырев // Економічна теорія. – 2010. – № 1. – С. 75 – 90.
37. Болтански Л., Критика и обоснование справедливости: Очерки социологии градов / Л. Болтански, Л. Тевено ; пер. с фр. О. В. Ковенева ; науч. ред. перевода Н. Е. Копосов. – М.: Новое литературное обозрение, 2013. – 576 с.
38. Болтански Л. Новый дух капитализма / Л. Болтански, Э. Кьяпелло ; Пер. с фр. Под общей редакцией С. Фокина. – М. : Новое литературное обозрение, 2011. – 976 с.
39. Большая советская энциклопедия: в 30-ти т. / Гл. ред. А. М. Прохоров – М.: Советская энциклопедия, 1969-1978.
40. Бородатий В. П. Рентабельність колгоспного виробництва і шляхи її підвищення / В. П. Бородатий. – Київ : Політвидав України, 1974. – 136 с.
41. Брагинский С. В. Политическая экономия: дискуссионные проблемы, пути обновления / С. В. Брагинский, Я. А. Певзнер. – М. : Мысль, 1991. – 299 с.
42. Браунинг П. Современные экономические теории – буржуазные концепции / П. Браунинг. – М. : Экономика, 1986. – 160 с.
43. Брей Дж. Ф. Несправедливости в отношении труда и средства к их устранению, или Век силы и век справедливости / Дж. Ф. Брей ; пер. с англ. под общей ред. И. Г. Блюмина. – М. : Госполитиздат, 1956. – 259 с.
44. Бреннан Дж. Причина правил. Конституционная политическая экономия / Дж. Бреннан, Дж. Бьюкенен. – СПб. : Экономическая школа, 2005. – 272 с.
45. Brentano Л. Классическая политическая экономия : вступ. лекция, чит. при Венском ун-те 17 апр. 1888 г. / Л. Brentano ; пер. с нем. И. Белявского. – СПб. : Зябицкий и Пятин, 1900. – 26 с.
46. Brentano Л. Об отношении заработной платы и рабочего времени к производительности труда / Л. Brentano ; пер. В. Э. Дена и В. В. Святловского 2-го. – СПб. : тип. А. С. Суворина, 1895. – XII, 87 с.
47. Brentano Л. Этика и народное хозяйство в истории / Л. Brentano ; Пер. с нем. – СПб. : Амиран, 1906. – 44 с.
48. Буагильбер П. Л. Рассуждение о природе богатства, денег и налогов / П. Л. Буагильбер // Мировая экономическая мысль. Сквозь призму веков : в 5 т. – М. : Мысль, 2004-2005.
- Т. I : От зари цивилизации до капитализма / отв. ред. Г. Г. Фетисов. – 2004. – С. 243 – 260.

49. Бузгалин А. «Капитал» в XXI веке: pro et contra / А. Бузгалин, А. Колганов // Вопросы экономики. – 2007. – № 9. – С. 104 – 120.
50. Бузгалин А. Нужен ли нам либеральный марксизм? (о Статье Е. Гайдара и В. Мау Марксизм: между научной теорией и «светской религией») / А. Бузгалин, А. Колганов // Вопросы экономики. – 2004. – № 7. – С. 132 – 149.
51. Бузгалин А. Политическая экономия постсоветского марксизма (тезисы к формированию научной школы) / А. Бузгалин, А. Колганов // Вопросы экономики. – 2005. – № 9. – С. 36 – 55.
52. Булгаков С. Н. Капитализм и земледелие. Т. 1-2 / С. Н. Булгаков. – СПб. : Тип. В. Тиханова, 1900.
53. Булгаков С. Н. Очерки по истории экономических учений. Вып. 1 / С. Н. Булгаков. – М. : Высшая школа, 1918. – 234 с.
54. Бунге Н. Х. Гармония хозяйственных отношений. Первая политико-экономическая система Кери / Н. Х. Бунге. – СПб. : Изд-во Д. Е. Кожанчикова, 1860. – [2], 72 с.
55. Бунге Н. Х. Основания политической экономии / Н. Х. Бунге. – Киев : Унив. тип., 1870. – [4], 136 с.
56. Бухарин Н. И. Избранные произведения / Н. И. Бухарин. – М. : Экономика, 1990. – 540, [2] с.
57. Бьюкенен Дж. М. Сочинения. Т. 1: Нобелевские лауреаты по экономике / Дж. М. Бьюкенен ; Фонд экономической инициативы. – М. : «Таурис Альфа», 1997. – 560 с.
58. Б'юкенен Дж. М. Суспільні фінанси і суспільний вибір: два протилежних бачення держави : пер. с англ. / Дж. М. Б'юкенен, Р. А. Масгрейв ; пер. з англ. А. Іщенко; передмова С. Слухай. – Київ : ВД «Києво-Могилянська академія», 2004. – 176 с.
59. Бэкон Ф. Сочинения : в 2 т. / Ф. Бэкон – М. : Мысль, 1971-1972.
60. Бюхер К. Возникновение народного хозяйства. Публичные лекции и очерки: в 2 т. / К. Бюхер. – Пг. : Academia, 1923.
61. Вагнер А. Русские бумажные деньги: Исследование народно-экономическое и финансовое: С доп. и примеч. пер.: С прил. проекта восстановления метал. обращения / А. Вагнер ; Пер. Н. Бунге. – Киев : Унив. тип., 1871. – XXIV, 392 с.
62. Вагнер А. Социальный вопрос. – СПб. : тип. т-ва «Общественная польза», 1906. – 44 с.
63. Вазюлин В. А. Логика «Капитала» К. Маркса / В. А. Вазюлин. – М. : Изд-во Москов. ун-та, 1968. – 295 с.
64. Вазюлин В. А. Становление метода научного исследования К. Маркса. (Логический аспект) // В. А. Вазюлин. – М. : Изд-во Московск. ун-та, 1975. – 222 с.
65. Валлерстайн И. Анализ мировых систем и ситуация в современном мире. Пер. с англ. П. М. Кудюкина под общей ред. Б. Ю. Кагарлицкого / И. Валлерстайн. – СПб. : Университетская книга, 2001. – 416 с.

66. Валлерстайн И. Миросистемный анализ: Введение. Пер. с англ. Н. Тюкиной / И. Валлерстайн. – М. : Издательский дом «Территория будущего», 2006. – 248 с.
67. Вальрас Л. Элементы чистой политической экономии, или Теория общественного богатства [Текст] / Л. Вальрас ; [предисл. Н. Макашевой ; [пер. с фр.: И. А. Егоров, А. В. Белянин]. – М. : Изограф, 2000. – XXVI, 421 с.
68. Вебер М. Избранные произведения / М. Вебер ; сост., общ. ред. и посл. Ю. Н. Давыдова ; предисл. П. П. Гайденко. – М. : Прогресс, 1990. – 804 с.
69. Вебер М. История хозяйства. Очерк всеобщей, социальной и экономической истории / М. Вебер. – Петроград : Наука и школа, 1923. – 239 с.
70. Veblen T. V. Why is Economics Not an Evolutionary Science? // Quarterly Journal of Economics. – 1898. – Vol. 12. – P. 373 – 397.
71. Veblen T. V. The Place of Science in Modern Civilisation and Other Essays / T. V. Veblen. – New York : Russel & Russel, 1961. – 509 p.
72. Веблен Т. Теория делового предприятия [Текст] / Т. Веблен ; перевод с англ. М. Я. Каждана, науч. ред. пер. В. Г. Гребенников ; Центр эволюционной экономики (Россия), Академия народного хозяйства при Правительстве РФ. – М. : ДЕЛЮ, 2007. – 287 с.
73. Веблен Т. Теория праздного класса [Текст] / Т. Веблен ; вступ. ст. С. Г. Сорокиной; общ. ред. В. В. Мотылева. – М. : Прогресс, 1984. – 367 с.
74. Вернадский И. В. Очерк истории политической экономии / И. В. Вернадский. – СПб. : Ред. «Экон. указателя», 1858. – [240] с.
75. Витте С. Ю. Конспект лекций о государственном хозяйстве / С. Ю. Витте – СПб. : Брокгауз - Ефрон, 1914. – III, 154, VIII с.
76. Воблый К. Г. Начальный курс политической экономии. (История, теория и финансы). Пособие для коммерческих, технических училищ и для самообразования / К. Г. Воблый. – Киев : Прогресс, 1918. – 252 с.
77. Всемирная история экономической мысли: в 6 т. – М. : Мысль, 1987-1997.
78. Гайдар Е. Марксизм: между научной теорией и «светской религией» (либеральная апология) / Е. Гайдар, В. Мау // Вопросы экономики. – 2004. – № 5. – С. 4 – 27; № 6. – С. 28 – 56.
79. Галиани Ф. Беседы о торговле зерном / Ф. Галиани. – Киев : Тип. Окр. штаба, 1891. – 209, XXIII с.
80. Гальчинський А. С. Економічна методологія. Логіка оновлення: курс лекцій / А. Гальчинський. – Київ : АДЕФ-Україна, 2010. – 572 с.
81. Гальчинский А. С. Кризис и циклы мирового развития / А. С. Гальчинский. – Киев : АДЕФ-Україна, 2010. – 480 с.
82. Гальчинский А. С. К. Маркс и развитие экономической мысли Запада / А. С. Гальчинский. – М. : Экономика, 1990. – 197, [2] с.

83. Гегель Г. В. Ф. Наука логики : в 3 т. / Г. В. Ф. Гегель. – М. : Мысль. – 1970-1972.
84. Гегель Г. В. Ф. Работы разных лет : в 2 т. / Г. В. Ф. Гегель. – М. : Мысль. – 1970-1971.
85. Геєць В. М., Вихід з кризи (роздуми над актуальним у зв'язку з прочитаним) / В. М. Геєць, А. А. Гриценко // Економіка України. – 2013. – № 6. – С. 4 – 19.
86. Геєць В. М. Подолання квазіринковості – шлях до інвестиційно орієнтованої моделі економічного зростання / В. М. Геєць // Економіка України. – 2015. – № 6. – С. 4 – 17.
87. Геєць В. М. Суспільство, держава, економіка: феноменологія взаємодії та розвитку / В. М. Геєць ; НАН України ; Ін-т екон. та прогнозув. НАН України. – К., 2009. – 864 с.
88. Гильдебранд Б. Политическая экономия настоящего и будущего / Б. Гильдебранд. – 2-е изд. – М.: Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2012. – XIV, 279 с.
89. Гильдебрандт Б. Историческое обозрение политико-экономических систем / Б. Гильдебрандт; Пер. под ред. В. Безобразова. – СПб. : изд. тип. В. Безобразова и К°, 1861. – [4], II, 209 с.
90. Гильфердинг Р. Финансовый капитал. Исследование новейшей фазы в развитии капитализма / Р. Гильфердинг ; перевод с нем. И. И. Степанова-Скворцова, [проверен и испр. Г. Б. Ардаевым]. – М. : Соцэкгиз, 1959. – 491 с.
91. Глазьев С. Ю. Новый технологический уклад в современной мировой экономике / С. Ю. Глазьев // Международная экономика. – 2010. – № 5. – С. 5 – 27.
92. Гловели Г. Д. История экономических учений: учеб. пособие для бакалавров / Г. Д. Гловели. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Издательство Юрайт ; ИД Юрайт, 2013. – 777 с.
93. Гобсон Дж. Империализм = Imperialism / Дж. Гобсон ; пер. с англ. с предисл. к рус. изд. В. Б. Беленко. – 2-е изд. – М. : Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2010. – 286, [1] с.
94. Гобсон Дж. Развитие современного капитализма. Машинное производство / Дж. Гобсон. – М. ; Л. : Госиздат, тип. им. Гутенберга, 1926. – 436 с.
95. Годскин Т. Защита труда против притязаний капитала ; Популярная политическая экономия / Т. Годскин ; пер. с англ. под ред. А. Л. Реуэля. – Изд. 2-е, [репр.]. – М. : Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2011. – 228 с.
96. Голубничий В. Політична економія / В. Голубничий // Енциклопедія українознавства. – Львів, 1996. – Т. 6. – 1996. – С. 2185 – 2187.
97. Голубничий В. Теорія вартості В. В. Новожилова / В. Голубничий // Українська економічна думка : хрестоматія / упор. С. М. Злупко. – Київ : Знання, 1998. – С. 428 – 437.

98. Голубничий В. Три лекції про економіку України (До питання про економічний колоніалізм на Україні) / В. Голубничий // Українська економічна думка : хрестоматія / упор. С. М. Злупко. – Київ : Знання, 1998. – С. 437 – 444.
99. Горкіна Л. П. М. І. Туган-Барановський в економічній теорії та історії / Л. П. Горкіна. – К. : Інститут економіки НАН України, 2001. – 268 с.
100. Горкіна Л. П. Нариси з історії політичної економії в Україні: Остання третина ХІХ – перша третина ХХ ст. / Л. П. Горкіна. – Київ : Наукова думка, 1994. – 241 с.
101. Госсен Г. Г. Развитие законов общественных связей обмена и вытекающих из него правил человеческой деятельности / Г. Г. Госсен // Мировая экономическая мысль. Сквозь призму веков : в 5 т. – М. : Мысль, 2004-2005.
- Т. II : Восходящий капитализм / отв. ред. Г. Г. Фетисов. – 2005. – С. 119 – 133.
102. Гребнев Л. «Мавр» возвращается? А он и не приходил... (к дискуссии о значимости научного наследия К. Маркса) / Л. Гребнев // Вопросы экономики. – 2004. – № 9. – С. 92 – 112 ; № 10. – С. 55 – 69.
103. Гребнев Л. «Крест Маршалла»: альтернативное обоснование и смежные вопросы / Л. Гребнев // Вопросы экономики. – 2013. – № 2. – С. 108 – 120.
104. Грей Дж. Сочинения. / Дж. Грей ; Пер. с англ. Ф. И. Михалевского ; [Под общей ред. и с предисл. д-ра экон. наук И. Г. Блюмина]. – М. : Госполитиздат, 1955. – 500 с.
105. Грималюк А. В. Сверхпредпринимательство (Методологические основы концепции двухуровневой рыночной экономики) / А. В. Грималюк. – Киев : Аврор, 2007. – 548 с.
106. Грималюк В. А. Непосредственно обобществлённый труд / В. А. Грималюк. – М. : Мысль, 1985. – 112 с.
107. Грималюк В. А. Общественное разделение труда и основное производственное отношение социализма / В. А. Грималюк. – М. : Мысль, 1970. – 134 с.
108. Грималюк В. А. Социалистическое обобществление труда / В. А. Грималюк. – М.: Экономика, 1972. – 159 с.
109. Гриценко А. Економічна теорія в сучасному світі / А. Гриценко // Економіка України. – 2008. – № 10. – С. 40 – 54.
110. Гриценко А. А. Метод «Капитала» К. Маркса и политическая экономия в широком смысле / А. А. Гриценко. – Харьков : Вища шк. Изд-во при Харьков. ун-те, 1988. – 159 с.
111. Гриценко А. А. Через отчуждение к свободе (к 135 – летию выхода в свет I тома «Капитала» К. Маркса) / А. А. Гриценко // Економіка і прогнозування. – 2002. – № 1. – С. 80 – 92.
112. Гэлбрейт Дж. К. Новое индустриальное общество. Избранное / Дж. К. Гэлбрейт – М. : Эксмо, 2008. – 1200 с.

113. Декарт Р. Рассуждение о методе для руководства разума и отыскания истины в науках. Пер. и предисл. Г. Тымянского / Р. Декарт. – М. : Новая Москва, 1925. – 116 с.
114. Деррида Ж. Призраки Маркса / Ж. Деррида ; перевод с фр. Б. Скуратова. – М. : Logos altera, 2006. – 254 с.
115. Диль К. Комментарии к «Основным началам» Д. Рикардо / К. Диль // Мировая экономическая мысль. Сквозь призму веков: в 5 т. – М. : Мысль, 2004-2005.
- Т. III: Эпоха социальных переломов / отв. ред. Г. Г. Фетисов. – 2005. – С. 310 – 314.
116. Диль К. Социализм, коммунизм и анархизм / К. Диль ; пер. с нем. И. Д. Новика. – М. : Изд. «Труд и воля», 1906. – 308, [1], III с.
117. Джевонс В. С. Основы науки. Трактат о логике и научном методе / В. С. Джевонс ; пер. со 2-го англ. изд. М. Антоновича. – СПб. : Л. Ф. Пантелев, 1881. – [4], XXII, [2], 713 с.
118. Джевонс В. С. Политическая экономия / В. С. Джевонс ; пер. под ред. и с предисл. Р. Маркович. – СПб. : тип. т-ва «Народная польза», 1905. – [2], VIII, 120 с.
119. Драгоманов М. П. Літературно-публіцистичні праці: у 2 т. / М. П. Драгоманов. – Київ : Наукова думка, 1970.
120. Дэвидсон П. Посткейнсианская школа в макроэкономической теории / П. Дэвидсон // Вопросы экономики. – 2006. – № 8. – С. 82 – 101.
121. Дюпюи Ж. О полезности гражданских сооружений / Ж. Дюпюи // Вехи экономической мысли. Теория потребительского поведения и спроса. – СПб. : Экон. шк., 2000. – Т. 1 / под ред. В. М. Гальперина. – 2000. – С. 28 – 66.
122. Економічна історія зарубіжних країн : навч. посіб. / Уперенко М. О., Кузнецов Е. А., Деречин В. В. [та ін.]; за ред. д. е. н., професора М. О. Уперенка. – Харків : Бурун Книга, 2009. – 560 с.
123. Економічна історія України : навч. посіб. / Уперенко М. О., Кузнецов Е. А., Парієнко Г. К. [та ін.]. – Одеса ; Харків : Одіссей, 2005. – 496 с.
124. Жамс Э. История экономической мысли XX века / Э. Жамс. – М. : Изд. иностр. лит., 1959. – 572 с.
125. Жданова Л. Л. Відтворення і нагромадження капіталу: теорія, методологія, економічна політика / Л. Л. Жданова. – Одеса: Астропринт, 2014. – 296 с.
126. Железнов В. Я. Очерки политической экономии / В. Я. Железнов. – М. : Тип. И. Д. Сытника, 1912. – XXVIII, 1204 с.
127. Жид Ш. История экономических учений / Ш. Жид, Ш. Рист ; пер. с фр. ; предисл. Я. И. Кузьминова. – М. : Экономика, 1995. – 544 с.
128. Зверяков М. И. В поисках выхода из кризиса / М. И. Зверяков // Экономика Украины. – 2013. – № 8. – С. 4 – 21.

129. Зверяков М. И. Проблемы теории переходной экономики / М. И. Зверяков. – Одесса : Пальмира, 2007. – 178 с.
130. Зверяков М. И. Становление рыночной экономики / М. И. Зверяков. – Одесса : Пальмира, 2008. – 304 с.
131. Зверяков М. И. Теоретические проблемы формирования национальной экономической системы: монография / М. И. Зверяков. – Одесса : Астропринт, 2012. – 352 с.
132. Зверяков М. І. Про зміну моделі економічного розвитку / М. І. Зверяков // Економіка України. – 2015. – № 6. – С. 41–49.
133. Зибер Н. И. Избранные экономические произведения: в 2 т / Н. И. Зибер. – М. : Соцэкгиз, 1959.
134. Злупко С. М. Історія економічної теорії : підручник / С. М. Злупко. – Київ : Знання, 2005. – 719 с.
135. Злупко С. М. Михайло Туган-Барановський (український економіст світової слави) / С. М. Злупко. – Львів : Каменяр, 1993. – 192 с.
136. Зомбарт В. О значении политической экономии для каждого / В. Зомбарт ; пер. Д. Марголина. – Киев : С. И. Иванов и К°, [1905]. – 28 с.
137. Зомбарт В. Собрание сочинений: в 3 т. / В. Зомбарт ; пер. с нем. Д. В. Кузницын – СПб. : Изд-во «Владимир Даль», 2005-2008.
138. Зомбарт В. Современный капитализм: в 2 т. / В. Зомбарт. – М. : Д. С. Горшков, 1903-1905.
139. Зомбарт В. Социализм и социальное движение / В. Зомбарт ; пер. с посл., соверш. перераб. изд. под ред. В. М. Невежиной. С предисл. М. Туган-Барановского. – М. : Петровская б-ка, 1906. – VII, 338 с.
140. Зомбарт В. Экономические и социальные вопросы в современном обществе / В. Зомбарт ; пер. с нем. – СПб. : Луч, 1905. – 24 с.
141. Ибн-Хальдун. Прологомены к «Книге поучительных примеров и дивану сообщений о днях арабов, персов и берберов и их современников, обладавших властью великих размеров / Ибн-Хальдун // Мировая экономическая мысль. Сквозь призму веков: в 5 т. – М. : Мысль, 2004-2005. Т. I : От зари цивилизации до капитализма / отв. ред. Г. Г. Фетисов. – 2004. – С. 135 – 138.
142. Иноземцев В. Л. За пределами экономического общества. Постиндустриальные теории и постэкономические тенденции в современном мире / В. Л. Иноземцев. – М. : Academia : Наука, 1998. – 640 с.
143. Институциональная экономика: учебник / под общ. ред. А. Олейника. – М. : ИНФРА-М, 2005. – 704 с.
144. Историк-экономист С. Я. Боровой и проблемы современной истории экономики: к 110-летию со дня рождения С. Я. Борового : монография / Зверяков М. И., Уперенко Н. А., Подгорный А. З.[и др.]; под ред. М. И. Зверякова, Н. А. Уперенко. – Одесса : Бахва, 2013. – 276 с.
145. История философии : в 6 т. – М. : Наука, 1957-1965.
146. История экономической мысли. Т. 1-2 / под ред. В. Я. Железнова, А. А. Мануйлова. – М. : Русская печатня, 1916.

147. История экономических учений : конспект лекций по дисциплине «История экономики и экономических учений» для иностранных студентов III курса дневной формы обучения всех специальностей / сост. П. П. Несененко, И. А. Хромов, А. А. Артеменко. – Одесса : ОГЭУ, ротاپринт, 2010 г. – 262 с.
148. История экономических учений (современный этап) : учебник / под общ. ред. А. Г. Худокормова. – М. : ИНФРА-М, 2002. – 733 с.
149. История экономических учений : учеб. пособ. / под ред. В. Автономова, О. Ананьина, Н. Макашевой. – М.: ИНФРА-М, 2002. – 784 с.
150. История экономических учений : учеб. пособ. / под ред. И. А. Болдырева, С. А. Матвеева. – Одесса : ОИНХ, 1992. – 256 с.
151. Історія економічних вчень [Текст]: навч. посіб. / В. В. Кириленко, О. М. Стрішенець, М. М. Фаріон [та ін.]; за ред. В. В. Кириленка. – Тернопіль : Економічна думка, 2008. – 252 с.
152. Історія економічних вчень [Текст] : підручник / за ред. Тарасевича В. М., Петруні Ю. Є. – Київ : Центр учбової літератури, 2013. – 352 с.
153. Історія економічної думки України : навч. посіб. / Р. Х. Васильєва, Л. П. Горкіна, Н. А. Петровська [та ін.]. – Київ : Либідь, 1993. – 272 с.
154. Історія економіки та економічної думки : навч. посіб. / [С. В. Степаненко, С. Н. Антонюк, В. М. Феценко, Н. О. Тимочко] ; за ред. проф. С. В. Степаненка. — К. : КНЕУ, 2010. — 743, [1] с.
155. Історія економіки та економічних учень: конспект лекцій з розділу «Історія економічних учень» для студентів II курсу денної форми навчання усіх спеціальностей / відп. за випуск П. П. Несененко, О. А. Артеменко. – Одеса : ОНЕУ, ротاپринт, 2014 р. – 282 с.
156. Історія економічних учень : підручник / Л. Я. Корнійчук, Н. О. Татаренко, А. М. Поручник [та ін.]. – Київ : КНЕУ, 1999. – 564 с.
157. Історія економічних учень : підручник : у 2 ч. / за ред. В. Д. Базилевича. – Київ : Знання, 2005.
158. Каддафи М. Зеленая Книга. Часть вторая. Решение экономической проблемы (социализм). Экономический аспект Третьей Всемирной Теории / М. Каддафи [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://kaddafi.ru/zelknig2.html>
159. Камерон Р. Краткая экономическая история мира. От палеолита до наших дней / Р. Камерон ; Пер. с англ. – М. : «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЕН), 2001. – 544 с.
160. Кампанелла Т. Город солнца / Т. Кампанелла. – М. ; Л. : Academia, 1934. – 183 с.
161. Кант И. Собрание сочинений : Юбил. изд., 1794-1994 : В 8 т. / Под общ. ред. А. В. Гулыги / И. Кант. – М. : ЧОРО, 1994.
162. Кант І. Критика чистого розуму / пер. з нім., прим. Ігоря Бурковського / І. Кант. – К. : Юніверс, 2000. – 504 с.

163. Кантильон Р. Эссе о природе торговли в общем плане / Р. Кантильон // *Мировая экономическая мысль. Сквозь призму веков: в 5 т.* – М. : Мысль, 2004-2005.
Т. I : От зари цивилизации до капитализма / отв. ред. Г. Г. Фетисов. – 2004. – С. 260 – 278.
164. Канторович Л. Математика в экономике: достижения, трудности, перспективы / Л. Канторович // *Мировая экономическая мысль. Сквозь призму веков : в 5 т.* – М. : Мысль, 2004-2005.
Т. V, кн. I: Всемирное признание : лекции нобелевских лауреатов / отв. ред. Г. Г. Фетисов. – 2004. – С. 225 – 234.
165. Касаткина В. И. Общественная форма труда и продукта при социализме (вопросы методологии) / В. И. Касаткина. – Киев ; Одесса : Вища школа, 1979. – 188 с.
166. Kasper W. Institutional Economics: Social Order and Public Policy / W. Kasper, M. E. Streit. – Bodmin : Cornwall, 1998. – 517 p.
167. Катон. О сельском хозяйстве / Катон, Варрон, Колумелла, Плиний. – М. : Гос. изд-во с.-х. лит, 1957. – 351 с.
168. Каутский К. Сочинения / К. Каутский. – М. ; Л. : Госиздат, 1930. – Т. 2 : Экономические работы. – 1930. – X, 404 с.
169. Кауфман А. А. Формы хозяйства в их историческом развитии [Текст] : курс лекций / А. А. Кауфман ; Московское о-во нар. ун-тов. – М. : Тип. Т-ва И. Д. Сытина, 1910. – 152 с.
170. Кауфман И. И. Теория колебания цен / [соч.] И. И. Кауфмана. – Харьков : Унив. тип., 1867. – 288, [2] с.
171. Кейнс Дж. М. Комментарий / Дж. М. Кейнс // *Вопросы экономики.* – 2007. – № 4. – С. 58 – 59.
172. Кейнс Дж. М. Метод профессора Тинбергена / Дж. М. Кейнс // *Вопросы экономики.* – 2007. – № 4. – С. 37 – 45.
173. Кейнс Дж. М. Общая теория занятости, процента и денег / Дж. М. Кейнс // *Избранные произведения.* – М. : Экономика, 1993. – С. 224 – 518.
174. Кейнс Дж. М. Пересмотр мирного договора. Продолжение книги «Экономические последствия Версальского договора» (фрагменты) / Дж. М. Кейнс // *Избранные произведения.* – М. : Экономика, 1993. – С. 67 – 85.
175. Кейнс Дж. М. Трактат о денежной реформе / Дж. М. Кейнс // *Избранные произведения.* – М. : Экономика, 1993. – С. 86 – 203.
176. Кейнс Дж. М. Экономические возможности наших внуков / Дж. М. Кейнс // *Вопросы экономики.* – 2009. – № 6. – С. 60 – 69.
177. Кейнс Дж. М. Экономические последствия валютной политики мистера Черчилля / Дж. М. Кейнс // *Избранные произведения.* – М. : Экономика, 1993. – С. 204 – 223.

178. Кейнс Дж. М. Экономические последствия Версальского договора (фрагменты) / Дж. М. Кейнс // Избранные произведения. – М. : Экономика, 1993. – С. 25 – 66.
179. Кеннингем В. Западная цивилизация с экономической точки зрения: (Средние века и новое время) / В. Кеннингем; пер. с англ., предисл. А. А. Мануилова. – М. : Т-во тип. А. И. Мамонтова, 1903. – VIII, 271 с.
180. Кларк Дж. Б. Распределение богатства / Дж. Б. Кларк ; пер. с англ. А. Бесчинского, Д. Страшунского ; науч. ред. А. А. Белых, А. В. Полетаев. – М. : Экономика, 1992. – 448 с.
181. Knies K. Die politische oekonomie vom standpunkte der geschichtlichen methode / K. Knies. – Braunschweig : C. S. Schwetschke und sohn, 1853. – XII, 355 s.
182. Ковальчук В. М. Історія економіки та економічної думки : навч. посіб. / В. М. Ковальчук, М. В. Лазарович, М. І. Сарай. – К. : Знання, 2008. – 647 с.
183. Ковальчук В. М. Світова економіка: її історія та дослідники [Текст] : навч. посібник / В. М. Ковальчук. – 2-ге вид. перероб. та доп. – К. : Центр учбової літератури, 2014. – 632 с.
184. Козак Ю. Г. Критика маржиналистических трактовок социализма [Текст] / Ю. Г. Козак. – Киев ; Одесса : Выща школа, 1988. – 173, [2] с.
185. Козак Ю. Г. Общественная потребительская стоимость в системе производственных отношений развитого социализма [Текст] / Ю. Г. Козак. – Киев ; Одесса : Вища школа, 1983. – 119 с.
186. Козак Ю. Г. Современный маржинализм: Методологические вопросы критики [Текст] / Ю. Г. Козак. – Киев ; Одесса : Выща школа, 1985. – 143 с.
187. Колодко Гж. Неолиберализм и мировой экономический кризис / Гж. Колодко // Вопросы экономики. – 2010. – № 3. – С. 56 – 64.
188. Commons J. R. Institutional Economics. Its Place in Political Economy / J. R. Commons. – New York: The Macmillan Company, 1934. – 921 p.
189. Коммонс Дж. Р. Правовые основания капитализма / Дж. Р. Коммонс ; пер. с англ.: А. Апполонов, А. Маркова ; ред. М. Одинцова. – М. : Издательский дом Высшей школы экономики, 2011. – 414 с.
190. Кондильяк Э. Б. Сочинения: в 3 т. / Э. Б. Кондильяк. – М. : Мысль, 1980-1983.
191. Кондратьев Н. Д. Большие циклы конъюнктуры и теория предвидения. Избранные труды / Н. Д. Кондратьев ; Международный фонд Н. Д. Кондратьева и др.; Ред. колл.: Абалкин Л. И. (пред.) и др.; сост. Яковец Ю. В. – М.: ЗАО «Издательство «Экономика», 2002. – 765, [2] с.
192. Кондратьев Н. Д. Основные проблемы экономической статистики и динамики [Текст] : предварит. эскиз / Н. Д. Кондратьев ; Изд. подгот. В. В. Иванов, М. С. Ковалева. – М. : Наука, 1991. – 569 с.
193. Конт О. Общий обзор позитивизма / Перевод с французского И. А. Шапиро. Под ред. Э. Л. Радлова / О. Конт. – 2-е изд. – М. : Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2011. – 296 с.

194. Корнійчук Л. Я. Історія економічної думки України : навч. посіб. / Л. Я. Корнійчук. – Київ : КНЕУ, 2004. – 431 с.
195. Корнійчук Л. Я. Економічні погляди С. А. Подолинського / Л. Я. Корнійчук, І. Н. Мешко. – Київ : Вид-во АН УРСР, Ін-т економіки, 1958. – 191 с.
196. Коропецький І. -С. Українські економісти ХІХ століття та західна наука / І. -С. Коропецький. – Київ : Либідь, 1993. – 187 с.
197. Коссовский Н. Н. Ценность и цена / Н. Н. Коссовский. – Харьков : Унив. тип., 1883. – VI, 266 с.
198. Коуз Р. Г. Институциональная структура производства / Р. Г. Коуз // Мировая экономическая мысль. Сквозь призму веков : в 5 т. – М. : Мысль, 2004-2005.
- Т. V, кн. 1: Всемирное признание : лекции нобелевских лауреатов / отв. ред. Г. Г. Фетисов. – 2004. – С. 676 – 687.
199. Коуз Р. Фирма, рынок и право / Р. Коуз. – М. : Дело ЛТД : Catallaxy, 1993. – 192 с.
200. Кругман П. Возвращение Великой депрессии? Мировой опыт глазами нобелевского лауреата / П. Кругман. – М. : Эксмо, 2009. – 336 с.
201. Кругман П. Р. Международная экономика: теория и политика / П. Р. Кругман, М. Обстфельд. – СПб. : Питер, 2004. – 832 с.
202. Krugman P. R. Economics / P. R. Krugman, R. Wells. – Worth Publishers, 2005. – 1200 p.
203. Кузнец С. Современный экономический рост: результаты исследований и размышлений / С. Кузнец // Мировая экономическая мысль. Сквозь призму веков: в 5 т. – М. : Мысль, 2004-2005.
- Т. V, кн. 1: Всемирное признание : лекции нобелевских лауреатов / отв. ред. Г. Г. Фетисов. – М.: Мысль, 2004. – С. 106 – 123.
204. Кумахов Р. Теория согласований и анализ предприятия / Р. Кумахов // Вопросы экономики. – 1997. – № 10. – С. 85 – 89.
205. Курно А. О. Исследование математических принципов теории богатства / А. О. Курно // Мировая экономическая мысль. Сквозь призму веков: в 5 т. – М. : Мысль, 2004-2005.
- Т. II: Восходящий капитализм / отв. ред. Г. Г. Фетисов. – 2005. – С. 74 – 88.
206. Курс лекцій до спецсемінару за Дж. М. Кейнсом для студентів II курсу денної форми навчання спеціальності «Економічна теорія» / Укл. П. П. Несененко, О. А. Артеменко. – Одеса : ОНЕУ, ротاپронт, 2014 р. – 122 с.
207. Курс лекцій до спецсемінару за К. Марксом та А. Маршаллом для студентів II курсу денної форми навчання спеціальності «Економічна теорія» / Укл. П. П. Несененко, О. А. Артеменко. – Одеса : ОНЕУ, ротاپронт, 2014 р. – 120 с.

208. Курс политической экономии : учеб. пособ. для экон. вузов и фак.: в 2 т. / под ред. Н. А. Цаголова. – М. : Экономика, 1973. – Т. 1. – 1973. – 831 с.
209. Кэри Г. Ч. Руководство к социальной науке / Г. Ч. Кэри. – СПб. : Тип. Департамента Уделов, 1869. – 704, [4] с.
210. Левитский В. Ф. Аграрный вопрос в России, с точки зрения основных течений в развитии современного народного хозяйства / В. Ф. Левитинский. – Харьков : Тип. А. Дарре, 1906. – 38 с.
211. Левитский В. Ф. Задачи и методы науки о народном хозяйстве / В. Ф. Левитинский. – Ярославль : Фальк, 1890. – 254 с.
212. Левитский В. Ф. История политической экономии в связи с историей хозяйственного быта / В. Ф. Левитский. – Харьков : Тип. А. Дарре, 1914. – 496 с.
213. Левитский Н. В. Артельный договор для земледельческих артелей / Н. В. Левитский. – Елисаветград : Кооператор, 1900. – 49 с.
214. Лейонхуфвуд А. Кейнс как последователь Маршалла / А. Лейонхуфвуд // Вопросы экономики. – 2006. – № 5. – С. 32 – 47.
215. Лейонхуфвуд А. Макроэкономическая теория в двадцатом столетии: основные вехи развития / А. Лейонхуфвуд // Вопросы экономики. – 2006. – № 11. – С. 26 – 45.
216. Ленин В. И. Империализм как высшая стадия капитализма / В. И. Ленин // Полн. собр. соч. – изд. 5-е. – т. 27. – С. 299 – 426.
217. Ленин В. И. Развитие капитализма в России / В. И. Ленин // Полн. собр. соч. – изд. 5-е. – т. 3. – С. 1 – 609.
218. Ленин В. И. Три источника и три составные части марксизма / В. И. Ленин // Полн. собр. соч. – изд. 5-е. – т. 23. – С. 40 – 48.
219. Ленин В. И. Экономическое содержание народничества и критика его в книге г. Струве (Отражение марксизма в буржуазной литературе) / В. И. Ленин // Полн. собр. соч. – изд. 5-е. – т. 1. – С. 347 – 534.
220. Леоненко П. М. Історія економічних учень: підручник / П. М. Леоненко, П. І. Юхименко. – Київ : Знання, 2008. – 640 с.
221. Леонтьев В. В. Экономические эссе: Теории, исследования, факты и политика / В. В. Леонтьев. – М. : Политиздат, 1990. – 415 с.
222. Лист Ф. Национальная система политической экономии / Ф. Лист ; Пер. с нем. под ред. К. В. Трубникова. – СПб. : Изд. А. Э. Мертенс, 1891. – XXVI, 452 с.
223. Локк Дж. Сочинения. : в 3 т./ Дж. Локк. – М. : Мысль, 1985-1988.
224. Лортикян Э. Л. История экономики и экономической мысли Украины. Эволюция рыночной экономики. — Харьков : Консум, 2004. — 360 с.
225. Лукас Р. Э. Нейтральность денег / Р. Э. Лукас // Мировая экономическая мысль. Сквозь призму веков : в 5 т. – М. : Мысль, 2004-2005.
- Т. V, кн. 2 : Всемирное признание : лекции нобелевских лауреатов / отв. ред. Г. Г. Фетисов. – 2005. – С. 101 – 126.

226. Львов Д. С. Теоретические и прикладные аспекты управления НТП / Д. С. Львов, С. Ю. Глазьев // Экономика и математические методы. – 1986. – № 5. – С. 793 – 804.
227. Люксембург Р. Введение в политическую экономию / Р. Люксембург. – М. : Соцэкгиз, 1960. – 326 с.
228. Люксембург Р. Накопление капитала : в 2 т. / Р. Люксембург ; Пер. под ред. Ш. Дволайцкого ; Пред. В. Мотылева. – Изд. 5-е. – М. ; Л. : Соцэкгиз, 16 тип. треста «Полиграфкнига», 1934. – XLIII, 478 с.
229. Майбурд Е. М. Введение в историю экономической мысли. От пророков до профессоров / Е. М. Майбурд. – М. : Дело : Вита-Пресс, 1996. – 544 с.
230. Макклоски Д. Риторика экономической науки [Текст] / Д. Макклоски ; пер. с англ. О. Якименко; науч. ред. перевода Д. Расков. – изд. 2-е. – М. ; СПб : Изд-во Института Гайдара ; Издательство «Международные отношения», Факультет свободных искусств и наук СПбГУ, 2015. – 328 с.
231. Мак-Куллох Дж. Р. О начале, успехах, особенных предметах и важности политической экономии / Дж. Р. Мак-Куллох. – М. : Тип. Августа Семена, 1834. – III, 121 с.
232. Малашенко А. В. В поисках альтернативы: Арабские концепции путей развития / АН СССР, Ин-т востоковедения / А. В. Малашенко, Й. Музикарж. – М. : Наука, 1991. – 206, [3] с.
233. Мальтус Т. Р. Опыт закона о народонаселении [Текст] / Т. Р. Мальтус ; сокр. пер. И. А. Вернера. – М. : Изд-во М. Н. Прокоповича, 1908. – 180 с.
234. Мальтус Т. Р. Принципы политической экономии, рассмотренные в плане их практического применения, 1820 / Т. Р. Мальтус // 25 ключевых книг по экономике. – Челябинск : Урал ЛТД, 1999. – С. 138 – 154.
235. Манту П. Промышленная революция XVIII столетия в Англии / П. Манту. – М. : Соцэкгиз, 1937. – 448 с.
236. Маркс К. Введение. Из экономических рукописей 1857-58 гг. / К. Маркс, Ф. Энгельс // Соч. 2-е изд. – т. 12. – С. 709 – 738.
237. Маркс К. Капитал / К. Маркс // Маркс К., Энгельс Ф. Соч. 2-е изд. – т. I. – т. 23. – С. 43 – 784; т. II. – т. 24. – С. 31 – 596; т. – III. – т. 25. ч. I. – С. 29 – 505, т. 25. ч. II. – С. 3 – 458.
238. Маркс К. Капитал. Предисловие к первому изданию. Послесловие ко второму изданию / К. Маркс // Маркс К., Энгельс Ф. Соч. 2-е изд. – т. I. – т. 23. – С. 5 – 22.
239. Маркс К. Критика Готской программы / К. Маркс // Маркс К., Энгельс Ф. Соч. 2-е изд. – т. 19. – С. 9 – 32.
240. Маркс К. К критике политической экономии / К. Маркс // Маркс К., Энгельс Ф. Соч. 2-е изд. – т. 13. – С. 1 – 167.
241. Маркс К. Манифест Коммунистической партии / К. Маркс, Ф. Энгельс // Соч. 2-е изд. – т. 4. – С. 419 – 459.
242. Маркс К. Немецкая идеология / К. Маркс, Ф. Энгельс // Соч. 2-е изд. – т. 3. – С. 7 – 544.

243. Маркс К. Нищета философии. Ответ на «Философию нищеты» г-на Прудона / К. Маркс // Маркс К., Энгельс Ф. Соч. 2-е изд. – т. 4. – С. 65 – 185.
244. Маркс К. Письмо к Иосифу Вейдемееру / К. Маркс, Ф. Энгельс Ф // Соч. 2-е изд. – т. 28. – С. 422 – 428.
245. Маркс К. Святое семейство, или Критика критической критики. Против Бруно Бауэра и компании / К. Маркс, Ф. Энгельс // Соч. 2-е изд. – т. 2. – С. 3 – 230.
246. Маркс К. Тезисы о Фейербахе / К. Маркс, Ф. Энгельс // Соч. 2-е изд. – т. 3. – С. 1 – 4.
247. Маркс К. Теории прибавочной стоимости / К. Маркс // Маркс К., Энгельс Ф. Соч. 2-е изд. – т. 26. ч. I. – С. 3 – 426, т. 26. ч. II. – С. 3 – 658, т. 26. ч. III. – С. 3 – 568.
248. Маркс К. Экономические рукописи 1857-59 гг / К. Маркс // Маркс К., Энгельс Ф. Соч. 2-е изд. – т. 46. ч. I. – С. 3 – 560, т. 46. ч. II. – С. 5 – 618.
249. Маркс К. Экономическая рукопись 1861-63 гг / К. Маркс // Маркс К., Энгельс Ф. Соч. 2-е изд. – т. 47. – С. 3 – 659, т. 48. – С. 3 – 681.
250. Маркс К. Экономико-философские рукописи 1844 года / К. Маркс // Маркс К., Энгельс Ф. Соч. 2-е изд. – т. 42. – С. 41 – 174.
251. Марксово наследие и современная экономическая наука (*«круглый стол»* журнала *«Вопросы экономики»*) // Вопросы экономики. – 2005. – № 1. – С. 87 – 132 ; № 2. – С. 118 – 140.
252. Маркузе Г. Критическая теория общества: Избранные работы по философии и социальной критике / Г. Маркузе. – М. : АСТ, Астрель, 2011. – 384 с.
253. Маркузе Г. Эрос и цивилизация. Одномерный человек. Перев. А. А. Юдин / Г. Маркузе. – М. : «АСТ», 2003. – 528 с.
254. Мартыновский С. В. Модификация экономического цикла в процессе исторического развития капитализма: Методология анализа / С. В. Мартыновский. – Киев ; Одесса : Вища школа, 1977. – 175 с.
255. Мартыновский С. В. Монопольные цены мирового рынка: Вопросы теории и методологии / С. В. Мартыновский. – М. : Международные отношения, 1985. – 247 с.
256. Мартыновский С. В. Эволюция капитала и становление нового общества / С. В. Мартыновский. – Одесса : Друк, 2005. – 192 с.
257. Мартыновский С. В. Экономическая наука от Аристотеля до наших дней: Основные направления анализа / С. В. Мартыновский. – Одесса : Друк, 2001. – 192 с.
258. Мартыновский С. В. Экономическая политика: проблемы достижения цели / С. В. Мартыновский. – Одесса : Пальмира, 2008. – 186 с.
259. Мартыновский С. В. Этот «всесильный» рынок / С. В. Мартыновский. – Одесса : Маяк, 1990. – 127, [1] с.
260. Маршалл А. Принципы экономической науки: в 3 т. / А. Маршалл. – М. : Прогресс ; Универс, 1993.

261. Матвеев С. А. Под флагом «левого» бунтарства: Критика экономических взглядов современных левых радикалов / С. А. Матвеев – Москва : Политиздат, 1986. – 48 с.
262. Менар К. Экономика организаций / Под ред. А. Г. Худокормова ; пер. с фр. / К. Менар. – М. : ИНФРА-М, 1996. – 159 с.
263. Менгер К. Избранные работы / К. Менгер. – М. : Издательский дом. «Территория будущего», 2005. – 496 с.
264. Меркантилизм [Текст] : научное издание / под ред. И. С. Плотникова. – Л. : Соцэкгиз, 1935. – 340 с.
265. Мизес Л. Социализм. Экономический и социологический анализ [Текст] / Л. Мизес ; пер. с англ.. – М. : Catallaxy, 1994. – 414 с.
266. Мизес Л. Человеческая деятельность: Трактат по экономической теории [Текст] / Л. Мизес; Пер. с 3-его испр. англ. изд. А. В. Куряева. – М. : Экономика, 2000. – 878 с.
267. Милль Дж. С. Основы политической экономии : в 3 т. / Дж. С. Милль. – М. : Прогресс, 1980-1981.
268. Міл Дж. С. Про свободу: Есе / Дж. С. Міл ; перекл. з англ. Євгена Мірошніченка та Василя Триліса. – К. : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2001. – 463 с.
269. Mirowski Ph. The Philosophical Bases of Institutionalist Economics / Ph. Mirowski // Journal of Economic Issues. – 1987. – Vol. 21. – № 3. – P. 1001–1038.
270. Митчелл У. К. Экономические циклы. Проблема и её постановка / У. К. Митчелл ; Пер. с англ. ; Вступ. статья А. Г. Герценштейна. – М. ; Л. : Госиздат, тип. Печатный двор, 1930. – LXXX, 504 с.
271. Монкретьен А. Трактат о политической экономии / А. Монкретьен // Мировая экономическая мысль. Сквозь призму веков : в 5 т. – М. : Мысль, 2004-2005.
Т. I : От зари цивилизации до капитализма / отв. ред. Г. Г. Фетисов. – 2004. – С. 168 – 182.
272. Мор Т. Утопия / Т. Мор ; пер. с лат. Ю. М. Каган ; авт. вступ. ст. И. Н. Осинский ; Академия наук СССР. – М. : Наука, 1978. – 415 с.
273. Московский А. Институционализм: теория, основа принятия решений, метод критики / А. Московский // Вопросы экономики. – 2009. – № 3. – С. 110 – 124.
274. Мочерний С. В. Методологія економічного дослідження / С. В. Мочерний. – Львів : Світ, 2001. – 416 с.
275. Мюллер-Армак А. Предложения по осуществлению социальной рыночной экономики / А. Мюллер-Армак // Мировая экономическая мысль. Сквозь призму веков : в 5 т. – М.: Мысль, 2004-2005.
Т. IV : Век глобальных трансформаций / отв. ред. Г. Г. Фетисов. – 2004. – С. 306 – 314.

276. Мюрдаль Г. Мировая экономика: проблемы и перспективы / Г. Мюрдаль ; пер. с англ. А. В. Еврейскова и О. Г. Клесмет. – М. : Изд. иностр. лит., 1958. – 555 с.
277. Мюрдаль Г. Проблема равноправия и её роль в мировом развитии / Г. Мюрдаль // Мировая экономическая мысль. Сквозь призму веков : в 5 т. – М. : Мысль, 2004-2005.
- Т. V, кн. 1: Всемирное признание : лекции нобелевских лауреатов / отв. ред. Г. Г. Фетисов. – 2004. – С. 189 – 213.
278. Мюрдаль Г. Современные проблемы «третьего мира» / Г. Мюрдаль ; Сокр. пер. с англ. Общ. ред. д-ра экон. наук, проф. Р. А. Ульяновского. Предисл. д-ра ист. наук В. И. Павлова. – М. : Прогресс, 1972. – 767 с.
279. Найт Ф. Х. Риск, неопределённость и прибыль / Пер. с англ. / Ф. Х. Найт. – М. : Дело, 2003. – 360 с.
280. Нариси з історії економічної думки в Україні. – Київ : Вид-во Акад. наук УРСР, 1956. – 388 с.
281. Негиши Т. История экономической теории : Учебник / Пер. с англ. под ред. Л. Л. Любимова, В. С. Автономова. – М. : Аспект Пресс, 1995. – 462 с.
282. Нельсон Р. Р. Эволюционная теория экономических изменений [Текст] / Р. Р. Нельсон, С. Дж. Уинтер ; пер. с англ. М. Я. Каждана. – М. : Дело, 2002. – 536 с.
283. Несененко П. П. Економічна система А. Р. Ж. Тюрго як початок становлення наукового етапу економічної думки / П. П. Несененко, О. А. Артеменко // Економічна теорія. – 2010. – № 4. – С. 85 – 92.
284. Несененко П. П. Роль и значение экономической политики физиократов в свете современных проблем Украины / П. П. Несененко, А. А. Артеменко // Науковий вісник : зб. наук. пр. / Всеукраїн. асоц. мол. вчених. – Одеса : ОДЕУ, 2008. – № 16(72). – С. 114 – 124.
285. Норт Д. С. Институциональные изменения: рамки анализа / Д. С. Норт // Вопросы экономики. – 1997. – №3. – С. 6 – 17.
286. Норт Д. С. Інституції, інституційна зміна та функціонування економіки / Д. С. Норт. – Київ : Основи, 2000. – 198 с.
287. Норт Д. С. Насилие и социальные порядки. Концептуальные рамки для интерпретации письменной истории человечества [Текст] / Д. С. Норт, Д. Уоллис, Б. Вайнгаст. – М. : Изд. Института Гайдара, 2011. – 480 с.
288. Норт Д. С. Экономическая деятельность в масштабе времени / Д. С. Норт // Мировая экономическая мысль. Сквозь призму веков : в 5 т. – М. : Мысль, 2004-2005.
- Т. V, кн. 1: Всемирное признание : лекции нобелевских лауреатов / отв. ред. Г. Г. Фетисов. – 2004. – С. 707 – 723.
289. North D. C. Understanding the Process of Economic Change / D. C. North. – Princeton : Princeton University Press, 2005. – 200 p.
290. Нуреев Р. М. Очерки по истории институционализма / Р. М. Нуреев. – Ростов н/Д. : Содействие – XXI век, 2010. – 415с.

291. Нуреев Р. Исторические судьбы учения Карла Маркса / Р. Нуреев // Вопросы экономики. – 2007. – № 9. – С. 87 – 103.
292. Ойкен В. Основы национальной экономики / В. Ойкен // Мировая экономическая мысль. Сквозь призму веков: в 5 т. – М. : Мысль, 2004-2005. Т. IV: Век глобальных трансформаций / отв. ред. Г. Г. Фетисов. – 2004. – С. 262 – 287.
293. Ойкен В. Основные принципы экономической политики / В. Ойкен. – М. : Прогресс, 1995. – 494 с.
294. The Oxford Handbook of Comparative Institutional Analysis / Ed. by G. Morgan, J. L. Campbell, C. Crouch and oth. – Oxford: Oxford University Press, 2009. – 728 p.
295. The Oxford Handbook of Philosophy of Economics / Ed. H. Kincaid, D. Ross. – Oxford : Oxford University Press. – 2009. – 670 p.
296. Олсон М. Логіка колективної дії. Суспільні блага і теорія груп / М. Олсон ; пер. з англ., післямова С. Слухая. – К. : Лібра, 2004. – 272 с.
297. Орженцкий Р. М. Учение об экономическом явлении. Введение в теорию ценности / Р. М. Орженцкий. – Одесса : [б.и.], 1903. – VIII, 376 с.
298. Орженцкий Р. М. Учение о ценности у классиков и канонистов. Политико-экономический очерк / Р. М. Орженцкий. – Одесса : Штаб Округа, 1896. – V, 256 с.
299. Осадчая И. Великий реформатор экономики капитализма / И. Осадчая // Наука и жизнь. – 1997. – № 11. – С. 18 – 24.
300. Осадчая И. Кейнсианство сегодня (К 50 – летию со дня смерти Дж. М. Кейнса) / И. Осадчая // Мировая экономика и международные отношения. – 1996. – № 8. – С. 5 – 18.
301. Осадчая И. Эволюция макроэкономической теории после Кейнса / И. Осадчая // Вопросы экономики. – 2006. – № 5. – С. 5 – 18.
302. Осадчий Т. И. Общественный быт и проекты его улучшения в XIX столетии : очерки по обществоведению. – М. : Типо-лит. А. В. Васильева и К°, 1901. – 171 с.
303. Ostrom E. Governing the Commons: The Evolution of Institutions for Collective Action / E. Ostrom. – Cambridge, New York : Cambridge University Press, 2001. – 298 p.
304. Отунбаева Т. Стадии производства прибавочной стоимости в свете современных тенденций капиталистической экономики / Т. Отунбаева // Экономические науки. – 1985. – № 1. – С. 75 – 83.
305. Оуэн Р. Избранные сочинения : в 2 т / Р. Оуэн. – М. ; Л. : Изд-во АН СССР, 1950.
306. Парето В. Учебник политической экономии / В. Парето // Мировая экономическая мысль. Сквозь призму веков : в 5 т. – М. : Мысль, 2004-2005. Т. II : Восходящий капитализм / отв. ред. Г. Г. Фетисов. – 2005. – С. 411 – 416.

307. Парієнко Г. К. Участь вчених-економістів у формуванні інфраструктури ринку в умовах НЕПу. 1921-1928 рр. / Г. К. Парієнко, Л. Ф. Домбровська // Інтелігенція і влада. – 2003. – Вип. 1. – С. 157 – 164.
308. Пезенти А. Очерки политической экономии капитализма : в 2 т. / А. Пезенти. – М. : Прогресс, 1976.
309. Перру Ф. Экономика XX века / Ф. Перру // Мировая экономическая мысль. Сквозь призму веков: в 5 т. – М. : Мысль, 2004-2005.
Т. IV : Век глобальных трансформаций / отв. ред. Г. Г. Фетисов. – 2004. – С. 404 – 414.
310. Пигу А. Экономическая теория благосостояния : в 2 т / А. Пигу. – М. : Прогресс, 1985.
311. Петти В. Экономические и статистические работы : [Т. 1–2] / В. Петти; пер. под ред. М. Смит; предисл. Д. Розенберга. – М. : Соцэкгиз, 1940. – XXVIII, 324 с.
312. Пильгуй Н. А. История мировых экономических идей (VIII в. до н. э. – начало XIX в.) / Н. А. Пильгуй. – Київ : Либідь, 1992. – 292 с.
313. Пихно Д. И. Закон спроса и предложения : (к теории ценности) / Д. И. Пихно. – Киев : Унив. тип., 1886. – [4], 132 с.
314. Пияшева Л. И. Экономический неоконсерватизм : теория и международная практика / Л. И. Пияшева, Б. С. Пинскер. – М. : Международные отношения, 1988. – 254, [1] с.
315. Плеханов Г. В. Основные вопросы марксизма [Текст] / Г. В. Плеханов. – М. : Госполитиздат, 1959. – 104 с.
316. Подолинский С. А. Труд человека и его отношение к распределению энергии / С. А. Подолинский. – М. : Ноосфера, 1991. – 81, [2] с.
317. Покрытан А. К. Вопросы социалистического воспроизводства общественного продукта / А. К. Покрытан. – Киев : Изд-во Киевского ун-та, 1965. – 188 с.
318. Покрытан А. К. Политическая экономия : учеб. пособ. / А. К. Покрытан, М. И. Збарский. – 2-ое изд., дополн. – Одесса : ОГЭУ, 2002. – 348 с
319. Покрытан А. Современный кризис и практика реформ / А. Покрытан, М. Зверяков // Экономика Украины. – 1994. – № 7. – С. 14 – 25.
320. Покрытан А. К. Историческое и логическое в экономической теории социализма / А. К. Покрытан. – М. : Мысль, 1978. – 248 с.
321. Покрытан А. К. Социалистическая собственность при переходе к коммунизму / А. К. Покрытан, В. И. Касаткина, В. Н. Мазур. – М. : Мысль, 1964. – 152 с.
322. Покрытан А. К. Фонд возмещения I подразделения и проблемы сбалансированности / А. К. Покрытан, В. В. Лапин. – М. : Экономика, 1982. – 167 с.
323. Покрытан А. К. Ленинские работы 90-х годов и современность / А. К. Покрытан. – Киев ; Одесса : Вища школа, 1985. – 159 с.

324. Покрытан А. К. Восхождение от абстрактного к конкретному в политической экономии социализма / А. К. Покрытан, С. В. Новиков. – М. : Высшая школа, 1982. – 120 с.
325. Покрытан А. К. Производственные отношения и экономические законы социализма : очерки метода анализа и теории / А. К. Покрытан. – М. : Мысль, 1971. – 248 с.
326. Покрытан А. Ринкова трансформація і проблеми пріоритетів в економіці України / А. Покрытан // Економіка України. – 1997. – № 12. – С. 18 – 27.
327. Покрытан А. К. Экономическая структура социализма : функционирование и развитие / А. К. Покрытан. – М. : Экономика, 1985. – 263 с.
328. Поланьи К. Великая трансформация: политические и экономические истоки нашего времени / К. Поланьи / Пер. с англ. А. А. Васильева, С. Е. Федорова и А. П. Шурбелева ; Под общ. ред. С. Е. Федорова. – СПб. : Алетейя, 2002. – 320 с.
329. Поланьи К. Избранные работы / К. Поланьи / пер. с англ. ; предисл. Н. Розинской. – М. : Территория будущего, 2010. – 198 с.
330. Политическая экономия [Текст] : Учебник / Институт экономики АН СССР. – М. : Госполитиздат, 1954. – 640 с.
331. Попов Г. Марксистский метод против марксистских концепций («Политическое завещание» Г. В. Плеханова) / Г. Попов // Вопросы экономики. – 2007. – № 2. – С. 122 – 126.
332. Поппер К. Логика и рост научного знания : избранные работы / К. Поппер. – М. : Прогресс, 1983. – 605 с.
333. Поппер К. Логика социальных наук / К. Поппер // Вопросы философии. – 1992. – № 10. – С. 65 – 75.
334. Потёмкин Ф. В. Промышленная революция во Франции : в 2 т. / Ф. В. Потемкин. – М. : Наука, 1971.
335. Преображенский Е. Основной закон социалистического накопления / Е. Преображенский // Вопросы экономики. – 1988. – № 9. – С. 105 – 137.
336. Prebisch R. Towards a theory of change / R. Prebisch. // CEPAL Review. – № 96. – December 2008. – P. 27 – 74.
337. Природа фірми : походження, еволюція і розвиток / за ред. О. Е. Вільямсона, С. Дж. Вінтера. – Київ : А.С.К., 2002. – 335 с.
338. Прокопович С. Н. К критике Маркса / С. Н. Прокопович. – СПб. : Изд-во Л. Ф. Пантелеева, 1901. – 258 с.
339. Прудон П. Ж. Что такое собственность? или Исследование о принципе права и власти ; Бедность как экономический принцип ; Порнократия, или Женщины в настоящее время / П. Ж. Прудон. – М. : Республика, 1998. – 367 с.
340. Пусенкова И. В. Непосредственно-общественный труд и необходимый продукт при социализме / И. В. Пусенкова. – М. : Мысль, 1976. – 199 с.

341. Развитие метода политической экономии / сост. Ю. Г. Козак, С. В. Ляликов, С. В. Новиков, Я. И. Кузьминов; под общ. ред. А. К. Покрытана. – М. : Экономика, 1986. – 271 с.
342. Райт Э. О. Что такое аналитический марксизм? / Э. О. Райт // Вопросы экономики. – 2007. – № 9. – С. 121 – 138.
343. Рикардо Д. Начала политической экономии и налогового обложения / Д. Рикардо / Антология экономической классики. Предисловие И. А. Столярова. – М. : МП «ЭКОНОВ», «КЛЮЧ», 1993. – 475 с.
344. Робинсон Дж. Экономическая теория несовершенной конкуренции / Дж. Робинсон. – М. : Прогресс, 1986. – 471 с.
345. Родбертус К. К освещению социального вопроса. Социальные вопросы к фон Кирхману / К. К. Родбертус // Мировая экономическая мысль. Сквозь призму веков: в 5 т. – М. : Мысль, 2004-2005.
Т. I : От зари цивилизации до капитализма / отв. ред. Г. Г. Фетисов. – 2004. – С. 581– 588.
346. Родбертус К. Капитал. Четвёртое социальное письмо к фон Кирхману / К. Родбертус // Мировая экономическая мысль. Сквозь призму веков: в 5 т. – М. : Мысль, 2004-2005.
Т. I : От зари цивилизации до капитализма / отв. ред. Г. Г. Фетисов. – 2004. – С. 588 – 592.
347. Розенберг Д. И. Комментарии к «Капиталу» К. Маркса / Д. И. Розенберг. – М. : Экономика, 1983. – 720 с.
348. Розенталь М. М. Диалектика «Капитала» К. Маркса / М. М. Розенталь. – М. : Мысль, 1967. – 592 с.
349. Розмаинский И. В. История экономического анализа на Западе : текст лекций / И. В. Розмаинский, К. А. Холодилин. – М. : Директ-Медиа, 2013. – 213 с.
350. Розмаинский И. Методологические основы теории Кейнса и его «спор о методе с Тинбергеном» / И. Розмаинский // Вопросы экономики. – 2007. – № 4. – С. 25 – 36.
351. Розмаинский И. Неопределенность и институциональная эволюция в сложных экономических системах: посткейнсианский поход / И. Розмаинский // Вопросы экономики. – 2009. – № 6. – С. 48 – 59.
352. Розмаинский И. О методологических основаниях мейнстрима и гетеродоксии в экономической теории конца XIX – начала XXI века / И. Розмаинский // Вопросы экономики. – 2008. – № 7. – С. 89 – 99.
353. Розмаинский И. Посткейнсианская макроэкономика : основные аспекты / И. Розмаинский // Вопросы экономики. – 2006. – № 5. – С. 19 – 31.
354. Романенков И. Д. Вопросы к экономической теории послетехнического общества / И. Д. Романенков. – Одесса : Астропринт, 2007. – 167, [1] с.
355. Романенков И. Д. Издержки производства в современной экономике / И. Д. Романенков. – М. : Диалог-МГУ, 1998. – 168 с.
356. Roscher W. Geschichte der Nationalökonomie in Deutschland / W. Roscher. – München : R. Oldenbourg 1874. – VIII, 1085 s.

357. Roscher W. Grundriss zu Vorlesungen über die Staatswirtschaft nach geschichtlicher Methode / W. Roscher. – Göttingen : Druck und Verlag der Dieterichschen Buchhandlung, 1843. – VI, 150 s.
358. Рошер В. Г. О хлебной торговле и мерах против дороговизны. Пер. с нем. А. Корсака / В. Г. Рошер. – Казань : Казан. экон. о-во, 1857 – [2], IV, 148 с.
359. Рошер В. Начала народного хозяйства. Руководство для учащихся и для деловых людей. Пер. и предисл. И. К. Бабста. Т. 1, отд. 1-2 / В. Рошер. – М. : Тип. Грачева и К°, 1860-1862.
360. Руденко М. Катастрофічна помилка Маркса. Економічні монолози / М. Руденко // Вітчизна. – 1992. – № 11. – С. 2 – 43; № 12. – С. 43 – 104.
361. Rutherford M. The Institutionalist Movement in American Economics, 1918–1947: Science and Social Control / M. Rutherford. – Cambridge, New York : Cambridge University Press, 2011. – 410 p.
362. Самуэльсон П. Э. Принцип максимума в экономическом анализе. Использование моделей в экономике : опыт и перспективы / П. Э. Самуэльсон // Мировая экономическая мысль. Сквозь призму веков: в 5 т. – М. : Мысль, 2004-2005.
- Т. V, кн. 1: Всемирное признание : лекции нобелевских лауреатов / отв. ред. Г. Г. Фетисов. – 2004. – С. 87 – 105.
363. Самуэльсон П. Экономика. Т. 1-2 / П. Самуэльсон. – М. : Алгон ВНИИСИ, 1992.
364. Santos Dos T. The Structure of Dependence / The American Economic Review, Vol. 60, No. 2, Papers and Proceedings of the Eighty-second Annual Meeting of the American Economic Association (May, 1970). – P. 231 – 236.
365. Sardar Z. The future of Muslim Civilization / Z. Sardar. – L.: Croom Helm, 1979. – 288 p.
366. Simon H. A. Economics, Bounded Rationality and the Cognitive Revolution / H. A. Simon – Northampton, MA : Edward Elgar Publishing, 2008. – 240 p.
367. Селигмен Б. Основные течения современной экономической мысли / Б. Селигмен. – М. : Прогресс, 1968. – 600 с.
368. Сениор Н. У. Три лекции об уровне заработной платы / Н. У. Сениор // Мировая экономическая мысль. Сквозь призму веков : в 5 т. – М. : Мысль, 2004-2005.
- Т. I : От зари цивилизации до капитализма / отв. ред. Г. Г. Фетисов. – 2004. – С. 458 – 471.
369. Сен-Симон А. Избранные сочинения / А. Сен-Симон : в 2 т. – М. ; Л. : Изд-во АН СССР, 1948.
370. Сисмонди Ж. Ш. Новые начала политической экономии, или о богатстве в его отношении к народонаселению : в 2 т. / Ж. Ш. Сисмонди. – М. : Соцэкгиз, 1937.
371. Сирота Н. М. Идеология и политика: Учеб. пособие для студентов вузов / Н. М. Сирота. – М. : Аспект Пресс, 2011. – 216 с.

372. Скальковский А. А. Записки о торговле и промышленных силах Одессы / А. А. Скальковский. – СПб. : Тип. Безобразова, 1865. – 181 с.
373. Скальковский А. А. Опыт статистического описания Новороссийского края: в 2 ч. / А. А. Скальковский. – Одесса : Тип. Нитче, 1850-1853.
374. Скидельски Р. Хайек versus Кейнс : дорога к примирению // Вопросы экономики. – 2006. – № 6. – С. 47 – 66.
375. Слуцкий Е. Е. К теории сбалансированного бюджета потребителя. Вып. 1 / Е. Е. Слуцкий // Экономико-математические методы. – 1963. – С. 241 – 277.
376. Слуцкий Є. Етюд до проблеми будування формально-праксеорогічних засад економіки / Є. Слуцький // Українська економічна думка : хрестоматія / упор. С. М. Злупко. – Київ : Знання, 1998. – С. 322 – 333.
377. Слуцький Є. Теорія граничної корисності / Є. Слуцький // Українська економічна думка : хрестоматія / упор. С. М. Злупко. – Київ : Знання, 1998. – С. 303 – 309.
378. Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов [Текст]: в 2 т. / А. Смит. – М. ; Л. : Соцэкгиз, 1935.
379. Смит А. Теория нравственных чувств [Текст] / А. Смит ; вступ. ст. Б. В. Мееровского; подгот. текста, коммент. А. Ф. Грязнова. – М. : Республика, 1997. – 351 с.
380. Современные экономические теории в трудах нобелиантов : учебное пособие: [по специальностям: 080100 «Экономика», 080200 «Менеджмент»] / М. В. Довбенко, Ю. И. Осик. – М. : Академия естествознания, 2011. – 305 с.
381. Сойер М. Посткейнсианская макроэкономика / М. Сойер // Панорама экономической мысли конца XX столетия: в 2 т. / под ред. Д. Гринэуэя, М. Блини, И. Стюарта. – СПб. : Экон. шк., 2002. – Т. 1. – 2002. – С. 219–249.
382. Солнцев С. И. Введение в политическую экономию. Предмет и метод / С. И. Солнцев. – Петроград : Тип. Зиновьева, 1922. – 168 с.
383. Солнцев С. И. Общественные классы / С. И. Солнцев. – М. : Астрель, 2008. – 635 с.
384. Солнцев С. И. Социальная теория распределения / С. И. Солнцев, М. И. Туган-Барановский, А. Д. Билимович ; под ред. М. Г. Покидченко, Е. Н. Калмычковой ; МГУ им. М. В. Ломоносова, юридический факультет, РАН, Ин-т экономики. – М. : Наука, 2009. – 436 с.
385. Солоу Р. Теория роста и дискуссии о ней / Р. Солоу // Мировая экономическая мысль. Сквозь призму веков: в 5 т. – М. : Мысль, 2004-2005. Т. V, кн. 1: Всемирное признание : лекции нобелевских лауреатов / отв. ред. Г. Г. Фетисов. – 2004. – С. 574 – 592.
386. Солоу Р. Перспективы теории роста Р. Солоу // Мировая экономика и международные отношения. – 1996. – № 8. – С. 69 – 77.
387. Сраффа П. Производство товаров посредством товаров / П. Сраффа : Прелюдия к критике экономической теории. – М. : ЮНИТИ, 1999. – 159 с.

388. Сталин И. В. Год великого перелома : К XII годовщине Октября. «Правда» № 259 от 7 ноября 1929 г. / И. В. Сталин // Сталин И. В. Сочинения. – М. : Госполитиздат, 1949. – Т. 12. – С. 118 – 135.
389. Сталин И. В. Экономические проблемы социализма в СССР / И. В. Сталин. – М. : Госполитиздат, 1952. – 96 с.
390. Степанов Т. Записки о политической экономии. – СПб. : Тип. М. Олькина, 1844. – Ч. 1 ; Харьков, 1848. – Ч. 2.
391. Стиглиц Дж. Ю. Глобализация: тревожные тенденции [Текст] / Дж. Ю. Стиглиц ; пер. с англ. Г. Г. Пирогова. – М.: Национальный общественно-научный фонд, 2003. – 304 с.
392. Стиглиц Дж. Ю. Экономика государственного сектора [Текст] : пер. с англ. / Дж. Ю. Стиглиц ; науч. ред. Г. М. Куманин. – М. : Изд-во МГУ : ИНФРА-М, 1997. – 720 с.
393. Stinchcombe A. L. Economic Sociology / A. L. Stinchcombe. – New York: Academic Press, 1983. – IX, 269 p.
394. Струве П. Б. Критические заметки к вопросу об экономическом развитии России. Вып. 1 / П. Б. Струве. – СПб. : Б. и., 1894. – 287 с.
395. Струве П. Б. Марксова теория социального развития / П. Б. Струве. – Киев : Изд-е Б. Яковенко и М. Власенко, 1905. – 71 с.
396. Струве П. Б. Хозяйство и цена / П. Б. Струве // Хозяйство и общество. Цена ценность: критические исследования по теории и истории хозяйственной жизни. – Ч. 1. – СПб. ; М. : Изд-во В. П. Рябушинского, 1913. (Тип.-литогр. Шредера). – XXXV, 358 с.
397. Сэй Ж. Б. Катехизис политической экономии, или Краткое учение о составлении, распределении и потреблении богатств в обществе / Ж. Б. Сэй; Пер с франц. – СПб. : тип. III Отд-ния Собств. Е. И. В. Канцелярии, 1833. – XIV, 255, [2] с.
398. Сэй Ж. Б. Рассуждение о политической экономии/ Ж. Б. Сэй. – СПб. : Тип. Воспитательного дома, 1827. – [II], 73 с.
399. Тевено Л. Множественность способов координации: равновесие и рациональность в сложном мире / Л. Тевено // Вопросы экономики. – 1997. – № 10. – С 69 – 84.
400. Тиктин Г. И. Очерки по общей теории публичных финансов. Основные организационные принципы и система публичного хозяйства. Проблема общетерриториальных (государственных) и местных публичных финансов / Г. И. Тиктин. – Одесса, 1928. – 111 с.
401. Тимошенко В. Картели і трести. Модерні форми організації промисловості : з курсу лекцій по економії промисловості, читан. в Укр. Ун. в Празі / В. Тимошенко. – [б.в.] – 332 с.
402. Тимошенко В. Роль сільськогосподарських коливань у діловому циклі / В. Тимошенко // Українська економічна думка : хрестоматія / упор. С. М. Злупко. – Київ : Знання, 1998. – С. 398 – 411.

403. Тимошенко В. Світове сільське господарство і криза / В. Тимошенко // Українська економічна думка : хрестоматія / упор. С. М. Злупко. – Київ: Знання, 1998. – С. 412 – 419.
404. Тинберген Я. О методе статистического исследования делового цикла. Ответ Дж. М. Кейнсу / Я. Тинберген // Вопросы экономики. – 2007. – № 4. – С. 46 – 58.
405. Тинберген Я. Пересмотр международного порядка [Текст] : пер. с англ. / Я. Тинберген ; предисл. Д. М. Гвишиани ; общ. ред. А. А. Рывкина. – М. : Прогресс, 1980. – 416 с.
406. Тинбэрхэн Я. Математические модели экономического роста [Текст] : пер. с англ. / Я. Тинбэрхэн, Х. Бос ; под ред. М. М. Голанского ; вступит. статья А. Д. Смирнова, С. С. Шаталина. – М. : Прогресс, 1967. – 174 с.
407. Тиханова Т. Е. Системный анализ исходного производственного отношения в «Капитале» К. Маркса : целостность и причинные связи / Т. Е. Тиханова. – Киев ; Одесса : Вища школа, 1983. – 177 с.
408. Тома Аквінський. Коментарі до Арістотелевої «Політики» [Текст] / Тома Аквінський ; пер. з латини О. Кислюк ; авт. передм. В. Котусенко. – 2-е вид. – К. : Видавництво Соломії Павличко «ОСНОВИ», 2003. – 796 с.
409. Томпсон У. Исследование о законе распределения богатства, наиболее способствующего человеческому счастью / У. Томпсон // Мировая экономическая мысль. Сквозь призму веков: в 5 т. – М. : Мысль, 2004-2005. Т. I : От зари цивилизации до капитализма / отв. ред. Г. Г. Фетисов. – 2004. – С. 541 – 550.
410. Туган-Барановский М. И. Избранные сочинения : в 2 т. / М. И. Туган-Барановский ; Науч. ред. и вступ. ст. Л. И. Дмитриченко ; Донец. гос. ун-т экон. и торговли им. М. Туган-Барановского. – Донецк : ДонГУЭТ, 2004.
411. Туган-Барановский М. И. Основы политической экономии / М. И. Туган-Барановский. – Петроград : Право, 1917. – 540 с.
412. Туган-Барановский М. И. Очерки из новейшей истории политической экономии и социализма / М. И. Туган-Барановский. – 7-е изд. – Харьков : Изд-е Всерос. центр. союза потреб. обществ, 1919. – [4], 260 с.
413. Туган-Барановский М. И. Периодические промышленные кризисы. История английских кризисов. Общая теория кризисов / М. И. Туган-Барановский. – СПб. : О. Попова, 1914. – 466 с.
414. Туган-Барановский М. И. Современный социализм в своём историческом развитии / М. И. Туган-Барановский. – СПб. : Будущность, 1906. – 259 с.
415. Туган-Барановский М. И. Социальные основы кооперации / М. И. Туган-Барановский. – М. : Экономика, 1989. – 496 с.
416. Туган-Барановский М. И. Теоретические основы марксизма / М. И. Туган-Барановский. – СПб. : Мир Божий, 1905. – VII, 160 с.
417. Туган-Барановский М. Русская фабрика в прошлом и настоящем: историческое развитие русской фабрики в XIX в. / М. Туган-Барановский. – М. : Кооперативное издательство «Московский рабочий», 1922. – 428 с.

418. Тюнен И. Г. Уединённое государство в отношении к общественной экономии. Извлечено и приспособлено для русских читателей Матвеем Волковым / И. Г. Тюнен. – Карлсруэ : Придвор. тип. Б. Гаспера, 1857. – XVI, 374 с.
419. Уильямсон О. И. Вертикальная интеграция производства : соображения по поводу неудач рынка / О. И. Уильямсона // Вехи экономической мысли. – Т. 2 : Теория фирмы / под ред. В. М. Гальперина. – СПб. : Экон. шк., 2000. – С. 33 – 53.
420. Уильямсон О. И. Экономические институты капитализма. Фирмы, рынки, «отношенческая» контракция / О. И. Уильямсон // Мировая экономическая мысль. Сквозь призму веков: В 5 т. – М. : Мысль, 2004-2005. Т. IV : Век глобальных трансформаций / отв. ред. Г. Г. Фетисов. – 2004. – С. 465 – 483.
421. Williamson O. The Evolving Science of Organization / O. Wiliamson // *Jornal of Institutional and Theoretical Economics*. – 1993. – Vol. 149. – P. 36 – 63.
422. Williamson O. E. The New Institutional Economics: Taking Stock, Looking Ahead // *Journal of Economic Literature*. – 2000. – Vol. 38. – P. 595–613.
423. Уперенко Н. А. Историко-экономическая эвристика (теоретико-методологические проблемы) / Н. А. Уперенко, Э. А. Кузнецов ; под ред. Н. А. Уперенко. – Одесса : Наука и техника, 2011. – 120 с.
424. Усоскин В. М. «Денежный мир» Милтона Фридмена / В. М. Усоскин. – М. : Мысль, 1989. – 173 с.
425. Утопический социализм : хрестоматия / общ. ред. А. И. Володина. – М. : Политиздат, 1982. – 512 с.
426. Ущатовський Ю. Історія інституціоналізму : проблема пошуку витоків / Ю. Ущатовський // *Економіка України*. – 2010. – № 3. – С. 73 – 81.
427. Фаворо О. Внутренние и внешние рынки / О. Фаворо // *Вопросы экономики*. – 1997. – № 10. – С. 90 – 103.
428. Фавро О. Экономика организаций / О. Фаворо // *Вопросы экономики*. – 2000. – № 5. – С. 4 – 17.
429. Фейерабэнд П. Избранные труды по методологии науки / пер. с англ. и нем. А. Л. Никифорова ; общ. ред. и вступ. ст. И. С. Нарского. – М. : Прогресс, 1986. – 543 с.
430. Фейербах Л. Избранные философские произведения : в 2 т. / Л. Фейербах. – М. : Госполитиздат, 1955.
431. Фещенко В. М. Дослідження проблем становлення та розвитку ринкового господарства в працях економістів України другої половини ХІХ – початку ХХ ст. / В. М. Фещенко. – К. : КНЕУ. – 2003. – 187 с.
432. Фещенко В. М. Сучасні економічні теорії [Текст] : навч. посібник / В. М. Фещенко ; М-во освіти і науки, молоді та спорту України, ДВНЗ «Київський нац. екон. ун-т ім. В. Гетьмана». – К. : КНЕУ, 2012. – 474 с.

433. Философия социальных и гуманитарных наук [Текст] : учеб. пособие для вузов / С. А. Лебедев [и др.] ; общ. ред. С. А. Лебедев. – Изд. 2-е, испр. и доп. – М. : Академический проект, 2008. – 733 с.
434. Философия экономики [Текст] : антология / под ред. Д. Хаусмана. – М. : Изд-во Института Гайдара, 2012. – 518 с.
435. Философская энциклопедия: в 5-ти т. // Под ред. В. Ф. Константинова. – М. : Советская энциклопедия, 1960-1970.
436. Физиократы. Избранные экономические произведения / Ф. Кенэ, А. Р. Ж. Тюрго, П. С. Дюпон де Немур. – М. : Эксмо, 2008 – 1200 с.
437. Фишер И. Покупательная сила денег, её определение и отношение к кредиту, проценту и кризисам / И. Фишер. – М. : Финизд. НКФ СССР, 1925. – 402 с.
438. Фогель Р. У. Экономический рост, демография и физиология: воздействие долговременных процессов на разработку и осуществление экономической политики / Р. У. Фогель // *Мировая экономическая мысль. Сквозь призму веков* : в 5 т. – М. : Мысль, 2004-2005. Т. V, кн. 1: Всемирное признание : лекции нобелевских лауреатов / отв. ред. Г. Г. Фетисов. – 2004. – С. 724 – 763.
439. Франклин Б. Избранные произведения / Б. Франклин. – М. : Госполитиздат, 1956. – 631 с.
440. Франко І. Я. Зібрання творів : у 50 т. / І. Я. Франко. – Київ : Наукова думка, 1976-1986. Т. 44, Ч. 1-2 : Економічні праці. – 1984-1985.
441. Фридмен М. Инфляция и безработица / М. Фридмен // *Мировая экономическая мысль. Сквозь призму веков*: в 5 т. – М. : Мысль, 2004-2005. Т. V, кн. 1: Всемирное признание : лекции нобелевских лауреатов / отв. ред. Г. Г. Фетисов. – 2004. – С. 258-283.
442. Фридмен М. Количественная теория денег / М. Фридмен. – М. : Эльф пресс, 1996. – 181 с.
443. Фридмен М. Маршаллианская кривая спроса / М. Фридмен // *Вехи экономической мысли*. – Т. 1: Теория потребительского поведения и спроса / под ред. В. М. Гальперина. – [б.м. : б.и.]. – 2000. – С. 28 – 86.
444. Фридмен М. О свободе / М. Фридмен, Ф. Хайек. – М. : Три квадрата ; Челябинск : Социум, 2003. – 192 с.
445. Фромм Э. Душа человека: пер. с англ. / Э. Фромм. – М. : Республика, 1992. – 430 с.
446. Furtado C. *Economic Development of Latin America: A Survey from Colonial Times to the Cuban Revolution (1970)*, 2nd ed., translation: Suzette Macedo / C. Furtado. – Cambridge: Cambridge University Press, 2003. – 317 p.
447. Фуруботн Э. Г. Институты и экономическая теория: достижения новой институциональной экономической теории / Э. Г. Фуруботн, Р. Рихтер / под ред. В. С. Каткало, Н. П. Дроздовой ; пер. с англ. — СПб. : Издат. дом Санкт-Петерб. гос. ун-та, 2005. – 702 с.

448. Фурье Ш. Избранные сочинения : в 4 т. / Ш. Фурье. – М. ; Л. : Изд-во АН СССР, 1951-1954.
449. Хаиткулов Р. Г. Феномен аналитического марксизма: историко-экономический анализ [Электронный ресурс] / Р. Г. Хаиткулов // Новая экономическая ассоциация. – Режим доступа: www.econorus.org/consp/d851.html
450. Хайек Ф. А. Дорога к рабству / Ф. А. Хайек. – М. : Новое издательство, 2005. – 264 с.
451. Хайек Ф. Индивидуализм и экономический порядок / Ф. Хайек. – М. : Изограф, 2000. – 256 с.
452. Хайек Ф. Право, законодательство и свобода : современное понимание либеральных принципов справедливости и политики / Ф. Хайек. – М. : ИРИСЭН, 2006. – 644 с.
453. Хайек Ф. Судьбы либерализма в XX веке / Ф. Хайек. – М. : ИРИСЭН : Мысль ; Челябинск : Социум, 2009. – 337 с.
454. Хайек Ф. Цены и производство / Ф. Хайек. – Челябинск : Социум, 2008. – 199 с.
455. Хандруев А. А. Гегель и политическая экономия / А. А. Хандруев. – М. : Экономика, 1990. – 125, [2] с.
456. Хансен Э. Послевоенная экономика США / Э. Хансен. – М.: Прогресс, 1966. – 176 с.
457. Хансен Э. Экономические циклы и национальный доход / Э. Хансен. – М. : Изд. иностр. лит., 1959. – 760 с.
458. Харкорт Дж. Посткейнсианская мысль / Дж. Харкорт // Экономист. – 2005. – № 4. – С. 33 – 46.
459. Харрис Л. Денежная теория / Л. Харрис. – М. : Прогресс, 1990. – 750 с.
460. Харрод Р. Классики кейнсианства : в 2 т. / Р. Харрод, Э. Хансен. – М. : Экономика, 1997.
461. Харрод Р. Ф. К теории экономической динамики / Р. Ф. Харрод. – М. : Изд. иностр. лит., 1959. – 202 с.
462. Хайлбронер Р. Л. Философы от мира сего / Р. Л. Хайлбронер ; пер. с англ. И. Файбисовича. – М. : Астрель ; CORPUS, 2011. – 432 с.
463. Хейлбронер Р. Экономическая теория как универсальная наука / Р. Хейлбронер // Мировая экономическая мысль. Сквозь призму веков: в 5 т. – М. : Мысль, 2004-2005.
- Т. IV: Век глобальных трансформаций / отв. ред. Г. Г. Фетисов. – 2004. – С. 110 – 126.
464. Хикс Дж. Движущая сила экономического роста / Дж. Хикс // Мировая экономическая мысль. Сквозь призму веков: в 5 т. – М. : Мысль, 2004-2005.
- Т. V, кн.1: Всемирное признание. Сквозь призму веков / отв. ред. Г. Г. Фетисов. – 2004. – С. 124 – 138.
465. Хикс Дж. Р. Стоимость и капитал / Дж. Р. Хикс. – М. : Прогресс, 1993. – 488 с.

466. Хикс Дж. Теория экономической истории / Дж. Хикс. – М. : НП «Журнал Вопросы экономики», 2006. – 224 с.
467. Ходжсон Дж. Институты и индивиды: взаимодействие и эволюция / Дж. Ходжсон // Вопросы экономики. – 2008. – № 8. – С. 45–60.
468. Ходжсон Дж. Что такое институты? / Дж. Ходжсон. // Вопросы экономики. – 2007. – № 8. – С. 28 – 48.
469. Ходжсон Дж. Экономическая теория и институты : Манифест современной институциональной экономической теории / Дж. Ходжсон. – М. : Дело, 2003. – 464 с.
470. Hodgson G. M. Choice, Habit and Evolution / G. M. Hodgson // Journal of Evolutionary Economics. – 2010. – Vol. 20. – № 1. – P. 1–18.
471. Hodgson G. M. Darwin's Conjecture: The Search for General Principles of Social and Economic Evolution / G. M. Hodgson, K. Thorbjorn. – Chicago : University of Chicago Press, 2010. – 304 p.
472. Hodgson G. M. From Pleasure Machines to Moral Communities: An Evolutionary Economics without Homo Economicus / G. M. Hodgson. – Chicago : University of Chicago Press, 2012. – 328 p.
473. Цехановецкий Г. М. Значение Адама Смита в истории политико-экономических систем / Г. М. Цехановецкий. – Киев : Унив. тип., 1859. – [2], 80 с.
474. Чаянов А. В. Избранные труды / А. В. Чаянов. – М. : Экономика, 1989. – 492 с.
475. Челинцев А. Н. Русское сельское хозяйство перед революцией / А. Н. Челинцев. – М. : Новый агроном, 1928. – 229 с.
476. Челинцев А. Н. Теоретические основания организации крестьянского хозяйства / А. Н. Челинцев. – Харьков : Агрономия, 1919. – 178 с.
477. Чемберлин Э. Теория монополистической конкуренции. Реориентация теории стоимости / Э. Чемберлин. – М. : Изд. иностр. лит., 1959. – 415 с.
478. Черняк В. К. О преодолении догматизма в разработке и преподавании политической экономии социализма / В. К. Черняк // Экономические науки. – 1987. – № 4. – С. 92 – 99.
479. Чупров А. И. История политической экономии / А. И. Чупров – 8-е изд. – М. : М. и С. Сабашниковы, 1918. – [4], 224 с.
480. Чухно А. А. Сучасні економічні теорії : підручник / А. А. Чухно, П. І. Юхименко, П. М. Леоненко; за ред. А. А. Чухна. – Київ : Знання, 2007. – 878 с.
481. Шапиро Н. Дж. М. Кейнс как завершающий экономист «мейнстрима» и предвестник теоретико-методологического плюрализма / Н. Шапиро // Вопросы экономики. – 2008. – № 1. – С. 120 – 130.
482. Шаститко А. Е. Новая институциональная экономическая теория / А. Е. Шаститко. – М. : ТЕИС, 2010. – 828 с.
483. Шаститко А. Е. Фридрих Хайек и неoinституционализм / А. Е. Шаститко // Вопросы экономики. – 1999. – № 6. – С. 43 – 53.

484. Шевченко О. О. Історія економіки та економічної думки : сучасні економічні теорії : навчальний посібник / О. О. Шевченко. – Київ : Центр учбової літератури, 2012. – 280 с.
485. Шмоллер Г. Ф. Борьба классов и классовое господство / Г. Ф. Шмоллер ; пер. А. Вяхирева. – М. : В. Д. Корчагин, 1906. – 28 с.
486. Шмоллер Г. Ф. Народное хозяйство, наука о народном хозяйстве и её методы. Хозяйство, нравы и право. Разделение труда / Г. Ф. Шмоллер ; Пер. проф. В. М. Нечаева; Вступ. статья проф. А. А. Мануйлова. – М. : К. Т. Солдатенков, 1902. – [4], XII, 368 с.
487. Шмоллер Г. Ф. Наука о народном хозяйстве. Её предмет и метод / Г. Ф. Шмоллер ; пер. Е. Котляревской. – М. : М. и С. Сабашниковы, 1897. – [6], 112 с.
488. Шмоллер Г. Ф. О новейших результатах статистики народонаселения и нравственности / Г. Ф. Шмоллер. – М. : [М. П. Вишневский и Н. А. Путята], 1873. – 36 с.
489. Шпанн О. Философия истории / О. Шпанн. – СПб. : Изд-во С.-Петерб. ун-та, 2005. – 485 с.
490. Штамлер Р. Хозяйство и право с точки зрения материалистического понимания истории / Р. Штамлер. – СПб. : Тип. Меркушева, 1899. – 310 с.
491. Шторх А. К. Курс политической экономии, или Изложение начал, обуславливающих народное благоденствие; Размышление о природе национального дохода / А. К. Шторх ; [вступ. ст. Ю. В. Якутина]. – М. : Экономическая газета, 2008. – 1116, [2] с.
492. Шумпетер Й. А. История экономического анализа: в 3 т. / Й. А. Шумпетер ; Пер. с англ. под ред. В. С. Автономова. – СПб. : Экономическая школа, 2001.
493. Шумпетер Й. А. Капитализм, социализм и демократия [Текст] : пер. с англ. / Й. А. Шумпетер. – М. : Экономика, 1995. – 540 с.
494. Шумпетер Й. А. Теорія економічного розвитку: дослідження прибутків, капіталу, кредиту, відсотка та економічного циклу / Й. А. Шумпетер ; пер. з англ. В. Старка. – К. : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2011. – 242 с.
495. Эклунд К. Эффективная экономика – шведская модель : экономика для начинающих и не только для них... / К. Эклунд ; пер. со швед. – М. : Экономика, 1991. – 350 с.
496. Экономическая энциклопедия. Политическая экономия. Т. 1-4 / под ред. А. М. Румянцева. – М. : Советская энциклопедия, 1972-1980.
497. Эмар-Дюверне Ф. Конвенции качества и множественность форм координации / Ф. Эмар-Дюверне // Вопросы экономики. – 1997. – № 10. – С. 104 – 116.
498. Энгельс Ф. Анти-Дюринг / Ф. Энгельс // Маркс К. Сочинения / К. Маркс, Ф. Энгельс. 2-е изд., – т. 20. – С. 5 – 338.
499. Энгельс Ф. Диалектика природы / Ф. Энгельс // Маркс К. Сочинения / К. Маркс, Ф. Энгельс. 2-е изд., – т. 20. – С. 343 – 678.

500. Энгельс Ф. Положение рабочего класса в Англии / Ф. Энгельс // Маркс К. Сочинения / К. Маркс, Ф. Энгельс. 2-е изд., – т. 2. – С. 231 – 517.
501. Энгельс Ф. Происхождение семьи, частной собственности и государства / Ф. Энгельс // Маркс К. Сочинения / К. Маркс, Ф. Энгельс. 2-е изд., – т. 21. – С. 23 – 178.
502. Эрроу К. Дж. Коллективный выбор и индивидуальные ценности / К. Дж. Эрроу ; Пер. с англ.; Науч. ред. Ф. Т. Алескеров. – М. : Изд. дом ГУ ВШЭ, 2004. – 204 с.
503. Эрроу К. Дж. К теории ценового приспособления / К. Дж. Эрроу. – СПб. : Экон. шк., 2000. – Т. 2 : Теория фирмы / под ред. В. М. Гальперина. – 2000. – С. 432 – 447.
504. Эрхард Л. Благосостояние для всех / Л. Эрхард // Мировая экономическая мысль. Сквозь призму веков : в 5 т. – М. : Мысль, 2004-2005. Т. IV: Век глобальных информационных / отв. ред. Г. Г. Фетисов. – 2004. – С. 314 – 322.
505. Эрхард Л. Полвека размышлений : речи и статьи / Л. Эрхард. – М. : Русинко : Ордынка, 1993. – 608 с.
506. Эшли У. Д. Экономическая история Англии в связи с экономической теорией / У. Д. Эшли ; под ред. Д. М. Петрушевского. – М. : Тип. А. Г. Кольчугина, 1897. – XVI, 814 с.
507. Юм Д. Сочинения : в 2 т. / Д. Юм. – М. : Мысль, 1965.
508. Юсим В. О корректности концепции мультипликатора и акселератора инвестиций на макроуровне / В. Юсим // Мировая экономика и международные отношения. – 2000. – № 11. – С. 57 – 61.
509. Юхименко П. І. Історія економіки та економічної думки : підручник / П. І. Юхименко, П. М. Леоненко. – К. : Знання, 2011. – 646 с.
510. Юхименко П. І. Історія новітніх економічних учень : (від Кейнса до наших днів) / П. І. Юхименко. – 2-е вид., доповн. – Біла Церква : БДАУ, 2003. – 306 с.
511. Юхименко П. І. Монетаризм: теорія і практика [Текст] : монографія / П. І. Юхименко. – К. : Кондор, 2005. – 312 с.
512. Ядгаров Я. С. История экономических учений : учебник / Я. С. Ядгаров. – 4-е изд., перераб. и доп. – М. : Инфра-М, 2009. – 480 с.
513. Янжул И. И. Избранные труды / И. И. Янжул ; Российская академия наук; Московский государственный университет им. М. В. Ломоносова; Институт мировой экономики и международных отношений; под ред. М. Г. Покидченко; Е. Н. Калмычкова; авт. предисл. М. М. Савченко. – М. : Наука, 2005. – 436, [2] с.
514. Яковец Ю. В. Глобализация и взаимодействие цивилизаций [Текст] / Ю. В. Яковец. – М. : ЗАО «Изд-во «Экономика», 2003. – 441 с.
515. Яковец Ю. В. История цивилизаций [Текст] : учебное издание / Ю. В. Яковец. – М. : ВладДар, 1995. – 461, [2] с.

НАВЧАЛЬНЕ ВИДАННЯ

Несененко Павло Петрович
Артеменко Олександр Андрійович
Патлатой Олександр Євгенович

СУЧАСНІ ЕКОНОМІЧНІ ТЕОРІЇ

НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК

Коректор: О. А. Ковальова

Макет обкладинки: Є. А. Патлатой

Підписано до друку 28.11.2016. Формат 60x84/16.
Друк цифровий. Папір офсетний. Гарнітура Times.
Ум. друк. арк. 20,46. Ум. видав. арк. 22,12.
Наклад 100 прим. Замовлення 9224

Друкарня ФОП Гуляєва В.М.
65037, Одеса, Чорноморка, вул. Затишна, 16,
тел. (048) 789-12-85, (050) 497-89-01
drukaryk.com